B 455398

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК

Владан Ђорђевић

УРЕДНИК

Д-р Милан Јовановић

ГОДИНА ДЕСЕТА

КЊИГА ТРИДЕСЕТ ПРВА

СВЕСКА 121. 122. 123. и 124-та

У БЕОГРАДУ

У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1892

САДРЖИНА

I ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. Песме лирске, епске и драмске

2. Приповетке, новеле, романи, путничке црте

II. НАУКА

Историја, етнографија, естетика, јестаственица, права

III ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

1. Књижевност

2. Позориште

3. Уметност

5. Књижевне белешке

6. Разно

СТРУЧАК ПЛАВЕ ЉУБИЧИЦЕ....

Стручак плаве љубичице
Међ травом је пупољао;
Мирисаће у свом куту —
Ма га нико не узбрао.

Опази га једно момче:
„Ех, кад бих га драгој дао!
Ал ја срду молит' нећу —
Ма до века јадовао.“

Стручак плаве љубичице
Већ се пуно расцветао;
Мирис му је све на свету —
Ма га нико и не знао.

Узабр'о га старац седи
Па га мртвој кћери дао:
„Оживи ми, јединицо, —
Ма ја раја не гледао!“

То изгледа романтично.
Можда и јест', — ко би знао!
Али песма оста песма —
Ма је нико не читао.

Марта 1892. З.-J. J.

ВОЈВОДА ЉУБОЈЕ

ПРИПОВЕТКА

Онде где је некада речица Стрма јурећи са високе Мокре Планине утицала у реку Ибар, на једној стрмој стеновитој окуци дизале се небу у висину старе куле Љубојева-града. Давно је то било; па ипак отац је казивао сину, а дед своме унуку, и народ из онога краја знаде, да је у оно време крај Љубојева града протицао Ибар и да је с бока испод саме куле са високих брда јурила речица Стрма, као да једва чека да своје шумеће таласиће

споји са Ибром, а после да се одмара по равноме пољу. Не знаде кукавица да ње с места нестаје, чим у Ибар улегне. Али њој као да и није много стало за тим да и њу у свету знају; зато је и хитала тако у крило Ибра. Можда ју је природа за то и казнила, јер речице Стрме данас и нема. Нерасудни ратници и непажљиви сељаци исекоше гору око Стрминог извора и сада на месту, где је некада текла плаховита Стрма, тече незнатан поточић, коме народ нити знаде имена, нити много за њ мари, јер у данима жеге, када би он био људима од користи, њега редовно нестаје. Тада му се корито познаје још само по сувом песку и шареном шљунку. Но народ по предању верује да је онуда текла некада плаховата Стрма и да је онде утицала у Ибар, јер копајући онуда земљу наилази на затрпан шарени шљунак у коме има и трага од разних речних шкољака и скамењеног рибљег костура. За то народ и верује свему оном што је скопчано са овом успоменом из старих времена. Он верује ономе што је од својих предака слушао о величини и слави српскога народа, који је у оно време живео у овим крајевима. Колико га год оживљава прича о јуначном војводи Љубоју, толико се снужди, када чује причу о његовој пропасти. Сећајући се његове пропасти, он се сећа и пропасти српске целине, српске моћи, српске царевине, која је била показала свету да је у стању њиме да овлада; а сећајући се његове славе, кане му по која суза за успоменом на некадашње лепе дане.

И сам Ибар измакао је своје корито са подножја Мокре Планине, као да би тиме хтео показати свету, да ни он не може више мирно протицати својим старим коритом, куда је текао у времену срећних српских дана. Отишао је и он да тражи ново корито, као што су многи људи потражили уточишта на туђем земљишту.

Ко је саградио Љубојев град, о томе ни војвода Љубоје није имао других података осим предања. Прича се да је један од његових предака по имену Љубоје као

крајишник краља Радослава, заузео овај крај и добио га од краља у баштину, а за тим саградио куле и дворове на овој стрмој ивици Мокре Планине. Тако је овај замак народ прозвао «Љубојев-град». Мењањем презимена изгубио се траг оном племену, коме је војвода Љубоје припадао, али је из предања знао да су неколико његових предака носили име оснивача Љубојева града. Па и војвода Станиша, отац војводе Љубоја, наденуо је своме јединком сину име њихова праоца, оснивача Љубоја. Са пуно поноса и уздања гледао је стари Станиша у свога јединца. Кад га је оженио и када му се родио унук, мољаше сина и снаху, да и њему даду име њиховог славног претка. Но снаха, жена нежна срца, мољаше да јој првенца крсте именом Златко, јер «не ваља сина назвати очевим именом.» Њени су разлози победили и тако првенац војводе Љубоја добије име Златко.

Када је Златку било две године, роди му се сестрица. И опет по молби мајчиној крстише је именом Злата. Стари Станиша већ је тада био умро и тако никоме није пало на ум да мајци оспори жељу, да јој се син зове Златко, а ћерка Злата.

На самртничкој постељи стари Станиша позва свога сина, војводу Љубоја, и даде му овај аманет:

«Ти знадеш сине, да је наше племе, од како се знамо, вазда било уз краља а после уз цара, који створише и одржаше нашом помоћу целину српства. Међу нама не би ни једног отпадника, па немој ни ти да будеш. Ову сам поруку и ја примио од свога оца, па ти је предајем, да овако учиш и твога сина, да не срамоти своје дедове. Буди у помоћи цару, јер његовом снагом одржава се не само целина, но и сваки од нас у тој целини. Без тога неће бити ни нас. И сам видиш како многа наша властела разоравају ово муком створено јединство, само да постану самодржаоци у својим областима, а овамо не виде како ће са пропашћу српског јединства пропасти и они и њихове државе. Тек кад у туђина потраже уто-

чишта, онда ће видети шта су урадили са собом и са земљом.»

Старац, заморен, прекиде говор. Уздахнуо је тешко, а син му је тај уздах разумео. Скупив сву снагу, старац продужи:

«Наши су синови сви били јунаци, па ће можда и Златко постати јунак и ако му име не доликује јунаку. Нека га мајка не васпитава у женскоме духу, јер то јунаку не носи добра, но га поучавај онако, како сам те ја учио, а како су мене моји стари учили» Даље није могао. Рукама је још благословио сина, снаху и унука, па је издахнуо.

* * *

Било је то судбоносне 1389. године. У замку Љубојева града још од ране зоре опажала се велика журба. Ратници из околних крајева придолазише сву ноћ, па дајући своје хатове слугама, потрчаше уза степенице у дворе војводе Љубоја. У дворишту било је сакупљено триста српских властеличића и ратника из крајишта војводе Љубоја. Сваки је од њих знао кога ће овде затећи, па се зато и не питаше од куда који од њих дође, но се сваки са сваким лепо поздравио и ижљубио. Са свануђем сви се беху сакупили и све беше спремно за полазак. По веселим лицима чилих јунака човек не би замислио, на како ли се далеки и важан пут креће војска војводе Љубоја; на пут, са кога се многи од њих неће више вратити.

«Пази ми сина и ћерку!» беху последње опроштајне речи војводе Љубоја, којима се опростио од своје жене.

Кренуше се соколови, да, верни своме позиву, одуже свој дуг цару, држави и народу. Жене су их са замачких кула погледима пратиле, док им се траг не изгуби у даљини. Женска суза не кану за њима, али их је и у даљини пратило њихово благосиљање. Тако су некада испраћале мајке своју децу а жене своје мужеве у бој.

* * *

Тридесети је дан како госпођа Мара не доби никаква гласа од војводе Љубоја. Толико већ има дана, од како је последњи гласоноша дошао из царевог табора са вестима, да је сва царева војска отишла ка пољу Косову. Истина је госпођа Мара веселим ликом испратила Љубоја, али у томе веселом изгледу нико није могао прочитати тајну зебњу, која се поче развијати на дну њене душе. То је само она осећала. Никоме није одавала своју зебњу, само да она прва не да повода разним слутњама, које се у женским недрими тако ласно рађају, а тако брзо развијају. Сакупљене жене околних властеличића разговараху само о победама, које ће извојевати њихови соколови, па ипак ниједна се не могаде радовати замишљеној будућој победи, но је у толико више у себи стрепила, што је год била сигурнија, да ће бити сукоба са душманом. Али то беху само грешне мисли, које се нису смеле изустити. Само једна да то учини, одмах би се и код осталих усколебало веровање у добро.

Дан за даном пролазио је без икаква гласа са бојнога поља. «Или је одвише добро или је велико зло», говораше у себи госпођа Мара, гледајући са замачке куле у даљину оним путем, куда је Љубоје отишао. Тим би путем морао и гласник доћи. Дан беше ведар. Сунце се почело смиривати, а тихи поветарац играо се са власима спуштене и расплетене дуге косе војвоткиње Маре.

«И опет прође дан, а од Љубоја нема весника» прозбори од једном госпођа Мара својој служавци Јевросими.

«Бјелуш ми рече, да ће после прве битке послати гласоношу или ће и сам дојездити да нам донесе гласа о здрављу господаревом», одговори служавка. «Али нема ни Бјелуша ни гласника, а то значи, да је све добро у царевој војсци.»

У тај мах у даљини појави се нека црна тачка, која се приближаваше замку и биваше све већа.

«Гле'ни. Јевро, онам' у даљину, као да неко јури путем ка граду!» прозбори на једном госпођа Мара после дугог гледања у ону тачку.

«Верује да је тако; но моје су очи старе и слабе, па не виде као твоје.»

«Јесте! витез на коњу јури овамо.... ено му се познаје цео облик.... да није сам Љубоје?... не, не, није он.... он не би оставио цареву војску.... и није он, није.... нешто се вије изнад главе коњаника.... то је копље.... дакле није властелин, није Љубоје».

«Сад га и ја видим», рече весело служавка, «али наступела тама не да ми да га познам ко је.»

Обе жене пратише очима коњаника, који је јездио у правцу ка замку. Стотину мисли и добрих и жалосних пројурише наизменце кроз главу војвоткињи. Кад се коњаник примаче доста близу замка, потрчаше обе жене са куле у сусрет коњанику, који у тај мах стиже пред замак.

«Бјелуше! Добро нам дошао!» повикаше радосно обе жене.

«Боље те нашо, владико» одздрави коњаник, па скочив с коња пољуби рукав војвоткињине пружене руке. За тим се снужди и ућута.

«Што ли мучиш, Бјелуше? Зар не видиш колико се радујемо твоме доласку, а још више твојим гласовима», прозбори војвоткиња.

«Еј, моја добра владико! За нас радости нема!» уздахну Бјелуш.

«Како Бјелуше? шта говориш?» упита га војвоткиња, а у исти мах као да је неко оштрим ножем пресекао оне везе, које су све рђаве слутње њене везивале у тајну, полетеше јој стотинама злослутних мисли кроз главу.

И Бјелушу не беше мило, што је постао овакав гласоноша, па поче околишити:

«Војвода ми рече, да похитам теби, владико, да ти се нађем у помоћи. Заклео ме је крсним именом, да ћу га послушати.»

«А где је он?»

«На бојноме пољу.»

«Знам, али како?

Ту је ваљало Бјелушу казати истину. Лагати му не личи, а незгодно казивати истине.

«Збори Бјелуше, како си оставио господара», мољаше га сад госпођа Мара, пошто јој се мало разгонише зле слутње.

«Господар је жив, ал' је у боју рањен. Уз њега осташе наше слуге и он ме закле да похитам дома.... да ти се нађем у помоћи.... да спасем тебе и дечицу. Прости ми, владико, што ти носим црне гласе, али сам се заклео господару, да ћу спасти тебе и његову децу. Ти си остала сама на дому, а ко зна хоће ли се ко од наше господе вратити амо, и тако не би било никог, ко би те могао одбранити. А по земљи се размилише пустошеће чете турске војске са којима се удружише сви тати и гусари. Од њих те ваља одбранити.»

«Куку мене! Тешко мени, тешко деци мојој!» врисну војвоткиња. Као да ју је издала досадашња снага, она се руком наслони на Бјелуша.

«Не кукај, владико. Даће Бог, те ће добро бити», поче је Бјелуш тешити. «Прибери се, јер нам ваља одавде хитати. Царева је војска разбијена. Војводу смо рањена склонили у сигуран заклон. Он ми каза да одведем тебе и децу твоме рођаку кнезу Ивану Хранићу у Дубровник. И он ће тамо доћи, чим рану преболи. Молим те хитај, скупи што ти ваља понети, а децу дај мени да их привежем коњу за седло и да их наместим. Похитај, госпо, јер се расуше гладне душманске чете по земљи, па пале, убијају и робе све што нађу на путу. Од њих сам измакао само за четврт дана. Ваља нам дакле одмах поћи на пут. Сутра можда биће већ и касно.»

Има прилика у којима страх пресеца срце човечје и он у таком стању обично не зна шта ради. Али војвоткиња умеде да очува јуначки своју присебност. Не раз-

бирајући даље ништа од Бјелуша, похита у одају где су јој била деца. Златко седећи на поду загледао се у стару бабу Марту, која му је причала неку лепу бајку из минулих времена. Злата, којој беше тек друга година, спавала је Марти на крилу. Сирота дечица, не знају каква их незгода чека! Кад војвоткиња улети у одају, Марта прекиде причу, а Златко скочи мајци на сусрет:

«Мајко, да чујеш само како Марта лепо прича »

Војвоткиња не одговори ништа. Да не би дете преплашила, она рече Марти: «Поручио је бабо да идемо њему и да му водимо децу. Спреми их одма и предај их Бјелушу. Он ће их сместити на коња, а ми ћемо одмах поћи. Само брзо,»

Зачуђена баба не умеде ништа ни да пита ни да одговара. Није знала, да ли да се томе радује или да се од ове наредбе преплаши. Навикнута да без поговора извршује наредбе своје госпође, похита да учини и ово што јој је наредила. Међу тим је војвоткиња на брзу руку спремила што је знала да јој треба понети на овај пут. За четврт часа све је било спремно и ненадни путници кренуше се са Љубојева града.

*
* *

Тешко побеђенима!

Узаном стазом спуштаху се бегунци низа стену у долину. Напред Бјелуш води коња, на коме беше мали Златко привезан за седло. За њима је јахала војвоткиња држећи у наручју малу Злату; коња јој води служавка Јевросима. Са свим позади водила је трећега коња са прћијом баба Марта. Сишавши у долину, војвоткиња се обрну и погледа још једном на остављени замак, у коме је провела најлепши део свога живота. До пре једнога часа није ни замишљала, да ће овако оставити своје дворе. Можда би се и заплакала, али јој то не даде присебност. Потпуно је схватила озбиљан јој положај, па је са ванредном истрајношћу сносила невољу, која ју је снашла

Сва јој је брига била да тачно изврши поруку свог мужа. У томе јој плач не би помогао, па зато му није ни прибегавала. Нико од слугу не смеде говором да прекине оно озбиљно ћутање, које је овладало овом гомилицом. Само је по каткад верни Бјелӯш опомињао своју госпођу: «пази владико, ево камена, ево моста, ево потока.» Па и дечица у пола престрављена оваким необичним ноћним путовањем не дадоше гласа од себе. Тек пошто замакоше иза првог брега, војвоткиња отпоче разговор.

«Бјелуше, хоћемо ли кога наћи дома у Хранића?

«Хоћемо владико. Господар је још са Косова послао себра Црноја са поруком кнезу Ивану. Молио га је, да нас дочека и прими као рођаке, и да нас препоручи заштитити дубровачкој као бегунце. Имаће онде доста наше господе, која не послуша молбу цареву, па му не хтеше доћи у помоћ противу Турака. Сада опет њима нема више ко помагати.»

«А да ли је сва царева војска разбијена?»

На ово питање Бјелуш могаше одговарати само по чувењу. Њему, као слузи, најмање су били познати поједини догађаји на бојном пољу.

«Кажу да је сва. Турци навалише на нас. Јунаци нам изгибоше, а ратници наши, после крваве борбе, устукнуше испред јаче силе. Оно, што не хте уступити, онде је изгинуло или рањено попадало па прегажено. Од једном се пронесе глас, да је цар заробљен. Војвода Љубоје са својом властелом похита онамо цару у помоћ, али све већ беше касно. Густи редови Турака нападоше на нас. Стрела једна рани војводу и ми га склонисмо из борбе. Одведосмо га после у катун Томашевића, где га предадосмо доброме себру Вуку Ђурђевићу. Онамо га посигурно неће наћи ни Турци ни гусари, јер у оне планине и гудуре неће смети улазити. Крај њега осташе и слуге наше. Они ће пазити на њега, па ће га после допратити у Дубровник».

«А хоће ли дуго боловати?» усуди се војвоткиња једва да упита.

«За три недеље казао је да ће нас наћи у Дубровнику. Само ако се Турци зауставе те нам не поплене крајиште, онда господар неће долазити, но ће нас вратити дома. Ваља сачекати, ко ће овладати земљом».

«Да ли се чуло после што о цару?»

«Бегунци, које сам на путу стизао, казиваше ми да га одведоше у турски табор, али не знају шта је са њим».

Опет наста немо путовање.

«За колико ћемо дана доћи у Дубровник?» настави војвоткиња после подужег ћутања.

«Петога дана, ако добро хитамо и ако будемо могли газити успутне реке. Пратио сам доста пута господара и његове поклисаре за Дубровник, те сада знадем најкраће путове».

И опет ућуташе. Бјелуш намешташе привремену постељицу, коју је био наместио на коњскоме седлу. У тој је постељи мирно спавао мали Златко. навалив се час на више час на ниже, како је кад коњ ишао уз брдо или низ брдо.

Пред зору испеше се на «Тресијин врх». Са ње се могла прегледати цела околина, а и Љубојев замак. Бјелуш се обрну и опази око замка дим и пламен.

«И дојездише бесни гусари!» промумла кроза зубе, али се одмах сети своје госпође, па је поче заговарати, само да се не би присетила да се обрне ка замку. Хтео јој је бар ову жалост уштедети. Но она је замишљено гледала преда се. Ко зна какве су страхотне мисли пролазиле кроз њену главу!

«Добро те измакосмо», помисли Бјелуш. «Да се закаснисмо, не би живи изнели главе. Добро је господар радио, што се у својој невољи сетио своје дечице. Сад нас ваљда неће стићи, а неће нам ласно наћи траг у овој гори».

Почеше се спуштати низ брдо, а када изиђоше из планине, указа им се широка равница. На истоку пробијаху први сунчани зраци, а из далека стизаху и прелетаху јата разних тица.

«Све то бежи у мирне крајеве», проговори сада први Бјелуш.

«Ах! да су ми сада њина крила! Не за мене, но за моју децу».

«Не брини се, владико. Нећемо ни ми много изостати иза њих. Судећи по брдским речицама, ласно ћемо прегазити реке».

У томе се разбудише деца. Погледаше око себе. Златку беше чудно што лежи на застиркама понамештаним на коњу.

«Мајко, мајко!» цикну дете.

«Шта је, злато моје мило?»

«Где си, где смо ми?»

«Идемо рођу Ивану, далеко у Дубровник. Тамо ћемо и бабу наћи.»

«А зар бабо није отишао у бој на Турке?»

«Јесте сине, али се бој свршио, па је бабо поручио да ће тамо доћи.»

«А је ли то далеко?»

«Питај Бјелуша.»

«Још три дана» одговори Бјелуш, бојећи се да ће дете уплашити, ако му каже праву даљину.

У тај мах зачу се испред њих нека хука, а у даљини указа се једна гомила људи, жена и деце, где из једнога кланца излази на пут, којим ће и наши бегунци ићи. Пред собом гоне крупну и ситну стоку, а сваки носи на себи по нешто од ствари.

«Шта је то Бјелуше? Какав је то свет?» упитаће га војвоткиња.

«То су кукавни себри, који, као и ми, беже испред гусара турских, те да уз живот склоне стоку и имање.»

И одиста, они људи, жене и деца беху бегунци, који су испред непријатеља бежали у друге безбедније крајеве, те да не падну у руке пљачкашима. Гомила је споро измицала. Тешко је у таким приликама брзо путовати; и што би људи хтели, не могу због стоке коју собом воде, а нису опет ради да је без невоље оставе. То им је готово све имање.

«Невољници или су пошли пре нас или је пут био ближи, те су крај овако спорог путовања оволико испред нас измакли,» — рече Бјелуш Јевросими, видев како му се госпођа опет нешто задубила у мисли.

«Бог нека и њима буде у помоћи», прихвати Јевросима.

Но сад се и иза наших бегунаца зачу вика гомиле људи. Вика ова постајаше све већа, што су год ти људи прилазили ближе крају шуме. Бјелуш се обрте. Планина, из које долажаху гласови, беше обрасла великом гором и није било могуће видети ко се по њој спушта у долину.

Војвоткиња се трже из задубљености: «Шта је то, Бјелуше?»

«Ништа. И то су бегунци, који из даљих крајева хитају да нас стигну.

«Али њихова је вика друкча од вике оне гомиле, која се испред нас креће.»

«То је народ из даљега краја, па су му и обичаји и говор друкчи», умириваше Бјелуш своју госпођу. Али зато ипак ошину коња те потрча мало са њим. Кад се задувао, он се осврте. Госпођа му је са служавкама заостала. Служавке не умедоше да трче уз коња као Бјелуш, који томе беше навикнут.

«Незгодно је путовати са женским чељадетом», промумла Бјелуш. «И што би госпођа хтела и могла да похита, неће због Јевре и старе Марте. Требало их је оставити дома; њима ни Турци ни гусари не би учинили никаква зла.»

Мали Златко разгледаше мирно око себе. Он беше у оним благословеним годинама људскога живота, у ко-

јима се још не зна, кроз колико невоља човек пролази. У томе стиже и војвоткиња.

«Ти као да нас хтеде оставити?» пребацивaше му војвоткиња.

«Прости владико, хтео сам само да убрзамо ход. Споро идемо, а ако нас стигну и ови бегунци позади, онда ћемо још спорије ићи. А ваља нам хитати.»

После ове умесне примедбе, убрзаше ход. Бјелуш се у један мах обрне да види, хоће ли се ко из горе показати, а у томе из шуме изађе на чистину гомила страних људи, у којима одмах по оделу познаде гусаре из турских покрајина, којих је било доста у војсци турскога цара. Овоме се није ни надао. Није умео протумачити откуда су овамо наишли. Заустави коња па се прекрсти: «Помози нам Боже и свега Богородице».

«Шта ти је, Бјелуше?» упиташе га жене.

«Ено они људи што онде из шуме излазе, оно су гусари. Можда их је траг оних првих бегунаца навео амо и ми се можемо од њих спасти само тако, ако узјашемо коње и појуримо да стигнемо оне бегунце. Тако ће нас бити више за одбрану.»

«Како ћемо поседати, кад имамо само ова три коња?» прекиде му реч војвоткиња.

«Марта и Јевра нек остану са овим трећим коњем, а ја и ти владико са децом стићи ћемо до пола дана ону гомилу.» Ово је био одсечан одговор Бјелушев.

«Не, на то не могу пристати», рече војвоткиња. «Ако нам ваља гинути, погинућемо заједно.»

«А деца? А порука господара? А моја заклетва?» рече на ово одважно стари Бјелуш.

Војвоткиња погледа у правцу одакле је она гомила излазила из шуме. Било је око стотину људи. Наравно, земљиште им је сметало брзом напредовању, али из њихове вике могло се закључити, да њоме оживљавају преморене им коње. Вештим оком измерила је војвоткиња

одстојање између њих и разбојника, па за тим заповеди Бјелушу:

«Узјаши твога коња. Златко ти неће много сметати. Одјури са њим до оне гомиле бегунаца. Онде има око триста људи, који имају уза се секире и праћке, а имаће и који мач, буздован и копље. Закуми их да нас очекају, а ми ћемо за тобом, што будемо могли брже.»

Ова заповест учини се и Бјелушу као мудра и умесна. Идући као до сада за оним бегунцима, растојање између њих није се много смањивало, јер су и бегунци измицали. Да би се то растојање лакше савладало, нужно је било зауставити ону гомилу. Међу тим било је вероватно да ће војвоткиња, ако се она гомила заустави, пре стићи до ње, но што ће разбојници доћи до овог места где сада стоји.

Без оклевања скочи Бјелуш на коња, на коме је до сада само Златко седео, привеза дете уза се, удари коњу мамузе, па одјури, викнув само војвоткињи: «Само похитајте за мном.»

И жене похиташе. Бјелуш је као ветар јурио у стизање бегунаца, а војвоткиња је непрестано очима одмеравала размаке између себе и разбојника и између Бјелуша и бегунаца.

Са пуно поуздања дојездио је Бјелуш међу бегунце. Они, видећи да је Србин и да је бегунац, зауставише се да чују одакле је и где ће. Он им укратко каза да спасава децу и жену војводе Љубоја Станишића; како жене уморне идући сву ноћ пешице, не могу тако брзо ићи те да их стигну; како се из планине промолила нека чета турских војника и гусара, који за њима иду. За тим замоли људе да нареде женама да мало очекну, а они да пођу војвоткињи у сретање.

Бегунци се почеше згледати. Сваки је очима питао другога шта да ради. Жене се скупише око њих, а чим сазнадоше да они људи тамо у даљини нису бегунци но гусари, ударише у гласну кукњаву. Свака зграби своје

дете и повика своме мужу: «Беж'мо, јер ћемо сви изгинути!» Више није требало овим и иначе преплашеним бегунцима.

«Како брале, зар да се вратимо стазом, којом смо дошли?» узеде реч један од најстаријих међу бегунцима.

«Не, то не може бити, јер то не носи добра. Твојој госпоштини ми сиротиња ништа помоћи не можемо. Оружја имамо једва нас двајесторица, а за љубав твоје госпође да пустимо да са нама изгину оволика наша деца, то не може дозволити.»

За овим се окрете својима и рече:

«Они ће нас гусари до мрака стићи и побити. Да би могли измаћи, сви ћемо се одмах растурити, а сутра у ово доба дана састаћемо се код «врелих вода». Ти ћеш Мирко са твојима ударити десно ка Трновачи, а ти Раде прећи ћеш преко псећега извора; ти Дејане провешћеш твоје кроз манастирску клисуру, а ти Ђорђе поћи ћеш лево преко крша. Ја ћу с мојима преко «Гределља» ка «врелим водама». Тамо ћу вас редом сачекати. Тако ћемо затурити траг и гусари нас неће ни од куда наћи.»

«Не тако, старче, ако душе имаш! Не тако људи ако за Бога знате!» узвикне Бјелуш. Она ће вас чета ипак наћи, па вам је боље да је овде победите, но да вас она тамо покоље. Ви сте сви храбри људи, али вас је несрећа преплашила. Појурили сте без вођа у туђе крајеве, а не знате како ће вас тамо дочекати. Здружите се с нама и ви ћете са војвоткињом постати јунаци. Не стидите се што ће вас војвоткиња да води, јер она је жена витешка рода, а јуначка срца. Она и ако су јој гусари близу, још их се не плаши, а ви оволики још сада од њих зазирете. Она се разуме у ратничкој вештини, а претходиће вам примером, те ћете очувати вашу чељад од неизбежне пропасти. Зар мислите да вас ови гусари неће сутра наћи на «врелим водама»? Наћи ће вас, па ће пред вама поклати вашу децу, а ваше ће главе ошурити у «врелим водама».

«Мудро збориш, брале,» прихватиће други један себар. «Кажу људи, да је госпођа Мара, Љубојева жена, јуначка срца. Ваљало би јој поћи у сретање, а она нека са нама после управља. Ако се гусари и даље упуте за нама, нека нам она буде воћа, а ми ћемо сви за њом. Оно стотину тата ваљда ћемо нас триста надвладати. Зар не видите људи, да се они гусари упутише за нама, да нам поплене стоку, а децу поробе. Боље ће бити да не идемо сами даље без вође.»

Код људи се поче повраћати присебност. Почеше увиђати да им је пропаст извесна ако продуже пут без вође, а са добрим вођом могу се бар одупрети свакој сили.

«Да се здружимо! Да се здружимо!» повикаше сви људи, али жене и опет ударише у кукњаву. Најзад после дужег саветовања одлучише, да двајестину људи одведу жене и децу са стоком у правцу ка «врелим водама,» а остали пођоше са Бјелушом у сретање којвоткињи. Златко са својим коњем оста сав преплашен и плачан у оној гомили страних и непознатих жена. Бјелушу није требао коњ, јер су сви бегунци ишли пешице.

*

* *

Којвоткиња је са великим нестрпљењем очекивала повратак Бјелуша. То је нестрпљење почело прелазити у неку врсту очајања, кад виде да ће њу турска чета скоро стићи. Из овог очајања изроди се у срцу јуначке жене самопрегорење. Мало у лево од пута опазила је мали луг од двајестак старих букава и она сврну са стазе и право окрете коња томе лугу. Решила се да овде сачека спас или смрт. Жива се са дететом не да заробити, а и живот ће скупо дати. Из пртљага извуче оштар мач. Њим ће сама да брани себе и своју чељад. Каква очајна замисао! Каква одважност! Окрете се онамо од куда је Бјелуша очекивала, и срце јој поче живље откуцавати,

виђећи добру старину како јој хита са гомилом бегунаца у помоћ.

Разбојници међу тим опазише војвоткињу тек онда, када је она с пута скренула у луг. Но они опазише и ону гомилу, која им иђаше на сусрет. Зауставише се као ради саветовања, а за тим се опет кренуше вичући на коње, који су једва корачали од велика умора. Могло се познати да су се решили да нападну бегунце. И ако су бегунци са Бјелушем имали да пређу дужи простор, ипак изгледаше да ће бегунци стићи пре до луга но разбојници. Као да им је суђено, баш крај самога луга састаше се обе стране и одмах се замете кавга и бој. Војвоткиња, знајући да је себар навикнут да му у боју буде вођа властелин и да без вође нема истрајности, скиде с коња малу Злату и даде је Јеври, а она сама узјаха коња и голим мачем појури у редове себара — бораца. Јуначна жена својом појавом претворила је свакога себра у права јунака. Секирама, косама, млатилима и камењем удараху гусаре. До двадесет их је до мрака лежало поубијаних. Мрак се поче хватати, а војвоткиња се побоја да себри не малакшу, те са једно тридесет својих људи јуриша међу гусаре. На њу се угледаше и остали себри, те тако разјуре Турке на све стране.

После ове победе почеше се скупљати одушевљени себри. Крај упаљене ватре старешина поче прозивати своје да види јесу ли сви на броју. Није их се једанаесторо одазвало. Одмах запалише лучеве и пођоше да траже нестале по околини.

«Овамо људи, овамо!» зачу се познат им глас Бјелушев.

Похиташе у правцу одакле им долажаше овај узвик и ту нађоше Бјелуша где клечи на земљи. Када му приђоше са упаљеним лучем, опазише где крај њега лежи војвоткиња Мара окупана у крви. Војвоткиња беше мртва. Јурећи за разбојницима у мраку, морала је наићи на одважније људе, који је на два места мачем пробуразише.

Верни Бјелуш, по свршеној битки, пошао је одмах да тражи војводкињу и ту ју је нашао, али мртву.

Сви клекоше крај мртва тела ове јунакиње. целиваше је и помолише се Богу за спас њене душе и за срећу преживела народа. За тим је положише на испрекрштана копља и понеше онамо, где су остали погинули лежали.

Бјелуша беше толико савладала туга, да је заборавио био, да је војводкиња уза се имала и ћерку и обе служавке. Тек када му један себар напомену: «А ти нам рече да твоја госпођа уза се води дете и служавке са прћијом; где ли су?», он се трже као иза сна. Не умеде никако да себи објасни где су служавке, где ли је дете. Један ће од бегунаца на то рећи: «Госпођа ти је на коњу изјахала из оног луга, што се онамо црни иза пута. Мора да су се тамо склониле.»

Потрчаше онамо и Бјелуш се скамени од ужасна призора. Обе жене поубијане лежаху у крви, а нигде ни детета ни коња. По земљи се познаваху коњски трагови, а по копитама себри изнађоше да су четири коња долазила у луг, а да их је пет из луга отишло. Разбојници дакле одведоше и дете и коња са стварима.

Још те исте ноћи ископаше бегунци повећи гроб, у који сместише своје мртваце. У исти гроб спустише и војводкињу. Јунаци који у боју падну, сахрањују се у заједничку раку. Међу њима нема разлике. Сви су они и Богу и народу подједнако драги. Више гроба, ради обележја, ударише двогуби крст, да се знаде да онде почивају јунаци који су у боју пали за народ и слободу. За овим се помолише Богу и кренуше ка «врелим водама.»

Ту затекоше остале бегунце. И опет жене мало одкукаше за погинулима, па онда продужише пут. Бегунци савише на север а Бјелуш са Златком пође југозападу, путем ка Дубровнику.

* * *

На дворовима кнеза Ивана Хранића и Микуље Сандаља ори се весеље још од ранога јутра. Са свију страна скупљаху се весели гости, а радознали народ скупио се на улици и гурао око уласка. Цео се Дубровник слегао да види венчање српскога војводе Златка Љубојевића са Зоранком ћерком Микуље Сандаља.

«Да красна женика, а још дивније младе,» пришапну један од гледалаца своме комшији. «Па гле каква богаштина, какав раскош!»

«Ласно је њима,» прихвати онај други, који као да је завидео срећи младенаца. «И једно и друго дошло је случајно у добре домове и спремљену богаштину. Ни мени, ни теби овака се срећа не би десила.»

«Море ти збориш као да не верујеш, да је млада ћерка Микуљина?»

«И није му ништа. Мањ' то што смо му ја и ти. Када је пре дванаест година умрла Зорана, јединица ћерка богатог Сандаља, беше велика жалост у овом двору. Добри Сандаљ, да би се мало расејао, пође да путује по свету У Алжиру на тргу, где се робље продаје, учини му се нека робињица много налик на покојну му ћерку, а била је и њених година. Оне ноћи Сандаљ усни ову робињицу; чињаше му се као да му рече: «Ја сам Зоранка ћерка твоја. Ја нисам умрла, но ме зли дуси отргоше из твојих наручја и ја ево где робујем.» Сутрадан Сандаљ потражи на тргу ову робињицу и није се мало зачудио, кад је чуо да је хришћанка и да је Српкиња, само није знала чија је.

«Знаш ли своје родитеље?»

««Нити их знадем, нити сам их упамтила. Казаше ми да су ме зли људи украли од мајке, па ме продадоше овамо. Али по овом златном крстићу, који ми виси о врату, могла би ме мајка познати, јер ми жене казиваше, да сам и тада имала овај крстић, када су ме украли.»»

«И Сандаљ откупи робињицу; узе је у место своје ћерке и даде јој име ћерке му Зоранке. Ето како је ово дете из бела света постало срећно.»

2*

«А зна ли се, како је Златко дошао до имања кнеза Ивана Хранића?» упитаће један слушалац.

«Кнез Иван посинио је Златка, пошто му родитељи пропадоше у косовској битки. Златко му беше једини сестрић и зато је по смрти кнежевој наследио све кнежево имање. Жеља је била покојнога кнеза да се опријатељи са Сандаљевима, па је оставио по себи поруку, да Златко узме Зоранку за жену.»

Док се ова два Дубровчанина овако разговараху, сватови се вратише из цркве и опет се настави у двору весеље. Пре но што ће сести за обед, један од послужитеља јави Златку, да је сад стигао у двор један странац у оделу српскога себра, а вели да би имао хитно нешто да каже господару. Доле чека у служитељској одаји. Златко се обрадова кад чу да га тражи неко, који је дошао из српских земаља, па похита доле да нађе странца. Пред њим стајаше човек средњих година, изнурена лика, а види се да је пре времена оседио. Старац погледа ћутке у домаћина, а после тога викну: «Златко сине, зар ме не познајеш! Ја сам војвода Љубоје, ја сам ти родитељ.»

«Зар ти? Не, ја ти не верујем. Мој је отац био витез, а ти ми личиш на човека, који је вазда на себи носио себарско одело.»

«Сине мој, био сам и гори од себра. Двадесет сам година носио турске окове и трпео муке турскога ропства, само да доживим овај садашњи час. Ја сам довољно видео. Хвала ти, Боже, на доброти твојој. Сад могу задовољан умрети.»

Ту старац мало застаде, а за тим продужи:

«Бранећи цара и земљу у тешким данима, пао сам рањен у борби на Косову. Рањена ме спасоше добри људи, али ме крвници нађоше и заробише. Из овог ропства једва сам измакао, а дошав своме дому, нисам нашао никога свога. Дворови наши разорени, народ растеран, држава ми одузета, твоја мајка убијена, а сестрицу ти

одведоше у ропство. Стари себар Данило тада ми каза да си ти још жив, да те је спасао наш Бјелуш и да си сада у Дубровнику код мајчиног рођака кнеза Ивана.»

Настаде опет почивка, а у очима обојице заблиста се суза.

«Чуо сам да узимаш ћерку мога пријатеља Микуље Сандаља», настави војвода Љубоје. Зови њега и мог Бјелуша, они ће ме познати и ти ћеш се уверити да сам ја са Љубојева града војвода Љубоје Станишић».

«Верујем ти, драги оче, верујем! повика Златко, загрлив свог оца. Стаде га љубити по образу, очима и рукама. «Сада и мени излази познат овај лик. И ако сам био мали, још га добро памтим. Оди са мном, оче, горе међ' господу, јер је онде место твоје».

«Не, не, дете моје! Немој овим кварити весеље; а и ја сам путник приморен, па бих радо тражио одмора. Сутра, сине, јави свакоме да си нашао свога родитеља.»

«А ти бар благослови моју невесту», мољаше Златко.

«Добро, а ти је доведи».

Златко за час доведе своју невесту и она клече пред Љубоја:

«Добри оче, благослови мене и љубав нашу!»

«Будите срећни и благословени», одговори Љубоје, па приђе девојци да је по обичају пољуби у чело, али се у тај мах трже и одгурну од себе нежну девојчицу.

«Шта ти је, оче?» упита запрепашћен Златко.

«Ништа, децо, ништа.... учинило ми се као.... али није.... Опростите мојој старости.... Ослабио сам, па ме је умор савладао. Пустите ме да се одморим.

Злата одведе старца у једну склоњену одају и ту му намести постељу, а Златко оде да позабави сватовске госте, који почеше тражити младенце.

«Име ти беше Зоранка, а ја мишљах....» и опет прекиде старац говор.

«То ми није крштено име, но ме је тако назвао мој добри поочим и хранитељ Микуља Сандаљ.»

«Зар ти ниси Сандаљева рођена ћерка?» упита престрављено старац.

«Нисам. Али зато ме ипак нећеш мрзити. Своје право име и сама не знам. Сироче сам без икога свога. Као дете украдоше ме од мајке зли људи, па ме продаваху по трговима као робињу, казујући да сам властеоско дете. Рекоше ми да би ме родитељи по овом крстићу познали, и зато га и носим свакада о врату, да се увек види.»

Старцу задрхта све тело од великог узбуђења, па заиште од Зоранке онај крстић. Девојка га скиде и даде старцу, а старац пољубив девојче каза му, да га остави сама. Старац узе крстић, потражи на њему једно мало, међу бисерним зрнцама скривено дугменце, па притисне то место и крстић се раствори. У њему изнутра на десној половини беху урезана слова: Злата војводе Љубоје и Маре Станишића, а на левој била је изрезана година њеног рођења. Војвода клече, пољуби крстић, па склопив руке помоли се Богу. «Хвала ти, велики Боже, што ми даде оволике снаге. Велика твоја промисао доведе ме амо да спречим теби неугодно дело». За тим написа Златку писмо, казав му све. У писму оставио је и онај крстић. Полако и неопажен изађе на улицу и упути се оним путем, одакле је дошао био.

Одмах по ручку Златко потражи свога оца, али у место њега нађе само оно писмо. Са лица му нестаде весеља, а веселе црте почеше се претварати у изразе очајања. Из писма је сазнао да му је Зоранка рођена сестра. Колико среће у овој несрећи, толико несреће у његовој срећи.

Кад се гости разиђоше, Златко узјаха најбољег свог коња и поведе собом служитеља. Кад је био за један сахат хода измакао од Дубровника, он извади једно писмо и рече слузи:

«Врати се дома, а ја ћу сам продужити пут. Ово писмо даћеш војвоткињи Зорани.»

Сутра дан по граду се пронесе глас, да је нестало војводе Златка и Сандаљеве Зоранке. Свет је нагађао много што шта, али праву истину нико не сазнаде.

Дворови Ивана Хранића опустеше. Нико се није јављао као наследник и тако дубровачка република огласи Хранићева добра за државну својину.

* * *

И опет се Срби бију са Турцима. Деспот српски Стеван Лазаревић удружен са угарским краљем Сигисмундом устао је на своје угњетаче. Обе се војске сукобише под Трипољем. Онде где су турски редови најгушћи били, виђао се на коњу један витез, коме нико не знађаше имена. Пред његовом храбром четом уступаху Турци, а за њим навалише на Турке одушевљене хришћанске чете. Оваким нападима Хришћани сатреше силну војску цара Сулејмана, а тиме се млади незнани јунак светио Турцима за Косово. Из добијених рана липти му крв, али он не престаје гонити свога душманина.

У томе га погоди отровна стрела и млади се витез скотрља са коња. Нико ово није приметио, па му нико није ни пришао.

Када се стишала борба, по бојноме пољу виђаше се једна калуђерица где обилази мртве и рањене јунаке. У кога би опазила искрице живота, пружила би му оживљавајући напитак и повезивала би му ране, а мртваце само је загледала, као да тражи међу њима какваа познаника. Идући тако од једнога до другога, наиђе на незнана витеза. Окрете му лице к себи, подиже му главу па цикну:

«Златко!»

На овај узвик устреми се млади витез; очи му се отворише, а поглед му паде на лице калуђеричино. Исправљајући се, силом је скупљао остатак своје животне снаге, па једва чујним гласом прошапута:

«Сејо! Зоранко! Злато!»

«Ја сам, драги бразе мој Знала сам да ћу те само онде наћи, где се крвави бојеви бију, па сам те тамо и тражила.»

«Хвала селе, Бог те благословио. Ах Боже!.... и јунак издахну. Глава му паде на крило сејино, а она је дуго и дуго над њим проливала сузе.

* * *

Разорени замак Љубојева града опустео је са свим. И из саме околине свет се разбегао; само уза један разваљени зид негдашњег сјајног двора наслонио је стари један себар своју сламом и шашом покривену избицу. То беше стари војводин слуга Бјелуш. Њему би суђено да преживи пропаст својих господара. На оној стрмој страни серпентинске стене, која се спуштала до Ибра, урезао је велики крст, а под самом стеном подиго је малу хумчицу; то беше — Љубојев гроб. У великом очајању скочио је остарели и осиротели војвода са високе стене у долину. Ту га је Бјелуш нашао мртва, па га сахранио у онај гроб под стеном.

Још и данас стоји овај стари спомен у големој стени, пркосећи тешким ударцима времена, а казујући садашњем нараштају да је онде некада живео моћан и сретан народ српски. Околни сељаци, пролазећи поред Љубојева гроба, скинуће своје избледеле масне фесове и увек ће се побожно прекрстити. Па и сами Турци, који онуда живе, кад их пут онамо нанесе, зауставиће се пред гробом Љубојевим и без зазора одаће по своме обичају пошту сенци старога јунака: «јунаци су Алаху подједнако драги, ма које вере били.» Али горе на стену међу развалине старога двора нико од сељака не сме да иде. Сујевера ѓа је заплашила те држи, да по развалинама старога града паклени духи пирују, што су упропастили честито и јуначно племе војводе Љубоја. Ови паклени духи сатрће свакога, ко онуда хода. И тако се у народу прозове тај део Мокре Планине «Паклен».

У Ужицу. АЛЕКСА РАДУЛОВИЋ

ЈЕВЂЕНИЈЕ ОЊЕГИН

РОМАН У СТИХОВИМА

ОД А. ПУШКИНА

Pétri de vanité il avait encore plus de cette espèce d'orgueil, qui fait avouer avec la même indifférence les bonnes comme les mauvaises actions, suite d'un sentiment de supériorité, peut-être imaginaire.

Tiré d'une lettre particulière

ГЛАВА ПРВА

И жить торопится, и чувствовать спѣшитъ. —

К. Вяземскій.

I.

Чича ми је човек стари;
Кад га једном бољка свлада,
Рад би старац свак да мари
И у бољци с њим да страда.
Његов пример другог учи!
Ал' досада како мучи:
Дању, ноћу с бо̂ним бити,
Нит' од њега одлазити.
Да ли горе што познајеш,
Нег' болесног забављати,
Подглавник му поправљати,
Па лекове да му дајеш;
А љутиш се, кидаш здраво:
Кад ће да те носи ђаво?

II.

Баш на пошту кад је сео,
Тако мисли младић бледи.
Моћни Зевс је ваљда хтео

Да рођаке он наследи.
Пријатеље мог Руслана
Са херојем мог романа,
Без увода и без хуке,
Познат' желим без по муке.
Мој Оњегин, кој' ми годи,
Крај хладне се Неве роди.
Можда и твој живот поче
Ту крај Неве, читаоче?
Ту сам негда био и ја;
Ал' север ми сад не прија.

III.

Служећ' верно свога цара
Отац му је узајмљив'о;
Па ј' годишње (и без пара)
По три бала приређив'о...
Љут је дечко, ал' и мио
Срећа ј' над њим свела крила:
Прво ј' нека *madame* била,
За њом неки *monsieur* био....
Monsieur l' Abbé, Француз худи,
Да с' не мучи дечко мали,
Учио га све у шали,
Ал' предвиде дечје ћуди!
Па му вољи није смел'о,
Већ по парку с њиме шет'о.

IV.

И дечаштва дани лете.
Јевђенију дође хора,
Хора нада̂, туге, сете....
И тад оде *monsieur* с двора.
Оњегин је на слободи.
Ошишан по новој моди.
К'о лондонски *денди* прави

Свету најзад он се јави.
Француски је добро знао:
Говорио и писао;
Мазурку је лако вио,
И галантан увек био....
Шта ћеш више?.... И свет јави,
Да је уман, — узор прави!

V.

Сви ми тек по што год знамо,
Буди како ма од чега.
Али опет и с тим само,
Може с' бити узор свега.
И Оњегин, мњењем многих
(Оштрим судом суђâ строгих):
Педантан је, мало знаде,
Ал' таленат тек имаде.
Без по муке у говору
Интересним себе ствара,
Сликом права научара.
У важноме ћути спору;
А измами осмех дама
Огњем умних епиграма....

VI.

Сад латински сваког мори;
Али он је опет знао
И латински да прозбори.
Епиграф би прочитао.
Зна и за те, Јувенале,
На крај писма стави *Vale!*
Два три стиха Енеиде,
Ал' без грешке тек не иде.
Није мог'о никад знати
Хронолошке луде броје
Историје земље своје.

Анегдоте испричати
Од Ромула па до сада,
Без по муке то му пада.

VII.

Ал' душу му жар не згреја
И муза га не запоји.
А јамб није од хореја
Никад мог'о да одвоји.
Мест' Омера, Теокрита,
Он је чит'о Адам' Смита.
Дубок сад је он економ, —
То јест, мисли сада о том:
Да имање добро води,
Добро живи, — и, по свему,
Да не треба злата њему,
Само када усев роди. —
Ал' отац је држ'о право,
Па ј' у залог земље дав'о.

VIII.

Јевђенија шта још слави
Не бих сада ређат' стао.
Али као генij' прави:
Од науке боље ј' знао.
И за њега беше млада
Труд и мука пуна јада.
Јер га бедног дембелана
Занимаше целог дана
Баш наука нежне страсти.
Којој Назон песме ј' вио.
Зашто живот препун части
Сврши у сред Молдавије,
Удаљен од Италије.

IX.

. . . .
. . . .

X.

Још се млађан улагив'о,
Ревновао, наде крио,
Уверав'о, жеље скрив'о,
Замишљ'о се, мргодио.
Час понизан, час послушан,
Или пажљив, равнодушан.
Ћуталица сад се створи,
А сад опет силно збори.
Он на љубав мало гледа,
Једну воли, једну слави,
Па и себе заборави.
Бистар глед му приповеда,
Да је стидљив, и да чиста
У оку му суза блиста.

XI.

Па тек како шале прави:
Невиног сад окриви;
У чудну се ролу стави,
Пријатношћу све задиви.
Тражи тренут умиљења
Невиности без мишљења;
Умом, страшћу он је вара,
Ласкати јој тад' се стара.
Па изјаву од ње тражи
Да би чуо срца звуке;
Љубави јој пружа руке,
И састанак мило тражи,
Да б' у миру мог'о тако
Залудити цуру лако....

XII.

Успео је још из рана
Да кокете веште свлада!
А кад хтеде без мегдана

Да противник његов страда,
Црнио га оговар'о
И сметње му разне ствар'о!
Ви мужеви, душе чисте,
Другови му увек бисте!
Супруг му се лукав мили,
Ђак Фоблазов увек верни;
Па и онај старац дерни,
И рогонос у свој сили, —
Он је срећан својим радом,
Слатким ручком, женом младом....

XIII, XIV.

. . . .
. . . .

XV.

По некад се још башкари,
А писмо му пружа слуга.
Опет позив? Лепе ствари:
У три дома позивљу га.
Сви балови разне граде;
А мој јадник шта му знаде?
Ком' ће прво? Где ће ићи? —
Ал' штаваздан: свуд ће стићи.
У оделу меку, лаку,
Са широким боливаром,
Јевђен шета булеваром,
И мота се по сокаку.
А кад једном подне дође
Он на ручак журно пође.

XVI.

У саоне седа хитно.
«С пута, с пута!» чује с' вика....
И сија се иње ситно

Са дабровог овратника
Ка Талону. Он се нада
Каверин га чека давно....
И он уђе, — шампањ страда,
И лије се вино славно.
Крвав *roast-beef* глед навлачи.
Слатка трифла поглед скреће
(То француске кујне цвеће);
Па стразбуршки ту колачи;
Лимбуршки те сир голица,
И ананас златна лица.

XVII.

Још се звека чашâ чује,
Свак' залива јело своје;
Али звоно одјекује:
Нови балет почео је.
Он, редован гост театра,
К'о поштовач што се сматра
И глумицâ знанац присни,
Чувен грађан закулисни, —
Он, Оњегин тамо хита
Куда сваки критизира,
Entrechat да аплаудира,
Пљескат' Федри тела вита,
А Моина д' изазове,
Кол'ко срцу да угове.

XVIII.

Мило место! Време оде,
Кад је руски Сатир сјао:
Наш Фонвизин, друг слободе;
А и Књажнин заблистао.
Ту ј' Озеров негда био,
Ком је народ хвалу вио,
А крај њега Семенова.

Ту Катенин диже с нова
Дух Корнеља, писца мила;
Ту Шаховски изнео је
Комедије дивне своје.
Ту је Дидла слава свила....
Е, па туна, сред те граје,
Младост моја протекла је.

XIX.

О божице, где се скристе?
Јаук ми се тужни вије;
Јесте л' јоште оне исте,
Ил' су друге, а вас није?
Да л' ћу чути ваше хоре,
Видет' руске Терпсихоре;
Да л' ће занос на ме саћи?
Или, можда, нећу наћи
Знана лица, слику стару?
Па гледајућ' туђа света
Кроз окашце од лорнета,
Ја, весељак, у немару
Не ћу, ваљда, тек да зевам,
И прошлошћу да се згревам?

XX.

Свуд је пуно; ложе сјаје,
А партер је препун био....
Сред жагора и сред граје
Завеса се диже ти'о.
Сјајна, лака као пена,
Све нимфама окружена,
Као да се даха боји
Истомена нежна стоји. —
Једну ногу поду приже,
А заносно другом кружи;
За тим клизну, па се пружи,

К'о Еолов дах се диже;
Па се гиба, па се̂ вије,
И о ногу ногом бије....

XXI.

Запљескаше.... Јевђен пође
Крај седишта, а све чепа;
И догледом својим прође
Преко нашег пола лепа.
Погледом се свуда шеће;
Виде лица и одеће,
И баш свему нађе мâна....
А мужеви са свих страна
Здравише га. Тад на сцену
Сав расејан опет гледи;
Онда за тим кришом зêну
И промрмља: «Ништ' не вреди!
Некада је Дидло сјао,
А сада ми додијао!»

XXII.

Па амори, змије гадне,
По сцени се вију, јуре....
А уморне слуге јадне
У ходнику дремљу, жмуре;
Још прозебли хукћу, вичу,
Шмрчу, кашљу, љуте с', шичу....
Још светлости свуда дају
Фењерчићи што се сјају.
Још прозебли коњи бију
Тресућ' сјајне узде своје....
Око ватре слуге стоје,
И у шпаге руке крију....
А Оњегин пође кући
Одело си преобући.

XXIII.

Да л' ћу моћи слику дати
Оне собе сјајног стана,
Где мој јунак време трати
Пресвлачећ' се целог дана?
Све, што пружа Лондон стари,
Тричарије, разне ствари,
Што их нашем носе крају,
Па за маст и дрва дају;
Што париски укус плодни,
Дајућ' облик мамца права,
Рад' забава измишљава,
Да се држи луксус модни. —
Све то купи овог света,
Мудрац од осамнај'ст лета.

XXIV.

Чега само туна није:
Мирис — флаше пуне, празне;
Цариградске дрангулије,
Па од бронзе ствари разне.
Ту чешљеви, луле стиве,
Па маказе, праве, криве;
Туна четке фине, грубе,
И за нокте и за зубе.
А Русо се (узгред буди)
Славном Гриму диви, чуди,
Како да он, баш Грим исти,
Пред њим своје нокте чисти!
— Бранич правде и слободе,
Овде с права пута оде!

XXV.

Што човеку да се брани,
Да му нокти буду чисти?
Тако хоће наши дани,

Навика је деспот исти. —
К'о Каверин што је био,
Оњегин се кицошио;
Па одела каква спрема, —
Кицош да му-пара нема!
Он се гизда с пуно мара,
По три часа у том прође,
Па тек онда ма куд пође, —
К'о Венера када стâра
У оделу мушком иде
У маскаре да је виде.

XXVI.

А нову му тоалету,
Која на се поглед сврати,
Ја ученом могу свету
Са свим верно описати.
Али крај све добре воље,
Ћутати је ипак боље.
Панталоне, *фрак*, *жилети*, —
Ко ће руског да се сети?
Ја већ видим, извините,
Да ми ништа слог не вреди,
Због шарања он већ бледи,
А туђе га речи ките.
Макар да сам, што бих крио,
Руски речник претурио.

XXVII.

Али то ми предмет није.
Хајд мо на бал, шта бих знао,
Где се јунак Јевђеније
На врат на нос одвезао.
Покрај кућа, већ у мраку,
Хите кола по сокаку.
А фењери с оба краја

Сипљу светлост зрачна сјаја, —
Те по снегу дуге ничу.
Ту ј' палата сјајна, чиста
У светлости пуној блиста:
Крај прозора сенке с' мичу.
Ил' се види глава кака,
Модне даме ил' *глупака*.

XXVIII.

Наш се јунак с кола скиде
И пролете крај чувара
По стубама журно иде,
Гладећ' косу с пуно мара.
Пуна сала дама̂, људи,
А музика занос буди.
Мазурка се лака вије.
Жагор, хука, мучно ти је.
Мамузице звекћу, бију;
А ножице какве даме
Журни поглед на се маме, —
Сад се виде, сад се скрију....
Музика се једва чује,
Збор је жена̂ заглушује.

XXIX.

У данима слатких жеља
Мировати бал ми не да:
Он је згодан за виђења,
И да с' кришом писмо преда.
Мужевима за то велим,
И из свега срца желим,
Да ми речи сад услише:
Нек од сада пазе више!
Своју ћерку нека строже
Од сад држи свака мати:
Све лорњетом нек је прати....

Али не, не.... сахран' Боже!
То ми са̂мо перо пише, —
Стари грешник нисам више.

XXX.

Свог живота многе дане
У балове ја сам свио;
А зли гласи да не бране
И сад би их походио.
Разуздану волим младост,
Хуку, буку, блесак, радост;
Па одело дама̂ сјајни',
Ножице им — занос бајни; —
Ма Русија што је цела
Тек с три пара свет занела.
Један пар ме увек мори
И срце ми с њега гори.
Па како су грозне оне:
И у сну ме често гоне!

XXXI

Нигде, нигде, нит' икада
Заборавит' ја их нећу!
Ах, ножице, где сте сада,
Где газите — по ком цвећу?
Ви источну знасте негу;
На северном хладном снегу
Не остаде вама трага;
Ви сте чеда мазна, драга,
Тепати вам само годи.
Покрај вас ме, чеда мила,
Није слава заносила,
Нити земља где се роди'.
Отиде ми срећа драга,
К'о што вама неста трага.

XXXII.

Груд Дијане, лице Флоре
Јесу красни, драги моји;
Ал' ножица Терпсихоре
За ме од њих више стоји.
При погледу она ствара,
У награду, занос чара;
А лепота њена већа
Измамљује јато жеља.
Ја је љубим, о Елвина,
Кад провири испод скута;
И по трави када лута;
На подношку крај камина;
Кад с' огледа у паркету,
И на стенâ кршном сплету.

XXXIII.

Видех море испред бу́ре,
И валове како с' вију;
Како хите, како журе,
Да с' пред њене ноге свију.
Желео сам да уз вале
Љубим оне ноге мале
У младости још никада
Не осетих тол'ко јада;
Не пожелех с више страсти
Љубит' уста мила, нежна,
Ни Армидâ лица снежна,
Нити груди рајске сласти. —
Никад тако страсти више
Душу моју не морише.

XXXIV.

Још се сећам сласти веће,
Док још беху снови моји:

Држах стремен препун среће,
А на руци нога стоји!
И осетих жара силу,
Док додирнух ногу милу.
Крв срца ми силно пође, —
Опет љубав с болом дође!
Гле, брбљава лира стројна
Опет олим хвале вије:
А ниједна страшћу није
Звучне песме сад достојна.
Реч и поглед што их дичи
На опасне ноне личи.

XXXV.

А Оњегин? Сан га свлада;
У постељу с бала стиже....
Улицама Петрограда
Лупа бубња радне диже.
Већ разносач хита, јури,
Свом дућану газда жури.
Млекарица вредна трчи,
Од зиме се купи, грчи.
Већ јутрењи шум се јави,
Прозори се шире свуда;
Из димњака дим кривуда.
Акуратни Немац прави
С белом капом — душа стара —
Свој *васисдас* већ отвара.

XXXVI.

Ал' уморан хуком пира
Дан у поноћ Јевђен ствара.
Слатко спава усред мира
Те се ломан сад одмара.
У подне се диже лако,
Па до зоре опет тако.

Промене га слабо муче —
Сутра исто што и јуче.
А да ли га срећа свија,
У слободи пуне чара,
Сред победа што их ствара.
И наслада што добија?
Да л' је сред тих беспослица
Здрав и чио, ведра лица?

XXXVII.

Не, осећај брзо неста;
Досада га младог свила.
А мисао лако преста,
Што с' лепојци каквој вила.
Измене га уморише;
Сад не воли друштва више.
Прођоше га дани бујни:
Мрзи *beef-steaks*, шампањ струјни.
Стразбуршко га тесто мучи
Нит' здравице више воли,
Јер га често глава боли.
Омрз'о је сад да учи
Пушком гађат', мачем вити,
Те се тући, вешто бити.

XXXVIII.

И досада та у свему,
Баш за ничим немат' воље,
Већ додија тешко њему.
Сплин енглески, *чама* боље,
Већ му тешке ствара муке. —
Убити се, (зашто бруке?)
Он огледат није хтео;
Ал' омрзе живот цео.
К'о *Child-Harold*, пун немара,
У кафане често оде.

Ал' карте му већ не годе!
Лажни уздах, поглед квара,
Не потреса више њега, —
Досадно му ј' сад од свега.

XXXIX, XL, XLI.

. . . .
. . . .

XLII.

Прво с' ману вишег света,
Својом вољом без њег оста.
Та у добу наших лета
Виши тон је скучен доста.
Ма што, можда, каква дама
Зна за Сеја и Бентама.
Ал' у опште када збори,
Досада те мучи, мори ...
Крај нежности што је тупа,
Још је мила, још је драга,
Па побожна, добра, блага.
Душа јој је пажње пуна.
Ал' од нас се крије, клони.
А поглед јој храброст гони!

XLIII.

И лепојку стаса вита,
Која, поноћ кад завлада,
У колима лаким хита
По улицам' Петрограда —
Мој је Јевђен отурио,
Он, развратник што је био. —
Затворио собу своју,
Па је с пером за сто пао;
Ма да ј' био сав у зноју
Није ништа истесао.
Рђаво је врло прош'о:

У круг оних није дош'о. ..
О њим' суд ми сад не прија.
Јер међу њих спадам и ја.

XLIV.

Нераду се опет дао;
Притисн'о му немар груди....
Ал' се опет мучит' стао,
Ум савладат' мудрих људи.
Па се на рад опет диг'о,
Чит'о, чит'о што је стиг'о:
Ал' у овом смисла није,
У овом се лажа крије,
А рађено баш без бриге.
Стара ј' рађа пуна квара,
Нова, опет, к'о и стара. —
К'о и жене махну књиге
Те с књижницом сврши својом:
Превук'о је црном чојом.

XLV.

Бацих и ја бреме јада,
И сујету бацих ташту.
Придружих се њему тада,
Заволех му сетну машту.
Заволех га из дна груди,
Туђење му од свих људи,
Оштри разум, ал' и дрзак,
Ја бех злобан, а он мрзак.
Страсти игре знасмо оба.
Већ нам живот муке ствара;
У срцима неста жара,
Већ нас мучи клета злоба
Од Фортуне и од света
На уранку наших лета.

XLVI.

Ко ј' живео и мислио,
Тај презират' мора људе.
Осећајан ко је био,
Том се прошле слике буде.
Том чаробност већ не прија.
А сећања љута змија
Кајање му тешко ствара, —
Ал' то често даје чара
И лепоте каквом збору.
Јевђенов ми језик био
С прва зазор нагонио.
Ал' привикох сетном спору,
Шали, пуној јада сама,
Злоћи мрачних епиграма.

XLVII.

Шетасмо се лети касно,
Кад над Невом мило сија
Ноћно небо светло, јасно:
И на воду кад се свија
Лик Дијане, ловца хитра.
Прошлост пред нам' тад затитра
А и љубав пуна чара
И та радост пуна моћи
У присенку благе ноћи
Опета нас срећним ствара.
Ко зеленом гају што се
Ухапшени маштом носе,
Носисмо се и ми оба
Ка почетку млада доба.

XLVIII.

С душом пуном чежње свете
Крај стене је хладне стао

Јевђеније препун сете, —
(К'о што с' неко нацртао).
Стишало се.... Мирно, ти'о.
Тек глас страже с' проносио.
Ил' се чује из далека
По Миљонци колска јека.
Ил' по води весло бије
Те по реци чунић броди....
Ал' мис'о нас тамо води
Где се рог и песма вије;
Ма да души више гове
Од песмице Торкватове.

XLIX.

О, јадранско бујно море,
И ти, Бренто, бајни красе,
За вама ми срце горе,
Да вам миле чујем гласе.
Светиње сте Аполона;
А по лири Албиона
Познати смо, па ми годе. —
Италијски златни своде,
Тебе душа силно воли. —
С Венећанком што те згори.
Што час ћути, а час збори
Ја се вожах у гондоли.
А њене ми усне жарке
Више песме из Петрарке.

L.

Кад ће доћи час слободе?
Време ј', време! себе спажим.
Ходим брегом, чекам згоде
И погледом једра тражим.
Чекам буру да се свије,
Те бегање да ми скрије.

Слобода ме мила зове
Из досадне земље ове,
Где се мучим, где се кужим,
Где се борим с духом мрачним. —
Под афричким небом зрачним
За Русијом да затужим,
Где сахраних срце своје
Рад љубави, туге моје.

LI.

Оњегин је спреман био
Са мном туђем крају поћи.
Ал' зао се удес свио —
Не даде нам циљу доћи.
Баш му отац умре тада!
Пред Јевђена — крај свег јада —
Кајшари се многи свили
Што му оца задужили.
Јевђеније процес неће.
Задовољан тим што има
Очевину даде њима,
Не бојећ' се беде веће;
Јер предвиде из далека,
Да му стрицу нема лека.

LII.

И у скоро гласе доби:
Да на добро одмах иде;
Тек смрт стрица што не скоби,
Па сад жели да се виде!
Прочитавши тужне гласе,
Јевђен одмах опрема се;
И на пошту хита, жури,
Ал' у напред већ се дури,
Спремајућ' се ради пара
Уздасима, плачу, свиме....

(И мој роман почех тиме).
А кад стиже — стрица стара
(Он пониче главу холу)
Мртвог нађе већ на столу.

LIII.

Крај мртваца, ах, та мани,
Дошли људи, руља цела,
Непозвани, к'о и звани,
Што већ гину за опела.
И старца су сахранили;
За тим с попом јели, пили;
Па одоше тужна лика,
Божем, жале покојника! —
Наш Оњегин сељак поста,
Држи земље, воде, шуме
(Да л' и радит' њима уме?)
Наживе се дотле доста:
Расипајућ' к'о што ј' знао, —
Сад се радо другом дао.

LIV.

Два му дана поља мила,
Два му дана све је ново:
Хлад шумскога зеленила,
Жуборкање потоково.
Али трећег — за брег, поље
Није више им'о воље.
И с досадом тада виде,
Да по старом опет иде.
И овде је иста чама:
Ма да нема песме, пира
Пустоћа му душу дира
Досада га мучи сама. —
Не пушта га нигде дерна,
Ко сен или жена верна.

LV.

За живот сам рођен мирни,
За тишину села мила;
Ту је јачи звук ми лирни,
Ту се машта јаче вила.
У нераду кад сам био
По језеру бродих ти'о,
И *far-niente* свег ме свлада.
Јутром нисам жељан рада;
Тражим негу и слободу.
Спавам много, читам мало.
За славу ме није стало.
Те сам прошлост у свом ходу,
Лепе дане жићу младу
Проводио у нераду.

LVI.

Цвеће, љубав, села рада,
Задобисте срце моје!
Нек не мисли нико сада
Да сам ја то, Јевђен што је.
Нек' смешљиви мој читатељ,
Ил' буд' какав мој издатељ,
Ову рáђу када чита
Својим судом не похита,
И не мисли, можда, сада
Да ја цртам жиће своје,
Као горди Бајрон што је!
Као да ми тешко пада
И да ништа друго не би',
Него писат' све о себи!

LVII.

Овом згодом још ћу рећи:
Љубави се песме дају.
Бивало је предмет срећи

Усни ми се у свем сјају.
У души ми лик му гори,
А муза га животвори.
И тако сам вес'о, чио,
Горској вили песме вио, —
Робињици са Салгира.
А од тебе, дружбо, сада
Питање ми често пада:
«За ким тужи твоја лира?
Од ревњивих цура мили'
Којој су се звуци вили?

LVIII.

Чији поглед драг и мио
Награди ти, лепшим створи
Твоје песме што си вио?
Ког ти песма боготвори?»
— Никад ме се тако јаче
Бол љубави не дотаче,
Нит' му већа беше сила!
Песма више није мила
Ко не може с њом да свије
Звучни ритам; и да тако
За Петрарком пође лако,
Те свом срцу бол да скрије.
Таквог слава срета свуда;
А ја љубећ' бејах — луда!

LIX.

Љубав оде, муза дође,
Оде тама што ме свила.
И слободан разум пође
Тражит' мисли, звука мила.
Када пишем срце ј' ти'о.
Кад бих с врста̂ перо свио,
Не црта ми (сласти праве!)

Ни ножице, нити главе....
Бујни огањ већ не гори;
Ал' ја нисам сузе лио.
А кад вихар, што ме свио,
Већ престане да ме мори,
Ја ћу спеват', збиља права,
Спев у двајест и пет глава!

LX.

Ја о форми мишљах плана,
И јунаку дати име;
Прву главу мог романа
И заврших баш са тиме.
Сад прегледах све то строго:
Бесмислица врло много!
Ништа не ћу сад да скратим, —
Цензури ћу дуг да платим.
И новинам' биће доста,
Предаћу им труде своје.
А сад к Неви, чедо моје,
Што из моје маште поста.
Нек нада мном слава сјаје, —
С крива суда, хуке, граје.

(наставиће се)

Р. Ј. Одавић.

ОПШТИ СПОЉНИ УСЛОВИ ПО ЖИВОТ БИЉА

ПО САКС-У И ДР.

НАПИСАО

ПАВЛЕ В. ВУЈИЋ

—•—

„Као што би се ватра угасила, кад се не би постицала, исто тако би се и животне силе уравнотежиле и смириле, да их у томе миру не ремети и не обнавља уплив других сила."

Х. Спенсер.

Кад лети изађемо на какву цветну ливаду, приметићемо мноштво разнога биља. Спољна разноликост се опажа у боји и расту, а унутрашња у анатомском кроју. Да би се ова грдна множина биљака могла прегледати, ваљало их је по сродности извесних карактера оделити у групе, и још велики природњак *Лине* поделио их је у две велике гомиле: *криптогаме* (тајнородне) и *фанерогаме* (јавнородне), прве са невидљивим а друге са виђеним цветом. Јавнородне поделио је даље по броју, дужини и начину споја прашника у 23 класе, а све тајнородне ставио је у једну 24 класу.

То је тако звана *полна (сексуална)* или *вештачка система Лине-ова.* — Доцније су узели *Жисије, Декандол* и *Ендлихер* више у обзир анатомски крој биљака, па су их према томе и делили у групе. Њихове системе назвате су *природне*, но ми се нећемо упуштати у даље излагање тих система, јер је то за нас сад овде од споредне важности.

Свака подела, ма како да је савршена, увек је опет мање или више вештачка, *јер у природи нема поделе,*

њу граде људи, да би грдну множину органских тела што лакше и брже прегледати, описати и именовати могли.

Баш с тога, што је у природи све једно са другим прелазима скопчано, и јесте тешко повући границу онде, где је нема. Отуда и долази, да природњаци једну и исту групу животиња или биља неједнако деле. Питајте кога хоћете природњака: шта је то фела или специја?, па тешко да ће вам и један моћи то тачно да обележи, просто с тога, што се карактери, који фелу једну од друге, њој сродне, разликују, под утицајем спољашњих сила или преиначују, или после дужега времена баш и са свим промењују.

«*Живот биљке је један нераздвојан низ разноврсних покрета најмањих делића — атома и молекила — биљне суистанције*» (*Сакс*).

Животна радња биљака је, као и животиња, резултат заједничког утицаја два фактора: прво, унутарње структуре или наслеђене диспозиције, и спољних утицаја или дражи. Да би нам било јасније, упоредимо ово са махином. И рад неке махине зависи тако исто од два фактора: од структуре (грађе) махине и од животне снаге, која јој се придаје; јер нека је махина ма како добро саграђена, ни маћи се неће и не може без довољнога напона водене паре, за коју опет ваља гориво. Само треба овде имати на уму, да је сваки организам куд и камо компликованија махина од ма које и ма како савршене, коју је човек саградио. — *Дакле, свака животна појава бива утицајем горе поменутих двају фактора, од којих један, ма који узет сам за се, не вреди ништа.*

«Од како су ботаничари, сем дескриптивног и флористичког посла, почели проматрати и живот биља и *услове* тога живота његова, ботаника је знатно проширила своје поље, а дала је доста повољних ресултата и практичком животу,» с правом вели проф. Р. Петровић.[1]

[1] Види: «Наставник» III. св. за мај-јуни 1890. г. Чланак «Гласник земаљ. музеја у Босни и Херцеговини». Уредник К. Херман итд. стр. 290.

Силе, које на биљни живот утичу, многобројне су и тако разне природе, да што је за једну биљку битни животни услов, то је за другу од споредне важности или чак и од штете.

Ботаничарима је добро познато какву важну улогу по биљни живот, а нарочито по оплођавање, имају разне животињице, особито инсекти. Много би биље без инсеката престало да живи, јер или није у стању да се само оплоди, или је самооплођење неплодно. Код висибабе, љубичице, руже, каранфила и свега тако-званог цвећа, оплођавање посредују инсекти.[1]

Што су за цвеће инсекти, то су опет за друге биљке у томе обзиру *ветар* и *вода*. Вода посредује оплођавање код свих флоридеа, рупије (Ruppia) и т. д. Ветар опет код свих трава (Gramineae), меља, боквице, палми и т. д.

Ми се овде не можемо са *свима* овим условима бавити, но ћемо се ограничити само на оне спољне, које су по природи својој од мањег или већег утицаја на *целокупни* биљни живот.

Под тим општим спољним условима ми разумемо: 1. *Топлоту*, 2. *Светлост*, 3. *Тежину*, 4. *Електрицитет* и 5. *Место на коме биљка расте (земљиште)*.

1. Топлота

Још је зима. Снег покрива земљу и на њој цвеће, па и остало биље, што у дубокоме сну чами, чекајући, да га нова топлота у нов живот пробуди. Тек што је снег отпочео да се крави, а по неке биљчице почињу већ да развијају своје цветиће и ако се на долазак нових сокова не може ни мислити, јер док се корење, помоћу кога биљке храну из земље сишу, открави, ваља да прође по неколико дана а често и недеља. Цвеће, које се сад развија, образовано је још прошле јесени, и сад му је

[1] О овоме има изврсно дело: *Die Befruchlung der Blumen durch Insecten.*" von Dr. *Hermann Müller*.

само нека мала количина топлоте довољна, па да се потпуно развије. Разне биљке захтевају разну количину топлоте за цветање; тако на пример висибаби довољна је топлота од 2·5°C па да може цветати. Чим се температура спусти, цвеће престаје да се развија и чами тако све дотле, док га нова топлота на даље развиће не покрене. Истраживања, чињена на снежним пољима алписким, доказала су, да је вода, која од истопљеног снега постаје, довољна да изведе промену материја у биљкама, које се још под снегом налазе. Чим је овај процес наступио, биљке развијају својим дисањем толико топлоте, да су у стању да стопе ледени покров, да га пробију и весело да опруже своје цветиће на више. Дивна је слика видети, како је алписко звонце (Soldanella) на хиљаде места пробушило снежно поље по његовим ивицама.

Још је дивнија ова слика, кад су цветићи у снег затворени, па изгледају као инсектићи, које је још од прастарих векова ћилибар затворио и нама их сачувао.

Пре но што се упустимо у даље разлагање о упливу топлоте на разне појаве у биљноме животу, нужно је, да, ради бољег разумевања, поставимо разлику између *асимилације* и *промене материје.*

Асимилација није ништа друго до дезоксидација, јер њоме се усисана храна, која садржи много кисеоника, од истога ослобођава упливом светлости. Под асимилацијом разуме се увек узимање нове хране.

Промена материје није ништа друго до хемиска метаморфоза материје; овде се дакле не узимају нове материје, но се само оне, што се већ у приправности налазе, хемиски метаморфишу.

Како асимилација од светлости зависи, то се она догађа само под утицајем светлости и у оним органима, који биљна зеленила — хлорофила — у себи садрже.

Промена материје на против не зависи од светлости, већ само од топлоте, па с тога може да се врши и у по-

мрчини и у свима органима, па садржавали ови у себи хлорофила или не.

Од свију процеса биљнога живота најмању топлоту иште *клијање*, но и оно није са свим независно од температуре. Пшеница и јечам клијају већ испод 5°C, вишња на 9·4°C, а бундева на 13·7°C.[1]

Пошто је биљка клијала, ваља да наступи повишење топлоте, те да се омогући даље развијање. Ако се температура не повиси, биљка ће остати на истом ступњу развића за неко извесно време, па ће најзад свенути. У колико се биљка више развија, у толико јој је и све виша топлота потребна, тако, да се може рећи: *сваки ступањ развића има и своју најнижу и највишу (минималну и максималну) топлоту.*

Изгледа, да се цветање разликује од растења тиме, што пре цветања мора топлота да се снизи, па да оно наступи. Ово се потврђује тиме, што биљке из умереног појаса не цветају у жарком појасу, но само расту. — За развиће старих органа довољна је и нижа, а за образовање нових органа и за асимилацију увек је потребна виша топлота. Клијање и развијање цветова, који су још у јесен постали, не зависи у главном од светлости; јер у оба случаја биљка само материју промењује а не асимилише — већ зависи једино од температуре, пошто ови радови могу и у помрчини да се врше.

Кад знамо, да разне биљке разну количину топлоте требају, па да могу клијати, онда можемо из тога закључити, да је и њихова протоплазма разно организована. Ово се још боље опажа на кретању протоплазме.

Ако се каква биљка, код које се кретање протоплазме може лако да посматра, загњури у хладну воду, кре-

[1] Д-р Улот (Dr. Uloth: Flora 1871. № 12) држи, да пшенично зрно може да клија и на 0°C; па чак и испод нуле. — Но сигурније су у овоме дата професора Сакс-а, који се тим специјално занимао. (*J. Sachs:* Jahrb. für wiss. Botanik II. Bd. 1860. стр. 338.)

тање ће протоплазме на извесном ступњу да застане; ако сад један такав препарат под микроскопом полако загревамо, приметићемо, да се протоплазма, пошто је до неког извесног степена загрејана, почиње опет да креће. Што се више препарат загрева, и кретање протоплазме бива све брже, док не достигне своју највишу тачку, иза које кретање протоплазме бива све спорије, док најзад опет не застане. У длачицама од бундеве почиње протоплазма да се креће на 10—11°C, а највиша граница лежи на 47°C.[1]

Из овога излази важан, а прост закон: *сваки рад биљних органа почиње тек пошто се температура повисила до неког извесног степена над тачком мржњења сокова.*

Кад се температура, почињући од ове крајње границе, пење, онда наступа убрзавање и већа енергија животног рада, али само до извесног ступња, на коме вршак достигне. Што се сад температура од овог ступња буде више пењала, то ће се све више смањивати и брзина и енергија животног рада, док најзад са свим не застане, а то ће бити, кад се температура попне до неке извесне висине, која не прелази преко 50°C.

Брзина и енергија животног рада најбоље се огледа у растењу. Што је она већа, и растење ће бити брже, и обратно.

За неке домаће биљке нађене су опитима оне три границе, које смо у сад постављеном закону поменули, т. ј. зна се, на коме степену тек почињу, кад најбрже, а кад опет због високе температуре најспорије расту. За предмет испитивања узето је клијање семена, једно што се лакше може да регулише влага и температура земљишта него ваздуха, а друго што корен правилније расте од других изданака па се може тачније и да мери.

[1] В. *J. Sachs:* Lehrbuch d. Botanik. IV. Aufl. стр. 700.

Ево те таблице за кукуруз, вишњу, бундеву, озимицу, јечам, раж и грашак.[1]

Температура по С.

	НАЈНИЖА:	НАЈУДЕСНИЈА:	НАЈВИША:
Кукуруз	—	27°	37°
Вишња	7,5°	21°	37°
Бундева	11°	27°	37°
Озимица	4°	22.2°	34°
Јечам	4°	22,2°	30°
Раж	4°	22.2°	30°
Грашак	6,7°	26,6°	—

Још је очигледније, како упливише топлота на растење биља, кад се упореди и види колико је израстао корен за једно исто време, али под разном топлотом. — Опити са кукурузом дали су овај ресултат:[2]

ВРЕМЕ:	ТЕМПЕРАТУРА:	ДУЖ. КОРЕНА:
2 пута 48 час.	17,1°C.	2.5mm
	26,2°	24,5mm
	33,2°	39mm
	34°	55mm
	38,2°	28.2mm
	42.5°	5.9mm

Из овога се примера јасно види, да се са повишењем температуре и растење убрзава, док се температура не повиси на 34°С, а одатле наступа опет успоравање, које на температури од 42,5°С достигне крајњу границу.

Вредно је још да поменемо опите, који су чињени у тој цељи, да се изнађу топлоте, на којима биљни живот престаје, јер се из њих може да закључи, колико се од прилике морала топлота на земљи да спусти, па да вегетација отпочне.

[1] *J. Sachs:* Janrbücher für wiss. Botanik. Bd. II.

[2] *J. Sachs:* Lehrbuch der Botanik, стр. 803.

До скора се држало, да споре од гљива могу да издрже топлоту од 100°С, па шта више чак и од 200°; али из новијих опрезних опита од *Тарновског* дознало се, да клице од *Penicillium glaucum* и *Rhizopus nigricans* на топлоти од 82—84°С извесно пропадају.[1]

Исто тако не слажу се ни дата појединих природњака, што се тиче топлоте, на којој још успевати могу. Вероватно је, да и оне не могу да издрже вишу топлоту од 40°С.

При једнакој температури у води угину све биљке пре но у ваздуху.

Сакс је чинио опите у овоме смислу са неколиким вишим биљкама и дошао је до овог ресултата:[2]

За десет минута угине:

	у ваздуху:	у води:
Кржак (Nicotiana rustica)	на темп. од 51-52°С —	на темп. од 50°С.
Кукуруз (Zea mays)	« « « 50-51°С —	« « « 48,5°—49,5°.
Бундева (Cuc. pepo)	« « « 50°С —	« « « 50°С.

По неке биљке издрже у води од 50°С десет минути, и при свем том чине се још свеже, али после неколико дана угину, као н. пр. у црна лука увене лишће тек после 6 дана.

Од свију биљних органа лишће по најпре страда на високој температури, и то што је млађе тим пре.

Кад све ове биљке угину у води или на ваздуху од 51°С за 10 мин., онда се може узети, да је и далеко нижа топлота, кад дуже упливише, у стању да смрт произведе. Према овоме још је питање: да ли би оне могле у опште живети стално на температури од 40°С, било у ваздуху или у води?

И кореново усисавање воде зависи од топлоте. Корен од купуса може готово из смрзнутог земљишта довољно воде да усише, те да своје скромне потребе под-

[1] Sitzungsberichte der Wiener Akad. 1873. April.

[2] *J. Sachs:* Flora 1864. № 1 2 3 и 5.

мири; али у бундеве и дувана клоне лишће већ на температури од 3—4°C, не због хладноће, већ што кореном мало воде усишу и тако биљка нема довољно сокова да лишће усправно одржи.

Исто је тако и са асимилацијом. Лишће обичне траве што на лединама расте, раствара удисану угљену киселину већ на 1·5—3·5°C. Друге биљке захтевају далеко вишу топлоту, па да могу храну асимилирати. Највиша температура, на којој је биљка још у стању да асимилише, лежи око 50—60°C.

Истина је, да образовање биљног зеленила (хлорофила), као што смо већ поменули, зависи од светлости, али опет је оно бар у неколико зависно и од температуре. — Кад у рано пролеће, тек што се снег отопио, изађемо у поље, ми ћемо се обрадовати, видећи, да је ледина већ сва озеленила. Трава није могла за неколико дана да израсте, а није ни под снегом расла, већ је сад под упливом светлости и топлоте озеленила. Светлост је и раније — у зиму — на њу упливисала, па она опет није била зелена. Ово нам показује, да је број зимзелених биљака далеко већи, но што се обично држи, и да ваља у њих урачунати и наше траве и много друго пољско цвеће, и ако се оно у зиму не зелени. Зими показује баш и оно биље, које сваки у зимзелено рачуна н. пр. четинари, неку мрку или зеленкасто-мрку — *зимску* боју. Ова зимска боја — у колико се до сад зна — постаје услед ова три узрока: или се збере хлорофил, који је пређе размештен био по ћелйчним дуваровима, у једну централну куглу, као н. пр. код свију зимзелених биљака; или се појави и нека црвена боја, која долази од једне у воду нерастворљиве материје; код других опет јавља се нека мрка боја, која долази отуда, што се хлорофил преиначи, н. пр. код четинара. — Све ове зимске боје повраћа топлота опет у зеленило, али то траје по неколико недеља, док је једна једита мразевита ноћ довољна, да ово зеленило у коју од горе поменутих

боја преврне. Најнижа граница, на којој хлорофилна зрнца озелене, лежи за вишњу и кукуруз изнад 6°C, а највиша на 33°C, а за црни лук 36°C.

Неке биљке, а нарочито лишајеви, маховине и суве гљиве, па и имела и разна семења као да никад не могу да промрзну. Пупољци могу више пута да се смрзну и краве, па ипак да не трпе никакве штете, а младо лишће које се из њих развија, може лако да од једног једитог мраза страда. По неки пут, кад се какав орган смрзне, раскидају се његове ћелице и онда он, наравно, мора да се сасуши и отпадне, па често, ако је то какав важан орган, пропадне заједно са њиме и цела биљка. Ако пак ћелице остану читаве, онда је још могуће биљку у живот повратити, само ако се пажљиво и постепено открављује.[1] Ово се може овако растумачити. Кад се биљка цела или какав њен орган лагано открављује, онда се враћају његовим ћелицама, мало по мало, они водени делићи, који су им мразом одузети и слеђени, тако, да се обично мешање сокова опет повраћа. А кад се, на против, какав орган напрасно открављује, онда се већи део воде излије у међућеличне просторе, пре но што су их водом сиромашни делови, који су је и дали, могли да упију. Кад знамо, да се смрзнута биљка може постепеним крављењем опет у живот повратити, онда се може мислити, да је све једно, ма колика хладноћа да је била, која је на биљку упливисала. Међу тим то није тако. Свака биљка има свој известан ступањ осетљивости и ако се овај пређе, биљка ће промрзнути и више се ничим не може повратити у живот.

Снег је врло важна чињеница по биљно газдинство, јер он чува биљку од убитачног мраза. Зиму ће осетити само они делови, који нису снегом покривени, н. пр. стабло са лишајевима, гљивама и маховином што на њему

[1] *Göppert* (Bot. Zeitung) је, опет, из једног опита дошао до са свим противног закључка.

расте. Отуда бива, да биље из поларних и алписких појаса, које у умереном појасу расте, често зими промрзне, јер их овде снежни покривач због промењивости зиме ретко чува, док им је он у њиховој домовини увек известан.

Пређе се држало, да кора чува дрво од мраза, но природњак *Круч* нашао је при ваздушној температури од 23°С у живим стаблима јеле температуру од 20°С. О томе се може свако зими и сам уверити.

Како је живот биљака постојан и јак, види се из тога, што многе могу без штете да издрже изненадне и јаке промене температуре. Тако јаке промене, као што се опитима производе, не бивају у природи увек ни често, али у Сахари влада постојана промена између дневне препеке сунчане жеге и готово мразевите ноћне хладноће, па опет урме и палме, које тамо расту, издрже без штете ту промену. Ми нећемо тиме да кажемо, да велика промена температуре ништа на биљку не упливише; на против, она боље успева на подесној температури у колико је ова сталнија.

Биљке, које су ближе екватору, отпочивају лети, а оне опет, које су ближе половима, зими. «Под врелим зраком увек ведрог неба» — тако вели *Хумболт* — «распада се у прах и пепео трава Lianos, испуца тврдо земљиште, ишчезавају мало по мало баре, што палме чувају, и свуда се распростре сама суша и смрт.» — Кад најзад после дуге суше настуни кишовито време, онда се слика од једном промени. Тек што је горња површина земље орошена, а стене се окиме травама и цвећем. У свима тропским пределима расту дрва бујно, али се трагови сунчане жеге распознају. У нилским пределима н. пр. узалуд ћемо тражити какво дрво, да је са свим читаво остало, на свакоме је бар по један орган сасушен.

Против суше бране се биљке врло различно; некад само повређени делови отпадну, али већином имају нарочите органе, којима се од испарења и суше чувају; тако

н. пр. у жарким пределима Нубије сачувају извесни џбунићи своје сиротно цвеће и онда, кад се све друге биљке сасуше и лишће им поотпада. На другим местима опет сочне биљке, особито *жабице (какте-е)*, задржавају снагом своје организације сок и помоћу његовом расту и за све време дуге суше. — Многе се биљке чувају од суше образовањем бодљика, длачица, а најзад по неке и лучењем етерских уља. Бодљикави су већином џбунићи у степама, они мало воде испаравају и тако могу да истрају и са оно мало воде, што им њихова постојбина даје. Длачице умеравају такође сунчану жегу, оне су врло разног изгледа, некад су као густа вуна, некад опет као свила, а некад су опет тако чврсте, да и себе и биљку чувају од губитка сокова. Кад биљка етерско уље испарава, онда сваки цвет окруже облачићи уља, који испаравање воде спречавају и хладноћом, што се на тај начин развија, ублажавају сунчану жегу.

Неке биљке могу за врло кратко време да се прилагоде клими (аклиматишу), тако н. пр. кукуруз од веће сорте (Zea altissima), који је из Америке у Европу донесен и ту сејан, израстао је прве године око 12 стопа високо, али је мало плода донео. То је семе друге године сејано и већ се опазила знатна промена. Кукуруз је сад нарастао само 10 стопа, више је рода донео, али је овај своју првашњу белу боју изгубио а исто тако и пљосан облик; постао је сиваст, шта више, неколика зрна већ су добила карактеристичну жуту боју и округласт облик. После шест нараштаја (генерација) изгубио је у толикој мери своје првашње особине , да се од обичног кукуруза (Zea mays) могао разликовати само нешто бујнијим растом.[1]

Од озимице, која је у пролеће посејана, пропало је 96% зрна, јер нису могла да сазру, али се нешто мало

[1] *Ch. Darwin*: „Variren der Thiere und Pflanzen im Zustande der Domestication." Uebersetzt von V. Carus стр. 355. I. Band.

одржало и сазрело. Ово је семе друге године сејано, и већ је далеко боље напредовало; а после три нараштаја већ се потпуно на климу прилагодило. Исто се тако после три нараштаја може да преобрати и јарица у озимицу. На крају, у опште, да речемо још ово:

Топлота је најважнији и најопштији извор животне снаге, која производи животне покрете код биљака. — А топлота сама, као што знамо, није ништа друго до кретање најмањих делића материје, које се са једне супстанције преноси на другу Интензитет опет покрета или јачину њихову називамо ми *температуром*, коју термометром меримо.

Искуством се дознало, да животни покрети у биљци почивају све дотле, док их не подстакне или, тако рећи, не пробуди из зачмалости известан ступањ температуре њихове околине, који се полако преноси на биљку и у њој изазва узбуну атома и молекима, услед чега и постају разни хемиски процеси храњења и у опште сва она разнолика молекиларна кретања, која живот биљни и чине.

(наставиће се)

НЕЗИДА

(из херцеговачке прошлости)

Поврх куле Арсланаге,
  Црни гавран разви лет,
С гракташем се кули наге
  И склони се у врлет....

*

Пало крило ноћи благе
  Земљу кр'јепи рајска слас',
А у кули Арсланаге
  Тамбурицâ звони глас.

Арсланага мира нема
  Сјутра му је свечан дан,
Он дањини шћерку спрема
  У Ђулбега богат стан.

У одаји аге младе
  Посједале на ћилим,
С ракијом се бистром сладе
  И потежу густи дим.

По прсима с тока њини'
  Разљева се златни сјај,
Као ноћи у тишини
  Ситних зв'језда трепетљај.

И већ скоро ето дана
Са гора се краде сан,
Турци пију без престана
И чекају будни дан.

Шала тече, см'јех се ори,
Тамбурицâ звони глас,
Само једне груди мори
Болна туга и ужас.

Сваки смијех, шала свака
Незиди је смртни цик,
Као пустош црног мрака
Невесео њезин лик.

Души њеној све је глухо,
Црно, као пакла бог,
Залуд бисер њено рухо
Кити миљем чара свог.

На прозор је сјела млада
Даљом блуди њезин глед,
Као да се неком нада
Помно слуша сваки гред.

„Доће... доће.... Ал' већ ето
Надању је моме крај,
Снажним крилом лупа пет'о
Да навјести зорин сјај.“

„Борка нема.... дан већ свиће
Ал' се гаси данак мој, —
Ето скоро свати стиће
И развити барјак свој.“

„Бабо, бабо, слави срећу,
Кад ти јутрос сване дан
Ти ћеш чути радост већу,
Ђе се ори кроз твој стан....“

„Ој, Ђулбеже, сањај снове,
Нек те диже жеља рој,
Али никад груди ове
Обвит' неће стисак твој.“

„Љубав нема своје мјере
Чудноват је њезин цв'јет,
Не познаје она вјере
Слободан је њезин лет.“

„Ова душа, груди ове
Другоме су давно дар....
Борко, Борко.... тебе зове
Мога срца силни жар....“

„Али кад нам судба брани
Вјечни пољуб, славу, брак,
Нек протеку моји дани
Кад јутрошњи сине зрак.“

„Теби, гвожђе, ево груди,
Ти пољуби невин лик,
Ти ми, гвожђе, јутрос буди
Најмилији вјереник....“

И клонуло живе младо,
Угасну ока плам,
Тајанствени мир је влад'о
К'о кроз рајски чисти храм.

. . . .

Ведри исток сунце злати
Складно пева тичји хор,
У то доба китни свати
Походили нéвин двор.

„Азур ала! цуру дајте!“
Барјактарев оде глас —
„Хајте цуру не чекајте“
Кулом јекну на ужас.

И све стаде и заћута
И разви се смрти страх,
Врх анџара оштра љута
Отео је невин дах....

А виш' куле Арсланаге
Црни гавран разви лет,
С гракташем се кули наге
И склони се у врлет....

У вјечност је многе дане
Однијео бурни мах,
И под косом смрти хладне
Многог жића прест'о дах.

Срушила се кула стара
По њој бршљан вије сплет.
Али кад се поноћ ствара
Ту уздише један цв'јет:

„Љубав нема своје мјере
Чудноват је њезин цв'јет,
Не познаје она вјере,
Слободан је њезин лет...“

У Мостару.

Алекса Шантић

КАКО СЕ У ОХРИД УСЕЛИЛО БУГАРОМАНСТВО

ИЗ ЗАПИСАКА ЈЕДНОГ ОХРИЂАНИНА

II.

Свако зна, да пре 30 година не беше никаког филетизма међу хришћанима у Маћедонији и да тај филетизам почиње да продире од 30 година на овамо, и то само по варошима, а не и по селима. Маћедонски сељак и до дан-данашњи није заражен том болешћу и чист је и непокварен као што је од памтивека био. Маћедонац не зна шта је то филетизам и народност, он зна само да је хришћанин и царска раја, а као такав сваког православног хришћанина сматра као брата, а Турчина као господара. Али по варошима није тако. До пре 30 година грађани какве вароши, па говорили они словенски, влашки или шћипетарски, издавали су се за Грке. Али то њихово издавање за Грке беше без основа, па је могло лако да пропадне и да уступи место другоме, као што је и било на много места У Охриду, који бугарске шовинисте сматрају за центар ширења бугаризма по Маћедонији, нема нити је било и једног Грка, па се ипак до пре 30 година грађани издавали за Грке. Какав је положај у научном погледу заузимала Јањина у Епиру и Тесалији пре осло-

бођења, такав је исти положај у Маћедонији заузимала пре кримске војне варош Охрид. До тог је времена било у Охриду грчких школа, каквих нигде по Маћедонији. Ту су долазила у школу деца са свију страна Маћедоније и Албаније: из Битоља, из Прилипа, из Велеса, из Корче, Ресена, Кичаја, Елбасана, Дуруса, Тирана итд. Седамдесет и два учитеља беху се у то време из Охрида разишли да сеју грчку просвету по Маћедонији. На основу свега тога, Охрид се могао сматрати као извор грчке науке, а охридски грађани за чисте Грке, и ако ни један није био грчке народности. Али то неприродно етнолошко стање за мало времена пропаде и уступи место другоме, тако исто неприродном и натуреном стању. Одмах после кримске војне, поплаве Маћедонију руски агенти, који приповедаху нов режим, дотле непознат маћедон. народу: *бугаризам*. Неколицина од њих дођу у Охрид (1857—58 год.) с намером, да отворе духовну школу, али им то грчки владика и охридске чорбаџије не дадоше. У то време нико, сем двојице-тројице, није умео да чита словенски. Ти су били: Анђелко Гр., Ристо Узун и Ђорше Мустреић. Прва двојица беху се научили у Скадру, а за трећег не знам када је научио. Анђелко је био терзибашија код чувеног скадарског Мустафа-паше а Ристо његов калфа, па, дружећи се дуго са Шкодранима, беху научили да читају и пишу словенски; кад су се доцније вратили у Охрид, били су обојица црквени певачи и читали по нешто у цркви на словенском језику. Ето толико је било развијено словенство у Охриду 1860 год.

Руски агенти, одбијени од варошана, отворише приватну школу у Месокастру у кући Ђоршета Мустреића. Овај је имао три сина, које је био научио да читају и пишу словенски, а по занату је био самарџија. Руски агенти, узевши његову кућу за школу, поставе за учитеље самога Ђоршета и његове синове. Учило се у ноћно доба, од вечере до поноћи. Учитељи су дању радили самарџилук, а ноћу су предавали. Та се једна школа напуни

ученицима разног узраста. Сваки вечера код куће, узме фењер у руку и оде у школу; кад проучи до поноћи, запали фењерче, па се врати кући да спава и да дању ради свој занат. Књиге за читање и писање добивали су бадава, а то је био: руски буквар, часловац и псалтир. Читање је ишло по руском изговору: «господь» се читало «госпођ» итд. И ако у то време при отварању школе није било потребно царско допуштење као што је сада закон, ипак је та школа била отворена кришом, а не званично. После две године, т. ј. 1860., отвори се у ма́ли Кошишћи званична школа под именом «бугарска школа». За ову се школу сазида зграда руским новцем, а за њено издржавање одреди руска влада своту новаца, која се и дан-данас даје на издржавање речене школе. За учитеља би постављен прво Коста Нелчин, дошљак из села Модрича у околини Дебра, а после Василије Дијамандијев, руски ђак из Месокастра. У колико се та школа може да сматра као *бугарска*, види се из уџбеника, по којима се у њој учи. То су били: словенски буквар, словенска граматика, руски земљопис, руска рачуница, словенска христоматија с грчким тумачењем итд. Ово сведоче и сами поменути учитељи Нелчин и Дијамандијев, који су данас у бугарској служби и то не могу да крију, пошто то сваки Охриђанин зна.

Да би постигли потпуно свој циљ, бугаромански агенти морали су гледати да се докопају цркве. До 1860. године грађанско-црквене послове вршио је у Охриду грчки владика с три чорбаџије, зване «старци». Они су били митрополија и хућумат за хришћане; турска власт је била као њихов вазал. Ако они даду да се Хришћанин обеси, обесили су га, а ако хоће да му се опрости, праштало му се. И тако, пошто је власт била у њиховим рукама и ти се Грци јако противили бугароманским плановима, то агенти руско-бугарски намерише, да униште ту монархијску управу двојице-тројице људи и да распростиру радикални дух међу варошане. Али то није могао

учинити какав прост човек; ту је требало да се нађе умешан човек, који би дигао ту заставу и повео народ за собом. И тај бӣ Митар Миладинов из Струге. Он је био више година учитељ у Охриду, па је имао ту доста пријатеља и знао у прсте све слабе стране грчкога владике и неколицине чорбација. Тако он подиже заставу и састави нову радикалну партију, противну чорбаџијској, а на својој је страни имао тада моћни ћурчијски еснаф. Ова се партија живо заузе да брани народно право од владичиног и чорбаџијског својевољног управљања и да га уништи. А то није било тешко из ова два главна узрока: 1., народу је било додијало владичко-чорбаџијско угњетавање и грабљење и 2., две трећине грађана радили су код ћурчијског еснафа, који је у то доба водио у Охриду велику трговину. У Охриду је у то време било на 35 ћурчијских радионица, а у свакој од њих радило је 70 до 80 душа, покорних слугу ћурчијских фабриканата. И таква партија, основана не за личну корист но за народно благостање, могла је лако да надвлада партију владичко-чорбаџијску, која је угњетавала народ у корист појединаца.

Поменути Митре Миладин хтео је с једне стране да помогне извршењу бугароманских планова, а с друге да задобије већег угледа међу варошанима и да се покаже као агенат једне велике силе, па задобије неколике виђеније фамилије за се (Заријојћеву и Петрушојћеву) и наговори их, да пошљу по једно дете на науке у Русију — наравно о руском трошку. После тога пође по селима, токорсе да купи народне умотворине и песме, а у самој ствари да агитује код сељака, наговарајући их да не плаћају владици данак. Али владика Мелетија оптужи Митра код хућумата као руског агента, који шаље децу у Русију и т. д., те Митра ухвате и везаног спроведу прво у Битољ, а одатле у Цариград, где у затвору умре. Мелетија и његове чорбаџије почну тада још горе да деру сиротни народ и у целој охридској епархији настане велика невоља. Ћурчијска партија науми после неког вре-

мена да се освети Мелетији и друговима му за смрт Миладинову, па пошље молбу патријарху, жалећи се против Мелетије и молећи, да га смени. Али се патријарх на то не освrташе. Охриђани и по други и трећи пут пошљу молбу патријарху, али у залуд — овоме ни на ум не падаше да смени Мелетију Мелетија, пак, виде, да му противници ништа не могу, па поче још већма беснети, а народ се с дана на дан више од њега цепао и придруживао противницима, који беху обуставили свако давање данка и више га ни у цркву нису примали. Овако стање потраја 6—7 година. У то доба отпочеше Бугари јаку борбу с патријархом, али узаман. Тада главе ћурчијског еснафа, који су се бавили тим послом у Цариграду, подбадани од стране руских агената, одлучише, да се одреку патријарха и не признају његово духовно старешинство. Али се тада породи међу њима ово питање: *кад се одреку патријарха, шта да раде?* Једни су били мишљења да се здруже с Бугарима, а други, да се установи засебна охридска архијепископија. Вођ последњих био је Коста Манчејић, човек неписмен али веома бистар, који гласно у сред Јагџи-хана (где су ћурчије одседале, кад су одлазиле у Цариград) повиче: *Нећемо да се дружимо с Бугарима, то је други народ, а ми смо други.* Али Игњатијев стиша ту странку и наговори их, да се здруже с Бугарима.

Тада ћурчије пошљу људе у Охрид, да напишу у име целе охридске епархије молбу Високој Порти, да се у Цариграду установи засебна *бугарска* духовна врховна глава. Охриђани, као верни вршитељи ћурчијских заповести, напишу такву молбу с потписом целе епархије и прате је у Цариград. Давши Високој Порти ту молбу и одрекавши се патријарха, Охриђани оснују бугарску општину у Охриду, школе преобрате у бугарске и тако се у Охрид усели бугаризам. Путем Охриђана пођу и друге епархије. Јаничарлук грчких владика беше изазвао огорчење по свима крајевима Маћедоније, руски агенти су ве-

штачки умели да потпаљују то незадовољство и тако се после Охрида оцепише од патријарха Кукуш, Штит, Велес, Прилип и т. д.

Бугари, ојачани придруженим маћедонским епархијама, а потпомогнути од Русије, добише засебно духовно старешинство и 1870. год. основаше у Цариграду познати бугарски егзархат, под који потпаде петнаест епархија и све оне епархије у Маћедонији, у којима две трећине народа устражи, да потпадне под бугарску егзархију.

Кад се основа буг. егзархија, послаше из Цариграда заповест, да се изврши «испит» по свима маћедонским епархијама. На основу те царске наредбе, изврше испит прво у Охриду и Скопљу и, према резултату гласања, две трећине народа било је за прелаз под бугарску егзархију и бугарске владике. Али како је извршено то гласање?! У Скопљу не знам како је било, али као Охриђанин и очевидац могу да кажем, како се то гласање вршило и на који су начин две трећине становника казали, да су Бугари, на основу чега наши суседи с истока сматрају охридске *Словене* за *Бугаре*. Ево како је било: Напред смо казали, да маћедонски сељани ни дан-данас не знају шта је то филетизам, и ако упиташ сељака: «Које си народности?», он не зна да ти одговори; зато треба да га питаш: «Шта си?», па ће да ти одговори: «Хришћанин сам, раја, каурин.» Па кад су сељани у охридској епархији и дан данашњи у таквом стању, а две трећине становништва у свакој епархији састављају сељаци а једну трећину варошани, — онда како су пре двадесет година могле две трећине охридских становника да се назову Бугарима? Ево овако: 1871. год. одреди се у охридском хућумату комисија од кајмакама, кадија и неколико агâ, да позову сва села једно за другим и да испитају сељаке: *које су народности и кога ће да признаду за духовног старешину, патријарха или егзархију?* На основу те хућуматске заповести долазили су сељаци село по село у хућумат, да даду свој одговор. Али они нису знали како

да одговоре, и да би одговорили у корист бугаризма, требало је да их бугаромани варошани наговарају. Зато бугарска општина постави око хућумата ред од бугаромана, међу којима су као прваци били покојни Илче Чобан, Наум Спростран, Ђорђија Чакар и др. Они су дочекивали сељаке, пре но што уђу у хућумат, па су их наговарали да кажу, *како су Бугари и како признају бугарску егзархију*. Сиромаси сељани, кад су излазили пред комисију, одговарали су онако, као што су их наговарали, тј.: «Бугари смо и признајемо бугарску егзархију.» На основу таквих наметнутих исказа, саставе аге акат, којим се охридски Словени проглашују за Бугаре. Тај се акат пошље у Цариград и на основу њега пошље бугарски егзархат 1873. год. у Охрид свог владику. Тај нови бугарски владика звао се Натанаил, а није био по народности Бугарин већ прави Старо-Србијанац из Карадага, из села Кучевишча; али ипак, како је био послат од стране бугарског егзархата, он се издавао за Бугарина и радио је за бугаризам, но без успеха. И тако, с његовим доласком у Охрид, бугаризам поче да опада у место да расте, а тако је и морало бити, пошто бугаризам у Охриду није био природан, већ извештачен, а као такав није могао бити трајан.

Напред смо казали, да су до пре 30 година општинско-црквене послове вршиле грчке владике с неколико својих чорбација и да се сам народ у Охриду није мешао у јавне послове, већ је сваки гледао свој занат. Од како се породи борба с Мелетијом, даде се народу прилика, да се меша у градске послове, и од то доба поче и мало и велико, и паметно и глупо да даје свој глас, те се тако створи у градским пословима савршена Вавилонија и страшна анархија. Ово је стање трајало 10—12 година. Кад дође Натанаил, сваки мишљаше, да ће се стање променити и ствари поправити. Али не би тако. Натанаил беше, истина, свршио духовну академију у Русији, те је био доста образован човек, али није имао практике у управ-

љању, особито у управљању такве епархије, као што је била охридска — анархична и дванаест година без главара. Охриђани, гоњени и клеветани пред Турцима од грчког владике Мелетије, беху се за тих дванаест година страшно напатили, па су од Натанаила тражили лека свему том. Али он не беше кадар не само да уведе у ред црквене ствари и да поврати у Охрид првобитно стање, но не могаше своје стадо ни од Турака да заштити. Јер се они, нашавши стадо без јаког пастира а подбадани од грчког владике, беху избезобразили, па су радили с охридским хришћанима шта су хтели. А Натанаил није био кадар да их одбије. Док су биле грчке владике, оне су истина драле сиротињу, али су је од Турака браниле и имале *снаге* да их бране. Ну кад се породи бугарско црквено питање, Турци ту снагу уништише. Пре него што се то питање породило, грчке владике по Маћедонији имале су толику моћ, да им се ни паша, ни валија није могао противити — шта рекне владика, то мора да буде. Али ту моћ уништи сам хришћански народ својим непрестаним нападима на владике. Јер ови, да би се одржали, клеветаху своје стадо пред Турцима, и предаваху га вуку, а Турцима то беше добро дошло. Они су се том борбом користили, и кад једна страна (владике) пропаде, они јурнуше на другу (народ) као на стадо без пастира.

Натанаил, не могући да отклони то стање, навуче на се немилост народа, а у исто време презрење бугаромана.

После две-три године (1876.) букну српско-турска војна. Сиромашни хришћански народ, измучен насиљима турским, није знао шта ће од радости, мислећи да ће та војна учинити крај његовом несношљивом положају. И мало и велико обрати поглед к Србији и с највећим одушевљењем причаше један другоме, *како се братски српски народ дигао да ослободи своју браћу у Маћедонији и како ће за кратко време да дође до Прилипа, до Охрида,*

а *можда и до Костура*. Братски осећаји к српскоме народу огледали су се на лицу сваког Охриђанина. А бугаризам? Од њега ни трага ни гласа! Ученији међу грађанима ишли су још и даље. Они су пратили сваки покрет војевања, па су се кладили, да ће погодити, ког ће дана братска српска војска стићи у Прилип, ког у Охрид. Али по несрећи, војна се сврши несрећно!

После кратког времена букне руско-турски рат, и закључи се свето-стевански уговор, по коме се образовала бугарска кнежевина; она се звала «свето-стеванска Бугарија», а обухватала је целу Маћедонију до Охрида и Костура. Али берлински уговор уништи таку Бугарску и повуче јој границе до Ћустендила.

По оснивању бугарске кнежевине, Бугари се нису хтели одрицати свето-стеванског уговора, по коме би њима припадала и Маћедонија до Охрида и Костура, па претендоваху на Маћедонију као на искључиво своје имање. И на основу тога, а ослањајући се на заштиту Русије, скупе две-три хиљаде добровољаца све Маћедонаца, па под предвођењем охридског владике Натанаила (који после руско-турске војне беше побегао у Бугарску) нападну на Криву Планину, с намером, да пређу у Маћедонију и да је окупирају; али на граници буду надбијени, те се врате назад. После две године понови се ова трагикомедија, али на други начин. Бугарска влада, у споразуму с руским конзулом у Битољу, г. Њагом претераним бугарофилом), покуша да подигне у битољском валилуку устанак, коме би дошле у помоћ бунтовничке чете из Бугарске. До пролећа 1881. године Њага беше већ припремио неколико округа за устанак. У охридском, кичевском, прилипском и костурском округу беху се образовале чете од по 40—50 сељана, готови да се крену на посао на први миг поменутог конзула. Сиромах ти је народ као овца — куда га водиш, тамо ти иде, а кад га још наговара један конзул и кад се тиче слободе, онда ће и у ватру и у воду! Али сироти народ није знао, да

те маневре прави бугарска влада не за његово ослобођење, него да би тим устанком потврдила пред Јевропом своје претензије на Маћедонију.

Пре но што закука кукавица и озелени шума, кичевска чета у Поречу поче да ради, убивши неколико бегова и агâ по поречким селима. Турска влада намириса те планове и пре но што пуче општа пушка, угуши устанак, подиже војску са свију страна, распрска бунтовничке чете, похвата вође по градовима и селима и напуни тамнице народом. Само из Охрида отерају у Битољ 37 варошана и 70 сељака, а колико је тек било похватано и затворено по кичевским, прилипским и костурским областима! И пошто претрпеше страшне муке, на које су их метали, да би казали истину, буду осуђени који на 5—10 година робије, који на 15, а који на цео живот. Док је ово турска власт с једне стране чинила, турски народ, с друге стране, попали и оплени села и учини све, што може турски фанатизам да учини. Ко је био очевидац, тај само може знати, шта пропати бедна сиротиња у то време. Проклињање бугаризма чуло се са свих страна, јер је сваки знао, да је он узрок свим несрећама, што снађоше Маћедонију. Од како се породи бугарско црквено питање, несрећа за несрећом је долазила: посеја се раздор међу браћом, Турци се осилише, трговина пропаде, богати трговци осиромашише, читави градови пропадоше и посташе гори од села. И народ, не могући живети у свом завичају, поче да се исељава, као што и дан-дањи чини. И све то зашто? Због проклетог бугаризма. Право је имао један паћеник, кад је рекао, да је Бугарска *гроб* за маћедонски народ!

Кад Бугари видеше, да таки устанци не одржавају бугаризам у Маћедонији и да код Маћедонаца порађају мржњу и одвратност у место симпатије према Бугарима — они изменише тактику. Тада почеше да троше силан новац на поткупљивање људû и отварање бугарских школа, те тиме оживеше у неколико бугаризам по неким маћедонским варошима, али *народну снагу* не могоше му дати,

нити ће им то икад испасти за руком: у њему нема народног елемента и није изникао из народа, већ му је наметнут као рђа. За доказ, да тај бугаризам, што се може наћи овде-онде по Маћедонији, није срчан, већ рђа, може се навести ово:

Од 20—30 година на овамо почињу, истина, многи маћедонски Словени из вароши да се називају *Бугарима*, али они то чине из незнања, пошто нису имали где научити и видети да су по крви, по нарави, по обичају, карактеру и језику народ туђ Бугарима. А то маћедонски Словени нису могли сазнати из слушања или читања, већ је за то требало да се здружи елеменат с елементом, да Маћедонци дођу у додир с Бугарима, те да промере и сами увиде, колико су од Бугара удаљени. То се, пак, изврши последњих четири-пет година и борба се отпоче 1886. год. Ова година отвори очи онима, који су се издавали за Бугаре, те видеше, у какој су заблуди били. А ево како:

Од како Бугари бише ослобођени и добише своју кнежевину, многи маћедонски Словени, упропашћени пустим бугаризмом и компромитовани код турске власти, морадоше напустити и трговину и кућу, па у Бугарској тражити прибежишта. Док је досељеника било мало, нису падали Бугарима у очи, те ови нису ни обраћали пажње на њих, сматрајући их просто као туђине, који се и по другим државама растурају. Али кад се намножише, почеше да се мешају у бугарске ствари и да играју политичку улогу, и онда увидеше, колика је разлика по осећајима и карактеру међу њима и Бугарима, посвађаше се с њима и одвојише се званично у један табор, видећи јасно дубоку провалију, која одваја Бугаре од маћедонских Словена. Бугари, опет, видећи, да се ни у чем — ни у језику, ни у природи, ни у обичајима, ни у карактеру — не слажу с маћедонским Словенима, почеше да их отуђују и проглашују за небугарски род, називајући их *Маћедонцима* т. ј. *небугарима*. Према томе, сами су

Бугари постављали народносну пречагу између Бугара и Словено-Маћедонаца и званично признали, да последњи нису бугарске народности, а отуда се породила страшна мржња међу њима. Данас у Бугарској, како влада тако и народ систематички и немилостиво гони Словено-Маћедонце, називајући их хајдуцима, арамијама и т. д. А ни Маћедонци њима не остају дужни, враћајући им све двоструко и називајући их с презрењем и одвратом Татарима, Монголима, Шоповима и т. д. Узаман се неке бугарске шовинисте труде да угладе ту мржњу писањем књига и проповедањем, да су маћедонски Словени *Бугари*, кад сама та два народа виде, да се ни у каком погледу не могу сложити. Узалуд се злогласни шовиниста Шопов труди да изравна широку провалију, која дели бугарски народ од маћедонских Словена, вичући с једне стране из Цариграда преко свог листа и непрестано молећи Бугаре, *да не гоне маћедонске Словене, већ да их пазе*, а с друге стране пишући разне лажне и сваког основа лишене етнолошке и етнографске расправе. Народ неће ни да зна за то: маћедонски Словени и Бугари јасно виде, да није тако као што вели Шопов и његови другови, па раде како им диктује природа. Она довикује маћедонском Словену: «Бугарин ти није брат!», а Бугарину: «Маћедонац није твој брат!» А противу природе човек не може ништа, што је туђе, не може да створи својим. Да се маћедонски Словени претопе у Бугаре, треба да има макар неко сродство, које би их вукло једне к другима, али кад маћедонски Словенин дође у ближи додир с Бугарином, види, да тако што не постоји. И на основу тога, они Маћедонци, који су се издавали за Бугаре, очевидно се уверише, да су били страшно излагани, па се горко кају и с презрењем одбацују од себе ту наметнуту им рђу, што се зове бугаризам.

Да оно мало бугарштине, што се види овде-онде по Маћедонији, није природно, види се и отуда, што се та бугарштина почела појављивати на југо-западу, па се ода-

тле ширила к северо-истоку. А то је неприродно, јер како се Маћедонија граничи Бугарском на северо-источној страни, то би требало с те стране и бугаризам да се шири, а не с албанске границе — из Охрида. А да је то тако, т. ј. да се бугаризам прво појавио у Охриду, потврђују не само бугарске шовинисте, већ и сам његов ток. Бугаризам и до дан-данас није продро у Струмницу и Мелник, а у Драм, Серес и Неврокоп, који су најближе Бугарској, тек је пре неколико година почео продирати, и то само местимично. Још један јак доказ за неприродност бугаризма у Маћедонији јесте тај, што је почео опадати прво баш онде, где се најпре и појавио: у Охриду му је био зачетак, а ту је прво почео да изумире. Онај бугаризам, дакле, што се нађе по негде у Маћедонији, није истински и нека сваки пресуди, да ли се он може сматрати као елеменат у Маћедонији и да ли на основу њега Бугари имају право да претендују на Маћедонију.

КРОЗА СУТОН

Сунце давно зашло. Ноћ пролетња пала
С неба месец сија, сред дунавских вала
Своје зраке купа, и даље се креће,
А са даљних поља поветарац леће.

Гоне се и бију узбуркани вали,
Ја обрван тугом стојим на обали:
Сузне очи дижем, и кроз сутон тавни
Погледам банатске успаване равни.

Немо, тихо свуда. Ни откуда гласа
За војводину се усклик не таласа,
Нит' витешка песма граничарска вије, —
Све је немо, к'о да живе душе није.

Све је немо, тихо.... Где је оно доба:
Где су дани славе мученога роба?

Зар Шупљикца нема ни тог Кнпћанина?....
Не заноси више никог војводина?....

Нем је Срем и Бачка.... Банат у сну тоне....
Узбуркани вали Дунавом се гоне,
Све се у сну губи, ноћ је тако тија
А са ведрог неба сребрн месец сија.

Ја погружен стојим, и погледом немим
Кроза сумрак тавни у даљину стремим,
Док задрхта Банат, и јаук се зачу,
И изгуби онда у потмулом плачу....

Велибор

FELIX CULPA

Л. М. од ЕСТРЕЕЛА

ПРЕВОД С ФРАНЦУСКОГА

Шта ће међу побожним, верним хришћанима, који су се упутили цркви св. Мартина, капетан Адријан Бернадек? Сваки од његових другова у батаљону, који можда и сувише познају његов независни и претерано слободоумни дух, смео би се опкладити да неће у цркву. Па ипак он иђаше у цркву. Ствар беше врло проста: Цецилија је то желела, а кад би Цецилија, његова заручница, што зажелела, скептик официр извршивао би ту жељу онако покорно, онако безусловно као што мужик слуша свога господара.... Идући путем она му рече, да ће се у цркви држати говор о ширењу хришћанства у Америци мисионарима, а он јој с подсмехом одговори: «Арапи?.... Црнци?.... заиста врло занимљиви људи. Једни апсурдни у свом верском фанатизму, а други тако сурови дивљаци, да не вреде ни колико пушчани прах, што смо га на њих потрошили....» И он навођаше анегдоте, којима се и сам смејао, показујући своје лепе зубе.

Ну гле! Вереница му се уозбиљи: улази у свето место; на његовим уснама још лебди благ осмејак, протест јакога духа, који се ограђује од сувише покорнога љубавника. Почела је служба божја. Мисионар један у белој одежди успео се на говорницу истине. Адријан га није чак ни погледао; чим је ушао у храм поче разгледати свеце и светице на окнима, тек да и он има посла.... На један пут официр задрхта, прекиде своје безбожно занимање и стаде пажљиво слушати. «Тај Арапин, продужаваше мисионар, би однесен полумртав у болницу; неговали смо га као и своје рањенике. Свећеник провођаше за његовом постељом све време, у којој не беше заузет светом службом својом. Болник га љубљаше и чуваше у срцу своjему сваку јеванђелску реч. Једног вечера зазвонише на вратима манастира. Арапин беше на самрти, па хоћаше да види свога пријатеља. Ево шта та двојица међу собом говораху: «Хоћеш ли, Алија, да будеш божји син, питаше свећеник, хоћеш ли да уживаш вечити рај? Реци: хоћу и света водица потећи ће по твом челу и препородиће те за навек.» У том тренутку зачу се ход једног Јевропљанина, који пролажаше мимо њих. «Оче, то би лепо било, одговараше Арапин, али сви не говоре као ти. Питај овога, што пролази, верује ли у твог Спаситеља Исуса.» С пуно поуздања окрену се свећеник. — «Господине?....» упита он. Пролазник двоумљаше за тренут, па за тим слегнув раменима удали се с незнам каквим осмехом на лицу. Ох! Тај осмех! Кажем вам, браћо, сто година да живим, никада га заборавити нећу. Огроман бол обузе све биће свећениково. Алија му рече, погледав га погледом пуним сажаљења: «Видиш, не верују у њега, у твог распетог Бога. Алах је Алах! Једини је он велики.» На ове речи свећеник паде на колена готово онесвештен.... Арапин је умро те ноћи. Душа његова беше изгубљена, и то због једнога хришћанина, — цена јој је била сва крв нашег Откупитеља!.... Међу тим далеко је од мене, браћо, да кривим виновника те не-

среће, која се не да поправити. Он није мислио, уверен сам, на зло, које ће учинити; али да је знао!.... О кад би се знало, шта значи једна душа!....» Апостол тај говораше још дуго и његов глас са висине узбуђиваше слушаоце. Цецилији пламћаху очи одушевљењем; она беше заборавила свог заручника. Он, побледевши, изгледаше такође необично дирнут. На послетку сви устадоше, јер се појави Исус у сред воштаних свећа и цвећа у свом златном ковчегу; и док се дим од тамјана дизаше у небо, умилна мелодија једна одјекиваше ваздухом. У храму свуда тама; једино олтар блиста као Табор.... Божанска поезијо наше просвете ко тебе не зна!.... Капетан гута очима тело Христово, окружено светлосним зракама; могли бисте видети, да није у сенци, како му се груди у неправилном трзању спуштају и дижу; теку ли му оне две крупне сузе низ лице зато, што Цецилија ту, до њега, пева? «Благослов је дат, хајдемо!» рече он. — «Останите, Адријане, док отпевају «Тебе Бога хвалим»; то је тако лепа песма!» — «Молим вас, хајдемо, овај тамјан, па ове свеће не чине ми добро.» Они покушаше да направе себи пута, докле црквом одјекиваше песма:

Владај у слави, обузми својим пламенима,
Срце Исусово, човечанство цело.
Теби срца, теби душе,
Теби време, вечност теби!....

Рекао би човек, да је ова песма увећала капетанову жељу за одласком; он промрмља нешто у себи, гурну околне последњи пут лактом и ево их на пољу. «Опростите, рече јој он, ја сам нервозан, рђаво расположен; идем, да вашим родитељима пожелим лаку ноћ, па да се вратим у свој стан.» — «Зар већ?» — «Доћи ћу вам сутра свеж и расположен, будите без бриге.»

Сутрадан Цецилија доби карту, којом јој њезин вереник лаконски јављаше, да јој за неколико дана не може доћи.

Недељу дана доцније један човек зазвони на вратима презвитерата св. Мартина и представи се мисионару.

Црте његовог лица беху заоштрене, испод очију имађаше плаве колуте. «Оче мој!.... рече, и реч му застаде у грлу. — «Чиме вам могу служити, пријатељу?» — «Кажете пријатељу?! Ви ме, дакле, не познајете!....» Свећеник га погледа у лице; изгледаше као да тера од себе неку непријатну мисао, али беше побледео. «Да, ја сам,» рече посетилац гласом, који срце пара, и скиде огртач, те му се виде униформа (униформа ловаца афричких). «Да, ја сам, не проклињите ме!» Засину муња у оку мисионаревом и његово лице доби ужасан израз, али то беше само за тренут. «Ви!....» и он рашири руке: «Јадно, јадно дете!» Официр изнемогао полете му у загрљај. «Оче мој, од како сам вас чуо, мученичке муке трпим. Шта све радио несам, да заборавим на то, али узалуд, ноћу и дању гони ме ваш глас!» — «Божје су намере дивне, сине мој, достојанствено рече свећеник. Никада у својим проповедима несам причао о Алијиној смрти; ни за моју беседу од недеље несам је био одредио; али тамо, на проповедници нешто ме је нагнало, да је испричам» — «Ох оче! Како сте говорили! Срце ми се беше стегло... Од онда сам сасвим други човек; не мислим ни на што друго, до на цену душе; све ми је остало ништавно!.... Ако већ несам проклет, што сам изгубио Алију, реците ми, шта треба да чиним?....»

Два месеца доцније Цецилија је добила једно писмо из Алгира. Оно је гласило: «Отац Алексије допустио ми је да додам неколико речи његовом писму. Ја сам вас много љубио, Цецилија; али пред небеским позивом свега је нестало у мојем срцу. Међу тим, ја ћу се свакога дана молити Богу за вас; а ви сте ме научили да Га познам, јер Он ми је подарио своју милост у тренутку, кад сам пред вама клечао. У лудо бејах потрошио своје време; сад ево хоћу да поправим прошлост и да течем душе за вечност; у овој Африци, у којој сам отаџбини служио, служићу Христу, Спаситељу својему. Нека бих као отац Ав-

густин учинио, да и небо и земља забораве у мени недостојног капетана Бернадека!....»

Сиромах отац Августин! Милостиви творац дозвао га је к себи после трогодишњег, неуморног апостоловања. И на надгробном камену овога скромног, побожног мученика, ако би га икад добио, могле би се урезати ове речи, једине које не би увредиле његову скромност:

Felix culpa!

Милан Ђ. Ђорђевић

НА БОЈНОМ ПОЉУ....

На бојном пољу гдје ханџар сјева,
Гдје цикти пушка а мач се блиста,
Убојна тамо пјесма се пјева,
Што лети лахко к'о суза чиста....

И ја кад пођем тада ћу први
Запјеват' пјесму љубави пуне;
Газећи смјело по мркој крви,
Носиђу собом јуначке струне....

И ако паднем у љутом боју,
Уз танке струне гусала свети'
Лако ћу млађан моћи умрјети....

Анђ'о ће доћи по душу моју,
Моје ће гусле небу понјети:
Ал' српске гусле неће умрјети!....

Сарајево.

Михаило Милановић.

ГОРЊИ ДОМ СРБИЈЕ

(РАД ВЕЛИКОГ УСТАВНОГ ОДБОРА)

(СВРШЕТАК)

9-ог децембра 1888.

Данас је био петнаести састанак.

На њему узе прво реч

Ппред. г. *Јов. Ристић:* Пошто је Њ. В. учинило јуче последњи апел на све странке, да се коначно споразуму још о неким тачкама уставног пројекта, то се нарочити одбор, који сте ви у то име изабрали, састао јуче у 6 часова по подне и радио је поверени му посао до после пола ноћи. Решили смо били да се не разилазимо док се не споразумемо. И могу вам, господо, са задовољством јавити, да је тај споразум између радикалне и либералне странке постигнут. Ја ћу вам, господо, редом износити предлоге о којима је специјални одбор већао и ресултате, до којих је дошао.

Пред нама је био предлог г. Вујића да се чл. 119 дода, да се Гл. Контроли стави у дужност да, преко владе, подноси Народној Скупштини тачан извештај да ли су финансијски уговори закључени и извршени на основу закона. Овај је предлог једногласно усвојен.

За тим је узета у претрес мисао Њ. В. Краља о промени Устава. Са благодарношћу смо приступили овоме послу, и пошто смо га свестрано испитали, сагласили смо се на овакву редакцију:

«Предлог да се у Уставу што измени, допуни или протумачи може учинити Краљ или Народна Скупштина.

«У таквом предлогу морају се изреком именовати све тачке Устава које би се имале изменити, допунити или протумачити.

«Ако је предлог учинио Краљ, тај ће се предлог саопштити двема скупштинама, које су постале из два разна избора, што долазе један за другим, па ће се за тим скупштина распустити и сазвати Велика Нар. Скупштина најдаље за четири месеца.

«Ако је предлог такав потекао из скупштине, она ће три пут о њему гласати, остављајући од гласања до гласања најмање пет дана.

«За решавање овога предлога мора у скупштини бити најмање три четвртине Уставом одређенога броја посланика, а узима се да је предлог примљен, ако је за њ гласало најмање две трећине присутних посланика.

«Кад предлог буде на тај начин усвојен у двема скупштинама из два разна избора, који долазе један за другим, скупштина ће се распустити, а Велика Нар. Скуп. сазваће се најдаље за 4 месеца од како је предлог усвојен.

«И у једном и у другом случају Вел. Нар. Скупштина може решавати само о оним изменама, допунама или тумачењу Устава, које садржи предлог на основу којега је она сазвана.

«Њезина ће решења вредити кад их Краљ потврди.»

Као што видите на тај начин олакшана је промена Устава али су ближе обележени путеви којима се до ње доћи може.

У самом одбору појавио се предлог да се у чл. 142 дода једна тачка о томе да се не попуњава место државног саветника, који постане министар, него овај кад престане бити министар да се враћа на своје место у савет. Ово је учињено због тога, да се Круни да̂ већи избор при саставу министарстава јер би се ретко ко од саветника решио да остави своје непроменљиво место за министарски променљиви положај.

Био је и предлог г. Ст. Поповића да се у нечему допуни изборна система, али пошто он улази у детаљне одредбе, то је његов предлог остављен за изборни закон.

После овога приступили смо предлогу г. Таушановића. Сагласили смо се на ово:

1. У погледу на административну поделу земље, оцењени су разлози по којима би подела земље на 10 жупанија била гломазан апарат, а с друге стране узето је у обзир да данашња подела земље не би могла одговорити ни економним обзирима, ни предложеној изборној системи, јер према данашњој подели било би округа који би давали по 3 посланика, било би их који би давали по четири, од којих када се одвоје квалификовани, онда постаје илузорна изборна система по листама. И пошто број административних јединица не може бити никакво начелно питање појединих странака, то смо се сагласили да се земља подели *не* на десет, него на петнаест и то не жупанија него округа, а број срезова да се одређује законом.

2. Односно губљења бирачког права *на свагда*, сагласили смо се, да се дот. члан изостави, а да се из њега у следећи пренесе одредба по којој *привремено* губе бирачко право присталице непризнатих вера, осуђени за невршење грађанских и војних дужности.

3. Нашли смо да је умесно и то да два члана Гл. Контроле могу бити и неправници, али да се од њих захтева да су били министри финансија или да су били 10 година виши чиновници мин. финансија.

4. Даље споразумели смо се да се смртна казна за чисто политичке кривице укида. Од овога се изузимају извршења или покушаји атентата на Краља и на чланове краљевскога дома, за које је одређена смртна казна Изузимају се и случајеви у којима је уз чисту политичку кривицу учињено још како кажњиво дело за које је у кривичном законику одређена смртна казна.

5. Што се тиче оног захтева, да за грађане имају обавезну силу само оне наредбе које су *законите* и законим путем обнародоване — нисмо имали никаквог разлога да се с њиме не сагласимо.

6. Нашли смо да је уместан предлог г. Таушановића да до године буде само једна, ванредна скупштина. Од дана када ће овај Устав ступити у живот, вероватно 1-ог јануара, па до 1-ог маја, када би се по овом нацрту ванредна скупштина имала сазвати, има само 4 месеца. За то време ужи одбор треба да спреми *изборни закон*. Пошто је усвојена изборна система нова ствар, то треба послати нарочите људе у оне земље, где је она примењена, да је ближе проуче, па да се за тим изборни закон изради, и да се обнародује, како би се и бирачи могли с њим упознати. Све се ово, господо, не да извршити за тако кратко време. Према томе ће најподесније бити да идуће године буде само ванредна скупштина, за коју да се изврше избори 14. септембра, и која да се састане не 1-ог новембра већ 1-ог октобра — ово последње због буџета.

7. Споразумели смо се, да остане цензус од 15 динара, који ће се олакшати тиме, што се задругарима оставља право гласа па ма колико да плаћају непосредне порезе.

8. Што се тиче изборне системе, то смо се сагласили да она не улази у прелазна наређења, него да остане у самом Уставу, али тако, да се *на предлог просте већине гласова једне народне скупштине* изборна система после *шест година* може подврћи уставној ревизији.

9. Најпосле о предлогу за бирање квалификованих посланика истога дана кад и други, није имао одбор шта ни да решава, јер је дотични члан пројекта још раније тако и протумачен.

Као што сам имао част напоменути, постигнут је потпун споразум између радикала и либерала у специјалном одбору. Сада између те две партије нема више никаквог разилажења ни у једној од ових тачака. Овакав нацрт Устава примају и радикали и либерали. Примамо у исто доба и одговорност на себе да га бранимо и својим пријатељима у скупштини препоручимо да га приме. Ми-

слимо да смо то дужни учинити, јер иначе не бисмо нашли оправдања ни код потомства, ни код свега осталога света; не бисмо могли допустити да се услед нашег неспоразума поколеба зграда која се не подиже тако лако, да се не доврши зграда, коју је сам Краљ наш крунисао својим неуморним радом. Наше је узајамно попуштање највећи доказ да је уставна реформа потребна, и тим попуштањем створили смо нацрт Устава који ће, ако се усвоји, спадати међу најнапредније и најслободоумније уставе европске. Таквим радом, господо, можемо се само поносити, такав рад може служити на корист нашој отаџбини а на славу нашем Краљу.

Жао ме је што се у овоме делу споразума од нас одвојила напредна странка. Њен шеф изјавио је синоћ да више никаквах концесија не може чинити, да је последња реч његове странке речена јуче овде. Према томе споразум који сам изнео вреди само за либералну и радикалну странку. Г. Гарашанин је ту, можда ће он са својим пријатељима наћи за добро да узме још једном у озбиљну оцену ове предлоге како би се могло постићи то, да ово дело буде заједничко дело свију нас, представника свију партија, те да једнога дана могнемо сви заједнички рећи «Живео Краљ! Живео нови Устав!» —

Њ. В. Краљ: Господо! Ви сте чули извештај господина потпредседника овог збора, господина Јована Ристића, о резултату рада оног одбора, који је јуче изабран, да узме у претрес предлог радикалне странке, који је господин Таушановић у име исте странке, а у девет тачака пред овај збор јуче изнео; чули сте извештај и о предлозима, које су друга господа јуче изнела, а без сумње сте обратили пажњу и на извештај о предлогу, и ако неформулираном, који сам Ја упутио изабраном одбору, да га узме у претрес и формулише. Као што вам је познато, томе је одбору био циљ, да се коначно споразуме, како би се ово мучно дело наше привело срећном концу.

Што се Мене тиче, господо, Ја вам отворено кажем, да сам срећан што је ово крупно дело, после веома тешких напора, после големих мука Мојих, доведено и изведено дотле, да се могу надати, да ће се срећно свршити на велику корист нашег народа и на задовољство учесника у овом тешком послу. У овом последњем часу, кад су у овом важном послу и последње тегобе уклоњене, срећан сам што пред вама могу изјавити: *да у свему усвајам споразум постигнут између либералне и радикалне странке, као споразум већине.*

Ја сам, господо, још јуче изјавио, да нећу да учествујем у седници јучерашњег одбора; а то сам учинио зато, да Ми се не би пребацило, да желим да упливишем у овом или оном правцу, да Ми се не би пребацило, да хоћу да помогнем једну или другу странку, — хтео сам да оставим странке саме себи, и своју сам намеру остварио.

Господо, овом приликом нећу да улазим у детаље поднесених предлога, нећу да говорим ни о једном питању, него овом приликом хоћу да констатујем један веома пријатан факт: *да је споразум постигнут, да је он, господо извршен.* Такав факт стоји пред нама. Споразум је, господо, извршен, а за Мене је тај споразум важан, па био он извршен само између две, или између све три партије. Ја, дакле, господо, гледам на ово дело као на *дело компромиса*, и Ја вас, господо, молим, *Ја од вас захтевам, да свака партија као целина изјави: је ли она с овим целокупним делом компромиса сагласна или није, да ли га одобрава или не, и да ли ће за њега свој глас да даде не само овде, него да ли ће и пред осталим члановима својим, ван овога збора, уложити сав свој уплив и сву своју моћ, да се ово дело,* које нас је толико труда стало, као дело компромиса, *и у појединостима и у целини, тако како јесте, прими од стране Велике Народне Скупштине.*

Господо, не треба да смећете с ума, да сам Ја у Својој прокламацији, упућеној на народ, позвао све партије да буду учесници у грађењу наше нове државне зграде; да сам у писму, упућеном на господина председника Мога министарства изрично нагласио, да у овом питању нећу да се решава већином гласова, него желим, да све партије споразумно раде и израде ово велико дело.

Истина је, господо, да у свакој партији има одбора централних и локалних, који издају наредбе и чије се наредбе слушају, који одржавају дисциплину и руководе партијским пословима; али је истина и то, да поред све дисциплине у партијама има, тако да се изразим, јер тако се у политичком животу обично изражава, политичких дивљака, који су чланови партије, али који у извесним питањима неће да дођу под партиску дисциплину него се одвајају. Ја, господо, у овом коначном тренутку, као председник овога збора, и по духу којим желим да се овај збор руководи, не могу да водим рачуна о специјалним захтевима појединих чланова и збора и партија; јер кад би сад и после свестраног претресања овог уставног нацрта упитао: има ли кога, који би какву примедбу учинио, сумњам да међу вама не би било ма једнога, који не би имао што да примети. Кад би се, дакле, обраћала пажња на примедбе појединаца и после свршеног дела, мислим, да се никад не би дошло до каквог резултата. Према свему овоме, за Мене је једно важно и неоспорно, а то је то, да нећу и не смем да водим рачуна о примедбама појединаца, него да хоћу и треба да водим рачуна о мишљењима и захтевима појединих партија, као засебних политичких чињеница.

И полазећи са тог гледишта, Ја полажем питање свима партијама овде престављеним, полажем питање партији либералној, партији напредној, партији радикалној, тражим од њих као партија да Ми кажу: јесу ли или нису сагласне са овим нацртом Устава, тражим да ми отворено кажу: јесу ли за овај Устав или нису. И, го-

сподо, кад овако питање стављам, кад тражим ваше *за* **или** *против*, онда имајте на уму, *да ваше за или против тражим и за последњу тачку и запету.* Ово до чега се заједничким споразумом дошло, *мора или бити или не бити Устав.* И још нешто више. Треба знати, господо, да после оволиких мука, које сам са̂м лично поднео од почетка овога рада, после Мога ретког пожртвовања, да се земљи да̂ што бољи Устав, који би био дело компромиса, после велике оне пажње, коју сам и Ја и ви поклањали овом послу — *Ја не само да не дам вама да споразумно дело кварите;* него треба да знате, *да овај нацрт Устава не дам да га ма у чему измени ни сама Велика Народна Скупштина.* Ово је дело споразума, и оно као дело споразума мора и живот добити. И ја, господо, кад вам ово овако отворено и јасно казујем, не казујем да остане у четири зида, да остане између нас овде скупљених, не, Ја вам ово кажем да можете испоручити сваком члану своме, а не браним вам, ако хоћете, да то чак и у вашим новинама публикујете. Дакле, знајте, да *Велика Народна Скупштина или ће примити овај Устав овакав какав је од корице до корице, или га неће примити,* у ком случају Ја престајем бити више ваш председник, *него ћу онда као Краљ ове земље, као Србин чинити своју дужност према земљи и, будите уверени да сам Ја сасвим на чисто шта ћу онда чинити.*

Ако дакле, господо, хтеднете да гласате за овај Устав, онда Ја од вас тражим не само да ви дате свој глас, него да то ваше гласање значи, да ви примате на себе дужност и обавезу, да ће и сваки поједини члан ваше партије дати свој глас за овај Устав и у самој Великој Народној Скупштини; значи, да не само ви овај нацрт примате, него да ће га примити и остали ваши другови, који нису овде, али који ће у Скупштини бити.

Кад сам прокламацијом Својом позвао сав народ, све партије, да учествују у овом великом народном послу, онда сам напоменуо да ћемо видети ко се не одзове своме

Краљу: ко је вера ко ли је невера. И, сад, господо, ако има кога да не прими то споразумно дело, он мора овде отворено да каже, да га не прима, мора овде пред нама да каже, је ли вера или је невера. Онај пак, господо, који гласа за ово споразумно дело, тај се је одужио својој моралној одговорности и пред садашњим и пред будућим нараштајима, пред историјом и пред народом, и то ако не само он да̑ свој глас за овај нацрт Устава, него ако поради и код својих једномишљеника и овде и у Великој Народној Скупштини, да се овај нацрт Устава прими, као дело компромиса свију партија, да не буде ни једног гласа, који ће се против њега подићи. Даћу вам четврт или по часа одмора, распоредите се по партиским групама, споразумите се, да бисте после одмора могли дати своје *за* или *против*, јер *ваш глас треба да буде глас ваше целокупне партије.*

Исто тако и људи, који су ван партија, чије мишљење поштујем, треба да се изјасне: јесу ли за овај споразумни нацрт Устава остали или нису.

И Ја са̑м, господо, немам права да ово споразумно дело ма у чему мењам; оно није моје лично, нисам њега Ја као Краљ изнео пред вас, него је оно постало путем компромиса. *Па као год што Ја немам права да га ма у чему мењам, исто тако тога права не може имати ни појединац, нити пак партија. А ако то учини ма која партија, било овде, било у Скупштини, Ја ћу вам онда отворено и одлучно казати: Господо, идите кући, наши су послови на уставном питању били узалудни.*

Као што вам рекох, Ја пред вас износим дело свију политичких странака, Ја и са̑м не сматрам да имам права да га мењам, да чиним измене без одобрења тих партија. Ја сам за ово дело позвао сву интелигенцију, најјаче снаге из свију партија, како по науци и искуству, тако и по уважењу у њиховим партијама, и самом народу. Нико не може спорити и не спори, да све што у партијама и ван партија има уважених личности овде које видим, и кад су се они сложили и споразумели за ово дело, Ја

сматрам Велику Народну Скупштину за једну форму, која том самом својом формом треба да да̂ живот овом нацрту Устава; и с тога Ја не дозвољавам, да у Великој Народној Скупштини дође у питање једно овакво дело, у коме су учествовали и које су заједнички створили људи најпаметнији и најодабранији, људи најискуснији што их земља за сад има и какове их поједине партије за сад могу избацити.

Сад је, господо, дошао тренутак, кад треба у овом уставном питању да обележе своје гледиште и целе партије и поједине личности. Гласајући за или против овог нацрта, они тим казују да ли што имају или немају против овог компромисног дела. Најзад, господо, треба имати на уму, да у појединим питањима не влада сагласност ни међу појединим члановима исте партије; па кад је тако, онда је можда и немогуће постићи потпун споразум између појединих странака. Али, кад је овај нацрт дело споразума, кад је свака партија морали поднети неке жртве да се до нечег заједничког дође, онда се морамо запитати: је ли овај нацрт бољи од садашњег Устава или није. Ако јесте, онда га треба примити, ако није онда га треба одбацити, нека остане у животу стари Устав. Ако пак нађете да је овај нацрт бољи, као што у ствари и јесте, онда треба да имате на уму, да није довољно што ћете ви за њега гласати, него треба да порадите и код својих пријатеља да се он без измене прими.

Познато је, да ће једна петина посланика Велике Народне Скупштине престављати либералне и четири петине радикалне посланике. Може се о уставним практикама говорити како се хоће, фактично искуство показује, да је далеко пре избора свака партија приближно на чисто чему се има при изборима надати. Једном речи, може се смело рећи, да је свака партија у напред знала, како ће избори испасти; а да је то у првом реду знао ђенерал-штаб дотичних партија, који је управљао изборним телом, у чијим се рукама своде конци изборног гласачног

апарата. Не улазећи у путеве и начине, којим су се ђенералштаб и партије служили за постигнуће свога циља, ваља констатовати коначан резултат, који излази на то: да су бирани они људи, које је ђенералштаб хтео и препоручио. *И кад стоји, да се цело изборно тело кретало онако, како је ђенералштаб партиски налагао; и да је извршено оно, што су ђенералштабови у лицу главних одбора странака хтели, онда нити Ја, нити ико може веровати, да ће се из једне четвртине или четири петине у скупштини претстављених странака моћи појавити нешто, о чему не би знао, или што не би хтео ђенералштаб било једне или друге странке, што не би било наређено од ђенералштаба партија.* Изборна нам борба показује, да се она води свесно, да њом управљају одбори странака, да се зна ко ће бити изабран, што све значи и потврђује, да се има уплива на странку; што значи да Србија живи политичким животом, што је управ помогло да се овај Устав приведе срећном концу. И према томе, *Ја сматрам за дужност изјавити, да за све, што се буде догодило у Скупштини чиним одговорним ђенералштаб тамо заступљених политичких странака, одговорним преда Мном, пред народом, пред историјом.* Кад је то тако, онда је *дужност ђенералштаба појединих странака, да се у Народној Скупштини користе својим утецајем, да нареде, да и њихови чланови приме овај нацрт, који су и како су га они сами споразумно израдили,* и за који су они преда Мном, Краљем, дали свој глас. Не нађу ли се у Народној Скупштини људи, који неће да приме овај нацрт, онда нема места никаквом правдању и увијању, онда је то несумњив знак: да ђенералштабови нису хтели да то заповеде.

Зато ми је потребно да знам: хоће ли потпредседник овог збора г. Јован Ристић шеф либералне партије и њен ђенералштаб узети на себе; хоће ли други потпредседник овог збора. господин Сава Грујић шеф радикалне странке и ђенералштаб њен примити на себе,

да пораде код својих чланова у Великој Народној Скупштини, да се овај нацрт Устава, који су и они радили, и за који су и они дали свој глас, прими и од стране њихових једномишљеника без икакве измене; да објасне својим људима, да ће се или примити овај Устав онакав какав изађе из овог збора, или ће остати стари Устав. Ако се ово дело прими, сматрам да је оно заједничко. Да сам, господо, овај Устав писао сâм, можда бих се и погађао с овом или оном странком. Али кад то није само Моје дело, него је оно дело свију нас, свију странака, онда Ја немам права, да ма с којом странком посебице ступам у преговоре. Кад бих сâм писао нацрт Устава, можда бих га и друкчије написао. *Можда, господо, има у овом Уставу много чланова, који се и Мени не допадају*, али пошто сте се ви у том споразумели, Ја сам држао да немам права да овај споразум кварим. *Ја, господо, чиним велике жртве из љубави према срећи и напретку ове земље, која је нама свима мила и драга*: Ја у овом последњем тренутку чиним последњи апел на све политичке странке престављене у овом збору, а тако исто и на људе пуне искуства и знања који су овде, а који не припадају ни једној странци и позивам их, да у овом последњем тренутку даду своје свечано обећање: да ће за овај Устав гласати не само они лично, него да ће порадити и код својих једномишљеника да се овај Устав у Великој Народној Скупштини прими без икакве измене, обавештавајући сваког и уверивши га, да другојаче неће и не може бити. Сматрао сам за Своју патриотску дужност, да јасно, отворено и несумњиво напоменем ово и либералној и радикалној странци, јер кад им отворено не бих казао како гледам ову ствар, Ја бих грешио.

Дајем вам четврт или по часа времена, споразумите се, одвојивши се у групама, хоћете ли као странке и као појединци дати свој глас или *за* или *против* овог нацрта Устава.

*
* *

После овога говора Његовог Величанства, а по Његовој одлуци, седница је била прекинута за по сата, за које време присталице појединих странака у групама држали су конференције о даљем поступању према израженој жељи Његовог Величанства Краља.

Када је Његово Величанство поново изволело отворити седницу, одмах је отпочело гласање *за* и *против*, при чему је Његово Величанство, Краљ, изволео сам прозивати по странкама. Прво су прозивани чланови радикалне странке, од којих су сви присутни гласали *за*, осим г. Димитрија Катића, који се уздржао од гласања с мотивацијом, да није могао учествовати у последњим одборским седницама, те не знајући резултате рада одборовог не може гласати ни за ни против.

За тим је Његово Величанство, Краљ изволео прозивати чланове либералне странке, од којих су сви присутни гласали *за*.

После овога се имало приступити гласању чланова напредне странке.

Но пре тога, г. Милутин Гарашанин устане и замоли Његово Величанство за реч, коју му Краљ благоизволе дати.

Г. *Милутин Гарашанин* напомену, да се напредна странка са својом готовошћу одазвала и одазива позиву Његовог Величанства Краља, да за славу и част Краљевског Престола и Отаџбине, за утврђење и јачање Краљевског Престола и Отаџбине учествује у заједничком стварању државне основице, новог Устава. Од самог почетка до данас, напредна странка у раду око израђивања Устава била је руковођена једино интенцијама узвишеног Владаоца, да ово велико народно дело буде заједничко, буде дело компромиса. Према томе су и он — говорник — и напредна странка при изради овог Устава и у ужем и у целокупном одбору напуштали многа своја

партиска гледишта, прилагођавајући их захтевима других странака, јер се само тако могло доћи до заједничког дела. Сав рад овај био је рад компромиса, и да се напредна странка није држала као што се држала, онда се не би могло доћи до споразума и од Устава остале би саме корице. И говорник и напредна странка била је у уверењу, да се у самом раду долазило до крајњих граница узајамних концесија, и да се, пошто је дело свршено, нити имало шта више тражити ни давати. Међу тим, у јучерашњој и данашњој седници, на један мах се истакло, да једна странка има још нешто да тражи, те да тим условљава свој пристанак на свршено дело. Према овоме, можда би и напредна странка имала и имала би некоје своје захтеве. Но она их не ставља, и с тога има право очекивати, да их и друге странке не стављају. Али кад је то већ учињено, онда напредна странка изјављује, да је она чинила концесије, које је чинила и да се према томе не може упуштати ни у какве даље концесије и преговарања, јер држи, да се то противи самом духу рада на основу кога је израђен овај пројект

Ну пошто је ово питање потиснуто на сасвим други терен, на питање вере или невере, то му је част изјавити и у име своје и у име своје странке, да напредна странка ни до сада није била невера, па неће ни у овој прилици, те да у име своје и своје странке гласа *за* с тим, да се без дебате приме и прелазна наређења.

Његово Величанство Краљ благоизволео је изјавити да Он с највећим задовољством и признањем узима на знање патриотску изјаву г. Гарашанина, коју је овај дао у име своје и своје странке. Да би се избегло свако криво тумачење, Његово Величанство изволело је изјавити, да Он никад, па ни у овој прилици није посумњао у верност и оданост напредне странке и њеног вође, који су до сад у небројено прилика дали тиме светлих и многобројних доказа. А да би се избегло свако могуће неспоразумљење у погледу појавившег се питања новога спо-

разумевања, то је Његово Величанство изволело објаснити, да је ово потекло отуда, што је он сâм дао обећање преставницима радикалне странке, да ће се на завршетку рада покушати и дати могућност, да се узму у уважење неки њихови захтеви, за које они у одборима нису могли добити већину гласова. Пошто према прокламацији и писму Његовом, коначне одлуке нису везиване за гласање, то мисли, да је било право изаћи по могућности на сусрет оним захтевима радикалне странке, које је она после гласања у одборима за себе резервисала и о којима је одмах известила Његово Величанство.

Објаснивши овако појаву нових компромиса по завршетку рада, Његово Величанство благоизволело је напоменути, да у колико са задовољством узима на знање изјаву г. Гарашанина дану у име његове странке, ипак, пошто се предузео већ начин гласања поименце, наставиће гласање да сваки да свој глас поименце и за себе.

За тим је Његово Величанство наставило прозивање како чланова напредне странке, тако и оних чланова, који не припадају ни једној странци и сви су гласали *за*.

По свршетку гласања Његово Величанство благоизволело је изјавити, да цео овај рад како ужег тако и ширег одбора по завршетку рада не сматра за тајан, те да ће се према томе учинити сходне наредбе, да се сви протоколи предаду јавности.

За тим су прочитана прелазна наређења. На предлог г. Ђ. Павловића усвојено је да и садашњи чланови и председник Главне Контроле могу бити кандидати за нов састав Главне Контроле. Сва остала прелазна наређења усвојена су по предлогу.

Њ. В. Краљ објави да ће сутра по подне бити наштампан пројект Устава онако како је усвојен, и позва све чланове уставотворног одбора да сутра у 5 сах. по подне дођу да га потпишу.

Седница је завршена у подне.

---

10 децембра 1888.

Данас је био састанак за потписивање уставног пројекта.

Њ. В. Краљ рече, да жели да сви чланови потпишу четири егземплара наштампаног уставног пројекта. Један ће се поднећи Великој Народној Скупштини на решење; други ће се предати Државној Архиви на чување, трећи Народној Библиотеци, а четврти за себе задржати. За овим додаде како је у реду, да се пре потписа поново оштампани предлог Устава цео прочита, те да се свако увери да ли су све измене у предлогу ужег одбора тачно наштампане. Најзад Њ. В. Краљ и то напомену, како је у IV делу који говори о Краљу учинио ове измене: а) у место садржине чл. 43 у нацрту ужег одбора, а који одговара члану 44 дефинитивног предлога, ставио је ово: «Наследник престола и остали чланови Краљевскога Дома не могу ступити у брак без допуштења Краљевог». б.) у првој алинеји чл. 51 нацрта који одговара члану 52 дефинитивног предлога изоставио је реч «трговине» те садржину друге алинеје овако изменио: «Али трговачки уговори и уговори за извршење којих се иште какво плаћање из држ. касе, или измена земаљских закона, или којима се ограничавају јавна или приватна права српских грађана, вредиће тек пошто их одобри Народна Скупштина.» в.) у чл. 65 нацрта или 66 дефинитивног предлога, прву алинеју овако је изменио: «Цивилиста Краљева одређује се законом. Једном одређена цивилиста не може се повисити без пристанка Народне Скупштине ни смањити без пристанка Краљевог.» —

Секретар прочита цео дефинитивни предлог Устава, и нађе се да је овај потпунце онако оштампан како га је уставотворни одбор усвојио.

По прочитању целога предлога, Њ. В. Краљ позва све чланове уставотворног одбора да спремљене примерке

потпишу, што ови сви, осем двојице (г.г. Димитрија Катића и Ранка Тајсића) и учинише.

За овим Њ. В. Краљ закључи седнице уставотворног одбора, или како га ми назвасмо, Горњега Дома Србије.

ОБЛАК
(Пушкин)

Последњи ти си ког остави бура;
Усамљен пловиш сред чиста лазура;
С тебе још само сѐн унила пада,
Те радост дана помрачује сада.

Цело си небо обмотао био;
Низ мунâ сјајних из тебе се вио,
Рикали громи, — нестало их сада.
Жедну си земљу напојио тада!

Доста је, иди! Потреба ти прође.
Стиша се бура, земљи свежост дође;
А ласкав ветрић с лишћа капље стреса
И с мирних, чистих гони те небеса!

Р. J. Одавић.

ДОМОБРАНЧЕВА КЋИ
с немачког *(die Tochter des Franctireur-s)*

На шест часова од Версаља, логоровали смо у маленоме селу Р., које беше запалила немачка војска зарад повреде уговора.

Пре но што смо ушли у село Р., наши људи беху ухватили, у оближњој шумици, једнога Француза, старину, седе браде у домобранском оделу, наоружаног двоцевком и пиштољима.

На наше претње и на питања наша не шћаше старац да нам одговори ни једном речи. Ћутао је као заливен и само стрељао својим страшним и закрвављеним очима.

Старчеви погледи беху у исто време и страшни и очајни, и утицаху на мене чудновато.

Наши би људи, без сумње, исекли на комаде овога окорелога Француза, да га капетан, који нас је водио, није узео у заштиту и повео везана собом.

У селу Р. предадосмо старца месној команди, која је по судском закону требала што пре да отпрати на онај свет тога чудноватог човека; али месни командант, човекољубив и жовијалан виши официр, имађаше и сувише саучешћа према јадном Французу и труђаше се да га ма како спасе, јер је, без поговора, требао да буде стрељан, пошто је ухваћен с оружјем у руци.

На питање командантово: да ли је, можда, нашао оружје на путу и хтео да га преда немачкој власти, одговарао је старац махањем главе и одричући; или: да му није можда оружје каква мила фамилијарна успомена? на што је он поново одговарао одричући немо и махањем седе главе.

Командант места, који му је, тако рећи, силом трпао у уста речи, које би га спасле, на послетку је, принуђен строгошћу ратног закона, морао да га осуди на смрт.

Осуђеника одведоше и притворише у једну шупу, која је била још у доста добром стању, да га по подне одатле изведу и стрељају.

Читав час још остадох код команданта разговарајући се при флаши ванредног Бургундца, о чудноватом старцу, који нам још непрестано лебђаше у нашој уобразиљи са својим светлим очима пуним фанатизма.

Било је око подне кад сам се растао са мојим домаћином, да се и сам постарам за какав стан и да се мало поодморим.

Уђем у малу сеоску улицу, која беше претрпана камењем и гредама и наиђем на наше веселе војнике. Добри Саксонци беху се већ разместили и скупљаху се сад у омање гомилице, ћеретајући и пушећи из својих лула, колико тек да им време брже прође. И мени беше дотле ишчезла из памети старчева слика и било ми је тада лакше.

Али баш кад хтедох да прођем мимо једну највеселију групу војника, опазих како се једна млада девојка, у скромном црном оделу, труђаше узалуд да се одбрани од безобразних шала и задиркивања њихова, јер они беху већ прилично напити, те се гласно смејаху њеним уздасима и француском запомагању.

Приђем одмах тој групи војника и оштро их опоменем на ред и на мир.

Како сам доста чисто говорио француски, упитах девојку, која стајаше оборених очију и расплетене црне косе: куда је наумила и шта жели?

Кад се мало умирила и дошла к себи од страха, она ми још увек јецајући и уздишући рече: да су јој Немци ухапсили оца и да хоће да га стрељају, а она је, у жељи да га још једном и последњи пут види и с њим се опрости, похитала амо!

Замолим је да пође за мном у месну команду, где ће, рекох јој, чути: где јој је отац и шта ће бити с њим.

Месни командант јој саопшти, да ће отац њезин бити стрељан по подне у 3 часа и допусти јој да се последњи пут види и састане с њиме.

За тим и ја, после дугог тумарања нађох стан у једној згради, која је била још у доста добром стању. Поред те зграде у истом дворишту беху рушевине, које казиваху да је ту била пре кратког времена још једна кућа са улице.

Ушавши у собу, наложим ватру и пружим се поред ње на патос, који беше посут малтером, да се мало одморим.

Обртао сам се час на једну час на другу страну, али узалуд, јер не могах очију да сведем.

Дуго сам тако лежао, сањајући будан, док ме од једном нека невидовна сила не отржe из овога полусна. Скочим на ноге и погледам на часовник. Било је $2^3/_4$ по подне. Сетих се да ће у 3 часа стрељати старца. Бејах се тврдо решио да ни по што не присуствујем овој трагичној сцени. Али у истом тренутку осетих магнет ватрених старчевих очију, који ме безвољно одвуче у село, где зачух потмуло ударање добоша.

Кад сам стигао близу места ван села, видох само како се на команду «*пли*» старац стропошта у гроб.

Мирно и одмерено приђе девојка плиткој раци, клече поред мртвог оца, целива му уста и гледећи у њега очита «*оче наш*», за тим се диже и оде. Сад сам и ја морао погледати на страну, јер су ми очи биле пуне суза и једва сам се уздржао да гласно не зајецам.

На команду: «*на лево-круг, марш*» војници се вратише у село. Они беху извршили своју дужност. Одох и ја. Куда, ни сам не знам. Лутао сам по околини. Кад сам се вратио у село, сутон се у велико био почео хватати.

Успео сам се уз гомилу рушевина и земље, што беше нагомилана пред вратима мога стана; али кад хтедох да уђем у кућу, приметих светлост на прозорима моје собе, који не беху довољно застрти. Приђем једноме прозору, погледам у собу и пренеразим се! Пред камином, на коме је стајала икона Мајке Божје, клечала је кћи домобранчева у мушком оделу и наоружана пиштољима. Кад је била готова са побожном молитвом, устала је и комадићем малтера написала је на угаситом собњем тапету крупним и разговетним словима ову једину реч: «Nemesis» — Освета. — Она хтеде већ да изиђе из собе, кад јој ја изненада препречим пут. Захтевао сам да ми изда оружје одмах и без устезања. Мора да ме је познала, јер ми је без икаквог поговора предала оба своја пиштоља и одмах за тим наумила да иде.

Замолих је да причека за један часак и запитах је: да ли зна шта би је снашло да су је ухватили у селу

тако наоружану. Одобравајући, климну главом и рече ми: «То је оно што хоћу и што тражим; освета и опет освета. Хоћу да осветим очеву и материну смрт.»

Даље ми исприча, како је све, па и кућа, у којој смо ми тада били, као и она порушена с лица, била својина њенога оца до пре неколико дана.

«Кад су Баварци ушли у Р. пуцали су, говораше ми она даље, наши сељаци из појединих кућа на њих, и они су им се осветили тиме, што су им запалили село. Њен отац био је у то време на општинском збору, а она у оближњој варошици. Како је страшна вест да село гори, допрло до ушију одборника и кметова, мој отац похитао је, као на крилима, својој кући. Знао је да је моја мајка у највећем страху, јер је болна на умору била остала у кући.

И стигао је сиромах на време да види рођеним очима ужас и нечувену страхоту; да види последњи пут на прозору своје куће, која беше сва у пламену, бледо и ужасом обливено лице моје бедне и јадне мајке; да види како се сурва горњи спрат куће и под својим развалинама сахрани бедну мајку моју.

Отац је био као суманут од туге и од бола; и у томе часу мирољубиви тај човек закле се, да ће осветити смрт своје жене и отишао је у домобранце. Његов свршетак већ знате.

Ну, у последњем његовом часу заклех се и ја да ћу се осветити.»

Заћутасмо обоје. Ја не могах ни цигле једне речи да проговорим од узбуђења. Тек после неколико минута прибрах се и рекох јој како потпуно разумем њене болове, али не делим и не правдам њену жудњу за осветом, и да тиме неће оживети ни оца ни мајку. Даље јој казах да је нећу кретати из њене куће и да ћу се сутра ја иселити из ње, али да ћу и њено оружје понети собом.

Отишао сам са̂м одмах команданту места и предао му оружје. Он је одобрио мој поступак и ако је било

противно нашим законима. што девојку нисам одмах и ухапсио.

У мом стану, где сам тек сутрадан дошао, не беше више никога. На мом столу нађох цедуљицу, на којој беше написано: *«Господине, жудња за осветом јача је од разума.»*

Неколико дана после тога, једна од наших предстража имала је борбу с једном гомилом француских домобранаца. коју је срећно разбила и растерала.

Враћајући се у село, наши су људи донели собом и лешеве у сукобу овом изгинулих домобранаца, међу којима познадом и леш младе и лепе девојке — Францускиње.

Потпоручик који је предводио ову патролу, причаше ми, да се девојка борила храбро и јуначки, да је увек предњачила, и да је прободена бајонетом једног нашег војника, погинула.

Ђорка

ЗБОГОМ

Гле како се небо плави
Оно тамо зора свита.
А ја морам путовати.
Збогом земљо поносита!

Помисао на те мајко —
Отаџбино, моје благо!
Оживљава снове моје.
Збогом и ти чедо драго.

Хај, нашто су сузе твоје
Нашто туга срце пара?
Немој плакат' селе мила —
Срце моје из недара.

Отаџбину, тебе милу,
Та два блага срце има,
Храбру мишцу, мач о бедру,
Племенитост у грудима.

И док твоје војно, мила,
У даљне се краје вине,
Љубав моја штитиће те,
Чуваће те из даљине.

*

Ах! не рони сузе више,
Нашто сузе ради мене?!
Збогом сунце! Нек' те теше
Наше лепе успомене.

А. Ж.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

(наставак)

КЊИГА ЧЕТВРТА

5.

Чекаоница славног петрбуршког адвоката беше већ пуна, када је Алексије Александровић у њу ушао. Три даме: једна стара, друга млада и трговкиња. Три господина: један банкар Немац, са прстеном на руци; други трговац с брадом, трећи некакав љут чиновник у вицемундиру с орденским крстом о врату. Очевидно сви дуго чекају. Два писара пишу за својим столовима у чекаоници и њихова пера цврче по хартији. Сав писаћи прибор беше ванредно леп, а Алексије Александровић се у томе разумевао, па није могао да то не опази. Један од адвокатових писара намршти се и, не устајући, срдито се обрати Алексију Александровићу:

— Шта желите?

— Имам неки посао с адвокатом.

— Адвокат је сад у послу — строго рече писар па показавши му пером колико народа чека, настави писати.

— Можда би он имао мало времена за ме? — рече Алексије Александровић.

— У њега нема слободног времена. Он је увек у послу. Изволте чекати.

— Онда, да ли бисте се хтели потрудити да му однесете моју карту? — рече Алексије Александровић достојанствено, видећи потребу да збаци своје «инкогнито.»

Писар узе посетницу, и очевидно не одобравајући њену садржину, уђе у адвокатов кабинет.

Алексије Александровић волео је у начелу јавно суђење, али није одобравао извесне појединости његове примене у Русији, и осуђивао их је у колико је он могао у опште осуђивати нешто што је највишим указом утврђено. Цео његов живот беше протекао у административној служби, и према томе, када му се нешто није допадало, он је то осећање увек умекшавао признањем да су погрешке неизбежне, али да се оне свагда могу поправити. У новом устројству судова њему се не допадаху услови, на које беше постављена адвокатура. Али он до сада није имао никаква посла с адвокатима, зато и његово недопадање беше чисто теоријско, и тек сада се оно осилило првим утисцима у адвокатској чекаоници.

— Сад ће изаћи — рече писар, и одиста после два минута на вратима се указа дугачка прилика старога правника, који се саветовао с адвокатом и сами адвокат.

Адвокат беше омален темељан човек са црно-риђом брадом, светлим и дугим обрвама и испупченим челом. Обучен беше као младожења, почевши од оковратника и дуплог ланца за часовник, па до лакованих ципела. Лице му беше као у паметног сељака, а одело кицошко и то рђавог укуса.

— Изволте — рече адвокат окренувши се Алексију Александровићу. И пропустивши натмурено Карењина поред себе, он затвори врата.

— Ако је по вољи? — Он показа наслоњачу поред свог писаћег стола, који беше претрпан хартијама, а сам седе за сто, наже главу мало у страну и стаде трљати своје руке са кратким маљавим прстима. Али тек што се он смирио у тој својој позитури, а некаква мушица полете преко стола. Са брзином, каквој се човек никада не би од њега надао, адвокат размахну рукама, ухвати мушицу, па заузе опет своју позитуру.

— Пре но што бих почео говорити о мојој ствари — поче Алексије Александровић зачуђено пратећи покрете

адвокатове — ја морам да вам приметим, да ствар, о којој имам да говорим с вама, треба да остане тајна!

Једва приметан осмех развуче риђе брке адвокатове који се беху househ наднели на уста.

— Ја не бих био адвокат ако не бих умео чувати поверене ми тајне. Али ако вам је потребан доказ....

Алексије Александровић погледа у његово лице и виде, да му се оне мудре очи смеју као да све знају.

— Ви мене знате по имену? — настави Алексије Александровић.

— Знам и вас и вашу корисну — овде адвокат ухвати још једну мушицу — за отаџбину радњу, као што је зна и сваки Рус — и адвокат се овде поклони.

Алексије Александровић уздахну прибирајући се. Али кад се једном одлучио, он настави својим пиштавим гласом, не плашећи се, не запињући, на против наглашујући извесне речи.

— Задесила ме несрећа — поче Алексије Александровић — да сам преварен муж. Тражим развод брака. али тако, да син не остане с матером!

Адвокатове очи труђаху се да се не смеју, али су све играле од радости, и Алексије Александровић виде, да то није радост човека који је добио лукративну наруџбину — него то беше победно одушевљење, то беше онај кобни сјај, који је видео и у очима своје жене.

— Ви желите да вам ја помогнем да дођете до развода брака?

— Да, то желим, али морам рећи да ја ризикујем да злоупотребим вашу пажњу. Ја сам дошао данас само на претходни споразум с вама. Ја бих хтео развод брака, али за ме су од највеће важности процедуре којима се долази до тога развода. Врло је ласно могуће да, ако те форме и процедуре не одговарају мојим захтевима, ја ћу одустати од тужбе.

— О, то је увек тако — рече адвокат — то свагда зависи од ваше воље!

Адвокат стаде гледати у ноге Алексија Александровића, јер је осећао да својом неограниченом радошћу може увредити клијента. Он погледа за мушицом, која пролете поред самог носа његовог, рука му сама пође, али он се уздржа од хватања мушица из поштовања према положају Алексија Александровића.

— И ако су ми — настави Алексије Александровић — познате законске одредбе о овој ствари у главним потезима, ја бих желео да сазнам оне форме под којима се те ствари на практици решавају.

— Ви желите — одговори адвокат, не дижући очију, али без воље улазећи у тон, којим је његов клијенат говорио — да вам покажем све путе, којима се може доћи до законитога развода брака?

Пошто Алексије Александровић потврди то, климнувши главом, адвокат настави своје разлагање изретка погледајући узгред у лице Алексија Александровића, које се покри црвеним пегама.

— Развод брака по нашим законима — ово је рекао са сенком неодобравања наших закона — могућан је, као што вам је познато, у овим случајевима: Чекајте! — викну он писару, који беше промолио главу кроз врата, али опет устаде, рече му неколико речи, па онда седе опет — у овим случајевима: физична неспособност једне или друге стране, за тим раздвојен живот за пет година, када се не зна где је један од супруга — и он сави један маљави прст — за тим прељуба (ову је реч изговорио с очевидним задовољством). Подраздели су ови (и он настави да савија један по један прст и ако не иде да се подраздели класификују уједно са главнима): физичка неспособност мужа или жене, за тим прељуба мужа или жене. — Пошто беше све прсте савио, он их сада испружи па настави: — Но то је теоријско гледиште; али ја мислим да сте ми ви указали част да се мени обратите због практичке примене. И према томе, управљајући

се по антецедентима, физичке неспособности нема? Тако исто и петогодишњег одсуства?.... —

Алексије Александровић потврди главом да нема ни једнога ни другога.

— Остаје прељуба једне или друге стране, доказивање да је прељуба извршена по пристанку криве стране, или ако тога доказа нема, да је ухваћена на самоме делу прељубе. Дужност ми је рећи, да се последњи случај врло ретко дешава — рече адвокат и погледавши крадом Алексија Александровића, умуче као продавац пиштоља који је описао све системе и њихове користи па сад чека да види који ће купац изабрати. Али Алексије Александровић ћуташе, и за то адвокат настави. — Најобичније и најпростије, а по моме мишљењу и најпаметније то је прељуба по међусобном договору. Ја не бих узео слободу да се тако изразим, када би говорио с неразвијеним човеком, али за вас је то сасвим јасно, надам се!

Али Алексије Александровић беше тако расејан, да није с места могао да појми по чему је паметна прељуба по међусобном договору, и то непојимање огледаше се у његовим очима; адвокат му одмах поможе.

— Људи не могу више да живе заједно, то је факт. И ако су обоје у томе сложни, онда су појединости и форме равнодушне. Уједно то је најпростији и најсигурнији начин.

Сада је Алексије Александровић потпуно разумео. Али у њега беше религиозних обзира, који не допуштаху тај начин.

— То је изван дискусије у овом случају — рече он. — Овде само има једно. Доказ извршене прељубе писмима, која су у мојим рукама.

Када се поменуше писма, адвокат подви усне и направи њиме некакав звук сажаљења и презирања.

— Молим вас — поче он. — Као што вам је познато, те се ствари решавају пред духовним судом; свети оци милују да улазе у најситније детаље — овде се осмех-

нуо томе укусу светих отаца. — Нема сумње да су писма у неколико доказ, али су ту још нужна суочавања саслушавања сведока. У опште, ако мислите мене удостојити вашим поверењем, онда вас молим оставите ми и избор најподеснијих срестава. Ко хоће ресултат, мора пристати и на сређства.

— Ако је тако.... — рече Алексије Александровић, и на једанпут пребледе; али у тај мах писар се опет појави на вратима, адвокат мораде опет да му каже неколико речи, па се онда врати на своје место, и ухвативши неприметно још једну мушицу, он рече:

— И тако, изволелм сте рећи. ..

— Ја ћу вам саопштити моју одлуку писмено — рече Алексије Александровић уставши, и придржавши се за сто. Поћутавши мало он рече: — Из ваших речи ја сам дакле извео, да је развод брака могућан. Молио бих вас још да ми кажете ваше услове.

— Све је могућно ако ми оставите потпуну слободу рада — рече адвокат, не одговарајући на питање. — Када могу очекивати ваше писмено саопштење? — упита за тим адвокат, приближујући се вратима и сијајући очима ципеле.

— За недељу дана. И онда ћете ми јавити примате ли се тога посла и под каквим условима!

— Врло добро.

Адвокат се дубоко поклони, пропусти клијента на врата, и оставши сам, није више крио своју радост. Био је тако весео, да је попустио трговкињи која се цењкала, да је престао хватати мушице и да је одлучио на зиму превући сав намештај сомотом, као што је и у Сигонина.

6.

Алексије Александровић однео је сјајну победу у седници комисије 17-ог августа, али последице те победе осакатише га. Нова комисија за проучавање целокупног живота «инородаца» била је састављена и отправљена

на «лице места» тако брзо и енергично, како се само од Алексија Александровића могло очекивати. Једва ако је прошло три месеца, а комисија беше већ поднела свој извештај, у коме је живот «инородаца» био проучен у политичком, административном, економском, етнографском, материјалном и верском погледу. На сва питања извештај даваше тачне одговоре, и то одговоре о којима не могаше бити ни најмање сумње, јер то не беше ресултат обичног грешног људског размишљања, већ то беше производ непогрешног службенога рада. Одговори беху основани на све самим службеним подацима, на рапортима губернатора и архијепископа, а ови су се опет оснивали на извешћима среских начелника и овештеника, дакле све самим несумњивим изворима. Сва питања, н. пр. о томе од куда рђаве летине, или зашто се становници никако не отресу својих веровања, која се приватним размишљањем и проучавањем не могу да реше за читаве векове, она се помоћу службене машине одмах несумњиво решише. И сва та решења ишла су у прилог мишљења, које је заступао Алексије Александровић. Али Стремов, који у последњој седници беше дарнут у живац, узе после оваквог извешћа нове комисије са свим другу, неочекивану тактику. Стремов са члановима, који су увек држали његову страну, на једанпут пређоше сви на Карењинову страну, и не само што жарко заступаху мере које је Карењин предлагао, него су они предлагали још жешће мере у Карењиновом смислу. Све су те мере примљене, и сада се показа тактика Стремовљева. Те мере отеране у крајност, показаше се на један пут тако глупе, да су у један исти мах и државници, и јавно мњење, и паметне госпе, и новине осудиле све те мере и њиховог покретача Карењина. Стремов се бранио тиме, да га је Карењин занео својим разлозима, и да је сад и сам запрепаштен када је видео на што је све изашло. То је осакатило Алексија Александровића. Али у пркос рђавог стања здравља, у пркос своје домаће несреће, Алексије Алексан-

дровић не полагаше оружја. У комисији направи се расцеп. Неки чланови са Стремовим правдаху своју погрешку тиме, што су веровали ревизионој комисији, којом је управљао Алексије Александровић. а ова је међу тим поднела само ишарану хартију, глупост

Алексије Александровић са својом партијом. увиђајући опасност таквог револуционарног покрета противу *службених* хартија, настави тврдити да су подаци сасвим поуздани које је поднела ревизиона комисија. Услед тога све се збркало и у «вишим сферама», и у друштву и нико није знао крснога имена ономе, што га је поглавито интересовало, т. ј. да ли «инородци» одиста листом пропадају или сјајно напредују? Положај Алексија Александровића беше постао врло тежак, једно због ове опште забуне у овако важном питању, а друго због презрења које падаше на њ са неверства његове жене. У таквим околностима, Алексије Александровић решио се на врло важан корак. Он, на велико изненађење комисије изјави, да ће тражити допуштење да сам оде на лице места те да сам «исљеди» целу ствар. И добивши то допуштење, Алексије Александровић отпутова у врло удаљене губерније.

Овај одлазак Алексија Александровића дигао је велику прашину, у толико више, што је он, у очи свог поласка, вратио грдну суму новаца, која му беше послата у име подвозних трошкова за дванаест коња тамо и назад, колико му је припадало по закону о путним и подвозним трошковима према његовом високом чину.

— Ја налазим — рекла је том приликом. кнегиња Бетси кнегињи Мјахкој — да је то врло племенито од његове стране, и ако цео свет данас зна да је глупо плаћати дванаест поштанских коња по «сатопоказатељу», кад нико не путује више поштом него железницом!

Али кнегиња Мјахкаја не саглашаваше се са тим мишљењем кнегиње Тверске; оно ју је чак дражило.

— Ласно је вама говорити, ви и не знате колико милиона имате. А ја врло волим кад мој муж лети оде у ревизију. Њему је пријатно и здраво прошетати се, а ја са том његовом дијурном плаћам издржавање екипажа.

Путујући у даљне губерније, Алексије Александровић заустави се на три дана у Москви.

Сутрадан по доласку, он пође у визиту ђенерал-губернатору. На новинарском раскршћу, где је увек гужва фијакера и екипажа, он на једанпут зачу где га неко по имену виче тако громко и весело, да се морао осврнути. На углу тротоара стајао је Степан Аркадијевић у кратком помодном палтоу, са малим помодним шеширом, кезећи своје беле зубе међ црвеним уснама, и одлучно му викаше да стане. Он се једном руком држао за прозор некаквих каруца, која стајаху на ћошку, и из којих се помаљала једна женска глава са сомотским шеширом и две дечије главе. И дама се смешила добрим осмехом и махала рукама на Алексија Александровића. То беше Доли с децом.

Алексије Александровић није хтео никога да види у Москви, а најмање свога шурака. Он поздрави капом и хтеде да прође, али Стеван Аркадијевић нареди његовом кочијашу да стане, па прогаца по снегу до њега.

— Зар се не стидиш што нам ниси јавио да ћеш доћи? Кад си стигао? А ја јуче био у гостионици Дисо, видим на табли «Карењин», али ни у крај памети да си то ти! Иначе бих те одмах потражио — говораше Степан Аркадијевић провлачећи главу кроз прозор од каруца и лупајући ноге да с њих отресе снег. — Како ми је мило што те видим! Али баш је којешта што ниси јавио! —

— Нисам имао каде. У великом сам послу — рече Алексије Александровић сухо.

— Ајде до моје жене. Она је тако радосна да те види! —

Алексије Александровић одви плед у који беше ноге умотао, и сишавши с каруца, упути се кроза снег Дарији Александровној.

— Шта то значи Алексије Александровићу, зашто нећете ни да нас видите? — упита Доли смешећи се.

— У великом сам послу. Мило ми је што вас видим — то је рекао тоном из кога се могло појмити, да му је наопако мило. — Како је са здрављем?

— А шта ради моја драга Ана?

Алексије Александровић прогунђа нешто па хтеде да умакне. Али га Степан Аркадијевић не пушта.

— Знаш шта ћемо сутра? Доли, зови га на ручак. Позваћемо и Markup Кознишева и Песцева, да га угостимо московском интелигенцијом.

— Истина дођите. Чекаћемо вас у 5 у 6 часова, кад хоћете. А како је моја мила Ана? Ала се давно....

— Она је здрава — намршти се Карењин. — Мило ми је било — и он пође својим колима.

— Хоћете ли доћи? — викну Доли за њим.

Алексије Александровић рече нешто, што се није могло чути у оном урнебесу од кола.

— Доћи ћу сутра по тебе! — викну му Степан Аркадијевић.

Алексије Александровић завуче се у своја кола тако, да нит он кога види, нити ко њега видети може.

— Особењак! — рече Степан Аркадијевић жени, и погледавши на свој часовник, учини нешто руком пред лицем, што је требало да значи миловање жене и деце па стаде грабити тротоаром.

— Стево, Стево! — повика Доли поцрвеневши.

Он се окрете.

— Па ти знаш да ми ваља купити хаљинице за Гришу и Тању. Дај ми новаца!

— Не требају ти паре. Реци да ћу ја платити — и он шмугну у свет весело поздрављајући некаквог познаника који пролажаше.

7.

Сутрадан беше недеља. Степан Аркадијевић свратио је у Велико Позориште на пробу из балета и предао је Маши Чибисовој, лепушкастој новој играчици, која је по његовој протекцији била примљена, синоћ обећане корале, за што ју је у дневном мраку иза кулиса пољубио. Али осем предаје корала ваљало му је уговорити нов састанак. Објаснивши јој зашто не може доћи на почетак балета, он обећа доћи на последњи чин, па ће је онда одвести на вечеру. Из позоришта отишао је Степан Аркадијевић сам на пијацу те изабрао рибу и шпаргле за ручак. У подне је већ био у Дисовљевој гостионици, где је имао да обиђе тројицу, који на његову срећу становаху сва тројица у тој гостионици: Љовина, који тек што се био вратио из иностранства; свога новога шефа, који тек што беше постављен, па је дошао у ревизију Москве, и свога зета Карењина, да га на силу одвуче на ручак.

Степан Аркадијевић је волео добар ручак, али још више је волео давати ручкове, не велике, али одабране и по јелу и по пићу и по избору гостију. Програм данашњег ручка особито му се допадао: остриге, шпаргле и као pièce de résistance прост али дивни розбиф. Уза свако јело «дотично» вино. Толико односно јела и пића. А што се тиче гостију Катица и Љовин. Да то не би пало у очи, биће и једна кузина и млади Шчербацки. А већ la pièce de résistance међу гостима, то ће бити Сергије Кознишев и Алексије Александровић. Сергије Ивановић је Москов и философ, Алексије је Петрбуржанин и практичар. Још ће позвати особењака ентузијасту Песцева, либерала, брбљова, музиканта, историка, прекрасног младића од 50 година, који ће бити «гарнирунг» и сос Казнишеву и Карењину.

Паре од онога коме је продао шуму, беше примио, т. ј. другу рату, и још је не беше потрошио, Доли је била врло добра у последње време, и тако се Степан Аркадијевић могао радовати томе ручку са сваке стране.

Он и беше расположен да не може бити боље. Истина беху две стварчице мало непријатне, али оне су тонуле у мору добродушне веселости Степана Аркадијевића. Те две стварчице беху ове: Прво, кад је јуче на улици срео Алексија Александровића, опазио је да је овај хладан и строг према њему, а ово у свези са том околношћу, да им зет није дошао ни да им се јави, а камо ли да одседне' у њих, и у свези са оним, што се проносило о Ани и о Вронскоме, све то даваше Степану Аркадијевићу да нагађа, да неће бити све у реду између мужа и жене.

Друга непријатност беше што је његов нови шеф, као и сви нови шефови, већ имао репутацију страшнога човека, који устаје у 6 часова, ради као коњ и захтева од својих потчињених да тако исто раде. Осем тога, нови шеф имао је репутацију да је прави медвед у понашању, да је сасвим противан правцу свога претходника, коме је правцу припадао и сам Степан Аркадијевић. Јуче се Степан Аркадијевић јављао службено, у мундиру и нови шеф беше врло љубазан, разговарао се с Облонским као са старим познаником; услед тога Степан Аркадијевић сматрао је за дужност учинити визиту своме шефу и у капуту. Мисао да би то шеф могао криво протумачити, беше друга непријатност.

Али Степан је Аркадијевић инстинктивно осећао, да ће се све то уредити како ваља. «Сви смо ми грешни људи; што да се једимо и свађамо?» мишљаше он улазећи у гостионицу.

— Здраво Василије — говораше он некаквом келнеру у ходнику — зар си ти браду пустио? Љовин је у нумери 7., а? Покажи Бога ти. Па онда упитај да ли гроф Аничкин (то беше име његовог новог шефа) прима?

— По заповести — насмеши се келнер Василије. — Давно нисте нам указали част....

— Био сам и јуче, али с друге стране сам ушао. Ово је нумера 7?

Љовин стајаше са некаквим Тверским сељаком на сред собе, мерећи аршином свежу медвеђу кожу — кад уђе Степан Аркадијевић.

— А? Убили? Славно парче! Медведица? Здраво Архипе!

Он се рукова са сељаком па седе на столицу, не скидајући ни капе ни горње хаљине.

— Та скини се, поседи мало! — рече Љовин скинувши му капу.

— Не, не могу, немам каде, дошао сам ти само на секундицу — одговори Степан Аркадијевић. Он испрва само откопча палто, после га скиде и најзад оста читав сахат разговарајући с Љовином о лову и пуно којекаквих других ствари.

— Је ли, молим те, шта си ти радио тамо преко границе, где си био? — упита Степан Аркадијевић чим сељак изиђе.

— Био сам у Немачкој, у Француској, у Инглеској, али не по престоницама, већ у њиховим фабричким варошима, и видео сам много нових ствари. Врло ми је мило што сам све то видео.

— Знам, знам, ти се бакћеш са радничким питањем.

— Баш ни најмање. У Русији нема радничког питања. Овде, у нас је питање, како да се уреди одношај народа, који ради, према земљи....

Степан Аркадијевић је врло пажљиво слушао Љовина.

— Да, да! — рече он. — Ласно је могућно да ти имаш право. Али мени је мило што си ти добро расположен, што ловиш медведе, радиш, и што се још заносиш идејама. А мени је Шчербацки, који те је негде срео, казао, да си ти оклембесио све па само говориш о смрти....

— Ја што ћу? Ја непрекидно мислим о смрти — рече Љовин. — И ако хоћеш истину да ти кажем, све је ово којешта, ваља мрети. Јер, шта је цео овај наш свет? Мало плесни која се ухватила на површини ове наше

сићушне планете. А ми мислимо Бог зна како су велике наше мисли, наша дела!

— Није него мушмуле. То што си сад избацио, брате ми си мој драговићу, све је то старо колико и род људски! —

— Старо — може бити. Али када то љуцки појмиш, онда ти све изгледа сићушно. Кад помислиш да ћеш данас или сутра умрети, и да је после свему крај, како ти онда све изгледа сићушно. Ето н. пр. ја држим, да је она моја мисао врло важна, а у ствари баш и да извршим ту мисао, то је колико да сам обишао ову медведицу. И тако живиш, идеш у лов, радиш, само колико тек да не мислиш о смрти!

Степан Аркадијевић само се фино и ласкаво смешио док је Љовин говорио.

— Наравно. Видиш како си се мало по мало вратио на моје схватање. А пре си хтео да ме умлатиш, што ја у животу тражим сладости? О моралисто, не буди тако строг! —

— Не, у животу ипак има по гдешто лепо.... То јест — Љовин се заплете — знам ја! Једно само знам, да ћемо скоро помрети.

— Зашто скоро?

— Истина кад човек мисли о смрти, мање је дражи у животу, али је опет спокојније.

— На против....

— Е, већ је време да идем — рече Степан Аркадијевић, устајући по десети пут.

— Та седи, човече! — рече Љовин задржавајући га. — Ко зна када ћемо се опет видети. Ја сутра идем!

— Ej, благо мени, а ја сам за то дошао да те с тога зовем данас на ручак. Биће твој брат, па онда мој зет Карењин.

— Зар је он овде? упита Љовин, а управо хтео је питати да ли је Катица у Москви, јер је био чуо да је она почетком зиме отишла у Петрбург сестри својој, која

беше удата за дипломату, а није знао да ли се вратила. Али најзад смисли да за њу не пита. «Била, не била свеми је једно.»

— Дакле доћи ћеш?

— Разуме се.

— Дакле у пет сати. У капуту. — И Степан Аркадијевић оде од Љовина своме новоме шефу. Инстинкат није ни овога пута преварио Степана Аркадијевића. Нови, страшни шеф испаде врло љубазан и дружеван човек, и Степан Аркадијевић оста на доручку код њега тако, да је тек око 4 часа по подне доспео до Алексија Александровића.

(наставиће се)

КЊИЖЕВНОСТ

ПУШКИН

(наставак)

Да би ова, као што рекосмо, блиједа слика живота Пушкиновог ма колико живља и природнија изгледала, ево у преводу и она два писма, која смо у почетку обећали, а која највише говоре о смрти Пушкиновој и последњим часовима његовога живота.

В. А. Жуковски пише С. Л. Пушкину.

Петроград 15. фебруара 1837. год.

Нијесам имао срца да ти прије пишем, мој јадни Сергије Лавовићу. Што би ти прије и могао писати ја, коме је наш опћи јад као сињи камен душу притиснуо?

Нема више нашега Пушкина! Ово је жалосна истина која се никоме још не да вјеровати. Помисао да њега нема више, да га је нестало, никоме још не може у главу да уђе. Ова жалосна истина још не може да уђе у обични

ред дневне, јасне и истините мисли. Ми га једнако тражимо на све стране; уздамо се с њим срести на обичном мјесту. Чини ти се да га једнако слушаш и гледаш како се дражесно смије и дјетињски шали. Све је још на своме мјесту: ђе си га гођ гледао и слушао, надаш се опет виђети га и чути на истоме мјесту. Па ипак, њега нема, па нема: нестало га је; нестало за свагда!

За тренут погибе силни, крепки, бујни живот, препун наде, сушти геније! Нећу да говорим, шта си ти, бједна, слаба старино, шта ли смо ми, његови искрени и присни пријатељи изгубили; да се запитамо, колико ли је Русија изгубила са љубљеним, увјенчаним пјесником?

И кад да га сви изгубимо? — Кад је савршено сазрео; — кад је био дошао на ону раскрсницу живота, на којој се наша душа на свагда опрашта са бујном, неуредном, наглом и превртљивом младости па удружена са одмјереним, тихим, сталним свјежим животом, у загрљају стварајућег генија, живи вјечним животом.

Има ли Руса који са Пушкином није изгубио мило и драго? Најмилије и најдраже изгубио је у Пушкину руски господар, изгубио је и зато, што га је одмах у почетку свога владања сасвим за себе придобио, па му бејаше оставио на вољу да ради и пише што гођ мисли, е је слава и корист његова и руског народа. С тога га је и јест пазио и неговао као своје рођено дијете, не осврћући се ни најмање на бујне и претеране страсти млађаног човјека, без којих, особито пјесничка природа, не може ни да буде.

Ја могу слободно рећи: господар је у Пушкину изгубио своје дјело, свог пјесника, своју славу. Што Державин бијаше Екатарини, а Карамзин Александру, то би Николи био Пушкин.

До год Пушкин није издануо, био је предмет особите господареве пажње. Зато је он и последњу Пушкинову молбу вјерно испунио, тако вјерно, да је свако руско срце раздрагао. Није то била проста љубав и нега,

то бијаше племенита љубав ка народној слави и поносу, народном осјећању и поштењу. Бијаше дужност достојна цара, свијесна народне славе, народног поноса и достојанства.

И сада, када су први и најтежи тренуци огромне жалости мало поуминули, и кад ме мирније можеш чути, сад ти могу и опширније о свему писати. Казаћу ти све што је било и како је било. Ништа ти прећутати нећу, и што сам сâм видио и чуо, и што су ми други о његовој смрти и патњи казивали као очевидци.

Било је у сриједу 27. јануара у 10 часова у вече, кад сам дошао у дом кнеза Вјаземскога: ни њега ни кнегињу не затечем у кући; обоје већ бејаху код Пушкина. Изађем из куће Вјаземскога и одем к Валујеву; он је био дома. Нијесам још био ни сјео, он ме запита: «Јеси ли примио записку кнегињину; они те одавно траже. Хитај одмах к Пушкину; он умире!»

Као да ме гром удари. Не знадох ни како сам му из куће изашао, ни како у Пушкинов дом ушао. У предсобљу, до његова кабинета, затечем докторе: Арендта и Спаског, кнеза Вјаземског и кнеза Мештерског. На моје питање како је, Арендт ми одговори: «Одвећ зло, мора умријети!»

Ево шта ми је одмах за тим приповједио:

У 6 часова после подне Пушкина довезу самртно рањена, у потпуно очајном стању, потпуковник Данзас и његов лицејски друг Плетнев. Слуге га скину с кола и на рукама узнесу уз степенице: «Је ли тешко носити ме?» питаше их Пушкин. Унесу га у његов кабинет. Сâм заиште чисто рубље и сâм се пресвуче. Док се пресвлачио, жена случајно шћеде ући унутра — још не бијаше ништа чула за несрећу — он викне: «n'entrez pas, il y a du monde chez moi» (не улази, чељад су код мене). Бојаше се, е ће приметити да је рањен, и то смртно рањен. Кад се пресвукао, на диван легао и страховити бо-

лови кад му мало поодуминуше, пусти тек онда жену к себи.

Одмах пошљу по докторе. Арендта не нађу; први дођу Шољц и Задлер. Чим су љекари ушли у кабинет, Пушкин замоли Данзеса и Плетнева да изађу. «Ја сам рђаво», рећи ће им он, пружајући им руку. Кад су прегледали рану, Задлер оде по нужне инструменте, а Шољц остане код њега. «Право да ми кажете' шта мислите, је ли рана смртна?» упита га Пушкин. «Нећу да вам кријем, опасна је.» — «Боље да сте казали самртна је», прекиде га рањеник. «Сматрам за дужност и то вам казати, у осталом, причекајмо још Арендта и Саломона, да чучујемо шта ће и они казати.» — «Je vous remercie, vous avez agi en honnête homme» (хвала вам на вашем поштењу). Кад је руком отро зној са чела рече: «Il faut que j'arrange ma maison» (ваља да уредим своје домаће ствари). — «Желите ли кога од рода видјети?» упита га Шољц. — «С Богом, пријатељи» («Прощайте, друзья!») С ким се он у тај мах опраштао: да ли са живим или са мртвим пријатељима, не може се право казати, јер кад је те ријечи изговорио, гледао је на књиге и књижницу.

Иза тога запитаће: «Мислите ли да још ни часа живити нећу?» Шољц му одговори: «Ја сам вас случајно то запитао, само да вас на све подсјетим.» — «Је ли ту господин Плетнев,» кад му рекоше да јесте, он ће казати: «ја бих желио и Жуковског видјети.» — «Молим вас, дајте ми мало воде, жедан сам.» — Шољц му опипа било; једва се чујаше; руке су му биле студене као лед. Донесу му воде и пошљу за мене. У то вријеме мене није било дома, и сам не знам зашто. Међу тим дођу Задлер и Соломон. Шољц стисне боном руку и оде. Мало доцније дође и Арендт, који потврди да му нема живота. Најприје ударе му на живот хладне облоге. Бонику одуминуше њешто страшне муке. Како је Арендт био лични царски лијечник, Пушкин ће га, при поласку замолити овим ријечима: «Замолите господара да ми опрости.» Арендт препоручи лич-

ном Пушкиновом лијечнику да га не оставља самог. И доиста, Спаски се никуд ни за тренут не одмицаше од рањеника. — «Рђаво ми је», рећи ће Пушкин Спаском. Овај га почне тјешити, али Пушкин омане руком и окрете се на другу страну. Од тог часа као да о себи слабо мишљаше, највећа и сва брига бијаше му жена. — «Немојте јој давати излишне наде; слободно од ње ништа не кријте; она ни на шта толико не мрзи, колико на неистину и на притворство. У осталом, чините са мном шта вам је драго, на све сам готов.» Све је ово казао Спаскому, док још сви не бијасмо дошли.

На једанпут сви се саберемо: кнез Вјаземски са кнегињом, Тургењев, гроф Вјелогорски и ја. Са кнегињом уђе у собу бо̂нога и његова јадна жена, која је као прави мртвац изгледала, али њу Пушкин није ни приметио. јер је к зиду био окренут, а она му се опет није хтјела ни јављати. Па ипак, то је заиста чудна ствар: кад би му гођ жена у собу ушла, он је њу осјећао, јер би свагда казао: «Ту је жена, уклоните је.» Ни на један начин није хтио да га она слуша кад јечи, или кад се преврће да га гледа. — «Шта ради моја жена,» — упита Спаског, «она сирота као нико, потпуно невина, страда. Њу погани свијет, на божију правду, оговара и вријеђа.»

За све вријеме тешког боловања свога, само се прва три часа страховито мучио и ни тренута не могаше се смирити; касније је све муке и болове тако јуначки трпио да се ни исказати не може. — «Ја сам био у тријест битака — вељаше нам доктор Арендт — али оваког јунака не виђех, нити виђех да ико може оваке болове тако јуначки подносити.»

Особито она анђелска мирноћа на неколико часова прије смрти, да нас је све изненадила; она нас је и чудом и жалости испунила. Нико живи није мислио да Пушкин од природне смрти не мре. Кад му предадоше оглас смрти јединца Гречевог, он као здрав здравцат каза Спаскому: «Ако видите Греча, поздравите га и изјавите му

моју дубоку жалост и срдачно саучешће у његовој превеликој жалости.»

Кад смо видјели да није далеко смртни час, ми га запитамо, хоћемо ли послати по свештеника. — «Сутра рано нека дође», одговори Пушкин. Било је пола ноћи кад се доктор Арендт вратио; није у двору затекао господара, јер је у позоришту био. Али чим се вратио, пошље писамце Арендту по слузи и каже му, да рече Арендту ове ријечи: «ја нећу лећи док се ти не вратиш.» — Ето зашто се задоцнио доктор Арендт. Чим је дошао пружи бо̏ном господарево писамце, које је оловком било написано, а у коме је ово стојало: «Буде ли Бог наредио да се већ никада више не видимо, онда знај да ти опраштам и да те савјетујем да испуниш хришћанску дужност. За жену и дјецу не мисли, они су моја брига.»

Да ми је да могу изразити простим ријечима све оно што је цар осјећао и премишљао за оно вријеме, док се није Арендт вратио к њему. «Нећу лећи, чекаћу те.» Ако се погађати смије, цар се у тај час бавио са необичним самртником, са генијем великога народа, који се растаје вјечито с њиме и са његовим народом.

Што је гођ било наређено, све је било и испуњено. Сутра рано дође свештеник који Пушкина и исповједи и причести.

Кад је Арендт предао Пушкину господарево писманце он га је по неколико пута пољубио и молио Арендта да му га остави да с њиме умре: «Оставите ми га, хоћу да с њиме умрем». Кад му рекоше, да се не може оставити без нарочите господареве дозволе, он га поново преда и смири се. Мало иза тога Арендт се врати у двор.

До пет сати из јутра никакве промјене није било, али после тог времена понова га спопадну тешке муке. Од муке се не могаше ни гледати ни слушати. Пошљу опет по Арендта, који без задржавања дође. Ударе опет хладне крпе, али ништа не поможе. Да је јадна жена Пушкинова могла чути и вићети ове страховите болове, она

би морала или полудјети, или пресвиснути од тешке жалости. Кнегиња Вјаземска била јој је прави анђео хранитељ. И онда кад је Пушкин последње муке мучио, она је јадна била у несвјести.

Видећи и Арендт и Спаски ове његове страховите болове, почну га наговарати да јечи, јер ће му лакше бити, али он се бојаше да јадној жени још горе не буде, па је све натприродним напором трпио и сносио. Кад му мало болови попустише, замоли Спаскога, да му дохвати неке артије, на којима је било нешто исписано руком Пушкиновом. Кад му их дохвати, он их прегледа и заповједи да се одмах баце у ватру. За тим издиктира Данзасу неколико својих дугова̂. Ово га толико изнурило и ослабило бијаше, да дуго после тога ништа није могао ни проговорити.

Ноћ је провео у бунилу. Сутрадан, тек што је свануло, заповједи Спаскому да му доведе жену. Нијесам у стању описати ту опроштајну минуту: опрашташе се велики човјек са својим најмилим на свијету. Доведоше му и дјецу; била су сањива; он их је дуго гледао, па најпосле прекрстио и заповједио да их опет носе. — «Ко је још овђе?» упита Спаског и Данзаса. Рекоше му да сам ја и Вјаземски ту. — «Зовните их», проговори слабим гласом. Ја му се приближим, узмем га за руку, која је била ледена, и пољубим је. Није могао ништа казати; ма̂не руком и једва изговори: «Карамзину». — Брже боље пошљемо по њу. Она до̂ђе. Неколико тренутака гледали су се узајамно, па ће јој једва изговарајући рећи: «Прекрсти ме.» Кад га је прекрстила, он је пољуби у руку.

У тај трен дође и доктор Арендт. Чим га Пушкин угледа, проговори јасно: «Очекујем на царску ријеч, па мирно да умрем.»

Мени је ово било доста. Брже боље полетим у двор. Улазећи у кабинет господарев, он ме пресрете с ријечима: «Извини што сам те узнемирио.» — «Господару, ја сам и без позива Вашега Величанства к теби дола-

зио.» Кад сам све по реду испричао, додам: «Сматрао сам за дужност да све ово доставим Вашем Величанству.» — «Кажи му у моје име, да му честитам што је хришћанску дужност испунио. Нека се ни најмање не брине за жену и дјецу, они су моја брига. Теби заповједам, ако умре, да одмах све његове хартије запечатиш и његов кабинет закључаш, па доцније сâм све да прегледаш.»

Кад сам се од господара вратио, утјешим га његовом поруком, и све му вјерно кажем. Пушкин, кад сам последњу ријеч изговорио, подигне обе руке у вис, па потресеним и најслабијим гласом проговори: «Реци господару, да му желим дуго, дуго царовање; да му желим срећу у сину; да му желим срећу у Русији.»

По овоме, јер га опијум бијаше мало окрепио, опружи се на диван. Обложе му живот опет хладним крпама да је слободније дисати почео. Сам је мочио крпе и зној са чела брисао. Поста од једанпут тако миран и послушан као најмирније дијете. И збиља, и ми сви, и он, мишљасмо, е је већ свака опасност минула.

У овом стању затече га доктор Даљ, који је к њему дошао у два часа по подне. Чим је Даља угледао, рече му: «Рђаво ми је брате.» — «Немој очајавати; ми се сви надамо», говори му Даљ. — «Не, мени овђе нема живота; — ја ћу умријети; — па и треба да умрем» — одговори му Пушкин. Све се кроз цигли тренутак бијаше промјенило. Било је јако куцало. Метну му неколико пијавица, иза којих ватра попусти. Даљ нам рече, како се он попут дављеника и за сламчицу наде ухватио, да и себе и нас обмане.

Пушкин је приметио да се Даљ збиља бољему надао, па му каза: «Има ли икога овђе?» — Нема. — «Е, добро што нема. Сад ми право кажи Даљу, хоћу ли скоро умријети?» — «Ја ти истину кажем Пушкину, да се ми сви још надамо.» — «Е, хвала Богу.» Иза ових ријечи, и сами Пушкин поче да се вара, као никад до сад.

Скоро сву драгу ноћ — у очи 29. — Пушкин је држао Даља за руку. Ја, Вјаземски и други, били смо у оближњој соби. Те ноћи, кад је гођ требало да се промјене крпе, он их сам мјењао; сам рапу испирао и јастук намјештао. — «Ух, тешких мука; хоће живом да ми срце пукне.» Ове је ријечи казао те ноћи, кад су га већ биле живе муке обрвале. Молио је да га окрену на другу страну, или да га на више подигну, или на ниже спусте. — «Е тако — тако; — још малко, — не тако; — е, сад је добро; — сад ми само помакните мало на више јастук. — Тако.» То су му биле ријечи, које је те ноћи говорио, као и ове: — «Има ли, Даљу, кога код моје жене?» Па кад му одговори: «Има много добрих душа и пријатеља, који никада, ни по дану ни по ноћи њу саму не остављају» — казао је: — «Хвала Богу; ипак, молим те, иди и кажи јој, да је мени лакше, и да ми неће ништа бити. Бог зна шта ће јој други говорити.»

Још изјутра 28-ог бијаше се пронео глас по вароши да је Пушкин на умору. Од једанпут, све су собе биле препуне свијета. Свак је хтио да зна праву истину. Бијаше то опћа, искрена, народна жалост. Били смо принуђени сва врата закључати, јер више није било мјеста.

По неколико пута на дан и на ноћ, доктор Арендт морао је слати извешће у двор о правом стању болесника. Великој кнегињи Јелени Павловној, која је високо цијенила и поштовала Пушкина, ја сам морао писати и јављати о стању самртника.

Овако и оволико учешће, било је природно и код господара и код народа. Господар, који цигло живи за народну корист и народну славу и срећу, који је гледао у Пушкину славу и срећу народну, је ли могао у губитку ове да не учествује; као и народ, који је гледао у Пушкину своју дику и свога генија? Ништа није природније него, кад се господар поноси са славом, диком народном, и кад с народом својим дијели љубав и мрзину, добро и зло, срећу и несрећу, част и бруку.

Ова опћа и узајамна жалост за нашим Пушкином мене је дубоко потресла али ме није зачудила. Мене је задивило опће и срдачно учешће странаца у овој нашој огромној жалости.

Шта је мислио добри и племенити Барант кад је гледао и слушао ову опћу народну руску жалост, није тешко погодити, јер је геније опће добро свију људи; генију се сви народи подједнако клањају и за њим сви жале, онда и више, кад прије времена оставља људе и земљу.

Пушкин, као геније, није самим Русима припадао; он је својина целе Европе. Зато је племенити француски посланик — који је у исто вријеме и сам био чувени писац — сузом оросио мртви Пушкинов одар; зато је и уважени саксонски посланик, Људероде, забранио позваним гостима да плешу и да се веселе, кад је Пушкин издануо, са овим ријечима: «Вечерас код мене нити се плеше нити игра, јер је Пушкин умро.» — Представници науке и генија и треба да одају пошту одлазећем на свагда народном генију.

Опрости ми Сергије Лавовићу ово резоновање, можда непристојно: моја жалост толика је, да у свему тражим утјехе. —

Кад је Пушкин послао Даља к жени, он се збиља бољему надао, па га је зато и запитао, кад се од ње вратио: «Колико је сати? — хоћу ли се — ја — још дуго — овако — мучити? — кажи ми, молим те, је ли близу крај?»

Прва два часа то су му најстрашнија била. — «Немој се стидјети, јечи слободно; биће ти лакше», говораше му Даљ. — «Не, не треба јечати. — Жена — ће — чути. — Па добро — шта ће — и јечање да ми — помогне?»

У пет часова из јутра ја га оставих, и то само за два часа. Надао сам се да ће му рана поћи на боље, али га куд и камо горег затеко х. Арендт ми одмах рече, да ће прије вечера умријети. И доиста, било се једва осје-

тити могло да још куца, а руке и ноге бијаху већ скоро студене.

Он је лежао са затвореним очима, које би тек онда могао отклопити, кад би га протрли хладном крпом по челу.

Избију два часа по подне. Пушкину је још само пола часа остало живота. У то вријеме отвори очи и замоли да му донесу сладоледа, али да му га донесе жена. — «Молим вас, зовните ми жену, да ми она својом руком даде коју ожицу сладоледа.» Она одмах дође и пружи му кашичицу сладоледа, коју кад прогута, она га пољуби у руку, а он њу помилује руком по челу. — «Ну, ну, није ништа; све је добро — е сад иди.»

Постојанство гласа, весело лице и начин којим је жени ове ријечи казао, збиља су кадре биле да обману и њу, и свакога. Она оде од њега с тврдом вјером, да му ништа неће бити. — «Видићете, рече Спаскому, он ће живјети, он неће умријети.»

Каква горка обмана! Тек што је она од њега изашла, а њега спопадне самртни зној и ропац.

Ја сам, са грофом Вјенопољским, чело главе стајао, а према нама: Тургењев и Даљ. Овај ми мâне: — «одлази!» И доиста, дух Пушкинов у тај мах одлазаше од нас.

За све вријеме, и прије тога, и сад, у тренуту смрти његове мисли му бијаху светле; тек су му онда биле помућене, кад би га бунцање спопало. У том самртном бунилу, на неколико минути прије него ли је издахнуо, казао је Даљу, као да је здрав: — «Ну, дигни ме; хајде сад да идемо, али све на више; ну, што се устежеш, што не идеш?» — «Ну, хајд човјече; та хајдмо оба заједно». После ових ријечи отвори очи и лице му сијну неком необичном дражи, те опет рече: «Живот је кончен.» Даљ му не даде више говорити, него га прекиде са ријечима: јест истина да смо те вратили. «Живот је кончен,» повтори још јаснијим гласом: — «Ух! ала ми је тешко дисати; просто хоћу да пукнем.» Ово су му биле

последње ријечи. Ја нијесам скидао очију с њега. Груди, које су му дотле биле мирне, сад се почну дизати и спуштати и на једанпут престаде свако мицање. На све сам пазио: гледао сам хоћу ли моћи видјети последњи издах; али га не видјех. Тишина, која је свуд око њега владала, тјешила ме је. Међу тијем, њега је већ било нестало. Сви смо, као оловом заливени, ћутали. И након два минута овог гробног мучања, ја запитам Даља: Шта је с њиме? — «Свршено је», одговори ми он. Ово је било у петак 29. јануара 1837. године у $2^1/_2$ часа после подне. Ето, како се тихо, како спокојно, како блажено удалио од нас велики Пушкин!

Дуго смо још над њиме мртвим ћутали: нико се од нас није ни с мјеста помакао. Нико није смио узнемиравати тајанственост смрти, која се у овако дивотној и светој природи својој потпунце показала.

Сви већ бијаху оставили покојника, само сам ја сам самцит још дуго над њиме стајао и њега мртвог посматрао.

Још никада на том лицу нијесам видио и опазио оно, што сам, у овоме тренутку блажене смрти, на лицу му читао. Глава му бијаше нагнута мало на страну, руке су му биле опуштене баш као кад их живи човјек опусти иза великог умора и напрезања. О! Кад бих могао ријечима то исказати, шта сам осјећао у томе тренутку! То што сам њему на лицу читао, бијаше нешто тајанствено, ново, свето, узвишено и необично. Не бијаше то ни сан, ни јава; — не бијаше обични израз племените његове душе: није био ни израз пјесничке природе. Бијаше то израз неке велике, дивотне мисли, сличне неком необичном призору; — мисли, која ти душу напаја необичним миљем и задовољством.

Посматрајући га тако мртвог, нешто као да ми говораше, запитај га: шта видиш друже? И шта ли би он могао одговорити, кад би му било могуће оживјети — ускрснути?!

То су они тренуци у нашему животу што их можемо назвати великим.

У том тренутку могу слободно рећи, ја сам, очи у очи гледао смрт, ову божанску и највећу тајну, и то, гледао сам је без сваког покривала, нагу, истиниту. Какав ли је она печат ударила на лице покојниково?!

Увјеравам те, да ја још никада нијесам виђао на његовом лицу израз дубље, величанственије, светије и дивније мисли. Она је и прије тога крила се у његовој великој души, али до овог часа није се хтјела у свеколиком свом божанском сјају показати. Бојаше се земаљске злобе, док све земаљско са себе није свукла или побацала.[1]

Такав је био конац живота нашега Пушкина.

Сад је на реду, да ти укратко опишем све оно, што се догодило после његове смрти.

По срећи, мени је првом пало на ум, да га мртвог сликамо. Још док се није ни мало био промјенио то се учини. Нема у слици, то је истина, оног живог израза којег му смрт бијаше да̂ла, али ипак сачувалисмо вјерну слику, ако не смрти, а оно тихог, блаженог и величанственог сна.

[1] Жуковски је доцније, кад је једну Пушкинову књижицу послао на дар грофици Ростопчиној, написао на истој књижици ове стихове, које овђе намјерно наводимо у оригиналу.

Онъ лежалъ безъ движенья, какъ будъ то по тяшкой работѣ
Руки свои опустивъ, голову тихо склоня;
Долго стоялъ я надъ нимъ, одинъ, смотря со вниманьемъ
Мертвому прямо глаза; были закрыти гласа;
Было лице его такъ знакомо, и было замѣтно,
Что выражалось на немъ — въ живни такого
Мы не видоли на етомъ лицѣ. Не горѣлъ вдохновенья
Пламенъ на немъ, не сіялъ острый умъ;
Нѣть! но какою то мыслью, глубокой, высокою мыслью
Было обьято оно; мнилося мнѣ, что ему
Въ етотъ мигъ предстоялъ какъ будто какое видѣнье.
Что-то збывалось надъ нимъ, и спроситъ хотѣлосъ: что видимъ?

На три четврти часа после његове смрти (јер се никуд нијесам од мртваца одмицао, хтио сам се нагледати његовог красног мртвог лица), пренето је његово мртво тијело у велику салу.

Пошто је све ово учињено, ја, по наредби господаревој, запечатим његове ствари и закључам кабинет.

Поштедићу те са причањем шта се је догађало са његовом јадном женом за све вријеме док је у салу изнесен и намјештен. Толико ти могу казати: она би себи живот одузела, да не бијаше оног доброг анђела хранитеља; да јој не бијаше кнегиње Вјаземске, која је ни цигли тренут саму не остављаше. Била је с њоме и Е. И. Загрјажка, гроф и грофица Строганови. Гроф Строганов наређивао је и спремио све што је било потребно за спровод и пратњу и до цркве и од Петрограда до Михаиловског (села).

Пошто је био сасвим намјештен, ја одем к Вјелопољском на објед. Ту су већ и други чекали на мене, јер је Вјелопољски хтио, да код њега проведем дан мога рођења. Касно у вече одем у двор и све испричам господару како је било и шта сам све урадио. То вече нећу, нити могу, никад заборавити.

Сутрадан положимо му тијело у сандук и пренесемо га у коњушену цркву, куда је силни свијет био нагрнуо да га цјелива и да му последњи пут каже: «вјечна ти памет.»

Преко десет тисућа душа кануло је сузу жалости над мртвим Пушкиновим тјелом.

Бијаше то величанствен и жалостан призор: сав народ клекао на колена па, кроз плач и јецање, моли се за покој душе великог свог пјесника. То исто чинио је цар са свом породицом у двору.

Док је мртво тијело 1. фебруара опојано у коњушкој цркви, тисућама душа молило се и клечало пред црквом и око цркве. Међу побожним и племенитим душама, осим

петроградске госпоштине, бијаху и многи инострани посланици и министри.

Из цркве га на рукама изнесемо и положимо у оближњу капелицу, у којој је, до 12 часова ноћи био, а тад га положимо на саонице и одвеземо у Михаиловско, да тамо буде сахрањено.

Како је била мјесечина као дан, ми смо могли дуго и дуго пратити мртво Пушкиново тјело, које се мало по мало губило у даљини, док сасвим није ишчезло, ишчезло да га никада више нашим очима видјети нећемо.»

В. Жуковски.

(Свршиће се).

Србија и Турска у деветнаестом веку. Написао *Леополд Ранке*, превео *Стојан Новаковић*. Ова је књига награђена из књижевног фонда Илије М. Коларца. У Београду. Парна штампарија Дим. Димитријевића, 1892. стр. XXIV, 555. на 8° Цена 4·50 динара.

Неуморни и одлични књижевник српски, наш цењени сарадник г. Новаковић, обогатио је ових дана нашу књижевност осим оригиналног, занимљивог дела: «Манастир Бањска, задужбина краља Милутина, у српској историји (Глас српске краљевске академије XXXII)» и својим преводом знамените историје «Србија и Турска у деветнаестом веку» од чувеног немачког историка Ранке-а.

Напред је штампан врло интересан и у овој прилици заиста потребан предговор преводиочев кому вредност нарочито истичемо. У њему преводилац износи исцрпну биографију Ранке-ову, опширну оцену његовог историјског рада и постанка ове књиге. Ранке је г. Новаковићу узор модерног историка. Он налази у свима његовим радовима идеалну објективност у излагању догађаја и сликању људи и у исти мах најпотпунију историјску прагматичност. Он нам је дао врло живу и јасну слику Ранке-а, као историка. Преводилац наводи најбоље немачке кри-

тичаре, противнике Ранкеове, као и најодушевљеније присталице му, који се сви са различних гледишта слажу у томе, да је Ранке први савремени историк немачки. Г. Новаковић воли, много воли Ранке-а; то се лепо илуструје оним одушевљењем, којим он пледира за Ранке-а против Готшала и Шера. На замерку Готшалову, да је Ранке-ова објективност «недостатак пуноће и топлоте уверења, недостатак моралне мисли, без које нема ни Тацита ни Тукидида (стр. VIII)», и Шерову, да је она «...ужасна равнодушност у погледу разликовања правде и неправде, врлине и порока, заслуге и злочина (стр. X)» г. Новаковић одговара: Што републиканац и радикалац Шер из Цириха овако говори о монархисти и конзервативцу Л. Ранку из Берлина, није никакво чудо, и не треба ни у чем да збуни наше читаоце. Поред свега тога разметања за карактерност и осећаје моралне, остаће опет у вечитој вредности проста истина, да је боље да историк читаоцу мирно и непристрасно нацрта време, које описује, поставивши га у положај да сам суд изриче, него ли да се сам начини судија или партизан лицима и покретима које описује» (стр. X) па мало даље наставља: «Какве бисмо ми користи имали да се Ранке бацио на страну којега год од наших нових радника историје, да је једнога напао у име «моралности», другога у име «човечности», трећега само да покаже, како он није неосетљив или бескарактеран? Сваки зна да бисмо ми с тиме изгубили, ма како иначе били задовољни гдекоји немачки критичари.... *Овакву историју, бар у главном прегледу, Србин би тешко и могао написати* (ми подвлачимо). С тога ми дугујемо великом светском историку дубоку благодарност.... (стр. XI).» Ова књига као што је познато, има врло много да захвали за свој постанак нашем неумрлом Вуку, који је писцу дао велику већину података. О Вуку вели Ранке: «Никада нисам познавао човека, у простоти рођена, који би имао толико велику пријемљивост за дубок и научан рад на науци о језику и отача-

ственој историји. На тој се особини оснива његова слава... (стр. XVII.).»

У «Србији и Турској у деветнаестом веку» изнесена је наша историја првих седам десетина овога века. Књига је подељена на четири дела. У I. делу је историја Србије до 1842 год. Ту су прво погледи пишчеви на најстарију српску историју; за тим се говори о пропасти српске слободе, па се цртају основе турских установа, стање и начин мишљења нашега народа и народна нам поезија. За тим се веома пажљиво испитују покрети у Турској и немири у Србији, те се тако прелази на установе и на послетку на владавину Милоша и Михаила до доласка Александра Карађорђевића.

У другом делу је говор о Босни у односу према реформама султана Махмуда II (1820—1832. год.).

После претходног разматрања дотадашњег стања, у овом одељку описује се промена у Босни од како је Махмуд II послао Џелаледин-пашу за везира, те се тако долази до побуне становника Сарајева и Високога са свима узроцима и последицама њеним.

У трећем делу је изнето укрштање западних и источних послова 1839—1841. год., а у четвртом и последњем утицања европских сила на ток догађаја у Србији од 1842—1868. год.

Изложивши само у кратко (опширније — види у огласу на корицама ове свеске) пребогату садржину ове књиге, уверени смо да смо заинтересовали за њу сваког Србина, који зна шта је историја и значај њезин.

Напомене неке, које бисмо могли учинити, јер налазимо да у овом пространом излагању има ситних погрешака или нетачности, оставићемо, (по лепом примеру, који нам даје сам г. Новаковић) онима, који су или били сувременици тих догађаја или имају непосредних извора за најтачније сазнање њихово.

Међу тим ипак ћемо изнети једну своју опаску.

У изношењу догађаја за друге владе кнеза Михаила, види нам се, да је писац био мање објективан него обично, јер је кнез Михаило насликан као беспогрешан владалац.

А ми то не можемо објаснити на други начин, већ као симпатију пишчеву и обзире његове према величини кнеза Михаила као владаоца нарочито у погледу спољне политике — ну то свакојако, није одвећ велика објективност, ма да већ поменути Готшал каже, да је Ранке-у «објективност субјективни недостатак.»

На крају додати су књизи ови прилози: Како се смањивало хришћанско становништво у Турској; Руско војевање у Србији 1806—1812. године; Устав књажевства Србије од 1838 год.; к источној политици кнеза Метерника; веома карактеристично писмо Михаила М. Обреновића III српским саветницима 2. јула 1853. год.; мемоар о источном питању поднесен краљу Фридриху Виљему IV у лето 1854. године, и мемоар, који је Високој Порти предала српска депутација 25. априла (7. маја) 1060. год.

Од ових прилога, два («Руско војевање у Србији» и «Писмо Михаила Обреновића III, српским саветницима) додао је Г. Новаковић, остали су Ранкеови.

Важност ових прилога је изнад сваке сумње, па — и ако је писмо кнеза Михаила штампано 1879. год. у «Јавору» — ми смо врло захвални г. Новаковићу, што је и то писмо и онај прилог о руском војевању (из руског превода истог дела) додао овамо, те тако сасвим попунио значајно излагање у Ранке-ову делу, аутентичним документима.

Превод је, разуме се, одличан. Ни најпедантније поређење с немачким текстом мучно да би могло открити какву махну у преводу.

Чули смо по кад што (читали несмо нигде) да се г. Новаковићу пребацује тежак стил. На против ми смо у овом преводу нашли доста места, која се одликују течним

стилом и топлотом израза, (као да су превод с француског). А после академске ствари и не пишу се новелистичким стилом. А језик у г. Новаковића могао би критиковати само Даничић, да је жив.

Хвала, велика хвала г. Новаковићу што се потрудио, да нам да у српском преводу ово дело, које може да нам послужи као богата ризница искуства, стеченог познањем прошлости народне. Дајемо још израза нашем нарочитом задовољству, што је баш он, Новаковић, наш први академик и историк, превео ову књигу, не би ли се у нас једном увидела права вредност и потреба оваквих превода.

Хвала и родољубивом одбору Коларчеве задужбине, што је издао ову књигу.

Издање је врло лепо и укусно.

Желимо овом ваљаном раду, који ће читаоцима донети неоцењене користи, што веће распростирање.

Љ.—М.

ПОЗОРИШТЕ

Тодор од Сталаћа, трагедија у пет чинова. Написао *Миодраг Љубинковић.* Представљано први пут 7. марта, ов. године.

Ви гледате на садашње прилике народне и судите о њима — а ја вам не пребацујем да сте песимисте, нити мислим да сте оптимисте — ви видите многе непријатне ствари; изилазе пред вас доста црне слике; ви опажате многе ружне појаве; знате за старе ране српске; не крију се испред вашег трезвеног погледа ни савремене махне и недаће; ви сте убеђени да много што шта не ваља, увиђате како је тешко лечити ма да је лако

само говорити или не упуштајући се у доказивање осуђивати туђ рад — па ипак, поред свега тога, ви не очајаватео будућности наше отаџбине, ви верујете и надате се.

И та вера, то уздање није случајно, нити је неразумљиво. Најзад та вам нада не даје права да мислите о великом напретку своме у свести и патриотизму; она вас не одваја од предака нити је ново обележје нових људи; на против она вас приближује, једначи с прецима, она је свето наслеђе, којим се поносите, јер је аманет старије браће, чија су тела сад већ трошни пепео, али чији су вам духови створили оно, што вас уздиже, оно чиме се дичите.

Пре осамдесет и осам година наши су јади били већи; очајање је имало више разлога; требало је више родољубља; веће снаге, јаче воље, требало је смелије одлучности: *дело народног ослобођења било је титанско предузеће — па ипак су га наши дедови извели.*

Они су уложили све! — Одлучни да не трпе даље грозоте турскога господарства — развили су они заставу народне слободе; под њом се искупише сви српски борци, готови да жртвују свој живот узвишеној идеји, која их покреташе и одушевљаваше.

Бојна поља по свима крајевима драге нам отаџбине, прослављена великим победама и освештана крвљу јуначких жртава, за све време знаменита устанка; Ћеле-кула. Засавица и тужни гробови српских хероја крај Вељкова Неготина — то су споменици великих људи, којих је множину имало Српство почетком овога века.

Прелистајте још неке странице напред у поносној и бурној историји Србиновој; погледајте на Косово и на значајну интервалу од Косова до 1459. године — па ћете наћи људи, што вас очаравају; сетићете се њихових дела, којима се морате дивити. Потражите тада у историји само још три имена: *Немања. Св. Сава, Душан.* па кад сте тако у мислима прешли сву прошлост народну,

онда ће вам се непосредно разбудити и нада у будућност и разумећете је боље, него кад је — обузети новим мислима, удубљени у разматрање садашњости — спазите, у са свим посредном осећању, као какво бледо привиђење и чудну слику нечега непојмљивог, силног, блиског али непознатог.

Од куда та нада? Је ли она оправдана? Има ли чиста извора? Је ли моћна, да нам помогне? — Питања многа, а одговор један!

И тај се одговор чита у прошлости народној, у историји.

Народ, који има да покаже из сваког времена толике људе, за које су можда недовољно похвалне речи човек и Србин; народ у чијем животу има моменатâ сличних, једнаких и лепших од оних, који се у замишљеној историји, тој круни фантазије, придају боговима, идолима Омирова времена, тај народ доиста мора имати своје будућности.

* * *

Ми смо мало пре споменули знаменити одсек времена од 1389—1459. год. То је време нестајања српске самосталности и слободе; несрећно доба, које нам сведочи, да је ова земља прво крвљу натопљена па тек онда изгубљена, исто као што нам устанци показују да је и добивена, ослобођена тек пошто је рекама крви обливена.

Па ипак то доба, поред кобне неслоге, износи нам најславније јунаштво и најлепше врлине људи који љубе своју домовину. За то се и поносило тим временом. Јер док су Бугари готово нечујно подлегли сили турској, Срби су у борби с њоме напрегли све моћи своје, жртвовали *све* и стали на отпор азијатским гостима, одлучни да *победе* или да *изгину*.

И док се на западу славила победа јевропске страже, Косово поље је постало очајно српско разбојиште на

коме су јапиле црне гробнице, да их седамдесетогодишња борба напуни лешевима српских јунака.

И владари српски, из тога доба, предњачили су у борби. Стеван Високи и деспот Ђурђе, били су мимо све што би им се приговорити могло, велики људи. Али влада ни једног српског господара није била тако бурна, и тужна, али ни толико славна као Ђурђева. Историјски споменици и подаци из тога доба, казују нам мало, казују нам тек толико да знамо, да су у одбрану слободе биле велике борбе, и јуначка дела наших тадањих предакâ буде у нама највећу радозналост за сазнањем тих догађаја, њихових главних делова, па и занимљивих појединости. Тако н. пр. ми не знамо чак ни имена оном јунаку, који брањаше Ново Брдо од напада турских. О Сталаћу у «Животу Стевана Високог» имамо само три реда. Па кад помислимо, колики се број научника страних народа посвећује истраживању историјских докумената о Мисирцима, Вавилонцима, Асирцима и осталим древним народима, тада нам мора бити чудно и немило, што у нас нема бар два три пута (ако не десет пута) толико историка, колико их у ствари има.

Празнину у познавању прошлости попуњавају донекле народне умотворине, сачуване традицијом, па ако у њима и нема историјске поузданости и тачности, оне ипак нису без вредности и интереса.

Једна од врло лепих народних песама у том правцу је и «Смрт војводе Пријезде.» Као што је познато, ту се пева јуначка смрт «војводе Сталаћког» и његове верне и јуначне љубе Јелице. У тој песми има доиста врло лепих песничких звукова.

Колико се све, што се износи у тој песми подупире историјом — излишно је и помињати. Данас стоје само рушевине, познате као «кула Тодора од Сталаћа», да, са брега на сутоку западне и источне Мораве, причају потомцима о најдивнијем примеру јуначке смрти за слободу и одбрану огњишта. Кад се један народни песнички про-

извод *овакве врсте* уметнички обради, свакојако је за велику похвалу. Потреба такве прерађевине је и разумљива и оправдана. А кад смо начисто и с тим: какав је задатак позоришту у опће, и понаособ српском народном позоришту — можемо одмах прећи на само дело те да видимо: да ли и у колико трагедија «Тодор од Сталаћа» одговара захтевима драмским и смеру народног позоришта.

*
* *

Нема сумње да су читаоци гледали ма коју драму Цветићеву. Оно, што се у тим драмама опазило, што се похвалило или замерило, може се у главном применити и на овај рад «непознатога писца.» Изнећемо најпре његову садржину са неким примедбама ма то изгледало «шаблонски» извесним «ђенијалним људима.»

У првом чину појаве се две особе, које ће на вас учинити чудан утисак. То су Мира, другарица Јелице, љубе Тодореве и млади француски витез «Франсоа» гроф Алансонски. Да се не бисте зачудили, откуд овај у француској историји познати D' Alençon у српском Сталаћу, морате да слушате један необично дуг дијалог. Овај Франсоа, (чија ће вам појава постати досадна сутицајем *једине срnске девојке,* која се слика у тој трагедији), истина, правда свој долазак, и своју улогу у драми, јер само због њега и може Јелица, да прича јад и несрећу своје отаџбине. Вас истина заноси беседа — то је право име — беседа Јеличина, па ипак вам се све то некако не свиди лепо. Али кад за тим изађе Тодор, у сјајном оделу, права слика српскога јунака, ви заборављате на први утисак, и ваши су патриотски осећаји задовољени. Тек што је војвода загрлио своју љубу, а гласник објављује долазак неког велможа. Сви помисле да је то главом деспот Ђурђе али место Ђурђа улази Раде Облаковић, назван од народа «косовска старина.» Мисија је овога честитога старине да приволи Тодора на

предају Сталаћа Турцима. Тодор је жртва погодбе између Ђурђа и Султана Мехмеда. Уговор мира између њих поред осталога тражи и предају Сталаћа. Султан би тиме добио кључ Србије; Ђурђе мир, који је земљи преко потребан, а Тодор би уз слободу добио накнаду у злату. Ну, ни државни разлози ни савети Облаковића не могаху да поколебају јуначкога војводу. Он у дивном говору категорички изјављује — да не да Сталаћа. Сцена у којој он, после радосних гласова о победи српској, сазнаје за ову тачку уговора о миру, мора дарнути свакога. Раде ускипи гневом, потрза мач — а Тодор? Клекне преда њ. Ову величанствену појаву и сав утисак њен потире нагли улазак Јелице, Мире и њеног Франсоâ, који као да су прислушкивали цео њихов разговор!

Да су прислушкивали изводимо из тога, што у оном тренутку кад се они појављују, Тодор не говори о затраженој жртви већ уверава старину о својој оданости владаоцу. А међу тим Јелица чим уђе узвикује: «Не попуштај Тодоре!» То није достојно Јелице. Њу је могао муж задржати да присуствује том важном разговору а кад то већ није учинио, овај упад нема смисла. Па још уз то доводи се један француски витез у неприлику да прислушкује туђе разговоре на туђем двору што свакако није часно за њега. Али да наставимо. Тодор није ни мислио на попуштање. Ни доцнији долазак изасланика деспотових ни султанових није могао да га поколеба. Он оста одлучно при својој речи, позва их да упитају и народ, пристаје ли на предају. На питање изасланика које води Франсоа (Тодор не иде да не би утицао!) — сав народ а на један глас изјављује *да не да Сталаћа*. Овде се, као што нам се чини, сувише потенцује и Тодорово поуздање у своје људе и њихова једнодушност. Намера пишчева је истина лепа, али је сувише идеалисано кад један народ толико измучен, после толиких борба, неће мира, и то без ичија утецаја. Бар да је сам Тодор изашао и одушевио га својим говором и примером.

Изасланици остављају два бега, да причекају владаочеву поруку а они одлазе. У поласку враћа се старина Раде да пољуби Тодора! Тај је призор веома дирљив.

Три ствари ваља поменути из првог чина.

Причајући шта је све претрпела сама у своме животу и какве је грозоте гледала у отаџбини својој, Јелица је изнела и један догађај који утиче на развој драме. Она прича о једном младом Србину, који је заједно с њоме заробљен, и с којом је она била непрестано заједно, све док је у једној шумици није избавио њен садашњи муж и господар — Тодор од Сталаћа. Сама епизода с «избавитељем» не пада вам у очи са своје оригиналности, али ваља запазити, да Јелица исте речи и покрете, које сте видели при том говору, понавља после одласка султанових изасланика. Она прво узвикне: «Тај поглед!» па за тим, махнув руком преко чела додаје: «Даље с тим».... и то кад доведете у свезу наговештава вам, да тај сапутник Тодорове љубе, и ако је променио веру, није заборавио своје љубави.... А да вам све то постане још више загонетно и привлачно, стари слуга Ђуро, слуга још за оца Тодорова, чим спази изасланике Мехмедове и против своје воље криком даде израза неком неодређеном осећају, који за тим гледа да прикрије, изговарајући се, како га је «текнула у срце стара бољка.» На послетку пре него завршимо с првим чином споменућемо да се у њему појављује и кћи Тодорева Ружица — Војин. Овај дуализам објашњен је тиме, што војвода нема мушкога порода, па кћер своју васпитава и спрема као да је син.

У другом чину опет се јављају Мира и Франсоа. Тако рано и они нам већ постају досадни.

Једина узданица и Тодора и његове љубе Ружица (Војин) пошла је у шуму да се забавља јуначком игром. И ако је на дому највећа приправност и појмљиво страховање од напада турских — дете се ипак пушта

само; прате га само Ђуро и некакав капетан, и ако је Јелица при поласку њиховом осетила неку сумњу и зебњу.

Доиста неприродно! Али пре но што чујемо, шта се догодило с Војином, долази Синан-бег с другим бегом турским. Синан-бег говори о Јелици и ви се већ сећате да је то њезин ранији познаник. Јелица улази и ваша се претпоставка обистини. Синан-бег је пита, познаје ли га. Она га се не сећа. На послетку он јој спомену своје име; *Синиша!* На ту реч она му полети у загрљај. То је дакле њен негдашњи вереник. Али брзо се прибира и као верна жена повлачи. То се наравно Синан-бегу не свиди. Он јој обећава златна брда, хоће новцем да расправи њен садањи однос с Тодором. Она му захваљује што спомену име Тодорово па охрабрена и одушевљена њиховом заједничком љубављу, достојанствено му одговара, да се љуто вара кад мисли да се Тодорова љуба може купити. Синаг-бег прети силом, а она га храбро дочекује и хоће оружјем да се брани. На такав одговор потурица устукне и одлаже задовољење своје чежње.... Разговор се завршује бурно, Синиша се заклиње да ће је силом добити, а Јелица му смело одговара. «Дођи, Тодор и његова љуба чекају те.» У то долази и Тодор. Не могући да савлада своје узбуђење она му потрчи у наручја и уверава га, да само њега љуби. Тодору је ово нешто загонетно. Спазив бегове он се с њима поздравља, а Јелица се за то време прибира и одлучи «да притаји ову жаоку за његово верно срце.» Бегови се праштају и тек на Тодорову опомену прилазе Јелици. Синиша јој прошапта: «ипак ћеш бити моја», а она гласно узвикну: Никад! Тодору се ова последња реч, објашњава модерним изговором, да је била препирка о српском и турском јунаштву.

Док се је упињала Јелица да љубавним уверавањем разгони сваку сумњу у Тодору, улете Мира и Франсоа и јављају о неком метежу, неком сукобу што се чује одонуд где је Војин. Као Бопчински и Допчински у Го-

гољевом «Ревизору» тако ова два зла духа у трагедији овој, начинише карикатуром једну врло жалосну сцену. Упадањем у реч, не може мирно да се исприча несрећна новост, и ако би то било природно, те цео призор постаје нескладан и смешан са превелике ревности Мирине.

Тодор појури да потражи и избави своје дете. Јелица пође за њим, али у том тренутку долази Ђуро и исприча све појединости овог кобног догађаја. Ружицу су уграбили Турци. Јелица клопе, и пошто је повратише, кренуше се сви у потеру за отмичарима, а ви сте у највећем узбуђењу, док вас не насмеје Мира, која задржава свога витеза духовитим речима: «Франсоа! куд ћеш у ноћ....»

* * *

У трећем чину видимо Тодора где на кули тужи за својим јединчетом. Он чује нечији плач — то је њему познати Јеличин глас. Они се крију једно од другога и траже утехе у усамљеном туговању. Њихов састанак је у овом призору веома дирљив и мора ганути свачије срце. На жалост и ово уживање ваше кваре Мира и Франсоа, који долазе да јаве, како су се венчали негде тамо иза кулиса и моле Тодора, да им допусти да бар «они буду срећни». За њима долази стари и верни Ђура. Питају га ко је отео Ружицу. Он одговара «знам», па «не знам». Тодор га кори да је неверан, а кад га Јелица салети да каже све што зна, Ђура исприча историју о једном ванбрачном детету, које је неки војвода имао са неком великом властелинком из Анђеловића куће. Тодор нестрпљиво слуша тај говор и пита у каквој је вези то са отмицом Војиновом, али како јавише да већ долазе деспотови и султанови изасланици, Ђуро му рече да је то дете, о коме је реч, Синан-бег и да је он уграбио Војина — Ружицу.

Ђуро је видео «Пријездин лик» и познао је да је Синан-бег Тодоров брат. И ви се томе досећате, али Тодор, разуме се, не погађа.

Посланици понављају своје раније захтеве. Тодор их јуначки одбија. А кад се поведе говор о отетом јединчету његовом и кад Турци дрско рекоше да су у војни допуштена сва срества, он заповеди да их све поубијају. (Старина Раде није ни дошао, јер је одмах по првом доласку преминуо). Тодор удари на Синан-бега, али у том тренутку Ђура и њему исповеди тајну и обезоружа га, казавши му: «То ти је брат.»

Тодор изненађен и силно потресен, није могао одмах да савлада свој бол, али је одустао од убиства, и после мале почивке, позива изасланике на договор, зајемчивши им животе својом витешком речју.

Сви одоше само Синиша остаде. После кратке али ефектне препирке између њега и Ђуре, који стоји горе на вратницама, долази Јелица. Она моли Синишу да јој врати јединче, а он јој се демонски руга. Јелица се већ маши у недра за нож, али ни то ништа не поможе. На послетку рекавши: «шта неће мајка учинити да спасе своје јединче», она се умиљава бегу и претвара се, како ју је победила његова «непоколебљива љубавна сталност» (а зар може сталност бити колебљива?) Заљубљени потурица не може да одоле њеним дражима, њен га пољубац занесе и он жудно и лаковерно саслуша и усвоји њен предлог, како да је опет добије. План је њезин, да Синиша дође с чунићем пред тајна врата тамника, који је испод града, сâм без икога, једино са Војином. Јелица ће га ту чекати, узети дете и послати горе оцу, а она ће се вратити њему и бити његова «за навек.»

Пошто су се споразумели о свему, они се растану; за тим одлазе и изасланици, а Јелица се договара с Миром и њеним грофом, да јој помогну избавити дете. О њиховој намери Тодор не зна ништа. Франсоа одмах при-

хвата позив и заклиње се, а Мира после кратког устезања, на изрично питање обећава заклетвом и своју помоћ.

Тодор шаље кроз тамник Вукана, оца Мириногa, да тражи помоћ од Босанаца, а остаје сама Мира — плачући и кукајући — «Франсоа.»

Настаје друга промена трећега чина.

Горе на кули стоји сам Тодор. Његово душевно стање већ вам је познато. Он посматра битку која је отпочела, а за тим и сам оде да се бори уза своју јуначку војску.

Међу тим око тамника видите некакву шарену прилику. То је Мира. И ако се заклела да ће ићи с Јелицом и грофом да избави Војина, она је остала дома и сад се по готову сумануто превија поред тамника изговарајући у бунилу и без свезе неке речи, као «тамник», «Турци» и «Франсоа.»

Тодор се враћа из боја носећи крваву главу заповедника турске војске. Јад и ужасне прилике учинише га суровим, дивљачким. Он се руга мртвој глави и у иронији узвикује: «Сад те се нико не боји!» (Међу тим Мира, кад опази ову страхоту, претури се на другу страну). Пошто је оставио свој крвави трофеј, он зачу из тамника неке гласове. То беше поздрав његове љубе. Она и Франсоа доводе му Ружицу. «Тодоре, ево ти јединчета.» Те речи преобразише војводу. Заборављене су све патње и опасности: тренутак, кад је могао да загрли своје јединче и своју верну и одважну љубу исплатио је све. Гледаоци се растају са срећним Тодором, срећном Јелицом и повраћеном Ружицом. И Мира се већ освестила и и лежи у загрљају свога Франсоа.

У четвртом чину Тодор и Јелица спремају се да се одупру навали османској. Одлучили су да погину, а да се не предаду Турцима. Јелица парафразира познату латинску изреку: «Dulce est pro patria mori», патетичним «дивно је умрети са Тодором од Сталаћа». Говоре осим тога о некој одлуци, која ће се извршити ако Турци по-

беде. Јелица с болом прекида мужа у говору — «да не цепа мајчино срце» — «то нек реши потоњи тренутак.»

Међу тим помоћ још не долази. Јелица се боји да Турци не продру кроз тамник.

На послетку пошто је сав народ опет одушевљено пристао на борбу на живот и смрт, Тодор моли Миру и грофа да се спасу. Гроф се витешки и племенито понаша, али Мира га вуче за рукав и зове га да иде. Тек у зло доба жали што се није опростио с оцем.... Њих двоје одлазе, а Тодор и Јелица хитају у бој. Са врха куле Ружица довикује: «Ено бродића с људима и опремом где се ближе граду» — али залуд, њена гласа не чуше.

Ево нас код петога чина, а у њему је ларма, хука, битка и ужас. Ђура са Војином стоји на кули и пропраћа говором ток борбе. Долази и Тодор и довикује својој браћи: «да су здраво», «да јуначки истрају», и ако га нико не чује од бојног метежа.

И војвода Вукан вратио се и јавља им о траженој помоћи.

Јелица прва опажа опасност која им прети од тамника. Око тих врата води се очајна борба. На послетку Турци побеђују и пењу се на кулу.

Тодор с Јелицом и сином, Франсоа и остали дочекају их храбро (Франсоа и Мира нису успели да побегну у Француску). Настаје ужасна борба. Турци побеђују и на другој страни. Франсоа се бори као лав, али га ипак савладаше, а Миру пригрли неки Турчин. Кроз ту ужасну борбу проламају се јасне и дивне речи у лету ка Морави: «Живела отаџбина!» Тамо су Тодор и његова љуба, који су се пре тога попели на кулу. Тодор убија своје мило дете, баци га у Мораву, па загрљен са својом Јелицом и са̂м се баца у њезине вале:

«Цар је Мемед Сталаћ освојио
«Не освоји добра ниједнога.»

* * *

У излагању садржине истакли смо и неке ситније примедбе, да бисмо сад могли говорити само о најважнијим стварима.

Прво питање, које ваља расправити, то је питање: је ли Тодор трагичан јунак?

По томе, што он толико узноси своју одлуку, да не преда Сталаћа — и што је готов да жртвује, а и жртвује живот свој за то — одговор је чист и јасан, да је Тодор доиста трагичан јунак. О том већ не може бити сумње.

С теоријскога гледишта, после овога, најважније је: како је изнета трагична кривица његова?

Трагична кривица Тодорова — непокорност према вољи владаочевој и његову схватању државних интереса — у основи потпуно задовољава драмске захтеве и никога не треба да буни што је његова трагична кривица далеко од саме моралне кривице.

У том погледу — а имајући на уму и размак у времену — Тодор се приближује Софокловој Антигони. Антигона је против заповести краља Креона — и знајући за ту заповест — сахранила свога брата Полиника, па је вољно и свесно изгубила због тога свој живот. Па зар би могао ко рећи да она, — испунивши своју *моралну дужност* — нема право, већ да је треба, са тога поступка, теретити моралном одговорношћу?! На против, баш та Антигона, као што мисли Мазинг, послужила је као основ Вајсеову схватању трагичнога, по коме трагичан јунак свагда има право.

Тодор истина није тако сасвим разрешен од сваке моралне кривице или бар погрешке, али ипак његова трагична кривица пре се може сматрати као морална победа, и баш зато ова трагедија «Тодор од Сталаћа» није изгубила ону вредност и онај утисак, који је својствен у свима ваљаним, правилним драмама те врсте.

Једино треба напоменути, да је овде Тодорова узвишеност ослабљена наједнако херојском смрћу његове љубе.

Јер друга је ствар што је Ружица (Војин) завршила на исти, или још гори начин, она је жртва Тодорове кривице. А то је свакојако разумљиво и није погрешно. Таква је н. пр. и смрт Дездемоне у Шекспировом «Отелу». Али Јелица не умире као жртва туђе кривице, већ по својој вољи и радњи, као саучесник Тодоров. И зато је природно, што саосећамо подједнако с њоме као и с њиме.

Ну тиме је главни јунак у трагедији — Тодор — знатно изгубио и од своје узвишености над осталим улогама и од оне ненадмашности, којом се гледаоци одушевљавају.

Осим тога и са̂м распоред доприноси да «Тодор од Сталаћа» доста изгуби са естетичне стране.

Главни јунак већ нам се у првом чину јавља тако, да познамо и саму његову трагичну кривицу. Последица тога је развученост у остала четири чина.

Дијалози, нарочито у првом чину, сувише су дуги, као што смо већ напоменули. А техника — у колико писац за њу одговара — потпуно је савршена. Што је пак наша позорница неудесна за велике сценерије, није његова кривица.

Нашем позоришту, као и свакому храму Талије, задатак је да негује уметност. Служити томе и познању прошлости, те тиме, у исти мах, подстицати и родољубље — нема сумње да је и умесно и корисно. Ну чини нам се да је овде више обраћена пажња на то подстицање и да је оно местимице сувише непосредно.

Ипак да признамо искрено, у компарацији ове драме са «Отаџбином» В. Сарду-а — «Отаџбина» ће понети победу.

А да ову оцену не објашњујемо многим речима, споменућемо само одушевљење при гледању једног и другог комада с нарочитом напоменом, да гледаоци каквог страног позоришта не би толико уживали у «Тодору од Сталаћа», колико се ми наслађавамо, гледајући «Отаџбину».

Патриотска тенденција, дакле, овде као да има превагу над уметношћу!

* * *

А сад да пређемо на карактере тога дела.

Карактер Тодоров је сасвим правилно обрађен. Он је тип јунака, који је до ситница изведен, јер су разним догађајима доказани у Тодора сви атрибути једног јунака. Доследно томе он не предаје Сталаћа и, као што смо већ говорили мало пре, испашта физички своју трагичну кривицу, али прослављен моралном победом.

Природна је консеквенца, што он сумња и у самог Бога (та се сумња Тодорова износи у два маха у комаду), јер осећа највећи бол и трпи најжешћа страдања, а не налази повода томе у своме властитом раду. Једино би се могло замерити, што он на онај начин убија Ружицу. Истина, још у четвртом чину та се одлука наговештава и може се правдати, кад Тодор онакав, каквим су га створиле прилике, не размишљајући и не двоумећи, извршује то убиство, али много би боље било, да је он заједно и с љубом и с дететом скочио у Мораву. Тиме би комад само добио.

Јелица је, у главном, вешто израђен тип. Поред замерака, које смо до сада већ изнели, споменућемо као најважнију ону погрешку њену у другом чину, где се састаје са Синан-бегом.

Та њена погрешка у исти мах је и махна целој драми. Писац је имао намеру да изнесе у тим сценама борбу између супружанске верности и љубавних успомена. Али те сцене губе свој карактер иза оних ватрених пољубаца Јелице и Синан-бега. После њих Јелица у погледу верности и моралности већ не светли много, а умесније би било, да је у томе узорнија но у јунаштву, где се већ приближује неприродности. Интересно је поменути овде, како се она одваја од Синише при помену Тодорова имена, јер одва-

јање, са тога разлога, обележава њену голему љубав према мужу. Али зар онда није чудно што се она сама не сећа његова имена раније, но што је други на то подсећа? Најзад није требало у интересу Тодорову потенцовати толико јунаштво, племенитост, па чак и беседнички таленат на Јелици, јер се тиме сувише приближује њему, трагичном јунаку.

Још нам остаје један сасвим природан и леп карактер. То је косовска старина. Њему немамо шта да замеримо; с њим је писац био потпуно срећан.

Али на супрот овим лепим карактерима стоје Синан-бег, Франсоа и Мира.

Војин — Ружица — и Ђура могу се још споменути, нарочито Ђура, као добар тип — остале су улоге већ незнатне. Војинов дуализам објашњив је, али цела радња његова није потпуно природна, а где-где је и немотивисана.

Синан-бег је у толико погрешно изведен, што је нелогично дуго остао у заносу после оног примамљивог понашања драге му Јелице. Он је, истина, могао у оном тренутку опијен топлим речима и пољупцима њезиним и заборавити на све, то не би било чудно; али је заиста неприродно што Синиша тако дуго не види замку, у коју је упао, те сам долази да изгуби свој плен, а да не добије Јелицу.

Та погрешка Синишина у толико је мање оправдана што јасно истиче недоследност целог његовог карактера (јер тако искусан државник не може бити — наиван!) а она је још у толико фаталнија што се њоме помаже расплету целе драме.

Франсоа је — ако ништа друго, а оно бар — излишан. Његова улога (што је спасао Ружицу) могла је припасти каквом српском војводи. Он је, у многоме, нејасан Час се једначи с Миром, тим узором кукавичлука, а час се јунаштвом уздиже до Тодора и Јелице. Ако се том нејасношћу хтело да представи савлађивање

витештва љубављу и љубави витештвом — онда би срећније било и за грофа алансонског и за писца, да су боље бирани моменти, у којима ће који осећај да овлада.

Да завршимо овај преглед с Миром. Њоме се у овој трагедији правда улога грофа Алансона а осим тога она је требала да буде контраст Јеличином карактеру. Међу тим, кад смо казали и изнели за што је и Франсоа излишан, нема тада оправдане потребе ни за њену битност у комаду — Мира, дакле, оваква каква је може да отпадне.

А и са̂м контраст рђаво је изведен. Мира се зове другарица Јеличина, а међу тим стоји с њоме у таквој противности, да нам њихово пријатељство постаје непојмљиво, а то тим више, што се у делу изводе само те две женске.

Неправду, што је Мира чини и комаду и српској девојци коју представља — изгледа да је и писац опазио, па је по где-где хтео да је ублажи. Али тиме њен карактер постаје недоследан и гледаоци су у тим променама налазили само повода смеху. Поменућемо још да је и њена љубав могла да буде боље изведена — а говорити још о томе како се у незгодним моментима појављује она и њен Франсоа, као и о осталим погрешкама у њеном карактеру, мислимо да би после свега, што смо до сада изнели, било излишно.

* * *

Велику је узбуну начинио «Тодор од Сталаћа.» Прва престава његова била је заказана за 29. фебруар — тако редак дан. Али разуме се, по обичају, и овај је комад одложен, те је бар тако сваки добио прилике, да се заинтересује за њ и зато је овога пута дошао у позориште и онај, што га походи бар сваке пролетње равнодневице. Многе су, истина, привлачила и нагађања о писцу. Ми сад већ знамо, ко је писац, али из разумљивих обзира чекамо да се прво он са̂м јави. Ну унапред при-

знајемо да он, поред заслуге за нашу оскудну драмску књижевност, има још и права да се назове добротвором српског народног позоришта, јер су пет представа његова «Тодора од Сталаћа» донеле прихода на каси — преко 4000 динара.

Ма да изглед на то није могао бити подстак лепоме труду чланова нашег позоришта — ипак да бисмо и материјалистама показали заслуге наших уметника, стечене овога пута — споменућемо одушевљени глас публике која је врвела позоришним ходником, уморна од изазивања писца, који се опет «упорно није хтео да одазове.»

Тај глас подигао се за повећање материјалне награде глумцима — бар тако сам га ја разумео из предлога да се сав приход подели члановима нашег позоришта «ако писац неће да се каже»...

Ну то свакојако није без оправдања. Наши су уметници мање награђени него што би требало. Имало би истина, и од њих да се захтева доста промена, али и они би имали права, да се потуже на садашње своје стање.

Да пређемо сад на оцену њихове игре. Пре свега да поменемо нешто, што нам се чини потребно. Пре 10 година г. Хајим Давичо рекао је у једној својој рецензији у «Отаџбини», *да наши глумци и глумице нису далеко одмакли од својих претходника из друштва Јоакима Вујића.*

Ми смо у овој представи скоро дошли до пријатног уверења, да је за последњих десет година учињен велики напредак. С погледом на уметничке снаге, наше позориште стоји сад врло добро само је жалосно, што за будућност не само што није обезбеђен напредак, већ чак није предупређен ни назадак. Старији глумци још мало, па ће изнемоћи. Од младих има врло мало — уметника. Откуд то и како би се могло поправити оно, што помоћи треба — и то је лепо изнео и објаснио г. Давичо.

По кад-кад није рђаво читати и опоменути се и таквих старијих оцена, и предлога.... Ми ћемо се за сад

задовољити утехом, да овог вечера нисмо опазили сиромаштво нашег позоришта у правим уметницима. Једино је г. Цветића (који иначе има ваљаних својих улога), у љубавној улози Синан-бега — срећније могао да замени г. Гавриловић. Осим Тодора, Јелице, Синан-бега, Мире и Франсоа — о другим представљачима нећемо овде говорити, јер су им улоге биле излишне. Издвојићемо само косовску старину — г. Тошу Јовановића. И ако не велику, он је имао лепу улогу — и извео ју је још лепше. Као прави уметник, он је уметник у свакој улози и њиме се можемо с правом поносити.

Тодора је приказавао г. Љуба Станојевић. Он је уложио сву вољу и дар свој да представи Тодора онако, како га је сâм писац замислио. Али и у оним појединим сценама, које смо истакли као најјаче и најтеже, г. Станојевић је играо без замерке.

У осталом, једноме младом даровитом а спремном глумцу, као што је он, морало је поћи за руком да очара све гледаоце. А кад се узме у обзир и патриотизам, који поред свега багателисања и параде није мали у свију нас — онда је потпуно јасно, зашто је г. Станојевић непрестано поздрављан од гледалаца бурним одобравањем, пљескањем и узвицима: Живео!

Г. Цветић — Синан-бег — *и ако је најбоље разумео своју улогу* није успео због свог декламовања и других немогућности, да представи Синан-бега тако, како бисмо могли бити задовољни њиме. Он је као Синан-бег био исти онакав као Јаго у «Отелу», Болинброк у «Чаши воде» или крањ у «Малени.»

Г. Д. Петровић — Франсоа — играо је лепо и слободније него иначе (можда зато што је овде имао лепе прилике да се боље покаже). Мора му се замерити што је био недовољно пажљив у првом чину, при разговору с Јелицом. Али Јелица је представљена дивно. Г-ца Пигринова играла ју је сјајно. У опште, о овој уметници нашој може се само с похвалом говорити. Њено путо-

вање у јануару и болест у фебруару беху осетан недостатак за позорницу. Али за овај комад била је срећа, што је г-ца Нигринова опет могла да суделује. Ништа јој није сметало што се иза дуже паузе тада први пут појављује; разуме се, да се дар не губи, и она је с највећим одушевљењем одиграла Јелицу онако, како само она може.

Најнесрећнија је била од свега глумачкога особља — г-ца Јурковићева. Томе је много допринела — морамо признати — њена несрећна и досадна улога. Али и поред све непријатности коју је г-ца Јурковићева, при овим представама, изазивала, *не својом кривицом*, њену игру морамо праведно похвалити. Да ли она има уметничког дара рано је да кажемо (ма да јој је «Јелисавета» лепа препорука) али, слободно можемо рећи, да има воље и напретка у игри. Улоге разуме врло добро — што је доказ воље (ма да ту сама воља није увек довољна) а покрети су јој доста лаки и правилни — а то је опет знак напретка у игри.

Радо ћемо признати, да јој је и појава лепа, али с гласом њеним и у опште с њеним начином говора могли бисмо још да се позабавимо али нећемо, јер знамо како се често пута с правом примењују оне речи прослављена писца «Аталије» што их је у његовоме «Британику», Бурус изговорио Агрипини: «Madame, je vois bien qu' il est temps de me taire et que ma liberté commence à vous déplaire.» Да се ове речи не би примениле и на нас, завршујемо нашу оцену мњењем: *да ће трагедија «Тодор од Сталаћа» ако се подесно преради моћи да нас потпуно задовољи не само као Срబе, већ и као љубитеље драмске поезије.*

Љ. А. Васиљевић

КЊИЖЕВНЕ БЕЛЕШКЕ

Са Њ. В. краљем Миланом **На истоку**, путничке белешке *М. Рашића*. II. свеска.

Пред нама је сад и друга свеска овога занимљивога путописа. У њојзи писац отпочиње с повратком из Јафе за Берут и Дамаск а завршује с поласком из Берута за Цариград. Књига дакле садржи опис тако зване Сирије. До сад не имађасмо у нашој књижевноси описа тих предела, а вероватно нећемо га више ни имати, бар скоро не, јер те пределе, зарад удаљености њихове, слабо походи наш свет, и ако се иначе у њима виђа доста страна света, поглавито из Енглеске и Америке. Осим тога неки предели, који се описују у овој књизи, нису приступачни странцима, ако нису, као што беше писац под протекцијом отоманских власти. Па и тада пут није свакад без опасности, особито у сириjској пустињи источно од Дамаска, где живе разна бедуjинска племена у своме исконском номадском животу, не признајући ничију власт осим својих урођеничких шејиха. У толико су занимљивија за читаоца оба племена, којима је писац поклонио особиту пажњу, и које је веома лепо насликао. Особито је лепо насликан Дамаск и живот у њему, а гдекоје етнографске белешке што паду уза те слике допуштају читаоцу да загледа дубље у садање друштвене односе овога исламскога „раја“. Нарочита је студија положена у опису циновских остатака древне насеобине у Баалбеку, и можемо рећи, да су, и ако у скученом простору, веома јасно и лепо нацртане. Исто тако је лепо описан Ливан и живот становника његових, који нас тако живо подсећа на прилике и особине наших горштака с југа. Тексту су придате многе слике, које складно попуњавају опис, а на крају је карта Сирије и Палестине читаоцу за оријентацију, а уз њу налази се једна географска скица целога пута, која је требала да буде у већем размеру.

Г. Рашића књига „На истоку“ је драгоцена добит за путописну књижевност нашу с тога, што је, осим занимљивости предмета које садржи, написана јасно, лепо, местимице елегантно, и испуњена веома интересантним рефлексијама.

*

Љуби, ал' неверу уби! Роман из варошког живота, написао *Вук М*.... Београд 1892.

Ко пажљиво прочита ово најновије чедо наше белетристике, застаће зачуђен. Јер под именом романа, писац нам овде пружа врло

чудновату смешу од спекулације и некаквог надри-натурализма у намери да што више привуче себи наш читалачки свет. Баш као и у оним силним преводима, којима данас несавесни спекуланти пљачкају наш свет, вадећи му грош по грош из џепа, исто тако и овде, на свакој страни, управо у сваком реду, видите да су писца водили једино пекунијарни разлози при раду.

Спекулације ради писац је узео за сиже некакву љубавну историју, која кипти различитим неприродностима и невероватностима. То достиже врхунац онде, где брат превари своју рођену сестру и гине од њезине руке, а отац њихов иде у лудницу с тога, што је из незнања допустио, да његов законити син обешчасти његову незакониту кћер.

Надри-натурализам, помешан ипак са спекулацијом, огледа се у изношењу оних скаредних, бљутавих сцена, које су токорсе верне и истините. Ту се до најситнијих појединости описује пад једне девојке, па онда још једне, а писац се ревносно при томе труди, да сваку ствар крсти њезиним именом. Па бар да у томе има неке верности! Све је неприродно и извештачено: и радње и медитације и дијалози, све. Види се, да писац ни из далека не познаје свет који описује, па је пустио на вољу својој машти, да ствара какве хоће слике.

Осим тога јасно видите да имате пред собом човека, који је вољан да „реформише друштво“ и који с тога хоће да ово садашње изнесе у што црњој боји. Хајд, најпосле, нека изводи своју реформу како год зна и уме, али нека упамти, да овакви радови никако не лече данашње друштвене мане, већ да их још и подстичу. Па занесен том својом идејом, писац је изгубио рачуна о неким најелементарнијим стварима, које се ишту при писању романа. Тако на пример, код њега *пре 25 година* једна сирота, поштена девојка, кћи још сиротнијег терзије, који умире од глади, *носи шешир*, а мучно да би се и данас тако нешто могло наћи, и ако су женски шешири толико ушли у моду. Или на пример, Калемегдан је за њега постојао још пре 25 година, шта више, неко друштво давало је на њему и концерте, а цео свет зна, да је тада Калемегдан био један камењар, овде-онде обрасао шибљем и коровом, на коме су се скупљали само којекакви беспосличари.

И још нешто. У једном београдском дневном листу појавио се један критичар с мишљењем, да је овај рад плагијат неке француске приче, која је изашла у „Пороти“. И ако је изнесено доста разлога, ми ипак сумњамо у то с тога, што смо уверени, да за *овакве* радове није потребно тражити и претурати какве старе листове. Много је лакше сести па написати.

*

Мала Мара, хумористичан роман Пола де Кока, превео *Мита Ђорић*. Издање књижаре Д. М. Ђорђа. Београд. 1892. Штампарија и литографија С. Хоровица. Цена 3·20 дин. Стр. 358., на 8°.

Ствар без икакве књижевне вредности, као што су, у осталом, и други радови Кокови. Тема је иста, која и у већине његових романа: живот лакоумне младе девојке, која, заведена првим љубавником, живи неморалним животом. На самрти она се каје за своје грехе, те је то њезино покајање као „нравоученије“ за такве девојке, кому претходе многа одвратна, банална места најниже тенденције, описана неком привидном уздржљивошћу. Карактер јунакиње врло је слабо мотивисан. Свемогући случај игра главну улогу. Најординарнији хумор и чисте, грубо смешне ситуације ни мало се не слажу са по где којим романтично-сентименталним местом. Стил је лак. Књигу „красе“ и неколико слика, које су у преводу још „пикантније“ од оних у оригиналу.

Превод је с немачкога па ипак доста веран. У оригиналу се роман зове „Georgette“: практични г. Ђорић, зарад извесне алузије, променуо је Жоржету у Малу Мару. Не можемо довољно да се начудимо укусу преводиочевом, по коме он после Дикенса преводи Кока. Крајње би време било, да г. Ђорић престане преводити овакве ствари. Читаоци ће уштедети себи дангубу и незадовољство, ако не прочитају ову књигу.

*

Ева, од Ђ. Верге. С талијанског превео *Чед. А. Петровић.* Београд. 1892. В. Валожић.

Наша преводна књижевност у последње доба тако је претрпана разним криминалним романима проблематичне вредности, да се сваки мора искрено зарадовати, кад види овако једно дело у лепом српском преводу. Ђовани Верга истакао се као најбољи новелиста талијански, те са Амичисом и Капуаном саставља један тријумвират, који чини част талијанској белетристици. Верга је радио и на роману, и најбоље му је испао за руком управ овај, који ми имамо сада у српском руху.

Темом, коју он овде разрађује, бавили су се већ и други велики приповедачи и поздраво бавиће се још многи и многи. Доде у своме роману „Сафо“ и Катил Мендез у „Првој љубазници“ расправљали су то исто питање, само, разуме се, сваки на свој начин.

Сва тројица се труде, да тачно испитају ону вулгарну љубав, основану на неповерењу, љубомори и телесном уживању, која, појачана новим једним моментом, навиком, сажиже душу и упропашћује тело. Када лакоуман младић, обузет тим осећањем, пада морално све ниже и ниже, када жртвује себе и своју будућност, када се одриче задовољства да оснује себи породицу, када заборавља своје старе родитеље, којима је он очна зеница, једина нада и утеха, и када најпосле, баца у запећак и оно што му је најдраже на свету, своју уметност — онда он ипак још ништа није учинио за те старе, бездушне кокете, као што је Вергина Ева, или Додеова Фани. Када се осврну, они виде само развалине, када погледају унапред, пред очима им је само пустош, па

шта тело онда мари за живот, када је душа и иначе већ умрла заједно са свима лепим детињским сновима и смелим младићским плановима? А и оне њих воле и све им чине, живот би за њих дале, али само дотле, док им не постану досадни; а када се то збуде, онда су сасвим мирне. Оне, истина, нису онако хладне и бездушне као Марија Николајевна у Тургењевљевом „Лањском снегу", али ипак, ипак оне су равнодушне према њима. И када се отуда породи конфликт, догађаји се развијају необично брзо, а цена човечјем животу тада је веома мала.

Цео тај психолошки процес Верга је изнео до крајности верно. Он није онако сентименталан као Доде, али је можда зато вернији; исто тако, он није онако елегантан у стилу, као што је Доде, али његове речи цртају истину онаку, каква је. Свуда су растурене и испреплетане фигуре и компарације, које вас силином својом ударају у теме управ као маљ, па ипак је у стилу сачувана сва лакост талијанских новелијера, која по негде достиже чак до парадоксалности.

Преводилац се морао добро намучити док је при превођењу савладао све те тешкоће, али му бар труд није остао безуспешан, јер је дело изашло врло лепо преведено. Ми га с наше стране топло препоручујемо свима истинским љубитељима лепе књижевности.

*

Четири српске романсе од *Вида*. Наклада Косте Мандровића. Штампарија Фридриха Јаспера, У Бечу 1892. Стр. 32 на 16°. Цена?

Патриотске песме могу и треба да могу одушевити, али оне немају права да очекују неку попустљивост у оцени с књижевног гледишта. Родољубље, које се истиче у ове „четири српске романсе", изазивље у нама оправдану жељу, да је уза њ још више поетског дара и лепог лаког стила па да уживање буде потпуно.

Овако — како је у ствари — морамо признати, да нас „српске романсе" нису задовољиле. У њима није, истина, свуда натегнутост, али на више места она пада у очи.

Ну ипак, може се препоручити за читање, бар прва и трећа романса („Две сестре" и „Кањош Моровлах"). Остале две слабије су.

БИБЛИОГРАФИЈА.

Статистика краљ. Србије. Књига I. Први део. II. Врањски округ. Београд 1892. Цена 3 дин.

.**Статистика краљ. Србије.** Књига I. Други део. I. Моравски округ. Београд 1892. Цена 3 дин.

Гласник срп. ученог друштва. Књига 75. Београд 1892.

Српски архив за целокупно лекарство. Одељак други. Књига XXIV. *Сифилис и брак*, написао *А. Фурније*. Превео д-р *Јевр. М. Жујовић*. Београд 1892.

Споменик XI. краљ. срп. Академије. Споменици српски. Скупио *Конст. Јиречек*.

Телесно васпитање (I. део „основног васпитања“). Књига за учитеље и родитеље. Писац *Сретен М. Аџић*. Ниш. Штампарија Ж. Радовановића 1892. Цена 1·50 дин.

Athenaeum. Listy pro literaturu a kritika vědeckou. Свеска VII. Праг: 1892. Цена 50 новч.

Летопис Матице Српске. Уређује *А. Хаџић*. 1892. Свеска прва. Н. Сад. Цена 70 новч.

Побратимство. Гласник великошколске омладине. Свеска III. Београд. 1892.

У славу Јана Амоса Коменскога на дан његове 300-годишњице. Говорио *Димитрије Јосић*. Београд. 1892.

Ђачки одмор. Књига за децу. Удесио *Мих. М. Стевановић* учитељ. Пожаревац. Штампарија Мих. Костића. 1892. Цена 1 дин.

Врањска бања и њени сумпоровити извори, с погледом на уређење наших бања. Написао *Војислав Ж. Ђорђевић* медицинар. Издање књижаре Љ. Јоксимовића. Београд. 1892. Цена 50 п. дин.

Просветни Гласник. Год. XIII. Свеска 3. Март 1892. Београд.

Вежбања у српском језику и познавање врсте речи. За ученике III. разреда основних школа. Израдио † *Јоксим Ст. Марковић*. Београд. 1892. Цена 80 п. дин.

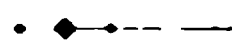

ОДГОВОРИ УРЕДНИШТВА

Г. *П. В. Н. у Р.* Већ смо вам рекли на овоме месту, да ваш рад не иде у оквир нашег програма. Рукопис вам не можемо вратити, али можете овластити кога да га прими од нас.

Г. *J. Т. у М.* Две последње песме неупотребљиве су.

Г. *С. Ђ. у М.* Ваше писмо предаћемо управи „Књижевне задруге“ и она ће вам одговорити на питања.

Г. *А. Ш. у М.* Штампаће се. Хвала!

Г. *М. М. у С.* Примили смо све ваше песме, једна се штампа а неке ће се још штампати.

Г. *В. у Б.* Записао је оригинална. Штампаће се.

Г. *М. С. П. у Ш.* Ваша ће се расправа штампати у мајској свесци.

ЈАН АМОС КОМЕНСКИ

ЊЕГОВ ЖИВОТ, РАД, ЗНАЧАЈ И ПРОСЛАВА ТРИСТАГОДИШЊИЦЕ

У марту месецу ове године цео образовани свет прославио је тристагодишњи дан рођења једнога великога ума, једнога великога срца, једнога највећега човека његовога времена.

То је «наше горе лист»; то је словенско чедо; то је слава и понос братскога нам чешкога и моравскога народа. То је «на васпитноме пољу највећи ђеније, како у теорији, тако и у пракси», вели најуваженији модерни педагог немачки Фридрих Дитес.

Јан Амос Коменски родио се у *Њивници*, сеоцету близу Унгарскога Брода, на граници Моравске и Унгарске. Но отац му се, као сиромашан воденичар, био доселио из места *Комне*, те отуда му је надимак *Коменски*.

О детињству Коменсковом веома мало знамо. Прве године своје провео је у кући родитељској, под бригом њином, и ту су му усађене клице за развитак онога горостаснога ума и срца, који се доцније развише под утецајима зрäке научне и животне. Сиромах воденичар и сирота воденичарка да ли су могли помислити кака ће величина изићи из сина њина; да ли су могли помислити да ће ово мирно и безазлено дете њино поједини дворови, владаоци и парламенти звати да им уређује оно, што је најделикатније и најсложеније у животу народноме и државноме, а то је: васпитање, школа, просвета !....

Око десете године Коменски је остао и без оца и без мајке. Као правоме сирочету био је постављен тутор, који је Коменскога дао на занат. Колико је Коменски био на

занату, где је учио основну школу, то ми ништа не знамо. Тек у шеснаестој години ступа он у некаку латинску школу и даје се на науке. Ту Коменски зажели да се ода свештеничкоме позиву, и за то оде и на универзитете у Херборн и Хајделберг, да изучи богословске науке. Одатле је ишао у Амстердам, а по свој прилици и у Лондон, где се могао боље упознати с идејама Беконовим,[1] који је тада био у највећој слави, и с којим се могао и лично упознати.

По свршеним наукама врати се у отаџбину, где постане свештеником и управником школе у општини чешкога братства у Прерави. Овде је почео свој педагошки рад. Но он је овде мало трајао. Страшна тридесетогодишња војна срушила је обе му отаџбине, и Чешку и Моравску, вароши попалила, села уништила а чланове братске општине чешке растерала. Око тридесет хиљада породица оставило је тада своју отаџбину и пребегло у Пољску. Међу њима је био и Коменски. Седиште њино и седиште Коменсково било је *Лиса* (Лешно). Ту он постане учитељем на једној вишој школи, а доцније буде и ректор њен. Ту је написао своју «Велику Дидактику» (Didactica Magna) и «Отворене двери језика» (Janna linguarum reserata), које су му пронеле славу по свој Јевропи, јер су одмах преведене на све скоро јевропске језике, па и многе азијске.

1641. године позове га Енглеска да јој уреди школе по начелима његове Дидактике. Коменски оде. Но чим је стигао, тамо настане буна, унутарњи рат и преврат, и Коменски се врати без успеха. Идуће године позове га Шведска. Ту је био боље среће, и остао је пуних шест година. Главни педагошки рад његов састојао се у писању школских књига. Одатле је опет дошао у Лису, где

[1] Лок се родио исте године, које је Коменски штампао своје најславније дело «Велику Дидактику» (1632—1631). Кад је парламенат енглески звао Коменскога да приреди наставу у Енглеској (1642) Лок је био у десетој години.

је постао епископом и продужио свој рад на пољу наставе и васпитања. Из Лисе је после две године одазват у Поток (у северној Мађарској) да тамо уреди једну угледну школу. Коменски оде и пуне четири године делао је с најбољим успехом. Но у том умре његов покровитељ кнез Ракоци; помоћ школи изостаде; појавише се и онако тешкоће: Коменски није могао све са̂м да стигне, а не нађе ваљаних помагача и другова у новоме послу, те за то он мораде оставити Поток и вратити се у Лису. За време бављења у Потоку, написао је друго прослављено му дело «*Свет у сликама*» (Orbis pictus).

Но ни у Лиси опет није био дуго на миру. Одмах идуће године Пољска зарати са Шведима, и у томе рату она буде побеђена, а Лиса предана пламену. Коменскоме изгори сва књижница и сви рукописи што их је имао. Са̂м он вели: «Тада и мени пропаде све што сам имао: кућица, ствари, књижница — у кратко, све моје благо, плодови мога четрдесетогодишњега рада и бдења». Али му је најжалије било, што му том приликом пропадоше «не само главни делови *Пансофије*, већ на чисто преписани, него и цела грађа пансофска, т. ј. благо 20 година прикупљано».

Зато Коменски сада оде у Амстердам, да живи и ради као старац онде, где је некада као младић учио. То је било 1656. године. И одатле се до смрти своје никуда није мицао. Ту је и умро 1671. године, као старац у осамдесетој години.[1]

*

Ето, то је укратко опис овога великога човека, овога дугога и труднога живота.

Но ми смо одавде веома мало видели рад његов и значај му. Да покушамо да изнесемо то.

[1] Рођен је 16. марта 1592, умро 15. новембра 1671. Живео је дакле 79 година и 8 месеци, мање 1 дан.

Коменски је почео да пише још на универзитету у Херборну 1612. (Тада је почео да купи грађу за огроман речник чешкога језика,[1] и на њему је радио 44 године, све до пожара у Лиси 1655, када му је огањ прогутао и овај рукопис). Од то доба па до саме смрти радио је без престанка. За то дуго време, од скоро 60 година, Коменски је написао толико, да је тешко све и побројати. Кад би се покупило све, изнело би око *150 свезака.* (Има 148 штампаних дела и 12 је остало у рукопису). Ми смо узгред, поред живота његова, поменули и понајважнија му дела. Сад остаје да изнесемо само начела његова, правац рада му и дух који је вејао у њему.

Коменски је јединствена појава. Ни један педагог ни пре ни после њега није био толики ни по дубини ни по ширини. Он је прави педагог, инструктор, и народа свога и омладине његове. Још нешто више. Он је учитељ човечанства; он је учитељ *целога света.* Он је космополита у најчистијем смислу те речи. Он васпитањем хоће да збратими људе и народе, да их упитоми и облагороди, да их издигне изнад верских разлика̂, те да се виде сви као деца једнога оца, како би срећно поживели на земљи и вратили се у крило творчево.

А да би се дошло до овога, Коменски узима пут, који дотле ни један педагог није узео, а којим се данас служе сви. Он почиње од природе, од ствари. Он најпре уводи свога ученика у стварни свет, у природу и појаве њене, те да ту види величанство творчево, да се обогати идејама и види дела божија и пут, начин или методу по којој их врши, те да се на њу угледа. И зато се он једнако враћа на природу и гледа како она нешто врши. И зато је његова «Велика Дидактика» само угледање на природу.

Учинићу најбоље, ако цитирам само садржај његове «Велике Дидактике», те да се ово види, да се види колики је поштовалац великога начела природности био овај

[1] «Linguae bohemicae thesaurus», «Ризница чешкога језика.»

човек, који је по струци припадао богословскоме реду, свештеничкоме чину и био епископ.

Ево: I. *Човек је последњи, најсавршенији и најодличнији створ.* II. *Крајњи циљ човеков није у овоме животу но изван њега.* III. *Овај је живот само припрема за онај вечни.* IV. *Има три ступња припремања за вечност: изучавање себе самога и свих ствари око себе, владање собом и тежња Богу.* V. *За ово троје* (познавање, наравственост и побожност) *у нама је клица од природе.* VI. *Човек, ако хоће то да буде, мора се васпитавати.* VII. *Васпитање се најбоље врши у првим годинама живота, и никад боље но тада.* VIII. *Кад се младеж мора васпитавати, онда су нужне школе.* IX. *Сва се младеж, и мушког и женског пола, мора дати на школе.* X. *Настава у школи ваља да буде заједничка.* XI. *Школа, какве нам требају, до сад није било.* XII. *Оне се и могу и морају поправити.* XIII. *Основа свима поправкама јесте примеран поредак у свему.* XIV. *Сав поредак школин има се позајмити од природе, и никакве препоне не смеју га задржати.* XV. *Основи како да се одржи и продужи живот.* XVI. *Како да се учи*, или: како да настављамо децу и шта она да раде, па да у настави буде успеха. За ово има девет основа: 1. Природа пази на згодно време. 2. Природа најпре спреми грађу, па је уређује. 3. Природа изабере грађу угодну за оно што ће, или је сама преправи за то. 4. Природа се не омеће, но изводи једно по једно. 5. Природа почиње све из најдубље унутрашњости. 6. Природа почиње стварање с најопштијим а свршава с појединостима. 7. Природа не чини скокове, но иде поступно напред. 8. Природа не застаје, но наставља што је започела до свршетка. 9. Природа избегава пажљиво све противности и шкодљивости. XVII. *Како да учење буде лако.* Овде има десет основа. 1. Природа почиње само тиме, што издваја. 2. Природа чини, да јој грађа заузме известан облик. 3. Природа изводи све из зачетака незнатних, али моћних.

4 Природа иде све од лакшега тежему. 5. Природа се не напреже, она се задовољава с малим. 6. Природа не хита, но иде напред полако. 7. Природа не истерује ништа насилно, до само оно што је сазрело. 8. Природа се сама помаже, онако како може. 9. Природа не производи ништа од чега се одмах не би опазила корист. 10. Природа поступа у свима стварима у главноме на један начин XVIII. *Како да учење буде просто, чисто и јасно.* И овде има десет основа: 1. Природа не чини ништа излишно. 2. Природа не изоставља ништа што је нужно за оно што она ствара. 3. Природа не чини ништа без основа или корена. 4. Природа пушта корен све више у дубину. 5. Природа изводи све из корена, ништа без њега. 6. Што се од које ствари више тражи, то природа све више и многоструčније распоређује делове њене. 7. Природа се налази у непрестаном напредовању, никако не стоји и не ствара ништа ново, докле је год старо не довршено, него што је започела продужује, увећава и усавршује. 8. Природа везује све у једну нераздвојну целину. 9. Природа пази да између корена и гранâ има размере и по количини и по каквоћи. 10. Природа јача честим кретањем или вежбањем. XIX. *Како да учење буде кратко и брзо.* (И овде има осам тачака).

У даљим главама (од XX—XXX) износи главне методе за предавање наукâ, вештинâ, језикâ, морала и побожности. о уређењу школа и реду у њима и т. д.

Читаоцима, који знају у каквом је стању онда била школа и настава у свега образованога света, излази одавде сва величина Коменскога, тежина ових идеја и значај њин. А којима то није познато, поменућемо само ово. Тада је по школама владао тако звани вербализам, где су деца учила само голе речи, без разумевања и очигледности, и то још већином на латинском језику; учила су дакле на памет, механички. У школи је царовао прут. Шкôлâ је мало и било. Само су деца имућнијих родитеља ишла у њих. Још је мање у њима био заступљен женски

пол. А верска нетолеранција никад није била већа. Отуда и они крвави грађански ратови за његова доба, који су трајали пуних тридесет година и који су Германију уназадили за читав век. И у тој општој кавзи, у тој беспрекидној несигурности и трзавици, у тој страховитој неизвесности и борби за лични опстанак, излази један човек; уздиже се нада све то; и то човек остао без отаџбине своје и породице; приповеда братску љубав међу народима; хоће да унесе видело и у последње кућице сиротињске; преуређује школе; поправља из основа научни метод у њима и ради на томе с највећом преданошћу и с најсветлијим успехом и у теорији и у пракси скоро шездесет година; и то је Јан Амос Коменски.

И најтеже би било ономе, који би имао да цитира Коменскога. Он би морао да цитира сваку његову реченицу. Све су оне потпуно савремене.[1] Тешко да нађете што год за изостављање. А казане су тако лепо, тако јасно, тако топло и пријатно, да вас маме и задобивају. И не знате шта је лепше.

Педагогија данас , само можда другим речима, има да каже оно исто што је Коменски први рекао још пре скоро триста година.

Али, да не бисмо морили читаоце, место свега другога да наведемо само нешто из последњега дела његовог, одакле ће се видети с каком мирноћом душевном иде на онај свет човек, који је савесно испунио своју дужност на овоме свету.

И «Unum necessarium»-у најпре прегледа свој рад па вели: «Пре свега долазе моја усиљавања око *наставе*. Неки мишљаху, да се то не слаже с чином једнога богослова, као да Христос није спојио ово двоје: «Паси *овце* и паси *јагањце* моје!» рекавши то Петру, љубимцу

[1] Велика је штета, што његова „Didactica magna" није преведена и на наш језик. Браћа Хрвати су је превели, али би српској књижевности пожелео бољи превод.

своме. А Христу Спаситељу с моје стране нека је вечита слава и хвала, што ми је усадио у срце моје таку љубав према јагањцима својим, и што ми је допустио да ствар доведем довде. Јер ја се надам и уздам у мога Господа, да ће се предлози моји оживотворити, када мину ови тешки дани по цркву, и кад олујина престане, а мирисно цвеће се помоли из земље; кад једанпут дође час пречишћавања, те Бог своме стаду по својој вољи даде пастире, који неће пасти сами себе, но стадо господње, и кад оде у гроб мрска завист, која је била устремљена против живих.

«Мој други и тешки лавиринат био је рад око *мира*, т. ј. моја жудња, да се опет сједине Хришћани, који су сад подељени вероисповестима на њину преголему штету...» Сад наставља:

«Па шта да чиним сад после толиког лутања и толиког Сисифовог камења, што сам га целога свога живота турао? Да ли да рекнем с Илијом: «Прими дух мој, Господе; јер ни ја нисам бољи од мојих отаца?» Или ћу рећи с Давидом: «Не остави ме у старости, док твоју десницу не објавим покољењу што настаје!» — Нећу ни једно ни друго. Оставићу Богу да Он реши о мом животу и мојој смрти, о мом миру и мојим бригама, и са затвореним очима ићи ћу онамо, куд ме Он поведе....

«Ако је нужно да се још јасније изразим о мојим последњим жељама, онда велим: Мала колибица, ма каква била, биће ми мила као каква палата; а ако немаднем ни толико свога склоништа, где бих главу своју наслонио, а ја ћу, по примеру Господа мога, бити задовољан, ако ме ко у свој дом прими; или ћу остати под кровом небеским, као што је и он последње ноћи провео на Гори Маслинској, док ме анђели, као убогог Лазара, не однесу у своје друштво. Место драгоценог одела задовољићу се простим огртачем, као Јован Крститељ. Хлеб и вода нека пуне трпезу моју, а ако се уз то деси још какви зачинак, ја ћу рећи Господу хвала. Сва моја књижница, нека

се састоји из троструке књиге божје,[1] а моја философија, да с Давидом посматрам дела Господња, и да се дивим, што се Бог, Господар света снисхођава те погледа на мене, незнатнога црва. Моја медицина треба да је мршава храна, помешана с постом, а моје правничко знање, да другима чиним све оно, што бих ја рад био да они чине мени. Упита ли ме ко за моје богословље, а ја ћу, као и Тома Аквински у часу своје смрти узети Свето Писмо, па ћу му и срцем и устима рећи: Ја верујем у све оно што је у овој књизи. Успита ли ме ко подробније за моју вероисповест, ја ћу му казати апостолску, по што не знам за краћу, простију и силнију, која би сва спорна питања решавала. Захте ли ко да чује моју молитву, ја ћу му очитати Господњу, јер нико није могао да да̂ бољи кључ, који отвара срце оца небеснога, но што га даде Син његов јединац, који је дошао с крила његова. Упита ли ко за правила живота мога, казаћу му десет заповести, јер мислим, да нико боље није могао казати вољу Божју, него Он са̂м. Усхте ли ко да сазна за моју казуистику (науку о савесности), ја ћу му одговорити: Сумњиво ми је све што је од мене; зато се бојим да не грешим и кад право чиним, и рећи ћу смирено: Ја сам некористан слуга; имај са мном стрпљења!....»

«Но шта ће на све ово рећи они, што се диве људској мудрости? — Они ће извесно исмевати стару будалу, која с врхунца славе сама силази у понор пониженја. Нека се смеју; ако им је то драго. И моје се срце смеје што је утекло од заблуда. Ја сам нашао пристаниште своје, — збогом судбино и случајности! Христос ми је *све*; његово подножје драже ми је но сви престоли овога света, његова низина виша од сваке висине. *Цео живот мој није био ништа друго до вечно путовање, непрекидно мењање конака — нигде отаџбине.* Но, ето, сад ми је на догледу небеска отаџбина, пред чији ме праг довео вођа мој, светлост моја, мој Христос, који је оти-

[1] По Бекону: Бог, природа, човек.

шао напред, да ми спреми место у дому оца мога, где је доста места; и он ће доћи да ме одведе, и да и ја будем тамо где је он. То је дакле *једно што ми је нужно* (unum necessarium), да заборавим све што је иза мене и да похитам Творцу своме, кад ме позове....»[1]

Не треба нам никаква коментара овоме. Коменски је с пуно права говорио о себи и успеху свога рада с оваким поуздањем. Три века су ово потврдила. И, благо ономе, ко с оваким уверењем може да говори о испуњеној дужности својој овде на земљи!....

*

И ето овога великана имао је да прослави цео образовани свет 16. марта ове год., као на дан рођења његова, пре равно триста година. И доиста прослава је била општа, а нарочито у словенским земљама. У томе нисмо изостали ни ми. У Београду је *Професорско Друштво* заједно с *Учитељским Удружењем* прославило овај дан на други дан Ускрса у учитељској школи. На тој прослави говорио је од стране Проф. Друштва г. Дим. Јосић проф. учит. школе, а од стране Учит. Удружења г. Мих. Јовић учитељ код саб. цркве и председник Гл. Одбора Учит. Удружења.[2]

Учитељско Удружење је још донело опширан животопис слављеников, који је запремио целу седму свеску «Учитеља» од ове године, који је написао г. А. Линднер, а превео г. Стево Чутурило.

И «Отаџбина», вршећи овим своју дужност према великоме слављенику, узвикује:

Слава Јовану Амосу Коменскоме!

Ј. Миодраговић

[1] В. «Учитељ» св. 7 од о. г.

[2] Оба су ова говора штампана и могу се добити и у дотичних друштава, а први је и на прослави раздаван гостима.

У САМОЋИ

Кад развије ноћца мила
Лака своја мека крила,
Кад под велом заборава
Свака жива душа спава;
Тамо куд се поток креће
Мирном долом кроза цв'јеће,
Ђе се чује кроза грање
Анђеоско шапутање;
Куд лепрша вјетрић свјежи
Па с мирисом лако бјежи
Тамо горе
У просторе
Божјег храма,
Ђе херувим чисти леће
И вјечности химну креће
Са звјездама:
Ту на трави, у сред ноћи
Будан сањам у самоћи;
Са жељом се жеља плете,
Мисли лете,
Јуре, хрле —
Васиону ц'јелу грле:
Сад у вису
Звјезда мили,
А у часу
Опета су
У долини у мирису....
Али често, често пута
Кад се роје
Мисли моје,
И даљином мис'о лута,
Једна слика
Милолика
Лагано се мени краде
Тако тио
К'о анђела гласак мио
Из свемира кад га даде.....

Рухо бјело
Обвило јој тјело,
Низ плећа јој златне пале власи,
Л'јепу главу цв'јетни вјенац краси,
А на челу, к'о са неба плава,
Са осмјехом сунце просијава;
Очи њене, два небеска плама
Светиња су и доброта сама;
Рујна зора са крвцом ружице
Полила је њено бјело лице;
Напупиле њене обле груди
С пупољака миомир се буди,
Душу диже
Душа стиже,
Тамо.... тамо, ђе још крило
Лаке тице није било....
Мила слико санка мога,
Санка мога млађанога,
Тајно света,
Реци мени с ког си свјета?
Сред мирисном свога крила
Одхрани л' те бјела вила?
Ил' пољупцем, тамо гори
Рујна тебе зора створи?
Ил из цв'јета
Раја света
Ти на крило паде св'јета?
Ил' те само мис'о ствара
У заносу свога жара?....
Она ћути, ћути н'јемо
Ох, ал' ми се разум'јемо:
У вјечности, од постања св'јета
Она живи, самрт јој не смета,
Гроба нема — не умире она
Сестрица је сунца, небосклона;
Челик труне, у пепо се ствара,
Самрт коси
Све у таму носи —
Ал њу никад нико не обара!
У вјечности вјечније је сила
Увјек млада чаробна и мила.
Кад самртног душа клоне

И у очај-таму тоне,
Кад задухне вихор јада
И умире живу нада,
Кад судбина худа, смјела
Збрише нама срећу с чела
И пробуди горки вај,
Њена речца, слађана и мила
Опет души небу диже крила,
Срце вида, миљем пуни груди
Гони вихор невоље и студи,
Опет срце нечему се нада
И на мрачно наше чело пада
Нове среће затрептали сјај.
Знам је, знам је, то је сестра слави!
Њена рука Јавор-гусле прави,
На гуслама оне танке струне,
На струнама слатке пјесме буди,
Пјесме јече, снагом душу пуне
И све миљем таласају груди,
А срдашца распламћују широм
Напајају анђелскијем миром.
Ој ти, неба даре мио
Света сестро Поезијо!
Ој ти вјечна божја шћери ·
Даруј плама мојој вјери!
Снагом буди
Моје младе груди,
Дај ми моћи, дај ми снаге нове,
Ој пружи ми гусле јаворове!
Једном капцом твоји снага врели
Младалачку моју душу прели..
Да запјевам пјесму лакокрилу
Нека летне моме роду милу:
„Ој не клони, патениче свети,
У вихору невоља и зала!
Са усана̑ нек пјесма полети
За утјеху промис'о је дала —
Нека ноћи али зора свиће
Један часак.... и свјетлости биће!....“

У Мостару.

Алекса Шантић

ПИСМО ИЗ ЛОНДОНА

Инглези често воле да сами о себи кажу да су «*a nation of shopkeepers*» «народ од дућанџија». Тако они могу да изледају и многима који их само из далека гледају и који не знају да се ослободе старих утврђених предрасуда, па да самостално испитују и самостално до праведних закључака долазе. Међутим свакоме ко ма само површно погледа на ствари, не може да не падне у очи да је овај «народ од дућанџија» имао не само генерале какав је Велингтон и адмирале какав је Нелзон, и државнике какви су Канинг, Пит, Палмерстон, Дизраели и Гледстон, него и философе какви су Бекон, Њутон, Дарвин, Херберт Спенсер, и песнике какви су Шекспир, Милтон, Шели, Бајрон, Бернс, Вордстворт, Браунинг, Тенисон, и романописци какви су Волтер Скот, Дикенс, Такереј, Џорџ Елиот, да не помињем и оне који и данас живе и раде. У самој ствари мешавина англо-саске крви са норманском, и комбинација ове смесе са келтском крви Ираца и Шотландаца под управом класичног система грчког, дале су свету један народ од велике телесне лепоте, један народ од изванредне енергије и дубоке поличности. Англо-саска раса и морално политички осваја свет на наше очи: сва северна Америка припада њој, сва Аустралија и Нови Зиланд и најбољи делови јужне Африке, а она влада у Источној Индији а за сада и у Египту. У вештинама живописа и скулптуре она мора да пусти напред латинску фамилију; у музици мора да се поклони Немцима и старијим Италијанцима, па без зависти пушта испред себе младе покушаје одсудно музикалне народне фамилије словенске. Данас на прилику у Енглеској музикални корифеј није Ирац Суливан него

Чех Дворжак. Али у философији, у науци и у песништву она једнако и сада корача испред свих других народа. Могао бих по имонце избројити 72 енглеска песника који и данас у своме песништву живе, који су сви одлични и признати даровити песници, а међу којима има њих 16 који су првога реда. У «друштву књижевника» (Authors' Society) у Лондону има 750 чланова од којих је сваки написао бар по један роман или по који по већи и критиком повољно примљени спев. Само лондонске књижаре штампају годишње око хиљаду романа (већина све у три свеске) а да не узимам у рачун драме, комедије и спевове којих област постаје из године у годину све популарнија. Област романа готово су сасвим за себе освојиле жене; списатељке су успеле да из ње истисну списатеље, тако да је од стотине романа седамдесет и пет написано женском и само двадесет и пет мушком руком. Али у област драме жене до данас нису смеле честито ни да привире.

Све ми се чини да би могло бити и занимљиво и поучно кад би «Отаџбина» доносивала од времена на време поглед на главније и значајније црте духовног, или можда би тачније било да кажем културног, покрета у Англо-Америчком народу. Наравно да би још боље било да она доноси извешћа о таквом покрету и из Француске, Германије, Италије и Русије. Да ли ће уредништво успети са таквом замисли то је тешко у напред погодити; али није тешко а праведно је да му сви у томе срећу зажелимо и да му сваки, колико ко може, и помогнемо[1]. Да бих охрабрио и друге, који би таквом задатку боље одговорити могли, ја ћу да покушам да шаљем такве периодичне извештаје, и ако сам пуно свестан о недовољности мојих способности за то. Храбри ме што знам да ће и уредништво «Отаџбине» и њени читаоци ставити моју добру вољу у олакшицу мојој дрскости.

[1]). Захваљујући писцу на труду надамо се да у овоме лепоме и корисноме предузећу неће остати усамљен. Уред.

Пулзирање англо-америчке образованости, мисли англо-америчког духа из дана у дан и у свима правцима и појединостима својим огледају се најбоље у периодичним, махом месечним часописима који у Великој Британији и у Сев. Америци у врло великом броју излазе. Њих има тако много да је генијални журналиста В. Т. Стед нашао за добро да издаје «Часопис Часописа» (The Review of Reviews), којега је задатак да саопшти садржај свих главнијих периодичних «прегледа» и да обрати публици пажњу на оно што је у њима најбоље и најзанимљивије.

У северо-америчким часописима од ова три месеца прва места заузимљу историјске студије и живописне црте о Кристифору Колумбу. Наравно, до године ће Америка, а с њоме и цео образовани свет, да прослави навршење четири века како је Колумб Америку открио. У свези с тиме стоје и чланци који се тичу светске изложбе, — или како Американци кажу «светског трга или панађура» (The World's fair) — која се приређује у Чикагу у сразмерама просто колосалним. Још се није сасвим престало са панегирицима пок. Џемсу Росел Лоелу песнику кога је Сев. Америка прошле године изгубила а већ смрт другог врло популарног песника Валт Витмана, изазивље у свима часописима анализу поезије тога оригиналног старца. Лоела сам лично познавао као посланика Северо-америчког савеза у Лондону. Био је човек високо образованог, племенитог и у истини поеског духа. По својим назорима и по своме понашању био је више Енглез него Американац. Песме су му биле веома цењене. Знам да му је за једну песму од само неколико строфа издавалац једног северо-америчког часописа платио — пет хиљада динара; Витман је пун духа и оригиналних мисли и правих поетских осећања, али је неуглађен, рамње метриком а већином је певао невезаним стихом. Пало ми је још прошле године у очи, да се амерички часописи радо баве испитивањем закона по-

етике и белетристике и услова за успех књижевника. Један од најславнијих америчких романописаца, Хаоелс, писао је у једном часопису и читаву теорију поетике на основу свога искуства. У Њу-Јорку има нарочита једна приватна школа у којој се предаје: наука о писању романа. Волтер Бенцант, један од најпопуларнијих романописаца енглеских, предлаже да се таква школа отвори и у Лондону. Него ово узгред.

Осим Колумба и његове прославе, и осим прославе скоро умрлих песника, амерички се часописи занимају поглавито овим питањима: о сребру, о лутрији, о америчком систему казнених завода и о биологији.

Далеко највећи број америчких финансијера и економиста припада тако званој «школи би-металиста», то јест оној која тврди, да ће се интереси светске производње, поделе и потрошње добара најсавршеније подмирити кад и сребро буде равноправна посредница размене као и злато. Другим речима Америка жели да све државе потпишу споразум да се у свима и свуда и сребро прима као пуноважан новац као и злато, наравно утврдивши тим споразумом и сталан однос вредности сребра према злату. Енглеска и Немачка признају само злато као право и искључиво мерило вредности и посредницу у саобраћају; њима сад хоће да се придружи и Аустро-Угарска; док Француска и Италија примају и сребро као новац поред злата. Публицисте, финансијери и економисте сев. Америке траже начина како да на своје назоре привуку сав остали свет, те се питање о сребру неуморно и врло живо претреса. — Питање о лутрији више је од локалног значаја али већ две године како страсно занима јавно мњење у свој Америци Северној. Класна лутрија (онаква какву ми сад имамо само са главним згодитком од милион динара!, постоји једино у Њу-Орлеану, главном месту државе Луизијане; јавно мњење у свима другим државама тражи да јој се концесија не обнавља јер налазе, да је та лутрија извор деморализа-

ције. Северна је влада забранила поштама да носе новине у којима су штампани огласи лутријски, као и писма која приватни управи лутријској упућују. Међутим лутрија та има јаке потпоре међу законодавцима у држави Луизијани, који се труде да питање о моралности или неморалности лутрије покрију питањем како управо стоји са самоуправом појединих савезних држава према самом савезу. Етично и економно питање заплело се сад са питањем уставним те наравно живо занима политичке кругове.

Питање о систему казнених завода свагда је јако занимало Американце. У њих се већ поодавно стало на гледиште да је радња преступника и злочинаца махом резултат физичке или психичке болести, и да по томе апсане и тамнице треба да су удешене више као болнице у којима ће осуђеници да се лече. Али пошав са тог гледишта у практичној примени отишли су тако далеко, да је природним начином морала наступити реакција. У званичном годишњем извештају управе угледне «реформаторске тамнице» у вароши Конкорду, у држави Масачусецу, стоји између осталога и ово: «Сваке суботе после подне наши осуђеници имају полу-празник; пуштамо их да се напољу и у великој башти тамнице играју мéте, и обично гимнастичка друштва из вароши дођу тога дана да се са апсеницима у игри надмећу. Програм игре и забаве у празничне дане надмеће се са програмом Каледонијског клуба у његове велике дане. Осим тога, у вече *свакога* дана искупљамо осуђенике у великој дворани и ту им дајемо прилику да чују класичну музику и декламовање лепих спевова, или да гледају какву шаљиву представу или комедију итд. У опште ми се као управа овога завода трудимо да осуђеницима дадемо све физичне, социјалне, интелектуалне и моралне користи које слободни грађани уживају. У тој намери приређујемо у нашој тамници и јавна предавања, за која успевамо да задобијемо суделовање одличних професора науке и вештина».

Ово ће многима да се чини као шала ако не као карикатура; али није него је извод из сасвим озбиљног званичног извештаја. Кад се к томе дода, да је у тим «реформаторским тамницама» храна као у каквом хотелу првога реда (бар тако тврде америчке публицисте и политички беседници;) онда није чудо што се преступи и злочинства у Сев. Америци тако намножавају да су се јавни људи и одговорни политичари просто запрепастили. Кажу да тамо на сваких 26 становника по један долази у апс а у Бостону на сваких 10 грађана по један преступик! Ни мало није чудо што наступа реакција противу оне реформаторске претераности и што се јавна мисао у Сев. Америци занима тим питањем.

Друго једно питање коме сев-амерички часописи поклањају све већу и већу пажњу јесте *биологија*. Свима озбиљнијим посматраоцима пада у очи како се мало у примену уводе закони биологије. Американци почињу озбиљно да се брину о будућности своје расе. «Будућност човекове механичне индустрије», пише један часопис, «зависи од примене закона снергије», а будућност његове целе телесне природе, његовог здравља, лепоте и органске чистоте, јачина његових мишића, нерава и мозга зависи од разумног покоравања законима биологије. У непознавању биологије човек није скоро ништа ни радио да заштити друштво од фаталних процената болештине, злочинства и свакојаке неспособности. Ми смо брзо усвојили железнице али некако не можемо да озбиљно разумемо шта значи закон наслествености; живо смо прихватили телефон и на њ радо прислањамо ухо своје, а оглушујемо се гласу науке, која се нуди да нам каже како ћемо да постигнемо да нам деца и здрава и лепа буду. Деветнајести је век — век механичког напретка; двадесети век биће век биологије. Предмет је по себи одвећ и важан и занимљив, и није чудо што му бистроумни Јенки тако свесрдну пажњу поклањају.

Док се интелигенција Сев. Америке бави поглавито биологијом дотле енглески часописи поклањају далеко највећу пажњу социологији. Да ли да се узакони да ни један радeник не треба да ради више од осам сахата од 24 који чине дан и ноћ, — како с нова да се створи сељачки ред људи који је у Енглеској скоро сасвим ишчезао, — како да се «већма учовече» (хуманизирају) јавни општински домови у које се сиротиња на склониште прима — нарочито шта да се ради те да се радницима осигура да од своје 65-те или и 60-те године примају пензију — то су питања којима се јавно мњење у Енглеској на првом реду занима, и о којима ћете у свима енглеским часописима од ово неколико месеци наћи чланке писане признатим стручњацима. Уз то се с великим интересом претреса и питање о тако званој еманципацији женскиња, о праву жена на све природне радове и на све позиве. Сва та питања претресају се у одсудно слободњачком и напредном духу, као што се и иначе опажа да на свима пољима јавне радиности, у парламенту као и у општинским одборима, идеје државног социјализма добивају практичну примену.

Енглески је народ дубоко побожан па га сва питања која се вере тичу, интересују и страсно узбуђују у мери која нигде ван Енглеске могућна није. Има већ више година како се води контроверза између научних критичара и учених духовника англиканске цркве о томе: да ли је свето писмо доиста Богом инспирисано или не. Борба та траје непрекидно, победа се колеба, час изгледају духовници у добитку а час критичари. Од последњих месеца тако звано «лево крило високе критике» наступа безобзирно, и морам признати да изгледа баш и победоносно. Опажам да многи од најбољих бранилаца утврђених погледа губе духа. Један од њих ту је прошлог месеца написао баш у «Часопису цркава» (The Review of the Churches) «да је виша критика учинила те је немогуће више одржавати стари поглед на библију».

Други један светилник англиканске цркве пише: «Ако је истина што критика тврди, да се солидно историјско знање Старога Завета почиње тек са данима пророка Амоса, Осије и Исаије, онда ће ваљати изменити многе и многе традиционалне назоре. Аврама, Исака и Јакова, да већ и не помињем Ноја и Адама, ваља избацити у времена предисторијска; Мојсије, исход из Египта и бављење у пустињи постају само легендо, и по тој замисли, законске таблице, донесене са Синаја, само су митологија. На кратко ако је истина све оно што лево крило више критике тврди, онда ће у убеђењима људи скорим настати један преврат каквог још није било од како је Коперникова теорија заменила Птоломејску». Него и сам тај, у главноме забринути, духовник вели, да је и за цркву и за веру ипак боље да има и такве радикалне критике него да нема никакве; контроверза траје и даље и можда ћу вам једном приликом о њој опширније писати.

Значајно је да се интелигенција енглеска много занима Русијом, много више Русијом него на прилику Египтом или Индијом. Пре свега је гроф Толстој очарао сав енглески читалачки свет својим романима, који су у енглеском преводу доживели више издања. Данас је Толстој са свом својом ексцентричношћу — а можда у неколико баш услед ње — најпопуларнија личност у енглеским књижевним и друштвеним круговима. Од како сам ја у Енглеској мислим да није било ни једног јединог месеца у коме бар по неки часопис не би донео студије о литерарној вредности његових дела, или занимљиве извештаје о његовом живовању на «Јасној пољани», како се његов пољски дворац зове. — Па онда од како су прошле године у књизи штампани извештаји Американца Џорџа Кенана о Сибирији и о сибирским казненим заводима, енглеско јавно мњење непрекидно поклања пажњу Сибирији и административном прогањању политички сумњивих лица које је у Русији у практици. О Сибирији је писао, за Русе нешто повољније, извештаје и енглески

свештеник Лансдел, а прошлог је месеца изашло и треће велико дело о Сибирији, које је написао млади један енглески дипломат, г. Де-Винт, а које је нарочитим уводом као беспристрасно препоручила г-ђа Олга Новиков (сестра код Зајечара јуначки погинулог Киређева). Волковски, бегунац из Сибирије, и Степњак, бегунац из Русије, подржавају својим чланцима и својим јавним предавањима интерес за Сибирију и политички сумњиве људе које полиција руска без суда у сибирске снегове шаље. — Па онда је глад у Русији дубоко узбудила хришћанско милосрђе у Енглеза те се не само знатна сума новаца прикупила руским сељацима у помоћ (само секта квекерска послала је преко пола милиона динара); него се часописи пуне извештајима о живљењу руског сељака у опште. Кад вам још кажем да овде има јака колонија званичне Русије, па онда још јача једна колонија руских бегунаца, реформатора, револуционара и нихилиста, да овде редовно излазе новине «*Слободна Русија*» као орган руске опозиције која тражи уставну владавину, и друге новине које носе назив «*Најцрња Русија*» (The darkest Russia) а устају против прогањања Јевреја, да по гдекоји лондонски часописи имају редовне дописе о умном покрету у Русији, — онда вам неће чудно бити да ја овде у Лондону више чујем, сазнајем и учим о Русији и о политичном, друштвеном и културном њеном покрету, него док сам у Београду био.

Узгред буди речено и Бугарска прилично успева да се у «најповољнијој евиденцији» држи пред енглеском публиком. Кнез Фердинанд свагда или гости на своме двору или води са собом по Бугарској. по неког Енглеза који одмах плаћа дуг захвалности чланцима који ни мање ни више него износе Бугаре као народ провиђењем одређен да у себе претопи све друге «слабе недозреле и несвесне» народе балканског полуострва!

То што Бугари раде да задобију симпатије једног великог народа, може и нама на поуку да послужи. Него

ако ми ништа и не радимо опет се и на нас добра срећа по кадгод осмехне. Има нешто што ме је утешило а мислим да ће тешити и вас. Ту је скоро главни недељни часопис либералне Гледстонове партије (The Speaker) говорио о Србији врло симпатички. «Енглези», вели писац, «не треба да забораве да је Грчку подигла из гроба европска флота код Наварина, а Бугарску руска крв на Плевни: Србију је подигао сам српски народ без туђе помоћи!» Исти тај писац, за кога још не знам ко је, са великом хвалом помиње нашег Стојана Новаковића као «једнога од најмудријих и најдуховитијих Срба». Па онда сав виши ред интелигенције и друштва лондонског говори о великој вештачкој вредности једне слике из српско-турског рата, коју је наш академик Павле Јовановић израдио и у тако званој «француској галерији» у Лондону изложио. А сав Лондон говори с дивљењем о изванредним електричним експериментима Србина Николе Тесле у кристалној палати у Сиденхану. Кад српски народ може да има оваква два сина, онда српска отаџбина може с поносом и поуздањем да гледа у будућност, и да нема ни мало узрока да тражи да својој деци замењује српско име ма каквим другим именом, па ма то било и специфично «руско» или и само опште «словенско»!

10 априла 1892 год.
Београд

Нед. Мијатовић

ПРИЈАТЕЉИ

Кад год га се сетим, Јоце Николића, учини ми се, као да сам у цркви, и као да осећам њену пријатну хладовину испуњену мирисом тамјана и смирне; учини ми се да гледам слику, што је висила о зид више десне певнице, како оживљује, и као да нешто тајанствено шапће, смешећи се благо и поверљиво.

Тако је изгледао и кад смо седели у «округлој алеји» у башти Пере Марковића, очекујући да се прибере, т. ј. да похвата главне моменте онога што је хтео да нам исприча. Унапред смо знали да ће то бити нешто благо, суморно, тужно и на крају опет тако пријатно, да се и најокорелији песимиста трже, осећајући како га грешничко покајање све више и више обузима.

Било је вече: «На небеском своду кандила бледа сипала су зрак», и само је бедни, беспослени и увек добро расположен попац реметио апсолутну тишину што је наоколо владала

Он остави на страну цветак којим се играше, и отпоче, а лице му се на мах превуче неким озбиљним и величанственим изразом свесног извршења своје дужности.

— Причаћу вам, отпоче он слабим и пријатним гласом, који је изазивао интимност и саучешће, причаћу вам како сам извршио последњу жељу свога најбољег друга, те на тај начин постао *срећан*. Причаћу вам све — онако како је било, и молим вас, да ме у причању не прекидате.

— Нећемо; одговори Прокић у име свију, и он продужи даље своје причање без прекида.

I.

Били смо из истог места рођења, и заједно смо пошли, и ишли истим путем, који нас је посећивањем школе

и туђих кућа — испрва као послужитељи а затим као домаћи учитељи — водио у живот. Био је срећнији од мене, јер је имао оба родитеља, а ја своје мајке и не запамтих, нити сам се могао сећати и причати о нежним мајчиним загрљајима и тепањима, као што је он то чешће чинио, кад год је био добро расположен.

Живели смо лепо и задовољно: ни на шта и ни на кога, не никада не потужисмо један другом, и све што имађасмо, делили смо — и све смо заједнички радили: разговарали о разним стварима, куповали књиге и читали. Волео сам га јако, као и он мене; волео сам га и онда, кад сам му завидео гледајући како му се замишљаји брже и боље остварују, и како јачом вером и лепшим надама ступа у живот «што се почиње да јавља на хоризонту нашега друштвеног живота: пун чари, свежине и привлачне снаге», као што то он чешће говораше. Нисам ништа крио пред њим, казивао сам му све што сам осећао и шта сам мислио; казао сам и то како му завидим, а он би се само смешио, па би рекао: «И теби ће добро бити — ти си добар човек....»

Свршисмо школовање и онда се растанемо, рекав једно другом «до скора виђења!» Он оде у место рођења, а ја изгубив и оца, останем неко време овде, а затим одем «на место опредељења». Он је и даље остао послом код куће код својих родитеља и старих познаника и пријатеља — а ја сам тражио нова познанства. Писмима разговарали смо често, врло често и били смо задовољни саопштавајући један другоме само пријатне ствари. Писао ми је, као и ја њему, о свему и свачему: шта ради, шта мисли и чему се нада; писао ми је о свакој новој књизи што би је набавио из стране литературе, са препоруком да је и ја набавим и прочитам «ради општег образовања и ради *практичнога живота*.» Под последњим изразом подразумевао је он све оно што интелигентан човек треба да зна и да научи, пре него што ступи у *нови* живот, т. ј. у брачни живот; писао ми је и о томе

како напредује у изради темата и како намерава да се што скорије јави за испит.... Само о једној ствари није ми никако писао; а ја сам желео да ми и о томе пише. Није ми никако писао о лицу за које се везивали сви његови назори и замишљаји à conto *новога* живота. Није ми ништа писао о девојци за коју сам знао да је воли; да је сваког дана у њеном друштву, поучавајући је својим причањима о разним стварима, припремајући је, тако рећи, да му буде пратилац кроз живот.

Он је због ње, знам ја и ако ми о томе није ништа причао, одбио понуду једног моћног пријатеља да са службом остане овде где му стоји на расположењу сав материјал за рад и успех. Оно истина тамо су му и родитељи, али он не би морао остати овде за вечна времена, а сем тога, могао је баш и њих довести овде, и да опет срећно живи у њиховој средини. Али он то није хтео — и ја сам знао зашто. Он је то осећао и зато ми никада није о томе ни причао. И доцније причао ми је, пошто га зато укорих, тек онда кад је ствар била сасма сигурна да у скоро постане fait accompli.

У своме претпоследњем писму писаше ми овако: «А о себи и овом приликом имам само повољне ствари да ти јавим. Ја сам самим собом, и са целим светом задовољан, и више него задовољан. Мислим скоро да се јавим за испит и онда — —.» Он не беше довршио последњу реченицу, и ја је у мислима овако допуних: «и онда ћу отпочети *нови* живот у друштву душе, с којом се моја већ давно слила.» И сигуран сам да би је и сâм тако довршио, да је само хтео....

Девојка, коју је он волео, заиста је могла својим бићем да изазове у човеку најоптимистичкија мишљења; да вас тако рећи привеже за живот, да вас спасе од самога себе, кад сте у очајању, и да вас помири са собом и са целим светом. Као чедо наше старе куће, у којој све дише безазленом патријархалношћу што привлачи и опија, на здравој основици на којој почива живот чисте душе,

а под упливом његових благих и одмерених поука, он је *створио* врло лако од ње оно што је хтео — а што воли и љуби.

Била је лепа: са округлим и благим очима застртим веома танким велом сањивости; над њима се извијаху лепе и потпуно сразмерне обрве; усне увек мало раздвојене, и горња мало краћа, те јој све то даваше особите дражи и изглед потпуно задовољног детета, чија је душа мирна као и сан којим спава у загрљају вечито будне мајке. —

И са̂м сам толико пута мислио о њој — увек кад год нисам био расположен за рад; — увек кад год сам у пролеће слушао жубор потока, гледајући како бистри таласићи ваљају испрани ситан шљунак, или кад сам зими стојећи крај прозора гледао како пада снег у крупним пахуљицама и лагано застире земљу; увек кад год сам шетао по пољима и шумама уздишући свеж и мирисом испуњени ваздух; кад год сам посматрао и дивио се величанственом уређењу природе, слушајући чисту природну и опијајућу музику славуја, који се такмичи са својим противником у врбовању своје драге. Ево живота, рекох себи, и онда сам сањао о *новоме* животу. Као какви средњевековни покајник и испосник гледао сам горе к небу што се смеши на нас слабе и немоћне људе, обећавајући нам вечност и блаженство, ако само истрајемо на путу истине и правде. Осећао сам како ме та вечност и то блаженство све више испуњују. Као на крилима, осећао сам, издижем се све више и више изнад земље ближе горе к небу. Погледам доле и видим бескрајност, наоколо то исто; погледам више себе и видим срећу и блаженство, видим *њу* са њеним полуотвореним уснама; видим два реда чистих белих зуба̂, лепе, округле и наметне очи; благи ветрић пуше носећи собом мирис тамјана и смирне, па се игра витицама њене косе — а она их час по забацује, и ја не могу да се уздржим а да се не насмешим. И она се осмејкује, застиди се и порумени

— а ја се још увек смешим. Па и он је ту — и он се смеши, а на лицу му видим неки особити израз, који не могу да прочитам: величанствен, благ, нежан и помирљив, и осећам како тражи да га прочитам и разумем — али не могу.

Сада знам шта је значио тај израз, и сада се јасно сећам да сам га чешће могао видети на његовом лицу, кад год му се јагодице и усне зарумене, очи засветле; кад год је био добро расположен занимајући се својим замишљајима на рачун *новога живота*.

II.

Кад се беше јавио за испит, дознадох преко новина и с нестрпљењем очекивао сам брзојав о повољном резултату, замишљајући шта ће тек после тога бити на рачун онога «и онда.» У тим својим замишљајима гледао сам га како је срећан и задовољан — крај ње. Гледао сам их како пред попом на испиту изговарају да имају драге воље узети он њу за жену, а она њега за мужа, и како се нису другом обећали; попа их благослови, а он затим — не знам зашто сам ја увек тако замишљао — излаже јој своје назоре о новом животу у који улазе — и учини ми се као да му ја дошаптавам — те речи што их он пред њом, пред попом и пред родитељима изговара. Затим их пратим у цркву, пред олтар, али не као какви часник при тој пријатној церемонији, у којој неки грешећи гледају само пуку формалност и ништа више. Гледам како прво попа са дугом и седом брадом, а затим венчани кум, измењује прстење на њиховим рукама, па на једанпут као и на мојој руци, незнам на којој, нађе се један прстен, незнам чији. Онда се трзам од чуда — а затим опет идем даље, и гледам их како стоје крај прозора и посматрају свога синчића како с озбиљном мином вешто хвата лептирове са цвећа у башти; смеју се од радости и нежно се припијају једно уз друго: усне

им се нађу, а сузе потеку — сузе радости и осећања највеће среће....

А кад ми стиже брзојав о повољном резултату испита био сам чудновато расположен. Час по сбузимаше ме неко осећање, налик на страховање, час опет као дете ћеретах са сваким о свачему, а највише о њему. Газдарици својој причах о њему: како је добар, како је срећан и како му завидим; а она рече:

— Е, то последње не ваља.

— Не ваља, рекох, ал такав сам ја; волем га па му завидим.

На његов брзојав одговорим прво брзојавом, а за тим му и отпишем. Нисам никада био сентименталнији наспрам њега као у том писму. Рекох му да све знам; укорио сам га што је све то прећутао и крио од мене. «Ја не бих учинио тако што наспрам свога најбољег друга и пријатеља», завrших писмо.

Он се извињаваше, признајући своју погрешку, и молио ме за опроштај, велећи да је све онако, као што сам ја писао, и да сада најсилније осећа и најјасније гледа срећу што га очекује у *даљем* животу.

*

Сада тек наступише страшна искушења.

После тога писма нисмо се више дописивали. На моје последње писмо чекао сам одговор месец дана. Прође један, па и други месец. На крају другог месеца добијем писмо од његових родитеља, писано *њеном* руком. Тим писмом јављају ми да је слаб, да је пропљувао крв, и да су сви у великој неизвесности. Писмо ме је поразило као гром из ведра неба. Дуго сам мислио шта да радим — да ли одмах да га посетим, или да причекам још који дан. Био сам збуњен — и нисам знао шта ћу да чиним. Мисли о свакојаким могућностима мучиле су ме, и нису ми давали да мирно спавам. Пред очима ми непрестано лебди његова слика: како лежи у кревету слаб, блед, мршав до коже и костију, кашље страшно да ме језа

хвата, и пљује крв; крај кревета видим несрећне родитеље и њу, како се кроз сузе Богу моле. И ја онда скачем, станем пред иконy св. Аранђела Михаила, па се молим као сваки побожан човек, који осећа немоћ своју и силу и власт онога горе на небесима. «Боже! Ти који све знаш, све видиш и све можеш; ти који си цео овај свет створио за цигло шест дана; ти који управљаш њиме и одржаваш величанствену хармонију у њему — спаси га; спаси једину утеху добрих и старих родитеља, који су увек веровали у твоју доброту; одржи их на том путу, не дај да се у очајању огреше о тебе; спаси њу, чија је душа чиста као оне сузе што их лије низ бело анђеоско лице; спаси мене, који воле свога пријатеља до заборава себе самога; узми ето мене....» рекох у осећању немоћи и ужаса свога положаја.

Тако сам ја молио Бога, који је увек добар и праведан, а несрећни глас стиже, да је он, Сава Петровић, мој најбољи друг и пријатељ, ишчезао, отишао у други *нови* живот — умро!

* * *

Дадоше ми писмо, у коме је била исписана његова последња жеља:

«Све остављам теби; воли је место мене, она то заслужује, и буди, место мене, срећан с њоме. Остани код њих — и теши их.»

Испунио сам последњу жељу свога друга и пријатеља — и постадох *срећан*. Ето историје моје прве и последње љубави, коју сам крио пред њим!

Ђелицки

ЈЕВЂЕНИЈЕ ОЊЕГИН

РОМАН У СТИХОВИМА

ОД А. ПУШКИНА

(НАСТАВАК)

ГЛАВА ДРУГА

O rus!
Hor.
О Рус!

I.

Село, где је Јевђен био,
Местанце је пуно миља;
Ког би сладак тренут свио,
Туна небо благосиља.
Двор господски, леп и вити,
Ког од ветра гора штити,
Украј саме реке стоји....
У шареној пред њим боји
Пружају се поља свуди,
И виде се куће сêла;
По пољима стада бела
Гај, што густа хлада нуди,
Запуштени врт је скрио, —
Дријадама станак мио.

II.

И угледни двори ови,
Зидани су к'о што личи:
У миру су (не к'о нови)
А стари их изглед дичи.
Свака ј' соба спретна била;
У гостинској свуда свила.
Царске слике собе красе;

Пећ резана светлуца се.
Ал' сад све је овештало.
Ја баш не знам узрок томе,
У осталом, другу моме
Беше требе врло мало:
Зевању му равно гове̂
Стара сала, к'о и нове.

III.

У ону се собу стапи,
Где ј' с кључарком старац био,
Ком горчаше од ње дани,
И беспослен муве био.
Све је просто: диван — мапи!
Дубов патос, сто, ормани.
Ал' чистота из свег вири. —
И ормане Јевђен шири:
Стакла с пићем — цела чета!
Без расходне књиге није;
А за њом се вотка крије,
И календар «осмог лета».
Пошто с' чича раду пред'о,
Друге књиге није глед'о.

IV.

Како ј' туна самац био,
А да време брже сведе,
Оњегин је намислио,
Да по новом све заведе.
И наш мудрац са свим жаром,
Крај учини јарму старом;
Завео је оброк мали, —
Те га зато сељак хвали.
Ал' због тог се сусед дује,
Препун клетве, препун једа.
Видећ' у том себи вреда.

А други га смешећ' псује.
Те пресуда оде свуда:
Опасна је ово луда!

V.

У почетку свак' му оде,
Ал' на задњем када крилу
Приметише да му воде
Донског ждрепца — праву вилу,
Док на друму кола чују,
Да се гости приближују, —
Наљућени врло тиме
Прекидоше дружбу с њиме.
«Наш је сусед дивљак груби
И — фармазон. Када пије
Све бокалом у се лије!
Руке дамâ он не љуби.
Просто вели: «јесте», «није»»!
О њем' тако глас се вије

VI.

Своме селу тада дође
Нов спахија, човек млади;
И комшилук одмах поће
Да о њему сплетке гради.
Владимир се звао Ленски,
Душом прави гетингенски.
Он крај песме сања, живи
А Канту се клања, диви.
Из германске магле сиве
Донео је ума плоде:
Мисли што га туђем воде
И раздражај маште живе,
Заносни га говор краси,
И до плећâ црне власи.

VII.

Крај развратних, ниских људи
Он још млађан није пао.
Топле су му биле груди:
За доброту све би дао.
Невешта му душа млада;
Ал' га љуљка слатка нада.
Блесак, сјајност, шум у свему
Младо срце плениште му.
Сумње срца, тешке ваје
Слатким сновʼма лако смири.
Живот што се пред њим шири
Загонетка за њега је.
Пред њом му се свија глава,
Видећʼ у том чуда права.

VIII.

С његовом ће да се споји,
Веров'о је, душа нека.
Што његовој блиско стоји
Што му с' нада, што га чека.
Да би мог'о вај му снимит'
Друг ће на се ланце примит'.
А задрхтат' никад неће,
На душмана кад се креће.
Изабраних судбом има,
Што с' не клоне љута боја —
А пород им силна броја
Сјајним лучем, што га има,
Ма када ће нас озарит'
И блаженством свет одарит'.

IX.

Сажаљење, мржња хуке,
Чиста љубав светлом раду,
Па за славу слатке муке,

Буниште му крвцу младу.
С лиром прође доста света:
Кра̂ј Шилера, славног Гета.
Те песничким њихним даром
Згреја душу силним жаром.
Он са силом свога дара,
Не постиде музе миле:
Песме су му пуне силе,
Осећаји пуни жара.
У њим дечја машта оста,
И лепота нежна, проста.

X.

Љубав пева с пуно силе.
Песма му је јасна, лака,
К'о мисао цуре миле;
К'о сан деч'ји, ил' к'о зрака
Сјајне луне пуне моћи;
Ил' ко уздах у самоћи.
Пев'о ј' боље срца жива
И маглена поља сива.
Романтичне руже миле,
Оно место снева лира
Где су у сред слатког мира
Дуго му се сузе лиле,
Рад животу свелог цвета, —
А осамнај'ст тек му лета!

XI.

У пустињи, у сред горе
Оњегин му даре спази;
Суседски га пири море
Те им више не одлази.
На сéла се њихна љути
И разговор натегнути:
О усеву, вину, псима,

Па о својим рођацима.
У збору им баш ни мало
Песничкога осећаја,
Ни досетке, ума сјаја;
Нит' је у њем' знање сјало.
А жене им када зборе
Још је црње, још је горе.

XII.

Богат Ленски леп и мио
К'о просилац свуд се гледа;
Обичај је такав био,
Противит' се њему не да.
Полуруса свака ј' рада,
А кад уђе да ви'ш тада
Како вешто говор скрену:
На самоћу, беду њену.
Па га зову самовару.
А чај Дуња сипа врели.
«Пази, Дуња!» њој се вели.
Тад донесу и гитару.
Она крешти (Боже благи!)
«Ох, дођи ми, дођи, драги!»

XIII.

Ал' за брачни оков худи
Ленски није им'о воље;
Желео је из дна груди
С Оњегином знат' се боље.
Нађоше се. Вал и камен,
Песма, проза, лед и камен,
Једно другом ближе стоје!
Са разлике личне своје
Један другог мрзи доста.
Ал' познанство када дође
Друже љубљу брзо пође, —

Нераздвојност из тог поста.
За ту љубав (знадем и ја)
Понајвише нерад прија.

XIV.

Нема тога сад међ' нама!
Предрасуду гонит' знамо:
Друге крстиш тек — нулама,
Јединицом — себе само,
Сви смо радо Напол'они:
Двоножаца милиони
Људима су само — ствари!
За осећај к'о још мари?
Сноснији је Јевђен био:
Ма да ј' људе добро знао,
Ма да их је презирао,
Он по каткад није крио, —
Те по неког врло штује,
И мисли му радо чује.

XV.

Са осмехом Ленског слуша,
Кад заносно о чем збори;
А ум, што тек снагу куша,
Поглед што му духом гори, —
Јевђену је новост мила.
Хладна речца што га свила
На усти му вољно стаје,
Те помисли: грехота је
Да му умом машти смета:
Та то само собом бива.
Нек се млађан, докле снива,
Савршенству диви света,
Нек ужива машта млада,
Сред заноса и сред нада.

XVI.

Међ' њима се увек спори,
Размишљању што их води;
Ту с' претреса, кад се збори,
Зло и добро, знања плоди,
Предрасуде дуготрајне
И гробова вечне тајне,
Судба, живот.... и још друго,
О чем они зборе дуго.
Жар мишљења силно гони
Песника нам читат' вешто
Из северних спева̂ гдешто;
Јевђеније тек се склони;
Слуша с пажњом, к'о што уме,
Макар да их не разуме.

XVII.

Али чешће годе страсти
Њихном уму што још гори;
Јер одбегнув њихне власти
Јевђеније о њим' збори
Са уздахом неке сете. —
А уздаси ал' им лете, —
Бројати их ко би стао?
Блажен ко их није знао;
Ко одлуком љубав згоре,
И надама ко с' не згрева;
С женом и са друштвом зева
Не бојећ' се љубоморе.
А капитал свога деда
Ко на лажног кеца не да.

XVIII.

Кад дођемо једном тако
Под знамење слатког мира;
Страсти нам се смире лако.

Ал' онда нас вређа, дира
Самовоље тежња клета;
А занос нам посве смета.
Те смирени, не без труда,
Ми слушамо збора луда
Што некоме страсти веже, —
Те за тим нам срце мари!
К'о инвалид када стари
Мучећи се слух напреже
Голобрадог тек да чује
Где се млад већ тако дује.

XIX.

Пламенита зато младост
Баш не може ништа скрити;
Мржња, љубав, бол и радост
Кроз уста јој лако хити....
Гле, љубавног инвалида
Јевђенија важног вида,
Како слуша ствари нове, —
Исповести песникове.
И Ленскоме с пуно чара
Лаки застор с душе пада;
Те Оњегин дозна тада
За љубав му пуну жара...
Осећајни збори ови
Давно нису за нас нови.

XX.

Љубио је, к'о што сада
Већ не љуби нико више;
К'о што душу, пуну јада,
— Песникову — осудише.
Увек, свуда једни снови,
Једна жеља срце лови,
Једна патња што бол спрема.

Ни даљина хладна, нема,
Ни с растанка тешка брига,
Ни музама дати часи,
Ни заносни земље краси,
Ни весеље, па ни књига —
Не мењају дух му чио
Што је силно запламтио!...

XXI.

Још к'о дете, срца мила,
Док за љубав није знао,
Олга га је заробила,
У њене је руке пао. —
По хладу се с њоме вио,
У игри је вазда био.
И венце им већ су вили
Очеви им добри, мили —
Под окриљем мира свёта
Невинашце ово мило,
У којој се миље скрило,
К'о ђурђевак пупи, цвета;
Ког не види, сласти жедна,
Крај лептира пчела вредна!

XXII.

Да̑, она му занос ствара
И машти му пружа руку;
Мис'о о њој даде чара
Са жица му првом звуку.
Збогом игро, сане пусти!
Сад шумарак воли густи,
Па тишину и самоћу,
И сањати, бдити ноћу;
Гледат' месец бледа сјаја
Због којега реткост није
Шетња, кад се ноћца свије,

Па и сузе пуневаја....
А сада нам, јадник, вреди
К'о замагљен фењер бледи.

XXIII.

Увек скромна, увек чила,
Узор миља, узор части;
К'о песников живот мила,
К'о пољубац пуна сласти;
Очи као небо што је,
Дуга коса златне боје,
Поглед, осмех и струк личи
У Олгице.... ал' у причи
Њена слика стоји верно,
Описана красно цела.
И мене је пре занела;
Сад додија неизмерно....
А сад перо нек се крене
Рад старије сестре њене.

XXIV.

Татјана се сестра зове. —
То нам име чудно пада;
У странице романове
Уносим га први сада.
Е, па шта је? Лепо ј', звучно.
Знам, оно је неразлучно
И корена врло јака
Код служавка и код бака.
У имену што нас дичи
Укуса је врло мало
(До песме ми није стало);
Просвета нам баш не личи;
Од ње Руси шта добише?
Тек кицошлук — ништа више.

XXV.

Татјана се зваше мила.
Ал' лепотом сестре своје,
Ни свежином руменила, —
Та не сврати пажње моје.
Дивља, тужна, сетна лица,
Као лане плашљивица.
У родбини беше таква,
К'о туђинка да је каква!
Та ласкати није знала,
Нит' се око својих вије;
Као дете никад није
С другом децом заиграла.
Крај прозора места њена.
Често седи замишљена.

XXVI.

Замишљеност — њена друга —
Од колевке још је прати.
А када је схрва туга
Сањањем је она скрати.
Прстићи јој нежни, мали,
Још за иглу нису знали.
Платну, на ком с' везе, вије
Још живота дала није.
Друго дете наук прима
(И у том му пара нема), —
Шалећи се већ се спрема
Приличности — законима.
Грди лутку, кара боме,
Од мајке се учи томе.

XXVII.

Она лутку — ма да ј млада —
Другом себи још не ствара.
Те о моди, вест'ма града

С њом се још не разговара.
На дечје се шале љути:
Страшна прича ум јој мути;
А још кад се прича зими
К срцу брже, лакше прими.
А дадиља када зове
Ради Олге, игре, шале
Другарице њене мале —
Њојзи игра та не гове;
Досаду јој тешку чинѐ
Смех, играње, шале њине.

XXVIII.

На балкону воли тако
Дочекати зору тајно;
Гледат' како трне лако
Ситних звездâ коло сјајно.
Па хоризонт кад засија,
Весник ветар заћарлија,
Те дан тихо зарумени. —
Зими када ноћне сени
Тамом свију пола света
Те у празној кад тишини,
При магленој месечини,
Сну истока ништ' не смета, —
Рано с' диже с одра мека
Те крај свеће зору чека.

XXIX.

Романи јој сласти миле,
Код њих друштво нађе она;
Обмане јој срце свиле
Од Русоа, Ричардсона.
Отац добар, срце просто
Из прошлог је века ост'о,
На књигу се није дао,

Те јој мана није знао;
Зато није им'о бриге.
Радознао никад није,
Шта то ћерка тако крије
Какву свеску које књиге.
С романа му жена мила
У мал' није полудила.

XXX.

Волела је Ричардсона
Не што га је свега знала;
Нити што би Грандисона
Пре Ловласа постављала.
Ал' кнегиња њој Полина
Из Москве је још кузина —
И та мис'о беше њена. —
Тад још беше заручена.
Али опет, по невољи,
Њен се уздах другом вио,
Што је срцем, умом био
Много дражи, много бољи.
Грандисон је то баш био.
Сержан, кицош, играч мио.

XXXI.

А одела гради себи
Све по моди — тако ј' рада. —
Ал' од свега ништа не би:
Јер под венац дође тада.
Да би бол јој лакше пао
Муж је с њоме отишао
Селу своме, да јој тугу,
(А у каквом, Бог зна, кругу)
У тишини лакше блажи.
Она хтеде да с' разведе;
Ал' за пос'о када седе,

Тога више већ не тражи.
Навику нам небо даје,
Срећи она замена је.

XXXII.

Навика јој јаде тиша,
Којим друга лека нема;
У брзо се сасвим стиша
Јер утеху нову спрема.
Нађе тајну, да крај рада
Самовласно мужем влада,
Који нема своје воље.
И све напред пође боље:
Њене очи сав рад виде,
Води књиге шта је чије.
Соли гљиве, главе брије,
Суботом се купат' иде.
На млађе се своје љути, —
А муж гледа, ал' и ћути.

XXXIII.

Крвљу својом, то јој гове,
У албуме речи ј' вила.
Сад Полином Праску зове;
Певушећ' је говорила.
Носила је корзет уски
Руско Н к'о N француски
Говорит' је кроз нос знала
Ал' се најзад стидет' стала:
Корзет, албум и Полину,
Песме, зашто време страти,
Баци даље. — Поче звати
Акулином пре Селину.
Поче опет сад да мари
За свој «шлофрок», чепац стари.

XXXIV.

Муж је вол'о из дна груди,
Те јој сметат' није хтео.
Све је пред'о њеној ћуди,
А он само пио, јео.
И живот му тече лако.
У вече се каткад тако
И искрено друштво свије, —
Добри људи, све комшије.
Ту се злобно све претресе
И насмеје којекоме...
Кад свршетак буде томе
Онда Олга чај донесе....
А спавању час кад дође
Онда дому сваки пође.

XXXV.

У животу они хране
Обичаје доба стара;
Месојеђа бурне дане
Држе с пуно руска мара.
Обичаје држе верно
И пазе их неизмерно.
Сваки од њих јако ј' вол'о
Руску свирку, песму, коло.
Када народ на Духове
Прати службу тек олако, —
Њих загреје миље лако
Те им радост души гове;
Ал' за столом кад се једе
Све по чину гости седе.

XXXVI.

И старише друга оба.
Док се једном ширит' сташе
Пред супругом врата гроба,

Те му нови венац даше.
Баш пред ручак умре лако.
Свак' је сусед за њим плак'о,
А тек жена с децом што је.
И гледати жалосно је.
Прост је био, али верни.
Спомен сада гроб му краси,
А овако натпис гласи:
«Дмитар Ларин, грешник смерни
Вршећ' дужност бригадира
Овде лежи у сред мира.»

XXXVII.

Кад је својој кући дош'о,
Владимир је Ленски био
Суседовом гробу пош'о.
Уздах му се тешки вио,
А срце му туга мори.
«Poor Yorick!», тужно збори, —
«Сред његова спавах крила.
«А како ми драга била
«Медаља му она сјајна.
«Олгу ми је намењив'о,
«Жудећ' за тим увек живо....»
Ленског мори туга тајна
И схрва га жалост нема, —
Те мадригал гробни спрема.

XXXVIII.

Родитељским гробовима
Читајући натпис плаче,
Те тим даје пошту њима....
Жића стазом све те јаче,
Жетвом часка, покољења,
Моћном вољом Провиђења,
Ничу, расту, зру и вену;

А други им чине смену....
Ветрењасто наше племе
Расте, буја, кипи, жури, —
Прадедовском гробу јури.
Па и наше иде време:
Потомство ће да нас крене
Из тишине, сласти њене.

XXXIX.

Зато, брате, живи славно,
Док ти земски живот траје;
Ништавост му знадем давно,
Али срце ишт' не хаје.
С привиђења очи кријем;
Али наде које вијем
Још ме држе, још ме крене. —
Без спомена, поште лепе
С муком свет бих оставио.
Живим, пишем, не рад хвале;
Душу што ми силе дале
Прославити рад бих био;
Да о мени, док се снује,
Макар једна реч се чује.

XL.

Макар кога да се троне,
Макар киме да завлада;
Да у Лети не потоне
Песма моја доба млада —
Можда ћу се усрећити,
Те ће некад и то бити,
Да с' пред мојом сликом чује:
«То је песник што се штује!»
Нека ј' хвала оном сада
Аноидам' што се диви;

У ком моја песма живи
Што са мога срца пада.
Чија рука жури, хити
Старчев лавор обновити.

(наставиће се)

Р. Ј. Одавић.

ЛИЧНИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ МУЖА И ЖЕНЕ

ПО СРПСКОМ ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ

I.

Изучавање обичајног народног права од врло великог је значаја не само за историју народа у опште и за историју народног права, да је корисно познавање правних обичаја, него то има и велике своје вредности за све друге сродне науке, које се баве с истраживањем, разјашњењем, сравњивањем народних особина и својстава; јер све те науке, као што је већ познато нису ништа друго него различне гране, које излазе из једног корена — народног живота и у њему се опет сједињавају. Али нарочите примене и највеће своје вредности, изучавање обичајног народног права има у законодавству једног народа, што се нарочито мора обратити пажња на то у нас, где још има доста живих народних правних обичаја, који живе и имају примене у животу нашег народа.

Ну и ако је несумњива вредност и значај изучавања обичајног народног права, ипак код нас није била у онеликој мери обраћена пажња на прибирање и изучавање њихово, колико је то изискивала сама вредност њихова. У последње време, интересовање за изучавање правних обичаја народних, почиње све више и више да расте и постиже све бољег успеха, што ће имати не-

сумњивог утецаја на наше будуће законодавство. У овоме чланку покушаћемо, да изнесемо, у колико се то може учинити према прибраном материјалу, да испитамо личне односе између мужа и жене по нашем обичајном праву.

У данашњој нашој народној породици примећава се у унутрашњем њеном поретку борба патријархалног реда са новим правцем т. ј. стари породични патријархални живот тежи да одржи суприматију, да потчини човека, његову личност породици; а с друге стране признаје се потреба његова индивидуалности. Ова се борба јасно опажа у томе, што ми видимо, да с дана у дан све више и више нестаје оне карактерне црте код нашег народа, по којој се наш народ нарочито одликује, а то је — задруга, установа, која се још до данас одржала, при свој супротној тежњи и правцу, која је дан данашњим нашим грађанским закоником, а она се може наћи и код осталих јужних Словена.

«За наш садашњи грађански законик, или за право у њему изложено не може се рећи, да је потпун продукт нашег културног историског живота, као што се то може рећи о језику нашем. Истина у нашем законику има и оригиналних наређења а нарочито у глави, која говори о наследству (§ § 395—415); за тим у глави која говори о задрузи (§§ 507—529). Овим оргиналним наређењима редактори нашег грађ. законика хтели су, да кодификују извесна правна правила, која су важила у нашем народу као обичајна — правна правила као правни обичаји. Ну ово је испало веома траљаво, нарочито су некоректно изражена наређења о задрузи. Један од главних узрока што се задруга, која је у економном и политичком животу нашег народа играла врло значајну улогу — почела *пре времена* распадати, јесу баш сама наређења нарочито § 515, за који белгиски научар Емил Лавелеј, у свом гласовном делу «La propriété dans ses formes primitives,» и с правом вели, да је забо нож у срце нашој задрузи».[1]

[1]) Анд. Ђорђевић проф., Стенографске белешке грађ. прав.

Ну да ли би задруга морала у даљем току нашег културног развоја пропасти или не, као што неки од научара примећују, то би свакако било питање будућности.

Под утецајем оваких агената појавила се јака струја за деобом. Млађи ожењени чланови задруге почињу се делити од својих задругара, оснивајући за себе своју кућу, своје газдинство и своје независно живљење, градећи за себе, услед чега веће породице распадају се на мање, крупна газдинства — на мања, веће задруге замењују се малим инокосним породицама, која се састоји из мужа и жене, синова и кћери.

На тај начин ми застајемо породицу срп. народа на прелому, у коме се види колебање патриархалног начела и нагињање к деоби и стварању личности са својим самосталним положајем; али при свем том, ми јасно видимо, да патриархално начело још живи у средини народне масе.

За сад син не види се као имућна личност из средине породице; он се налази под влашћу оца, користи се ужитком, ради за општу корист, ну нема свог засебног имања. «Кућни старешина — домаћин заповеда, шта ће се, кад и како радити; он одређује сваког од млађег на посао и у сваком кућном раду помаже и сам где и колико доспе. — Он светује и кара немарне; он суди и поправља споречене задругаре (он само млађе може ошинути или и истући, а према свима другима пак савет и артовање употребљава)».... Ова власт старешине ограничена је у располагању с имовним договором осталих чланова, ништа не може старешина задруге продати ни отуђити што се задружног имања тиче без договора с осталим члановима пунолетним.

Према овоме са овим се да̂ појмити, да је личност жене у задрузи подчињена власти мужевљевој: Патријархални принцип тако се дубоко укоренио у појмовима народним, тако упорно живи и тако мучно уступа но-

вим идејама, да чак и самим подељеним инокосним породицама, које служе као пут за ослобођење од патриархалних начела у свези породичног права, допринеле су мало користи у области личних односа чланова у породици, ма да је показало јаког утецаја на области имовног права.

Да би дали себи боље и јасније представе о положају жене у породици и њених односа према мужу, потребно ће бити да видимо, како се сам народ изражава у својим песмама и пословицама; како гледа девојка на своју будућу удају, на односе према своме будућем мужу и на своју судбину у браку. Ова су питања од врло значајне вредности при испитивању личних односа, између мужа и жене, јер решење њихово показаће нам, какве у опште представе има жена о својој судбини у браку. да ли она жели, да се што пре уда или да ли она налази. да је бољи живот девојачки, него да је удата. Ова питања потребно је тим више расматрати што норме обичајног права у области личних односа између мужа и жене не могу дати потпуно јасног и завршног појма о правима мужа и жене, јер обичајно право у овој области није никако строго опредељено и ограничено, но на против оно је еластично и растегљиво; у опште одржава се принцип власти мужа над женом и принцип, — да се жена покорава и то се на крају крајева своди на то: да први у толико има права распрострети своју власт, у колико је последња дужна показати се покорна т. ј. своди се на питање о обиму власти мужа и покоравање жене. Ну и на ово питање мучно је добити строго опредељен одговор, јер лични односи између мужа и жене, до данас, у очима народним, рачунају се у такву област, у коју тешко је улазити и судити; и при свем том никако није појмљиво, да се жена и муж сматрају као равноправни.

Готово по свим народним песмама нашим све женске песме, које се односе на удају, сведоче нам о томе

да девојка полазећи за момка, не осећа се због остављања своје куће и сродника тако тужна, тако:

Жарко сунце на заходу, хоће да зађе;
Наша Мара на походу хоће да пође:
Молио јој се мио бабо, да јошт' не иде.
„Богме хоћу, мио бабо, врпјеме ми је."
Жарко сунце на заходу, хоће да зађе,
Наша Мара на походу, хоће да пође;
Мајка јој се смерно моли, да јошт' не иде,
„Богме хоћу, мила мајко, врпјеме ми је."
Жарко сунце на заходу, хоће да зађе,
Наша Мара на походу, хоће да пође;
Браћа јој се лепо моле, да јошт' не иде,
„Богме хоћу, мила браћо, врпјеме ми је.
Жарко сунђе на заходу, хоће да зађе,
Наша Мара на походу, хоће да пође;
Сестре јој се с плачем моле, да јошт' не иде,
„Богме хоћу, миле сестре, врпјеме ми је." [1]).

Али свакако је по нашем обичајном праву мужевљева власт доста пространа и без контроле у њеном поступку. При удаји и удомљењу девојке, она је у већим случајевима, као нека играчка у рукама њених родитеља, јер они њу удају за онога, за кога они мисле да је подеснији и бољи; њена је улога у овоме у ствари пасивна.

Отац решивши да жени свога сина, саветује се са сродницима, коју ће девојку узети за свог сина. Решивши ово питање он, сагласивши се са сродницима — шаље било мушко било женско родитељима те девојке с молбом за допуштење, да дȁ своју кћер за његовог сина.

«По томе женидба у Призрену закључује се и без виђења заинтересованих лица. Младожења и девојка не питају се о пристанку на њихов брак.... судбина њихова потпуно зависи од родитеља, а у неколико и од сродника њихових.» [2])

[1]) Вук. Стеф. Кар., Срп. нар. пес. стр. 299.

[2]) Обычай и Пѣсни Турецкихъ Сербовъ М. С. Јастребов стр. 295.

За Црну Гору каже Медаковић, да се још и сада девојка с момком не питају воле ли се, већ то одређују родитељи. Пре но што ће родитељи девојачки одрећи девојку, ваља да питају своје братство, да ли ће је дати. Сваки братственик има ту и гласа и дела, јер је братство држи као за сестру, коју, да јој до невоље дође, морају бранити. [1])

По Вукову тврђењу очина је брига сину жену изабрати. [2])

Ми не можемо дати особеног значаја тим формалним странама, оних, који ступају у брак, које се односе на питање, да ли девојка хоће да пође за онога, који је тражи? Ова су питања само извесна форма, а девојачка воља, она може бити одстрањена и управо извештачена, пошто она може бити присиљена родитељском влашћу, по својој самосталној имовној савесности и друштвеним мњењем. Ово ће нам постати у толико јасније, ако обратимо само пажњу на огромну масу факата из друштвеног живота, не само нашег сеоског сталежа, но и у осталим слојевима нашег друштва — факта нам дају довољно доказа о сличности положаја девојке у овим случајевима нашег друштва. Код нас је познат тај општи факт, да при таквим случајевима, где родитељи неће, да се одлуче, да пристану на избор, који је њихова кћи учинила, да се обично свршава одбегавањем девојке младожењи, што је нашло свога законског израза у нашем грађ. законику, у § 69 под в) «Без питања и допуштења очина или материна или туторског, осим по полученом дозволењу од надлежне власти у случају навршене 18 године момка и девојке.»

«Код овог § додато је и ово:

«Но како је народна скупштина 17 септембра 1858 год. предложила да у напредак у оним случајевима, где

[1]) Живот и обичаји.

[2]) Ковчежић стр. 43.

девојка одбегне за момка, примирителни судови у садејству с надлежним свештеником, кога ће дужност бити најпре испитати да између момка и девојке не постоји сродство, дају допуштење за венчање.»

Али колика већина случајева не сврше се овако, но се покори вољи родитеља. А међу тим од врло велике је важности у народном животу ономе, јер у томе зависиће у многоме будући живот у браку, њихови лични односи и цео породични живот. Осећаји узајамних симпатија девојке према момку, осећаји љубави нашли су врло јаких израза у српском језику народних песама.

Још ваља додати овоме, да је не мање преовладао колорит економски. Родитељи младожење и девојачки желе у већини случајева, да удоме своју децу са богатим, не обраћајући пажње на то, да ли они имају ма каквих симпатија једно према другом. У збиркама наших народних песама ми примећавамо ову карактерну црту при закључењу бракова.

Не мање такође и момак страда, кад га родитељи приморају, да се венча без његовог пристанка и избора његовог срца. У питању о удомљењу, то је питање родитељске воље, које има ево своје значење патриархално, и противити се њој није могуће, јер је у рукама родитеља сва имовска власт и на њиховој је страни и друштвено мњење, које се лепо илуструје у ова четири стиха народне песме.

„Тешко земљи куда војска прође,
И девојки, која сама дође“

Првог јутра биће прекорена. «Да, си арна не би сама дошла.»[1]) Још је у његовим рукама сем тога, страшно срество — проклетство, кога се српски народ јако боји, што дете, које су проклели родитељи, нема мира ни среће ни у будућем животу ни у гробу. Ово пространство родитељске власти, у свом своме тиранству, најбоље се огледа.

[1]). Јастребов стр. 152.

у песми и њеним варијантима «Смрт Омера и Мериме», у којој ми налазимо, да се на трагичан начин разрешава цео заплет. У овој песми преставља нам се миловање двоје младих:

„Двоје мили у милости расло,
Омер момче с Меримом девојком,
Из малена од три годинице."

Детињско дружење најпосле је прешло у узајамну љубав у младићском добу. Њих двоје осећали су наклоност једно према другом, али мати Омерова дознавши о томе, неће да јој се син жени са сиротом Меримом, него као што је и он сам из «богатог и господског рода». Мати говори своме сину.

„Ој Омере, моје мило перје!
Ајд' Омере, рано материна,
Ајд' Омере, да те жени мајка;
Ти се мани Мериме девојке,
Љепшом ће те оженити мајка.
Л'јепшом Фатом, Атлагића златом,
Која но је у кавезу расла,
Није вид'ла сунца ни мјесеца;
Нити знаде, на чем жито расте,
На чем жито, на чему ли трава
Нити знаде, шта је мушка глава."

Овде ми видимо опис девојке идеала патриархалног периода, која је за цело васпитана за будућег мужа, да њом може владати по својој вољи. Они није ништа видела нити што зна; сем тога ми видимо циљ матере, да се Омер ожени богатом девојком. Омер не пристаје на тај брак.

„Нећу боме моја мила мајко!
Нећу Фате за живота мога,
Већ ја оћу Мериму девојку."

Мати се ни мало не обзире на молбу сина. Она иде Атлагићу и сватове купи. Сватови се сакупе, но младожења не оде по девојку, за њега је отишла његова мати.

Ма да се то родитељима девојачким учини чудновато, при свем том они испраћају Фатиму у дом њеног младожење. Сватови дођу дома, Омер неће да невесту скине с коња, а она неће да слази, док је младожења не скине. Мати зове Омера, но он неће да приђе; тада она говори:

„Проклета ти моја рана била
Ако злато са коња не скинеш!“

Противу тога аргумента не може Омер да се одупре; он устаје на «ноге лагане» и уводи невесту у свој дом. Тужна је била ова свадба за Омера, жалосна и за Фатиму, која говораше:

„Не куни га, драга нено моја!
Јоште си га синоћ пожалила
Како си га силом оженила.“

Омер умире прве ноћи брачне, с тога за њим умире и његова верна Мерима и саране их у један гроб, у једном сандуку. Песма се свршава признавањем божијег суда.

„Бог убио и старо и младо
Ко растави два мила и драга!“

Призивање у помоћ Бога бива с тога, што судови и закони човечански показали су се немоћни у овим питањима.

Песма ова показује нам својим трагичним дјеством цео протест против безграничне власти и силе родитељске односно бракова њихове деце; овај протест у том времену јесте протест у опште противу свију патријархалних начела, која не признају оделите личности код чланова породице, њихову личну вољу, но која усредсређавају потпуну власт у рукама старешине, од кога зависи делање чланова породице.

II.

Прелазимо сад на расматрање самихјнорама обичајног права, која се тичу личних одноеа између мужа и жене,

Као прва обострана обавеза за мужа и жену јавља се *заједничко нераздвојно живљење.* Ова обострана обавеза мужа и жене истиче из самог принципа брака и признаје се обичајним правом. По нашем обичајном праву никако није допуштен раздвојен начин живота за неко одређено време. У погледу овога питања овде не може бити неке средине, но или остају у браку да живе заједнички или се брак коначно кида.

Кад и у ком случају може бити распуст брака, прецизних и тачних норама нема у погледу овог питања у нашем обичајном праву, шта више може се рећи да влада самовоља и ћуд од стране мужа и он просто може да отера жену, и да се другом ожени а да за то никога не пита нити да одговара коме. Ми ћемо навести главне разлоге, ма да може бити разних узрока због којих може бити развод брака:

«Јадна вјеридба гдје се још не зна хоће ли једно другоме угодно бити, што често Црногорац, кад је девојку испросио, хоће да је води, па баш да и зна да га много и не воли, *а каткад и ради тога, што има мужева, који од обијесги хоће да мијења.*»

«Отприје се на законити поступак мало гледало, већ је се то *лако и својевољно* догађало, али би ипак за то освета била, која би често искоријенила једну и другу фамилију. Ради тога митрополит Петар I. издаде наредбу, по којој се, — допушта распуст, о коме суди господар земље.»

Распуст може искати и једна и друга страна, ради пристојних узрока. Али кад су муж и жена договорни, те обоје једнодушно траже распуст, мора једно да плати срамоту, и та срамота се плаћа са 50 талира.

Ако је муж подадро за распуст, онда он плаћа, ако ли је жена, онда плаћа њезин отац. После овога простог распуста, муж се одмах жени с другом, а невјеста се удаје за другог.

Ако муж и жена који траже распуст, имају дјеце, онда иде са распустом теже, јер суд одбије распуст по разлогу томе, што имају дјеце и да су имали међусобну љубав.

Онда пак ако муж ухвати жену да је погазила брачну свезу, распуст се чини без одмака, али се срамота не плаћа».[1] Вук Врчевић саопштио је распуст женидбе у Грбљану у «Правдоноши»[2] и ми ћемо га овде изнети у целости: «*Кад не би имао муж и жена деце*, или *да би омрзнуло једно другоме*, распуст или прекинуће женидбе зове се *прекинуће гатњика* нпр. прекинули су гатњик, прекинућемо гатњик и т. д. Ако муж науми да отправи жену, треба да он њој предложи распуст, ако она пристане, кад он говори са братсвом (с родом) њезиним и ставе шест људи, као за помртве главе, и колико они осуде, толико треба да јој да. Тако исто и ако жена предложи мужу ваља да она њему плаћа. Доста пута када су обојица замјенито задовољни, сами се између себе нагоде, те једно другоме по погодби платн. Распуст бива овако: саставља се ближњи од рода женина, и од рода мужевљег, па муж извади гатњик из гаћа и ухвативши муж за један крај, а жена за други прекину обојица једним ножем, којега заједно лијевом руком држе, за знак да се већ једном за свагда између њих прекида љубав, и да је слобода да се муж жени отклен хоће, а жена удава гдје може. Али разумјева се да је ваљало имати за то дозвољење и благослов од црквене власти.

Вук Караџић вели: «У Србији за владања турскога *кад је ко хтио жену пустити, није му требало ићи попу ни владици*, него кадији или муселиму.

Доста пута је онај, који је хтео жену пустити, осјекао јој перо од шамије на глави или рогаљ од скута на ха-

[1] Живот и обичаји Црногораца. Медаковић стр. 133—136.

[2] Број 27. 1861 год.

љини каквој: па је од себе отерао и на суду распустио се с њоме. А и за Милоша Обреновића свештенство се готово није ништа мијешало у пуштање жена, а готово је тако било и за времена Карађорђева».[1]

Интересантан пример што се тиче овога питања налазимо у протоколу шабачког магистрата (од 1808 до 1812 г.) под бројем 93. где се пресуђује неком Сави Томићу да отпусти жену, која се за њега удала по други пут. Узрок овоме био је тај, што јој се први муж жив вратио из фрајкораца и дошао опет у Србију. Из овога примера, кога смо у главним цртама саопштили, види се мужевљево право, да може тражити натраг свога брачног друга, ма да је у овом случају Марија са овим другим мужем имала 4 деце.

Даље под бр. 338 у напоменутом делу наилазимо на један пример, из кога се може видети, да се распуст може и тада добити, ако би било такве *јаке омразе између мужа и жене*, да с тога не би могли заједно живети. Ми ћемо изложити целу садржину тога текса:

«25 августа дође Станко Тодоровић с његовом женом Аном, с којом није могао живети, и због ње трећи ред долази на суд и два пут због ње у кули био је. Тако ми за право нађосмо да се растану али он да се не може женити, а она удати, него л свако о себи да живи, и дете мушко да остаје код Станка, који јој даде на пут 10 гроша».[2]

Поменућемо још један пример о овоме предмету, из истог дела, који се налази под бр. 406, из кога можемо видети, *да ако не би било довољно узрока за распуст, брак није могао бити разведен*; а крива страна плаћала је казну за то.

«24. октомбра пресуђено Петри из Свилеуве, која се терала са мужем и хтела се с њиме распустити. Али ми

[1] Вук. речник под речи пустити.

[2] Гласник срп. учен. друш. прот. Шаб. маг. стр. 61.

смо нашли да је она крива а он није крив; тога ради осудисмо њојзи 25 камџија и са мужем да мора остати и од данас да нема кавђити се са мужем својим, него у миру да живе.[1]

Из наведених података, а и из осталих прикупљених у нашем обичајном праву, не може се с тачношћу на сва питања, која би из овога предмета сљедовала, дати потпуна одговора, јер нема довољно прикупљених ни до данас извора, са којима би се могло на ово питање дати одлучна одговора, а и што су норме самога обичајног права еластичне и растегљиве. Тако ми не можемо чинити каквих разлика између правог divortium и простог separatio a thoro et mensa — нити је могуће наводити узроке, због којих би се могло тражити и једно и друго; и још мање набрајати последице овој и оној врсти развода.

III.

Напоредо с обвезом заједничког живљења иде обвеза за мужа — *да издржава жену и децу*, а за жену — *да се занима кућењем*. На тај начин ми видимо, да је муж дужан да тече, а жена обвезна је да чува тековину мужа. Да је муж глава куће и старешина породице, то се види из народних пословица које га обележавају као главу и старешину куће. Тако народна пословица вели: «Тешко кући где није господара». Он заступа кућу у свима спољним одношајима и стара се о стању њеном. Женина је пак дужност да се стара о унутрашњем уређењу њеном «Не стоји кућа на земљи него на жени». вели народна пословица, што веома јасно илуструје дужност жене као домаћице.

У опште може се рећи, што се тиче кућне радње, то је женски посао. Милићевић каже за женску радњу у Србији, да је одвећ теретна, па била она у задругама или инокоштини, и да ко те терете није својим очима

[1] Ibid.

видео, томе је тешко представити њих и описати. Осим тога, он вели, што жена по своме опредељењу рађа, доји, негује и отхрањује децу, она одева од главе до пете себе, мужа и своју децу, а често још по неколико из задруге (и то од платна које она сама утрља, изгребена, опреде, смота, скува, оснује, изатка и убели. Тако бива и са вуненим оделом, у коме људи помогну толико што истрижу вуну с оваца и поделе је међу жене па после све што треба раде саме женске), — жена готови јело сваке врсте и на свом рамену мора га радницима однети, ма они и па сат хода далеко били, она музе стоку, сири сир, доноси воду за кућу, и опој стоци и живини која лети пасе онде, где нема воде; као и сва остала послуга у кући женску гледа. Али мало има и пољских радова, у којима жене не помажу људима, а људи може се рећи ни у каквом домаћем не деле терете са женама. Врло је редак човек — у селу — који би место жене донео воде кући или сам, кад би она и болесна била, умесио хлеб, јер се то сматра као посао женски, посао, који човека (као) понижава.

Овакав положај жене као домаћице, више је или мање подједнак у свима крајевима нашег народа. Навешћемо овде о положају жене у Црној Гори где је женама још теже, него код осталих Срба. — «Овдје често човјек може видјети напрћену жену с бременом, која једва може носити, гдје се пење и вере уз крш и планину, а мужа уза њу гдје шета с пушком на рамену, и с чибуком у руци. Црногорка као и друге Српкиње особито у Босни, Херцеговини и Србији, ни мало не промењују свој обичан начин живота, баш ни кад је теготна него до часа порода ради као и вазда».[1]

Пошто код нас постоји задруга као установа која живи у народном нашем животу, као што смо то већ

[1] Montenegro und Montenegriner p. 35 и 96 сравни и Ami Boue, Les Slaves de Turquie p. 109.

на свом месту и споменули, то се морамо обазрети и на ту страну, да видимо какав положај заузима жена у задрузи, где нема више задругара ожењених.

Обично је домаћинова жена домаћица, али то не мора вазда и свуда бити. Ипак мора да је удата: девојка никако не може бити домаћица, као што може момак домаћин — а тешко и удовица.[1]

«Међу женама је она прва, којој је муж најстарији, премда су оне у својим пословима независне једна од друге. Жена добива старешинство по мужу па ма она удадбом и млађа била. На прилику два су брата у задрузи, оба жењена и старијег је и жена у кући *старија*, па и ако она умре, а он се ожени по други пут, опет је ова друга његова жена *старија* од своје јетрве, која је истина пре дошла у кућу, али за млађег брата. Изузима се случај, кад је старешина у кући *син*, коме је још жива мати, која је тада старија од домаћинове жене. У осталом то не значи много, бити прва међу женама, јер су њина права и дужности скоро једнаке свакојако.»[2]

Да видимо сад какав положај заузима жена кад се уда за једнога члана задруге? Она тим самим постаје правим чланом задруге. Отуда следује, да мора имати, као и други, задругарске терете и права.

Што се тиче женске радње у задрузи и њене поделе, она је следећа: Женама у задрузи подељена су права и дужности. Оне редом раде све кућевне послове: тако редом сире сир, т. ј. свака мора бити једно лето станара те мусти краве, сирити, сабирати масло и скоруп; а друге, које код куће остану, морају *радити*. Ово бива овако: свака жена мора *недељу дана*, од понедеоника у јутру почињући, месити хлеб, кувати јело и носити га радницима, где се узпаходе на раду. И за ову

[1] «Преглед задружног стања Срба сељака: у Гласнику српске словесности књ. 3. 1857 Милићевић Богишић ibid стр. 41.

[2] Богишић, Prav. obic. Slov. стр. 34.

недељу дана. докле која реди, не иде она на рад, ако је задруга већа, ако ли је задруга мања, она и у пољском раду помаже колико доспе. Од рада се ослобођава *свекрва* и новодоведена *млада*, и једно и друго у оним задругама, где је слога и љубав, а догађа се и у неким кућама: свекрву терају да *ради* докле год може, а младој, што по реч, трећи дан руке у тесто (т. ј. да ради); тек ово обоје не служи задрузи на дику, и тако да се изразимо, опште мишљење не одобрава овакве поступке.... Жене имају у своме женском раду много правила, која нигде нису написана, ну која се предавањем *од оца на сина* изучавају и чувају »[1]

Жена дакле мора радити све домаће и пољске послове, прве сама а друге у заједници са мушкима. Она готови, спрема по кући, шије, везе, преде и тка. Иде на пазари и носи тешка бремена уз велике стране на леђима; иде на воду и млин, у дрва и за стоком. Жена ради негде више негде мање, како у коме крају нашега народа, али у опште може се рећи, да је она у тежем положају од мушких и да је жена на селу душа кућења.

IV.

Пошто смо карактеризовали народни поглед на жену као домаћицу и раденицу у кући свога мужа, ми ћемо прећи сад на питање о власти мужевљевој у опште и о подчињености жене. Ово се питање рађа само по себи при карактеристици жене, као несамосталне домаћице куће и мужа, као главе целе куће и кућења. У даном случају ми се сретамо с питањем од највећег значаја и у исто време врло мучним, не обзирући се на то, што на први поглед не изгледа нам као такво. По нашем мишљењу, што се тиче овога питања, положај сеоских жена зависи врло јако и готово *произвољно* од воље мужа, а то с тога што су норме обичајног права у даном питању тако неопределене и тако много дају простора злоупотребама

[1] Милићевић. ibid.

мужевљеве власти, да се не може посумњати у знатно понижени положај жене и у пространство власти мужевљеве.

Ми смо већ видели утецај ове власти при разматрању питања о заједничком живљењу мужа и жене, о положају жене, као домаћице и раденице у кући — и свуда смо приметили трагове надмоћне воље мужа, према којој воља жене у огромно надмоћним случајевима уступа; сад ћемо се обрнути питању о самом вишем изразу мужевљеве власти, т. ј. о праву мужа, да може телесно казнити жену, што се и у томе такође врло јасно види подчињеност жене.

Ако се буду расмотриле установе патријархалне породице, ми ћемо видети да се у њој чува још од давнашњих времена, и санкционисано је религиозним предањем, право мужа да може бити потпун и без контроле судија како жене, тако и чељади без разлике. По Ивану Шелухову, ово предање још живи код Велико-Руса. Ово се право простирало чак дотле, да је старешина куће имао право на живот и смрт односно своје жене и чељади; код Римљана таково је право муж исто имао. У старих Немаца муж је такође могао жену и продати и поклонити коме је хтео.[1]

Право ово ускоро је било ограничено сродничким везама и услед тога и власт му је била ограничена; али право судити жени за такве преступе, који, по мишљењу мужа, повлаче за собом телесне казне, и бити извршилац у исто време тог решења, није било одузето од мужа ма да је мало по мало сљедовало и то затим, да и муж није допуштао себи да жестоко поступа са својом женом. Али ово право ни до данас није могло престати са свим, и нема сумње да ће оно све дотле трајати, докле не буду мало умекшане нарави.

[1] Grimm. R. A. 461. Lex Saxonum XVIII. у Енглеској, вели у примедби Богишић, још и данас, међу простим народом случи се, да муж продаде своју жену. стр. 130, Pr. ов. u Slovena. 1867 год,

Ово право мужа као судије, које му даје право да може казнити жену телесном казном, признаје се и по нашем обичајном праву, ма да оно прописује у неколико ограничења, да муж не сме злоупотребити ово право; јер ако би муж злоупотребио ово право, онда наступа онај случај што смо раније поменули, кад смо говорили о разводу брака, да би жена имала тражити развод брака. Али како је жена у далеко претежном броју случајева економно зависна од мужа, то се право да̂ злоупотребити а и злоупотребљава се. За ово право мужевљево навешћемо одељак из једне народне песме, где при почетку свадбе девојке с песмама невесту опомињу, да је дужна у новој кући бити добра, а да срдитост, ако је има, ваља да остави у својој кући, иначе онда дају право зету у само невестино име, терати злоћу из ње шибиком. Ево одељка из те песме:

Косто ми Стани поручи,
По оној златној јабуци:
„О Стане моја душице,
Чуо сам да си срдита,
Срдита и огњевита,
Нег' Стане, моја душице,
Остави срдост у мајке,
А живи огањ у браће,
Не нос' га мени у двори,
Не омрази се са мајком.“
А Стана Кости поручи,
По оном сивом соколу:
„О Косто, срећо весела,
Ако ти будем срдита,
Срдита и огњевита,
Направи златну шибику,
Па мене шибај у дворе,
По оном скуту свиленом....“

Ради потпуности навешћемо и кратке белешке из извора, да би добили што потпунију слику о положају жене према мужу.

Жена је код Хрвата на селу, вели Шеноа, душа господарства. Она ради све кућевне послове, о чему смо ми већ говорили на свом месту, па додаје: «И са свим тим она је мужу толико подложна, да кад су гости, несме ни за трпезу сести.»[1]

За Буњевце око Јабланца Вукалић вели: «У инокосној фамилији влада пословица: «Муж на полицу, жена на столицу», па тако и бива: мужевљеви су послови само вањски, а женини кућни. Жена располаже по вољи кућним производима.... али ако су од веће вредности, мора мужу јавити и разлоге дати.

Кад муж није добар господар, онда народ одобрава женино заповедништво, само да им заједнички иметак не пропадне, у колико га жена уздржати може. — Народ у опште држи иметак на мужевљевом имену, тако је и код *доведена* (домазета).»[2]

О заједници иметка мужа и жене, народ вели да жена тонут' мора, она не сме по врху пливати; — а најбоље је кад имају све скупно, а господар неко мора бити.

Што се уважења тиче, држи се да је мушкарац, и да му није више од 8 година, нешто више него жена, али зато жену нико такнути не сме, коме је живот мио.[3]

За Црногорку каже Медаковић: «Она је у свему поносита.... али мужа свога поштује и покорава му се тако да је скоро роб свога мужа; без знања мужевљевог неће никуд поћи, и оно што му рече, она зна да то мора бити.»[4]

О одношају између мужа и жене и њене подчињености према мужу, Богишић вели: «да је жена и код Словена у исто тако строгој manu mariti; како што је и код Римљана била, ако не у још строжијој; па по томе об-

[1] Bilder aus Croatien. Oesterr. Revue 1866 144.

[2] Богишић Prav. ob. slav. стр. 129.

[3] Düringsfeld. Aus Dalmatien I. 181.

[4] Живот и обичаји..., 20, 22.

sequium in reverentia које је римска жена била дужна показати мужу, није ни мало мање ни у Словена. Потврду томе налазим у народним песмама. Код Срба сељака, н. пр. у обичном животу ни слуга не зове господара тим називом, а камо ли да би жена мужа. Ипак народна идеја да је жена подложна мужу, па да га је поштовати дужна, изражава се у многим српским песмама, где жена назиље мужа «својим господаром».[1] Да би муж жену у песми звао «својом госпођом» сасвим је ретко, па ако се где и случи, то бива највише ако је реч о отменим особама, као што су цареви, краљеви, банови и т. д.[2]

Велика већина женидаба бива, да жена, која се удаје оставља своје родитеље и своју родну кућу и прелази у кућу заживотног свога друга. Но то није увек правило, које не трпи изузетке, тако је и овде изузетак кад муж, како се каже, *отиде на улаж, постане домазетом, уљезом, доведеним, принузом уда се* и т. д. Но како се овим не мењају односи између мужа и жене бар у већини случајева и у већини крајева нашег народа, што се и изворима потврђује, да се домазет равна сину тастовом, а жена његова да има исти положај, као да је из друге куће доведена, једино што домазет мења презиме и узима свога таста или браства, то ми нећемо ништа говорити о овом изузетку, пошто се односи између мужа и жене ни у колико не измењују.

V.

Питање о мужевљевој власти; о потчињености и покорности жена стоји у првој и неоспорној вези с питањем *о брачној верности.* Оно спада међу најважније одношаје између мужа и жене — fideltias conjugalis, оно је обострано право и дужност не осврнути брачне постеље. Питање ово ваља да размотримо с две стране: 1) како

[1] Сравни нар. пес. у др. књ. Вук. збир. Бр. 25, стих 89, песма 31. стр. 145—146 и т. д.

[2] Сравни нар. пес. ibid. пес. 45. стр. 16. и 21., пес. 61 стр. 140 итд.

гледа обичајно право на брачну верност? 2) да ли у потпуној мери мужу и жени налаже одговорност за нечување њено?

Код свију народа строго се на то полагало и гледало, а код Словена је још у строжијој мери гледано, да жена не прекрши ту дужност. Код старих народа пак, код којих је био уобичајен concubinat, о тој дужности са мужевљеве стране није могло ни говора бити.

За старе се Немце нарочито вели, да жена није имала никаква права тражити, да муж замењује верношћу њезину верност.[1] Што се тиче верности словенске, она је увек, где год је остала удаљена од страног утецаја и других околности, које морал квари, знала и знаде одслужити тој дужности, па била девојка или жена, да се верније не може. Али због туђег утецаја и туђе управе на много је места раздрла или у неколико окрњила ту стару народну врлину.

Што се тиче првог питања како гледа обичајно право на брачну верност, можемо рећи да се она врло строго цени и високо поштује, као што се у подједнакој мери цени и чистота девојачка; ово се може узети, да је то особита својина словенских племена, и која нам казује, да у њих женидбена свеза има осим економског још и велико морално значење. То се најбоље показује још у живим обичајима код свију словенских племена (где се девојка увек оделом или урезом на глави вазда разликује од удате жене), кад се покаже, да је нека девојка изгубила то што је девојком чини, она не сме више девојачких знакова носити. Али зато тражи се да је доказ очевидан и јавно признат, т. ј. није доста поговарање или сумња, да се девојка с ким заборавила, него морају и видљиве бити последице тога.

За ово имамо довољно примера у изворима нашег обичајног права, ну ми се нећемо упуштати у излагање

[1] Weinhold l. c. 294.

тога материјала. Навешћемо само један од строжијих примера код Вука за Београд и Србију. Ево шта он приповеда: Сутрадан по свадби, ако је на кошуљи знак, да је до свадбеног дава сачувано невјестино дјевичанство, велико је весеље, на против жалост и слутња, ако није.... ако се деси овај други случај.... ваља да родитељи настоје умирити зета, што обично бива даровима, ако неће да им кћи натраг буде послана.[1] Обично се даровина ова давала у стоци — домаћем малу и накнађивала се младожењи свадбени трошкови. (Протокол шаб. магистрата).

За нас Ami Boué вели: да је чистота женских толико од мушкараца високо поштована, да ако девојка с којим момком затрудни, тешко је наћи да би је оставио и неожснио се њоме. То би у народу било држано као највећа срамота и као грех, који се не може друкчије опростити.

За Бошњаке се каже: «на чистоћу брачне постеље много држе, јер ће Хришћанин сваког, који му у то дирне убити. Турци таког на место обесе или камењем убију, а жена мора под ужасним мукама умрети, нити јој муж сам, ако би хтео, живот сачувати може.»

Што се тиче одговора на друго питање, да ли у подједнаком ступњу мужу и жени налаже одговорност за нечување верности, можемо казати да је оно свестрано право и дужност не осврнити брачне постеље, а како је то свуда, то се још код нас строжије гледа, да жена ту дужност не прекрши.

Мих. Ђ. Полићевић

[1] Опис Босне, Срп. Лет. 1845. год.

С А С Е Л А

I.

У к о л у

Што си душо порушена млада,
Да ти није какви' зорли јада?
Трефио си, мој големи јаду,
Мене моји за тебе не даду.
Ништа зато моје, лепо цвеће!
Украшћу те а ни чути неће.
Кад довече дође чика Сава,
Реци, злато, да те боли глава.
У свој вајат раније отиђи,
Кад пси лану ти одма изиђи.
Спреми рубље, шарене дарове,
Па крај плота до ограде нове,
Ту са друштвом твој те драги чека,
Ето, душо, нашем јаду лека.

II.

На извору

Знаш шта душо, о јесени
Рек'о тата да ме жени.
Да ти кратим ништа нећу,
Бирај — вели — себи срећу.
Ја му реко': Оно, тато,
(Срце боже лупа јако).
Ја Стаменку хоћу само,
Ми се давно већ гледамо.
Рекох, казах, па на врата,
Спазих где се смеши тата.
Ја у башту, ето стрине,
А поглед јој пун милине:
„Ајд голубе сад појати,[1]
А у јесен ето свати."

Св. Д. Тодоровић

ОПШТИ СПОЉНИ УСЛОВИ ПО ЖИВОТ БИЉА

ПО САКС-У И ДР.

НАПИСАО

ПАВЛЕ В. ВУЈИЋ

(наставак)

2. Светлост

Још су разноврсније појаве, које произлазе од утецаја светлости на биљни живот.

Као што животиње већином ноћу спавају, исто тако спавају ноћу и биљке, и тек што зора заруди а оне се

[1] Појата или трло зове се место оно, где станује стока.

једна за другом бу̑де, да сунце поздраве и да му се радују. Пошто су цео дан радиле, оне, једна за другом, уморне затварају пред вече своје цветове, што је знак да су и опет поспале. Ово буђење, т. ј. отварање и спавање, т. ј. затварање цветова иде правилно сваки дан, готово у једно исто време, што је још одавно природњацима познато било и зато је *Лине* покушао да састави један тако звани *цветни часоказ*.

Ми ћемо овде саопштити у које се време отвара а у које затвара неко познатије цвеће.[1]

Цвеће се отвара,		Цвеће се затвара,
пре подне:		пре подне:
Између 4—5 часа	*Женегрга* (Cychorium intybis L.)	око 11 часова
« 5—6 «	*Маслачак* (Taraxacum officinale L.)	« 8 «
После 7 «	*Ајдучица* (Lactuca muralis L.)	« 10 «
после подне:		после подне:
Између 6—7 часова	*Краљица ноћи* (Cercus grandiflorus)	после 12 часова.

Па и гдекоје лишће има *дневни и ноћни положај*, тако н. пр. у детелини и многих варивастих биљака клоне пред вече заједничка дршка или поједино лишће, а другог дана под упливом светлости опет се усправља. Ноћни положај узимају многе биљке и онда, кад је небо облачно и с тога добију мало светлости; н. пр. невен затвара тада своју круницу. Колико биље воле светлост, види се из тога, што се много цвеће окреће, лишће, па и младе гранчице ка сунцу. Свакоме је познато, да сунцокрет прати пут, али сем њега, окрећу се ка сунцу још и драгољуб (Trop. majus), кордон (Nymphea alba) и многе друге биљке. Скоро се увидело, да ово окретање према сунцу иде по неком известном закону, који су ботаничари назвали *хелиотропизам*.[2] У јулу и августу месецу ваља нам се само по заласку сунца обазрети по каквој башти, па ћемо

[1] H. Seubert: „Lehrbuch der gesammten Pflanzenkunde." VI. Aufl. стр. 222.

[2] Упореди овде: „Светлост и живот" од Ф. Кона у преводу од Љ. Миљковића, „Отаџбина" за мај и јуни 1875. г. стр. 115 и 259.

одмах приметити измењен положај лишћа готово код свију биљака, јер су ти покрети општи.

Али све биљке не воле светлост као до сад поменуто баштенско, ливадско и шумско цвеће; има их и таквих, које се истина радују светлости, али се према њој тако хладно понашају, да се једва може приметити, да је одиста воле. Чак у гудуре и друга мрачна места крију се неке биљке, и ови су мрачњаци биљног света тако слаби, да би им бујна светлост и живот прекратити могла. Али погледајте њихову боју! Не краси их мило зеленило: смрт приправљају оне својим суседима а хране се лешинама животиња и биља.

Па не само да разне биљке воле разну светлост, но и разни органи једне и исте биљке разно се односе према њој. Цвеће је већином велики пријатељ светлости, корење на против бежи од ње и закопава се у земљу; у бршљана окрећу се само најмлађи врхови ка сунцу, док се старије гранчице од њега крију; горња страна лиске у лишћа — лице — окреће се према сунцу — доња опет — наличје — од њега. За оне органе, који се к сунцу окрећу, каже се у науци да су *позитивно*, а за оне, који од њега беже, да су *негативно хелиотропни*.

Опитима је доказано, да и у највећој помрчини могу сви органи да расту, истина мало кржљавије, — али, да они делови, који су иначе у нормалним приликама зелени, у тами остају жути или безбојни, док се цветови, плодови и семе развијају нормално; али и то растење у тами могуће је само онда, ако су сви ти делови пре тога храњени зеленим лишћем, које је грејало сунце.

У опште може се рећи, *топлота значи за биље растење*, а *светлост храњење*. Јер много светлости поред мало топлоте даје сувишак у храни, који биљка без уштрба сноси, али висока температура уза мало светлости, утиче на растење без одговарајуће за то хране, а то веома шкоди биљци; шта више, може да буде и смртоносно по њу.

Посматрањем се дознало, да уплив светлости на биљку зависи од њеног *уласка у биљни организам.* Светлост у потпуној њеној јачини добијају само горњи слојеви ћелица, а доњи делови добијају све мање светлости, што су даље од горње површине, па било с тога што бојне материје, које се у ћелицама находе, апсорбирају по неке боје сунчаног спектра или што се друге боје одбијају или баш и расипају. На кратко, *у дебеле делове биља не продре никакав зрак*, али од свију најдаље продиру црвени зраци.

Јачина или интензитет светлости утиче такође знатно на биљни живот, што нам најбоље показује цвеће, које се у собама гаји, јер оно већином пропада са оскудице у светлости. Као што знамо, собна култура биљака у опште даје врло неповољне резултате. Нека и најбољу земљу употребимо, опет бивају биљке мале и кржњаве, старије лишће опада пре времена, а цветова и плодова има или врло мало, или их никако и нема, јер је утецај светлости на зелене хранеће органе знатно ослабљен проласком кроз прозоре, који као глатке плоче јако одбијају светлост. Што се биљке топлије држе, то је све горе по њих, јер виша температура изазива и веће растење, а како је при слабој светлости справљање хранећих материја оскудно, то биљке нагло израшћују, тако рећи, у своју сопствену смрт.

И ако још није пошло за руком да се прибаве сигурна дата, ипак је извесно да је и овде као код топлоте, потребан један известан минимум светлости, па да отпочне какав животни процес, који је нарочито од светлости завистан. Шта више, вероватно је, да животна радиност достиже свој вршак и код неке извесне јачине светлости, и да са повишицом јачине и опет опада. Разуме се, још је питање, да ли се може у обичној сунчаној светлости да достигне овај максимум јачине светлости за животне радове или не.

Један леп пример за ово даје нам дрво *какао*. У тропском појасу, — а ту се само може садити, — мора се увек да сади између два дрвета, која га заклањају од најинтензивнијих сунчаних зракова. Без ове чуварице, биљка какао не може да се гаји. Мексиканци је из благодарности зову «madre cacao» (мати какао-а).

Пређимо да посматрамо утецај светлости на поједине органе. Пошто је *биљно зеленило* (хлорофил) једино у стању да потпуно раствори усисану храну, чини нам се најзгодније да са њиме отпочнемо. Хлорофил се само код игличастих дрва образује сасвим без светлости, а у свију других биљака, које цветају, хлорофилна су зрнца у помрчини мека и жута, због тога нам изгледају бледа — етолисана. Кад се овако бледа биљка изнесе на светлост, она ће да позелени већ на слабој светлости, на којој се једва може да чита.

Жута хлорофилна зрнца позелене брже под упливом светлости и израсту већа, а и нова се брже образују. Изгледа, да жути зраци сунчаног спектрума највише утичу на растење и зелењење хлорофилних зрнаца.[1] Кад хлорофилна зрнца нарасту до обичне величине, образује се у њима као продукт асимилације *скроб* (amylum). Само оно зеленило, које је изложено светлости, у стању је да производи скроб, а што је светлост интензивнија, то ће се образовати и већа количина скроба. Ако се зеленој биљци светлост одузме, скроб ће да ишчезне за кратко време, он се распада у тела, која су у ћелијчном соку растворљива и тако се струјањем ћелијчног сока разноси у све биљне делове. Тако се прво прави места новоме скробу, а друго, то је најпростије сребство да се продукти асимилације разнесу по свима деловима. Ако се биљка за дуже време изложи помрчини, она ће подуже да сачува своју зелену боју, али ће престати да асимилише, што значи, да хлорофилна зрнца нису у стању да образују скроб. Из овога излази, да је за образовање скроба по-

[1] *J. Sachs* Lehrb. d. Botanik IV. Aufl. S. 715.

требна интензивнија светлост, но за образовање хлорофила.[1] Да ово још боље објаснимо, навешћемо један пример. Четири драгољуба (Tropacolum majus), која су се из семена развила у помрчини, дала су, на температури од 110°C осушена, тежину од самога семена, она дакле нису асимилисала, а пошто су потрошила резервне материје сасушила су се. Четири друге биљке исте врсте, које су у исто време са онима клијале а добијале само 7 часова дневно светлост на прозору, произвеле су 5 грама суве материје. Још друге четири, које су биле од 1 сахата по подне па до другог дана изјутра на западном прозору, асимилисале су такође само 5 грама суве материје; а за то исто време произвеле су биљке, које су и дању и ноћу на западном прозору биле готово 20 грама суве материје. Опитима је доказано, да 1 кв. м. зелене лисне површине, у биљака које расту нагло, производи разлагањем угљене киселине, за 10 сунчаних часова 3—8 грама суве биљне супстанције.

Образовање скроба и растварање угљене киселине, то су два процеса, која увек иду напоредо.

Светлост је дакле услов само за асимилацију а не и за растење. Семе клија у потпуној помрчини, пупољци се развијају и у потпуно непрозрачној кори, читаве гране израсту у помрчини па чак и цветови и плодови са семеном, које је такође за клијање способно развијају се без уплива светлости. Али ово је само у неколико тако, јер истина да се из семена развија и у помрчини млада биљка, али то иде на рачун резервних материја, које су у семену сталожене, а ове су опет сталожене под упливом светлости. Сила светлости, тако да се изразимо, растворила је се у друге силе, које су сакривене у зрнцима скроба, капљицама уља и шећерним деловима, којима се храни биљка кад расте и тако

[1] *J. Sachs*, Bot. Zeituug 1862. Nr 44. Даље: *A. Batalin*. Bot. Zeitung 1871. Nr 40.

најзад имају биљке а са њима и животиње само светлости да захвале за своју храну. Овде ће праве изузеће ни саме подземне гљиве, које никад не виде бела дана јер се и оне хране материјама, које су постале под упливом светлости.

Кад посејемо семе од какве биљке у подрум или на какво друго мрачно место, па оставимо да ту израсте, онда ћемо опазити, да је лишће врло мало и управо закржљало [1]) а стабљика је много већа но обично. Овде се чини, да један и исти узрок, оскудица у светлости,— утиче на разне органе разно, управо противно; али у ствари није тако јер оскудица у материјалу и у силама за грађење ћелйчних покожица (мембрана) то су и у једном и у другом случају чињенице, које производе ту разлику. Грађа коју млади лист добива из резервних материја обично је увек довољна, да га толико одгаји, да може сам да ради, асимилише; он мора дакле да се побрине за своје потпуно развиће својим сопственим радом. Даљи узрок због кога се биљка у помрчини не може да развије лежи, као што рекосмо, што скроб не може без сурадње светлости, за дуже време, да образује ћелйчне покожице (мембране). Ово се доказује тиме, што кад се лишће, које је на светлости произвело доста скроба, и енергично расло, изложи помрчини, оно ће да расте даље 1—2 дана, па ће после од једанпут да застане — премда су све ћелйце испуњене брашном; кад се наново изнесе на светлост, почеће тек после неког извесног времена опет да расте. У биља, које на светлости расте, претварају се брзо спољашња ткања, која споро расту у дрво, и тиме тако ојачају, да су у стању, да ограниче срж, који опет врло брзо расте, у његовом растењу. Али није тако у биља, које у помрчини расте. У њих срж, са својим неодољивим притиском растегне спољне ћелйце за двоструко а често тро-и пето-струко њихове обичне величине. Овој чињеници придолази још и

[1]) *Hofmeister* Allgem. Morphologie d. Gewächse §. 24.

то што се сржне ћелице знатно продужују просто усисавањем воде.

Сад ћемо да констатујемо једну врло интересантну истину: *да оне ћелице, које се хемиским радом — асимилацијом — занимају, не врше уједно и механички посао, образовање ћелица*, да су управо оба ова физиолошка процеса растављена час простором код виших, а час временом, код нижих биљака [1] Кад дрво под својом кором образује ћелице једног новог годишњег прстена, онда му ћелице лишћа дају за тај посао потребан материјал — али само лишће не расте дању, јер тада његове ћелице само асимилишу, него зато мора да чека тамну ноћ. Тако утиче светлост бар посредно те се изданци, који још асимилишу, задоцњавају са својим растењем јер, *периодично повишење и смањивање брзине растења производи се променом дана и ноћи.* Да светлост одиста успорава растење, није баш лако доказати, јер се овде светлост и топлота бар у неколико потиру, пошто је ноћу, код биљке живље расту, хладније, но дању, кад оне спорије расту; а да је топлота једна од најважнијих чињеница за растење биља, то смо већ казали. Посматрач мора дакле своју опитну биљку и дању и ноћу да држи у истој топлоти. *Подела рада* далеко је очигледнија у нижих биљака но у виших, нарочито нам леп пример дају алге, од којих неке дању само асимилишу а ноћу образују нове ћелице иројнице (Schwärmesporen).

Ако посејемо неколико зрна пшенице или кукуруза под звоно од црвеног, а неколико под звоно од плавог стаклета, приметићемо велику разлику у растењу. Биљке испод црвеног звона стајаће сасвим усправно, оне се покоравају једино закону тежине; на против оне, испод плавога стакла, нагињу се оштријим углом према брани

[1]) *J. Sachs.* Bot. Zeitung 1863. Beilage, и Lehre. d. Botanik IV. Aufl. стр. 723.

(прозору); светлост их дакле привлачи; даље, биљке, испод плавог звона израсту врло велике, али су слабе и бледе, као да су у густој помрчини расле, и ако их испитамо наћи ћемо, да су усисале врло мало угљене киселине. Оне испод црвеног стакла не расту толико у дужину, али су јаче и зелене, јер су њихове ћелице удисале већу количину угљене киселине. Из овога и овоме подобних опита излази, да плави и љубичасти зраци утичу превагом, а можда баш и једино на брзину растења; на против црвени и жути зраци не утичу истина много на растење, али асимилација опет готово само од њих зависи.

Веома су дакле разнолике и разноврсне периодичне и дневне појаве, које проузрокује светлост својом дражећом моћи на биљкама.

3. Тежина. (Гравитација)

Од космичких сила, које са свих страна утичу на биље, да поменемо још и *гравитацију* (тежину.)

Тежина чини те неки органи биљке расту на ниже, неки на више а неки косо.

Биљке за тежу имају осећаја исто као и за светлост и топлоту, и ако ми то никако не опажамо, јер и сами осећамо тежу тек утецајем тежине или притиска.

Ако неку биљку, која са већ развијеним кореном расте у лонцу, изведемо из њеног већ узетог одвесног положаја т. ј. превијемо је хоризонтално, то ћемо већ после неколико часова или неколико дана приметити, како сви органи који избијају, па и неки који су већ израсли, почињу да скрећу на више и то чине све дотле, док се не поврате у свој првашњи положај према хоризонту, из кога су скренути на силу.

Ово све чини тежа, — привлачна снага земље — и та се појава назива *геотропизам.*

Као што органи расту на оној страни, која је светлости окренута брже или спорије, тако причињава и те-

жина по природи самих органа час *убрзавање*, а час *успоравање растења*. За прве се каже, да су *позитивно* а за друге, да су *негативно геотропски*.[1])

Позитивно су геотропски сви главни и споредни корени јавнородних биљака, многе побочне гране, ламеле и т. д. У негативно геотропске органе можемо рачунати све гране, које право у висину расту и дршке лишћа. Да ли је и у колико је који орган геотропски, то зависи од његова значаја по опстанак саме биљке, дакле од његове физиолошке задаће.

Али многи органи расту у косом или хоризонталном правцу а не савију се ни на једну страну. Они нису ни позитиво, ни негативно геотропски, они расту просто у оном правцу, који су још узели од свога постанка, на пр. споредни корени, који с доње стране главног корена излазе, расту на доле, а они који с горње стране проистичу, на горе; са бока пак проистичући, расту хоризонтално. На ово се даје свести и она појава, да биљке које расту у равномерно влажном земљишту радо пуштају многобројне корене, који су окренути врхом на више ово су такође споредни корени, који из горње стране хоризонталних или косих главних корена проистичу и расту просто на више не показујући никакав геотропизам. Кад се земљиште изложи приступу ваздуха, тада се на горњој површини исуши, и споредни корени увену, као што се може сваки уверити на цвећу које расте у саксијама.

Вертикалан правац јеле и палме остаје *тачно* исти на свакоме месту на површини земље, само где оне могу да расту т. ј. он у продужењу на ниже иде ка центру земље. Вршни пупољак таквог стабла расте код нас као и код наших антипода *од центрума* земље, са врх главног корена *ка центруму*.

[1]) *J. Sachs.* Lehrbuch d. Botanik IV. Aufl. стр. 811 и 812.

Ово све може и чини тежа, и то важи за све биљне делове, расли они ма под којим углом према хоризонту или земљином пречнику (радијусу).

Сваки орган биљке има своју специфичну осетљивост према правцу, којим тежа утиче на њега, и то тако да је само онда при засецању равнодушан (тако да се изразимо) ако се сасече под извесним углом од вертикале Може се чак рећи, да биљке и осећају под којим јој се углом сасецају њени органи од вертикале њенога положаја.

Ако одсечемо какву одвесну главну грану на крају или је иначе повредимо, онда ћемо тиме потпомоћи растење њој најближе споредне гране; овој ће сад да придолази највећи део материја што струје на више, и које су се до сад употребљавале на растење краја одвесне гране. Она се приближује својим правцем, више или мање ка одвесној, и тако мало по мало добије превагу над свима осталим гранама. Ово ћемо још ускорити, ако споредну грану, која је најближа главној повређеној грани, вежемо у одвесан положај што баштовани често и чине. Ако су споредне гране једнако удаљене од повређене главне гране, онда ће све подједнако да расту. Што рекосмо за гране то важи и за корене; и ови добивају или губе у маси према томе, колико њихове осовине праве са одвесном већи или мањи угао.

Ово нам јасно показују ротквасти корени од Oxalis tetralohylla. Одвесни споредни корени од Pandanus graminifloris превазилазе дужином и дебљином односно и главне коренове. [1])

Животиња се креће слободно, а биљка је привезана за земљиште или какав други предмет, откуда и долази, да је она много зависнија од спољашњих околности но животиња и да мора да је снабдевена са сваковрсним средствима за чување, ако неће, да сувише брзо подлегне у борби за опстанак, опасностима и непријатељима

[1]). *Hofmeister*. Allgemeine Morphologic d. Gewächse. §. 23.

својим. Сила тежине утиче непрекидно на сваки део биљке, па с тога мора и разне припреме да су ту, да би се смањио њен уплив. И одиста тако и јесте: чврстоћа и еластичност дрвета код правих стабала, равномерна подела грана и лишћа на све стране, вреже и други за пузање згодни органи слабих стабала, која би без њих због саме своје тежине клонула на земљу, ваздушни мехур у пливајућих биљака, — све ово служи једино зато, да смањи тежину биљних делова и да је чува, да не падне, ако би то по њу било штетно.

Ако ове органе посмотримо из ближе наћи ћемо, да су неке привидне маленкости од великог значаја. Изгледа природно, да је органима, који живе у ваздуху као на пр. стаблу или стабљици и цвећу потребна нека извесна способност превијања, да би се могли одупрети силама које утичу са стране (ветру, претези са једне стране и т. д.); да други органи, који живе у земљи или у брзој реци исто тако и вреже и врежасте стабљике морају имати неку сталност против трзања, у кратко, да се сваки орган мора чувати ма чиме од спољашњих повреда. Ако посмотримо анатомски крој дотичних органа, наћи ћемо, да извесне групе ћелица, дугуљасте јако задебљале ћелице, лике и друге овој сродне групе, образују у биљци *механички систем. Задаћу овога система можемо упоредити са задаћом костура у животиња.*

Ове механичке ћелице могу јако да се одупру утецају спољашњих ћелица. Јако задебљале ћелице лике, као што су у палме и обичне траве, имају готово *толику сталност против трзања као ковано гвожђе.* Има примера, да их терет од 15—20 кгр. на квадратни милиметар, није могао да прекине па ни да растегне стално, што је одиста много, кад се узме у рачун, да се код мостова од кованога гвожђа једва дозвољава тежина од 6—8 кгр. на квадратни сантиметар.

Најзад да поменемо на крају још и то, да постоји и једна проста справа, којом се може да отклони утецај

теже на растење живе биљке, и која се зове *клиностат*. Исто овако могла би се отклонити и хелиотропска кретања, кад би се стално одстранио извор светлости.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ПЕВАЈУ Л' СЕ ЗАТО ПЕСМЕ?

Певају л' се зато песме,
Да се смеју кад ког боли,
Ил' кад човек друкче не сме
Да се песмом свету моли?
Певају л' се зато песме
Да се један човек диже,
Хвалећ' збори: хајд понес' ме,
Да ми сунце буде ближе!
Хај, не лете песме зато, —
То су жишци што се веју,
А људ'ма је другим дато,
Да их купе, да се грејупе!....

Ђ. П. Иличић

ТОДОР

КРАТКА ЕСТЕТИЧКА СТУДИЈА НА ПОЉУ ТРАГЕДИЈЕ

Човек је мера свему.

Протагора.

Треба, оци изабрани, да људи, који решавају о сумњивим стварима буду без мржње, пријатељства, љутње и милосрђа (наспрам њих).

Салустије.

Прави уметнички критичар не изводи никад правила из свога укуса, већ образује свој укус по правилима, која изискује природа ствари.

На позорници не треба да учимо, шта је овај или онај човек радио, већ шта би радио сваки човек једног одређеног карактера у датој прилици.

Лесинг.

Код нас се некако удара из крајности у крајност. Са јавним мишљењем упоредо, почеле су и критике — нарочито позоришних дела —патити од те болести. Док

Немања утицаше својом оригиналношћу — не само по појави, већ и по изради, и док се тај утицај непрестано држаше запетошћу неком и силним рекламама (како множином узастопних представа, тако и усколебаном нарављу српском) био је он «идеал свих српских драмата» «недостижни врхунац српске драматске поезије» и — шта још није био. Па је онда на један мах све престало. Озбиљнија критика, истина — а она ма кад да дође, учини своје — дошла је, претресла комад и нашла, да није заслужан онолике хвале, коју је пожњео. Зашто, ми ћемо мало ниже казати. Да и поред ове истине оста тај комад и на даље у преувеличаној хвали, познато је, али то је нешто сасвим споредно за озбиљног критичара.

Од тога доба српско се јавно мњење, а с њим и сав онај круг рецензија, којима се пуне политички листови, кренуло у натраг. Док је пре жудно очекивало како изненађење и мало срме сматрало за право злато, сад је се осећало некако туђински наспрам сваке новине и некако устручавајући се очекивало њену појаву. А кад се и то деси онда оном истом ревношћу, којом је негда тражило најмању похвалну страницу, па да дигне у небо хвалама својим које дело, сад је испитивало, е да ли ће наћи ма најмању грешку, па да савршено осуди какав нов песнички створ.

Да не тражимо других примера, ето нам најбољег у Тодору! Као што негда Немања није заслуживао онолико огромне хвале и славе, којима је обасипан, тако је, али још много мање, заслужио Тодор, да буде онолико куђен, колико смо бар ми чули. Али, тако то иде! Ако млад, ватрен човек свом душом прихвати нешто, за шта му се доцније докаже, да није онако, како је замишљао, пашће у сасвим антиподну глупост: неће у највећем броју случајева прихватити ни оно, што то у пуној мери заслужује. Тако је и са нашом младом критиком. Данас

ће нам бити задатак, да разгледамо, истина врло у кратко, али у најбољој вољи и свој спреми Тодора, па да га таког изнесемо пред свет, каког ће га савесна критика изнети испод свог анатомског ножа без икаких украса, без икаквих неправедних замерака. Трудићемо се, колико год узмогнемо, да одговоримо постављеном задатку, а анализујући комад до ситнице, даћемо могућности свакоме, да види, ако буде, каку нашу случајну погрешку, и на тај начин добије још тачнији суд о овом мезимчету наше оригиналне трагедије.

Писац је овог комада непознат. Неки кажу, да је добро, што му име није познато, «јер се на тај начин постизава непристрасност», други тврде противно. Каже Гуцков на једном месту, да писца не треба ценити по неком изложеном раду. То је, вели, неупутно с тога, што писац некад неће, а некад и не може да изнесе ту *све*, што може, јер ништа није од тако силног утицаја на писца, као једном изабрани предмет. Можда би, с овог гледишта, боље било, да познајемо писца. Али, пошто онај исказ Гуцковљев, по нашем уверењу, не може вредети и за песника, који *мора* да изнесе у сваком комаду све, што може, с погледом на предмет, то је онда оцена свакако увек добра и правилна за писца из сваког поједног новог дела, и ако некад није потпуна. Нпр. Бајрн је Бајрн, па читали ви Лару или Манфреда, Дон Хуана или Чајлд-Херолда, Кајина или Сарданапала! Или, ако хоћете, Хомер је Хомер и у Илијади као и у Одисеји, и у Батрахомиомахији као у Маргиту (у овом последњем по сведочанству класика). Само увек треба узети већи део, где се даје могућности писцу, да изнесе све, што може и хоће, јер у једном истом делу има навек страница и недобрих поред оних ванредно силних, та «и добри Хомер по неки пут задрема» каже Хорације. (Упоредите само епизоду из Одисеје о Афродити и Ареју са песмом о повратку јунакову у отаџбину). Ето зато ми држимо, да нам је могућно оценити писца Тодоровог

праведно (можда непотпуно) по овом једном његовом створу, па имао он сем њега још премного радова, или му ово био једини или првенче. Наћи ће се, можда, ко, па рећи: «а да ли се могао Гете оценити по свом првом створу: «Сукривци?». А ми одговарамо: «Ако се је и могао преварити уметнички критичар у оцени Гета и Бајрна према «Сукривцима» и «Часовима музе», то се је десило на та два примера и више не, а на рачун тих чудних изузетака рушити правило, нема смисла». Нећемо да говоримо о старој изреци, али свакојако изузеци само још боље потврђују правило. После овога нека нам се допуштићи у сам рад — претрести трагедију, како је ми умеднемо. Можемо додати овде, да нам се чини е ћемо моћи тачно претрести комад, и ако смо га само гледали. Ево зашто! Износећи своја мишљења на овај начин, дајемо могућности свакоме да поправи, ако би се десио, на ком месту случајно погрешан наш критички поглед, јер ће на то имати онолико исто права, колико и ми; а кад бисмо комад читали па студирали, и нехотице бисмо натурали своје мишљење, обарајући туђе разлогом, да није добро појмио и схватио ствар с позорнице. Сад пак стојећи на подједнаком земљишту огледаћемо да докажемо оно, што смо иставили—т.ј. да је српска публика и обична критика неправо учинила нападајући онолико на Тодора. Још нешто! До сад се код нас под оваком врстом студијâ разумевало студирање карактера у нарочитом комаду! Ми ћемо на против студирати *цео* комад са тог разлога, што по нашем уверењу, има још доста ствари у трагедији, које су једним делом достојније студије а делом имају исте вредности, као и они. О томе ће већ доцније бити више говора, у колико нам то врло кратки размер овог дела буде допуштао.

Трагедију имамо пред собом, и то ваља добро запамтити. Ми ћемо лагано прећи на појединости у трагедији у опште (и овој напосе), али сад нек нам се допусти изнети овде њену дефиницију од човека, који за

сва времена оста узор-мислилац — Аристотела. (Мислимо, да ово, што рекосмо, одобрава и мора одобрити сваки, ком је иоле познато, шта је учинио и привредио тај врли Атењанин или, ако хоћете, Стагиранин). «Трагедија је имитативно представљање племените радње, која има одређену величину и у себи је завршена; улепшаним језиком подешеним према нарочитим деловима њеним, а извођено радним особама. Задатак јој је, да, не простим причањем већ страхом за јунака (*φόβος*) и саучешћем у патњи (*ἔλεος*) очисти (*κάθαρσις*) душу од истих покрета».Не знамо, да л' ћемо се сложити са свима, али ми стојимо готови да докажемо', е је ова дефиниција остала у пуној вредности до данашњег дана, ни од кога не уздрмана. Ако Тодор, дакле, буде имао у себи, а да ли има дужност нам је видети, испуњење свих ових захтева, добар је; не буде ли, и у колико, погрешан је. Задржимо се за тренут баш на првој реченици ове дефиниције. Већ по томе, што је трагедији задатак, да изнесе пред очи *радњу*, ова јој је све и сва, а пошто треба да јој подражава, значи, да мора имати сиже, фабулу. Према овоме до сад реченом: склон радње или фабула јест најглавнији део у трагедији, јест оно, што трагедију чини трагедијом, а не карактери. Шта више, то је и разликује од комедије,у којој су опет карактери главно, а ситуације споредне. То се објашњава и тим, што је комедији врло често прека потреба да мења радњу зато, да би што погодније оштинула коју рђаву страну у свом карактеру, а да је то мењање радње најглавнија погрешка у трагедији, видећемо доцније. А да је заиста радња то, што чини трагедију њом, а не карактери, доказ су нам најпростији, баш сама места, делови фабуле, перипетија и сцене упознања. Јер баш тим деловима, и ничим другим, нагоњени смо на осећај саучешћа и страха, а то је као што се види из дефиниције, резултат и циљ сваке трагедије. Ми ћемо говорити доцније о овоме, а сад останимо код фабуле. Најпосле употребио је Аристо

тело за доказ о преимућству фабуле над характерима и ту околност, што су у ранијих и лошијих писаца ови последњи увек боље обрађени од радње. Да завршимо његовом изреком: «И најпре је оно трагедија, која је слаба у свима другим странама (характерима, рефлексији *διάνοια*, сценерији, језику и музичкој пратњи), али у којој постоји тачан склоп догађаја». Па и Шилер у писмима Гету истиче фабулу на прво место, а овај у свом Фаусту меће у уста директору речи: «Само нек буде доста радње!»

Остаје нам да изнесемо оно, што каже последњи део дефиниције (јер су сви остали опис делова радњиних, фабулиних, а о том доцније) да трагедија чисти од истих душевних покрета. Гете је мислио, да се то чишћење дешава код трагичких лица, а не код слушалаца. Хердер је обишао тачно решење служећи се општим изразом «у људима се дешава то чишћење *страсти*». Али баш овим изразом он је казао, да се трагедијом чисте махне људске душе, као: јарост, мржња, завист, частољубље итд. Да оставимо на страну то, што тако мишљење не само што не потврђује Аристотело, (на кога се они позивају), већ и поетиком и реториком сасвим обара, ипак је оно погрешно. Закон тај апстрахован је из најбољих трагедија светских, а што се нађе која трагедија од великих песника (Корнеља, Волтера) то није изузетак од правила, већ проста погрешка. Погрешка је зато, што ти писци само јасно кажу, да у том погледу одступају од «навиком утврђених правила» јер «то одобрава Аристотело». Коме је познат Аристотело, тај зна, да овај филозоф баш изреком *забрањује* такав поступак, а што га они нису разумели, то су сами криви. Према томе она «навиком утврђена правила» постају оно, што и јесу, закон изведен из природе ствари, а он гласи, да се оним страхом и саучешћем пречишћавају ти осећаји у духу нашем. *То* је племенита задаћа трагедије. На овај начин бранио је и Лесинг неправедно нападнут ауктoритет великог јелинског

философа, и ми с пуно уверења, да он има потпуно права, кад тога сматра за најмеродавнијег у овом послу, можемо написати ову његову изреку: «Свака врста поезије мора нас поправљати; зацело је жалосно, ако се то тек мора доказивати, али је много жалосније, што и песника имаде, који у то не верују». На жалост један од таких песника и сам је Гете, који доказује, да никаке уметности не поучавају, већ да све (а нарочито трагедија) «доводе духове у немир и воде их на сусрет неком неодређеном осећају». Оставимо све уметности и задржимо се код трагедије, па ћемо видети, како и највећи песници не морају увек знати, шта је управо њихни утицај. Рекосмо да се у трагедији пречишћава осећај страха и саучешћа — и ништа више — (а од каке је то огромне користи, мислимо, да не треба ни доказивати), па питање је, како то бива. Па како и може другојаче, него мирно, постепено, неодређено? А то баш и јесте оно што Гете изводи, само не до краја. Јест, да трагедија доводи у немир», то баш и чини: «води на сусрет неодређеном осећају» а тим нас и чисти. Ми мислимо, да је овим довољно ова ствар претресена и доказана. Има у Хорацијевој поетици једно место где каже: «Песници хоће или да наслађују или да поучавају, или да у исти мах кажу и користи и пријатности у животу». С овим последњим ми ћемо да потврдимо наше тврђење, па да идемо даље.

Како мислимо, да смо довољно образложили, е је фабула, радња, склоп догађаја душа целе трагедије, то је сад потребно, да ми ово применимо и на овај комад — Тодора — и видимо, шта вреди трагедија, и како је у њој радња удешена. Дакле, прво, има ли радње, је ли радња знатна по величини, кака је сама она и је ли у себи довршена? На сва питања може се само похвално одговорити. Радње има, и овај комад долази у ред оних ретких позоришних дела — по овој особини — у којима се много више ради, но говори, и то је лепо изведено!

Овде неколико само примедаба! Критичари кажу, да је сувише досадан онај дијалог у првом акту између Јелице, Франсоа и Мире. Можда је дуг, допуштамо, али су дуге и патње српскога и француског народа у оно време, које се њим причају. Кажете, да није на свом месту, да га треба избацити, а да се патње могу у течају радње или из ње видети или испричати местимице. *То* тек не би ваљало, а ево разлога! Потребно је видети Јелицу у свима фазама њеног живота, треба да јој познамо сваки кут у души. Као херојкињу видимо је у борби, са шлемом на глави и мачем у руци; као жену (супругу) у дирљивим сценама, измеђ ње и мужа јој; као у многим местима, а нарочито у почетку и крају трећег акта саму, с Тодором и Синан-бегом; треба је видети и као Српкињу и као женску страну. Српкиња није у одбрани градској; она је ту херој, а херој није Јелин или Ромљанин, Србин или Француз, херој је човек у најопштијем значењу; а ми хоћемо да је видимо Српкињом и женом. Па је то и преко потребно, јер би њен карактер иначе био сасвим непотпун; — но о том доцније! Ето *зато* је онај дијалог по нашем схватању и сасвим је на свом месту, јер се она у њему појављује и у та два облика. Да би се пак неизбежна дужина скратила, вештина је представљачева, а о томе није овде реч. На другим местима свима, колико ми појмимо, радња је у најбољем развитку. Има још једна примедба од стране критичара. Замерају писцу, што није једном променом изнео отмицу Војинову. По нашем уверењу примедба је неумесна. Игра је така, да би та промена могла природно имати само три врло кратке сцене: одлазак Тодоров и остајање Војиново, самог са Ђуром, и отмица од стране Синан-бега. А шта би то било? Ништа друго, до једна слика, табло, која, као што је познато, само кочи праву трагедиску радњу. Место тога ми имамо врло леп дијалог, (који се ни на који начин не би могао изоставити, баш и кад би било промене, због живости у радњи)

измеђ Ђуре и очајне мајке, пун песничке лепоте, а сасвим довољан собом за даљи рад. А да је било оне промене, овај би нам дијалог — јер рекосмо, да би он морао остати — био досадан због понављања и причања оног, што смо ми већ видели. Како мислимо, да је и ово доказано, можемо поновити, да је радња у најбољем развитку, а према томе нема сумње, да по томе задовољава ова трагедија прву и најглавнију погодбу, па да буде то — има радње.

Радња је велика и лепа и довршена. Ево је, како је ми схватамо! Она је слика ретке јачине — говор је о радњи, не о трагедији — цртана на основи ретке лепоте т. ј. то је радња израђена на радњи. Под овом основном радњом, ми разумемо борбу Срба и Турака или боље: херојско, очајно брањење једне државе која мора да пропадне у борби с надмоћнијом грубом силом, остављена самој себи. То је отеловљено брањење Лаокоонтово, то је она силовита лепота, која је и великог Јелина дирнула, да камену даде живота представљањем оваке моћи. И од доба радника Лаокоонтових, Агезандра, Атенодора и Полидора ми више ценимо очајну борбу. С тога је основа радње Тодорове изврсна — племенито отимање српско од моћних Турака. Неки кажу, да ово није добро, јер су од неко доба све српске трагедије те основе, али нама се чини, да је баш то та лепота, јер даје сликама више живости. Доказа ради ми обраћамо пажњу на Фирдузија — ово иако је еп, може нам послужити за пример — где су на стотине истинских, правих трагедија прожмане дивотном борбом мрака и светлости — Турана и Ерана. То је основа његове славе, а така је иста основа и трагедија Тодора. На овој основи изведена је дивна радња: борба човека с грађанином и грађанина с оцем. (Ово је последња епизода, она даје живости, али није битност радње — но о том доцније). Решење је стојичко — радња је узвишена. Најпосле радња је и довршена у ко-

маду, а ми знамо, да је и то један од главних захтева у трагедији. Где се и после свршетка трагедије мора сумњичити о питањима постављеним у њој, трагедија је погрешна. Једна трагедија је читава расправа, и ми хоћемо, ми имамо права да тражимо одговор на питање. Њој јесте главни циљ пречишћавање страха и саучешћа, али нема циља, који се може постићи растегнутом и недовршеном радњом, па се с тога мора изнети тачно *све* до краја. Зато је погрешна Метерленкова Малена (за кога нам је у опште необјашњено, што носи назив «белгискога Шекспира»); зато је погрешан још многи који комад нових символиста, док таке погрешке у Есхила — најстаријег символисте, — нигде нема. (И прометеј је довршен, само га ми немамо). Сем тога, кад се по неким датим знацима у току радње може тачно свршетак наслутити — решити питање постављено, које трагедија не решава до краја — може се комад примити. Али кад се то ничим и никако не покаже, као што је у Малени, онда је трагедија без сваког даљег разговора — погрешна. Радња дакле мора да се доврши, и она се у Тодору зацело и довршила. После краја ми више не очекујемо ништа. У ствари ми од краја и нисмо очекивали што друго, до крај: извођење фабулиног свршетка. Радња мора имати свој почетак, средину и најпосле крај, па да се за њу могне рећи, е је довршена. Почетак је: пре чега нема ничега, а за чим мора нешто доћи, а свршетак је оно, пред чим нечега мора бити, а за чим не сме бити ничега. Средина узима обе позитивности. Пред почетком Тодоровим нема ничег — јер основа није почетак, она је простор, на ком се могу јављати многобројне слике, она је основа везиљи за најразличније везове — а и после свршетка не може се ништа очекивати. Радња је, као што горе рекосмо, добра, а то је средина, па дакле — радња је довршена.

Прво је, као што видимо, добро. Радње у Тодору има. Има оног, што јест права садржина трагедиска.

дакле трагедија је Тодор право драматско дело! Сад, каква је радња?

Да радња буде добра, поред онога, што горе већ рекосмо, мора имати на првом месту јединства. Радња мора бити једна, а то ће рећи, да се све епизоде трагедиске морају спапати у *једну* главну радњу, а морају бити тако склопљене и тако потребне, да с одузимањем само једне од њих пада сав склоп целине. То је јединство у радњи, а ту се разликују неколико појава. Најпре радња мора излазити једна *из* друге, а не долазити једна *за* другом. У томе је велика разлика, а ми ћемо примером објаснити. Разлика је та у овоме, што радњама, које иду једна за другом, може бити узрок нека трећа, а онима, које излазе једна из друге, друга је последица прве. Оно прво или ово друго, ако није како ваља мотивисано, гради тако звану епизодну трагедију, а за таке каже Аристотело, да њих пишу највише слаби писци, или и бољи, али ако похитају због надметања. Таке су трагедије најгоре, па баш и онда, кад је све друго израђено с највећом марљивошћу не могу се никако узвисити над средњом висином. Такав је комад Шекспиров Цезар, поред све психологије у изради карактера и ванредних мисли и стихова у себи. Требало је, да он брани деспотију, а овакав *посредни* резултат допушта се у трагедији, само кад се, као што треба, потчини главном циљу трагедиском. За прва два акта испада му за руком славно и ми смо готови заједно са светином романском, да растргнемо заверенике и убице Цезарове; па онда, наједанпут, одбацује се прва радња и прелази на брањење републиканизма и ми од трећег акта гледамо споредну радњу и споредног јунака Брута све до краја. Па што је још и горе, ни Брут ни Цезар нису једини јунаци, јер један другом отима првенство, а тако исто и две радње отимају се, па нас растежу, и ми не знамо, нити ико зна, шта је онде пре че. Што је најглавније, у Шекспировом Цезару има читаве две трагедије, у којима

су Брут и Цезар посенце јунаци са чисто одељеним и завршеним радњама, али овако — ми имамо *свега* осим добро погођене фабуле, а то је таман мање од половине испуњено, па да трагедија буде добра. Такав је исти случај и у Шилеровом Дон-Карлу, где мисао човечанства, коју допекле има и инфант, али чији је носилац витез Поза, отима првенство мрзовољи наспрам оца, духовништва, Шпаније и љубави наспрам маћехе, чега је представник Карло. Ми не знамо, нити зна ико други — а препирати се може вечно — шта је онде рече, и која је то радња тамо, и који је то јунак тамо, јер није довољан само натпис, па да се делу обезбеди јунак и главна радња. И овде је истоветна погрешка, која и у делу великог Британца, а вероватно, да је због њега и учињена. Кад говоримо овде о јединству радње, ми увек говоримо и о јединству јунака, јер где је радње мора бити и радника, а тежиште све трагедије — а то је баш радња — мора вршити, пошто је радња неизоставно само једна, само један радник — а то је баш јунак. Мислимо, да је сваком разумљиво, да онај један радник може бити и заступљена множина, али је најглавније, да ни две различне радње не смеју бити у радњи трагедиској другојаче, осим као главна и епизодна. Најпосле: ово се све односи на радње — главну и још коју другу с њом, али две епизодне — ако би радња трагедиска била јако разграната, као у Лиру и Хамлету — могу бити међу собом сасвим независне, али само да су подвргнуте и тесно везане за главну. Нпр. у Лиру епизода о Кенту и Едгару. Да би још боље показали погрешке у онакој врсти комада, као што је Цезар и Дон-Карло узмимо за пример Цветићева Немању. Он носи две радње, и то је већ погрешка, а носи их без страсти, а то је још већа погрешка. Ми разумемо радњу са страшћу тако, ако је њом прожман живот и рад јунаков, а то код Немање није случај. За ово последње мало доказа! Није огледање страсти у речма, јер онда Не-

мања зацело обилује тим, но у души радниковој, која се огледа у делима, а њима опет обилује Првош. Па и ако Првош дохвата забрањена средства, он ипак ради то све у *једном* циљу: да сатре човека, који му је на путу, и док он непрестано *ради*, док носи на себи радњу, — док је према томе прави радник, па онда и прави јунак, — Немања декламује, а погрешка свега тога и кривица није у немоћи Немањиној, јер је он бољи од Првоша у свему — што опет њему даје првенство — но само у подељености Немањиној у две радње: љубави и ослобођењу Српства. И Првош љуби, али то му је радња споредна, јер се то види из његова рада, а главна: пропаст Немањина, а Немањина љубав, и ако би требало да буде исто тако споредна, није то, јер он ту више ради но игде на другом месту, и тако убијајући собом и кочећи главну радњу чини, да слабији јунак Првош искаче на видик, постаје трагичан, а Немања остаје у засенку, бива приповедан јунак. Колико је то пак погрешно у једној радњи трагедиској, познато је свакоме. Ето зато Немања није савршен, зато се он не може подићи изнад висине средњих комада поред све доследности својих карактера, своје јаке и лепе дикције и добре сценерије. Исто тако као што се код Шекспира ломите између Цезара и Брута, код Шилера између Дон-Карла и Позе, не знате код Цветића, коме више да се дивите, Немањи или Првошу — а пошто су то носиоци две различне радње — настаје велика погрешка. И још једанпут, трагедија без јединства радње нема праве радње, а о тим смо комадима већ чули Аристотелову оцену. Тако се на један начин огреши о јединство у радњи, али може још на два.

Заборави се, да радњу не сме одређивати јунак, но она њега; запостави се дакле радња характеру, а то је погрешка. Радња је главнија од карактера, она је циљ трагедије, она је управо трагедија, о томе смо већ доста говорили, да би било излишно још доказивати. Дакле, погрешка може да буде на тај начин, што се замисли,

да оно правило: радња једна мора имати само једног радника, има и обрнуту вредност. Али ту не може тако да буде! Да и не говоримо о персонификованој множини али баш и један човек може у једном одсеку свог живота имати само једну радњу, али може и више. И кад се према томе погреши, па на рачун карактера, јунака, отвори трагедија и његовим многим радњама, онда је јединство пропало — пропала најглавнија тачка најглавнијег дела у трагедији, па јој вредност не може одржати ни јединство јунака, ни добро погођени карактери, ни склоп свих тих радња. И с те стране погрешан је Шилеров Дон-Карло и Цветићев Немања, онај што поред своје мржње к оцу и духовништву и љубави к маћеси има најпосле и мисао буне и поправљања (у V. акту), а овај због побројаних радњи. Тако би исто биле погрешне радње, које би имале у себи читав живот или велики део његов, изузимајући да се удеси јединство. Така је погрешка и у другим Цветићевим комадима, Лазару и Душану, а у овом последњем није само она. Ето на пр. Душан хоће да увелича своју државу, заљубљује се у младу Гркињу, бива љубоморан на своју жену, има неку муку с појавама свога оца итд., а те су све радње подједнако јаке, и ако неједнако трају. Тако је и с Лазаром. И ма да се *најпосле* види, да им је свима уток на Косову и Цариграду, оне су толико независне, да их ни те тачке не покупише. Најпосле долази и трећа погрешка о јединство радње. (Ми зато износимо *све* погрешке о поједине ствари, да се не каже, е смо баш оне прећутали, које би се могле однети на Тодора. Сем тога ми сматрамо да овако одмицање од ствари на теорију може бити само од користи за студирање).

Та трећа погрешка о јединство радње, налази се у покушајима, да се читава епска радња преведе у трагедију. То је савршено немогућно, јер премногe епизоде, које еп красе, које му даје живости, трагедији коче радњу и она не може никако да их свлада. Погрешке против

радњиног јединства у овом смислу чине се нарочито с тога. што су многи писци огледали градити трагедије од читавих епова, као некоји Јелини, који су хтели драматизовати целу Илијаду, а не обрађивати је као Еурипид у појединим моменту. Таке су исте погрешке правили они, који су хтели драматизовати Тезеиду, Хераклеиду итд. Са таке једне погрешке пропао је, по казивању Аристотеловом, и Агатон, један од највећих јелинских трагичара. Са те исте погрешке пропао је и Лазар Цветићев, јер му је и ово погрешка: он је хтео, на име, да драматизује целу ону гомилу народних песама о Косову, за које ни трагичног момента није могао наћи. Најпосле са таких погрешака страдају, по правилу, писци свих трагедија, рађених у најновије доба по романима, па се овде може прибројати и Гетов Гец од Берлихингена.

Буде ли, дакле, радња у трагедији без ових погрешака, она је са ове стране, добра, а то је баш оно место, рекосмо, где се највише крхају уметничке снаге, где само добри песници исплнвају. Да применимо то на нашу трагедију. Тодор у овом погледу није погрешан! Ми још напред рекосмо, а мнимо и доказасмо, да у Тодору има радње, да је, према томе, испуњена прва погодба, сад додајемо, да је драмско јединство сасвим погођено. Дуга она борба с Турцима и у њој најпосле морална победа српска, то је наша Илијада ненаписана. Да ли ће је ко опевати епом, очекујемо, али да је ко целу драматизује, то му не бисмо световали. Морао би пропасти! Ми смо ово последње доказали и највећим генијима. Али, као што је Фирдузији много помогла она вечна, идеална борба Турана и Ерана, да у свом епу начини мноштво дивотних трагедија; као што је Илијадин велики песник, опевав борбу Дарданаца и Данајаца, дао њоме дивотна помагача Есхилу, Софоклу и Еурипиду (нарочито последњем) за неколике ремек-трагедије; тако и дивовска борба српска с Османлијама пружа у својим ситним епизодама неисцрпан извор трагедиских радња а сама собом даје

основу најлепше боје. Само, као што се везиља, па ма јој основа Бог зна како лепа била, несме њом завести и свом веску не дати лепу пригодну целину, тако и сви писци, који са таких извора црпу своју грађу, нек се не занесу њиховим величанством и забораве свој циљ, свој комад. (И досад а и одсад ћемо се служити увек примерима највећих и најбољих песничких дела не зато, што бисмо хтели српске производе: Немању, Лазара, Јаквинту, Тодора и др. упоређивати с њима — јер су им она одмакла далеко, далеко ненадмашном дикцијом и дивотноправилном техничком обрадом — већ што се из њих могу најбоље увидети добре и погрешне ствари у трагадији). И трагедија Тодор из истога је доба али је она погодила сасвим тачно, шта јој ваља из истог узети, те јој је радња красног јединства. Одбрана града Сталаћа, то је њен посао; она само то износи, само се ту догађа, и то је врло лепо. Епизоде поједине само објашњавају ту борбу, само нам износе ову или ону страну у њој, и то је тако исто врло лепо. И најзад сва је ова борба проткана узвишеним идеалом: за Српство, и то је такође врло лепо; али ова је борба још у исто време борба за човечанске осећаје, за идеале опште целоме свету, и — то је најлепше. Ми не верујемо, да ико може посумњати, е је ова трагедија заиста испунила погодбу јединства у драми. Цела љубав Синанова ка Јелици нипошто није шта друго, сем једна лепа епизода од пресуднога значаја. Што неки износе, да би се и од ње могла начинити читава трагедија за се, није никаква погрешка, јер је она овде лепо сведена у границе епизоде, а сличне примере ми можемо показати у најбољим светским трагедијама. Ето узмите епизоду о Едгару у Лиру или о Креонтову сину и њему у Антигони. И од њих би се могла начинити трагедија, али то баш и јест заслуга, да је он — песник — могао лепо свладати и таку силовиту радњу. Отмица детета Тодорова, као најзнатнија епизода, само је један радник више у тој борби за заузећем Сталаћа,

— а сасвим посредно и за испуњењем жеља Синан-бегових, па и то само ако оно прво не успе. Међутим да је ова епизода од преке потребе за решење свега заплета, мислимо, да свако увиђа. Цела љубав Франсоа и Мире такође је једна лепа епизода из исте, а колико је она потребна, говорићемо доцније. Најзад радња Тодорова *само* је на одбрану Сталаћа управљена, и то је савршено јединство. Ситнија његова одступања од тога, само тим више истичу њу — а то је још боље. Само се сетимо сцене у трећем акту, где Тодор хоће да исече турске посланике, жртвујући и своје дете. Осећате ли ту из тихана основну мисао — одбрану Сталаћа?

Дакле: Радње у Тодору има, лепа је, довршена у трагедији без икаквих прекида и нагађања и — једна. Све ово довде само је добро и лепо.

Још неколико речи о јединству! Мислимо, да није потребно ни помињати, да не постоји тврђење француске псеудокласичне школе о тобожњим Аристотеловим трима јединствима. Оно о радњи јесте добро; друго о јединству времена не тражи ни Аристотело, и ко зна овог филозофа, зна и грозну заблуду њихову; а треће о месту никад, изузев њих није постојало, а и они су га изигравали. Сем тога да је после оштрих Лесингових критика пало савршено оно Волтерово хвалисање француских комада и канонички углед «великога» Корнеља, познато је свима.

Само још нешто о радњи у опште! Радња се у трагедији не мора износити каква јесте, него каква *може* да буде, т. ј. «задатак је песнику, не да догађаје исприча, већ изнесе оно, што може да се догоди, т. ј. што је по законима природности, могућности и потребе могућно», речи су Аристотелове. Према томе нису оправдане оне замерке, да је у Тодору изнесено тобож оно, што се није догодило. Ми никако немамо намере говорити вде о предмету ове трагедије као хисториском, већ као чисто трагедиском. Нама није познато, где је свршио свој живот Исак паша. Писац хоће, да он погине од руке То-

дорове, па нека погине! Таке и сличне замерке просто нису на своме месту. Јер кад би се тако почело, онда бисмо брзо младог Цветићевог Немању заменили каквим старцем, или друго штогод. То, дакле, треба просто оставити на страну. Ако се и та страна добро заступи у трагедији, тим боље, ако ли не, па ништа и не чини. Што се тиче тога узимања из хисторије или митологије довољно је и најпознатијим личностима задржати *само* характер, остало се све може додати или одузети. И Хорације каже: «Нека буде само Медеа грозна и непобедна, а Инона плачна, Иксион неверан, Иопа нек лута, а тужан Орест» — и ништа више. Разуме се да је смешно и погрешно сасвим пренебрећи сваку хисториску изјаву, као што су то урадили Мармонтел и Фаварт са Сулејманом, највећим султаном, који је у њих прост париски каваљер, који се заситио свега, са тако ниским жељама. Толико о хисториским характерима, а ми од своје стране искрено признајемо, да о хисториском Тодору незнамо ни речи. У осталом, хисторији је предмет појединост, а поезији општност. Тога ради ми ћемо се већ уставити код Тодорова карактера доцније. За сад можемо да додамо, да радња у Тодору има и те врлине, да је могућна и општег значаја, а обоје се увиђа: а) из тога, што су још многи други до сад од највећих песника узимали сиже таке врсте и б) баш с тога, што су то исто радили и *многи други*. Првим дакле, ми аукторитетом највећих песника јамчимо за могућност (да напоменемо само Софокла) а другим: да је предмет општег значаја, јер га употребише разни писци до сад. О радњи у опште ми бисмо се могли још запитати, да ли је проста или комбинована али пошто овим улазимо у појединости радње, прегледаћемо мало ниже. За сад пак да кажемо само неколико речи. Ми под простом радњом разумемо најчистију радњу без икаквих епизода и других омањих радова. Чистих таких комада нема на свету, такав није чак ни Филоктет Софоклов, који често употребљавају противници комбиноване радње као доказ

Ми ћемо изнети само један против-разлог у Филоктету. Најглавнија споредна радња то је мржња главног јунака к Одисеју и овога наспрам њега. Па та баш епизода у неколико кочи чак и ток главне радње. Ето и у Ечегаријевим комадима, н пр «Лудило или поштење», љубав кћери главног јунака Лоренца јака је епизода, поред свега јаког развоја саме радње. Не треба сад опет из овог закључивати, да онда треба што више епизода и споредних радња, јер тим се онда прелази из драмата у еп, а то нађосмо, да је погрешка. Али унети неке епизоде, а према величини радње више или мање, преко је потребно; само не сме ни једна така епизодна радња засебно стојати, а ако би случајно била јака по себи, треба је сузити. Ово је најсрећније пошло за руком нашем песнику. Епизода о Синану сасвим је јака радња, али је она врло срећно сужена — сужена у свом току — те тиме не кочи, но шта више подржава главну радњу. Али свој утицај свој силни резултат не напушта ни овако сужена радња; а њен се утицај види у трећем акту најбоље. Дакле и по овоме Тодор је добро изведен. У Тодору има три главне епизоде, које се тим именом могу назвати, јер причања, згодно уметнута на појединим местима, никако не чине епизоду. Те су: љубав Синанова, у којој раде Синан и Јелица, љубав Франсоа и Мире, где су њих двоје радници; а помажу им: првим друг Синанов, другима, Мирин отац. Трећа је епизода отмица детета, која долази и из главне радње а и из љубави Синанове, тиме дакле, будући по себи од пресудног значаја, везује нераздвојно и ону епизоду за главну радњу, а врше је Синан с другом, Војин с Ђуром. Све три су епизоде врло лепе, а да је и друга потребна као прва и трећа, доказаћемо. Према томе трагедија Тодор има комбиновану радњу. Сем тога и ако су просте радње више за похвалу — али не просте, већ са што мањим бројем епизода — имају и комбиноване врло велике литерарне вредности, а ако је комбинација извршена природно и добро, онда и веће од

оних првих, па их и Аристотело много хвали. Да с овим не треба ићи у крајност, ми смо доказивали, а као жртву таквог претеривања епизодама, ми помињемо само Корнељеву Родогуну, по његовом мишљењу најбољи му комад. После свега, мислимо, доказасмо, да Тодор има комбиновану, али не и претоварену, радњу. Сад нам ваља прећи на поједине делове у радњи.

Наглавније ствари у трагедиској радњи јесу перипетија и упознања. Ми их зато мећемо пред дирљивим и узбудљивим, што се ови утисци производе баш њима, што није дакле говор или карактер то, што нас гони на сажаљење (саучешће у тузи) и страх за јунака, него делови саме радње, као што мало пре рекосмо, перипетија и сцене упознавања.

Перипетија је обрт од среће к несрећи (ретко кад обратно; али у трагедији у најужем смислу, како се данас, погрешно схвата, — никад друкче) преко очекивања, а мора бити добро оправдана, мотивисана. Најбоље је извршена перипетија, колико је нама познато, у Едипу Софокловом и изгубљеном комаду Теодоктовом Линцеју. Онамо посланик, који долази да покаже право рођење Едипово од коринтског краља — као што то он држи — и нехотице, а сасвим природно, доказује на тај начин жалосну истину, да му то не беше отац. Или у Линцеју (по казивању Аристотеловом), где прекомерна оштрина Данајева доводи узбуђење народно дотле, да се оно крши у корист Хипермнестриног вереника. Има и на другим местима тако исто добро погођених перипетија, али ове су понајбоље. Ова тачка радње у Тодору није изведена понајбоље, или ако хоћете, изведена је погрешно, зато, што их има две: у трећем и петом акту. Обе су истина оправдане, али, по пишчевој обради, нису ни једна толико јаке, да једна без друге сатре силину јунакову — зато и нису добре. Прва се дешава, кад Тодора проклињу Срби и Турци, кад га прете удруженим силама напасти, кад му је Синан разорио већ срећу породичну,

отев му дете, и требало би, да је толико јака, да га сатре. Али пошто је радња била још много велика, карактер или јунак још непрестано много јак, не само што не пада под ударом тако огромне силе, но шта више и побеђује. И у томе је велика погрешка! Сад настаје друга! Сила се увећава, снага достиже веће размере потпомогнута још и тајним нападом Синан-беговим — ово је у петом акту — и наступа перипетија. Ми кажемо перипетија зато, што је Тодор, победивши ону прву остао ипак још сасвим срећан. Наступање друге перипетије оправдано је а ево зашто. Снага и моћ Тодорова дижу се до врхунца, растежу се чак и преко њега, претећи чак и немогућношћу: да натерају Мехмеда у бекство, и — ту где по физичким законима, којима се покоравају и умне моћи, прскава материја и моћ напрегнута преко мере — налази се права и јака перипетија, по пишчевој обради, која сатире јунака. И ово је добро! Али, утицај ове друге долази у сумњу, ми се чак надамо и немогућности, да и Мехмед уступи, јер смо већ видели прву немогућност, да здружене силе деспота, Исак-паше и Синана падају пред њим. Ми смо увек стављали «по пишчевој обради» зато, што ми ту ствар другојаче схватамо. Ми ћемо наскоро доказати да је баш она перипетија у трећем акту права и красно изведена, само да је расплет рђаво погођен, а да је она у петом акту сасвим излишна. Свакојако, наше је мишљење, да се овде учинила велика погрешка, коју би свакојако требало избацити или одложити или како друкче поправити! Само толико о перипетији!

Долазимо на упознања, која се разуму сама по себи, шта су. То су, дакле, обрти од незнања к знању, одакле ће се родити ствар на корист или пропаст личности, које се познају, а посредно или непосредно морају сва утицати на срећу главног радника. Ми ћемо се упознати са свима могућним упознањима и пренети их на Тодора, у којему их има три, сва три разна, од којих је пак једно главно, а друга два епизодна. Прва је врста тих упознања

помоћу спољних знакова или обележја: брадавице, ожиљка, каког оружја, хаљине, стварчице или тако чега. Та су упознања најгора, па и кад Хомер употреби тако штогод у својој Одисеји — што вреди за трагедију, може се великим делом пренети и на еп — у епизоди између свог јунака и дојкиње му, не ваља, па ма тако што и песник Илијаде написао. Та рђава страна њихова у томе је, што се увек може десити да два, три човека имају какав сличан ожиљак, или да се други дочепа какве туђе ствари или тако што. Ми за пример наводимо први почетак упознања између мајке и сина у Меропи Волтеровој и Мафејевој. Друга је врста упознања, у којима радник не говори оно што треба, него нешто, што песник хоће и налази за добро. Тако је код Еурипида у Ифигенији. Њено познанство је дивно и изведено, не може бити боље — јер је предавање писма сасвим оправдано — али Орест говори како Еурипид жели, а не што треба. Нема сумње да је и ово погрешка, а мислимо да би доказивања била излишна. Трећи је начин упознања услед сећања, успомене. Такав је случај код Хомера у епизоди Одисеја у Алцинојевом двору или у изгубљеном делу Дицеогеновом У овом последњем, сва је прилика, да је јунак Теукар, који, угледавши слику свог умрлог оца, бризне у плач и тим се изда. Овај је начин упознања много бољи и допушта се, кад је добро мотивисан. Сад долази четврта могућност упознања закључцима, која је, кад је добро израђена, врло добра. Тако на пример каже Аристотело за изгубљену трагедију Полиидејеву Ифигенију, у којој се Орест једном згодном, а сасвим природно (могућно) изговореном реченицом издаје и тим се дешава упознање. Или у другој једној, где се Одисеј издаје баш оним реченицама, којима је држао да ће се прикрити. Најпосле, најбоља је — ово је по Аристотелу — врста упознања, која долази из саме радње, а ако још собом доноси и перипетију, онда је изванредна. За први случај имамо примера у двобоју Едгара и Едмонда у Лиру Шекспиро-

вом. А за други случај имамо већ поменуте примере у перипетији (са упознањем) у Едипу Софокловом и првој половини упознања у Ифигенији. Та су упознања најсавршенија.

Дакле, остаје нам — пошто више врста нема — да прегледамо у коју врсту долазе она три упознања код Тодора (прво у првом, друго у другом а треће у трећем акту) и каква су. Ми ћемо их прегледати оним редом, којим долазе, а можемо додати, да је и тај ред и природан и леп. Прво је упознање између Ђуре, слуге Тодорова и Синан-бега, или, ако хоћете, Ђура познаје Синан-бега, тако бар он каже оним својим значајним «хм»! Како га је познао и откуда, то се не каже — а најмање је петнајест година протекло од последњег виђења —, само, он даље ради као човек, који познаје и то је све. Врло је лако погодити, да ћемо ово упознање уврстити у један од првих два начина, или га Ђура познаје зато, што тако хоће писац, или по неком спољнем знаку. Значи, да ово упознање долази међу најгоре и њега треба друкче обрадити. У другом су упознању опет Синан-бег (јер је он једини непознат) и сад Јелица. Упознање тече исповешћу Синановом, а добро је оправдано (јаком и страсном љубављу), нема, дакле, сумње, да је пошло врло добро за руком. Мислимо, да никоме неће пасти на ум, што ли је Јелица веровала Синану, јер би то било неумесно. Та зар ко други може да зна за најскривенија негдашња девојачка осећања, за боле и муке, које су претрпели у ропству, и за име драгана — осим Синише? Не, никако, ако не бисмо хтели падати у романтику. Према овоме, друго је упознање сасвим добро и умесно изведено. Та су два упознања епизодна, јер се догађају између епизодних, ма како јаких тек епизодних, јунака. Сад нам долази на ред треће и најглавније упознање у Тодору (III акту), између главног јунака и Синан-бега. Да оставимо на страну, како је Ђура дошао до уверења, да је баш Синан-бег главом Синиша, неза-

кони син Пријездин, за нас је код овог упознања довољно, да га он зна, познаје поуздано. И с тим наступа оно, што је најглавнија ствар у упознању. Пре доласка Синанова издаје Ђура Јелици и Тодору тајну свога господара покојника, јер га, ето, на то гони нешто више од задате речи, а то је дужност. (Ну о овоме ће већ бити доцније говора). Они, дакле, знају, да Тодор има незаконитог брата и да је Синан-бег то, што је украо њиховог Војина, али не, и да је то једна иста личност. У томе је запетост упознања! Познат је напад Тодоров у трећем акту на турске и српске посланике, који је такође добро мотивисан. Та зар нису то они људи, који употребљавају сва сретства, само да заузму Сталаћ. (Тај осећај доводи га до лудила). И — баш у том тренутку, кад Тодор с мачем у руци, жртвујући сина (кћер), налеће на Синана, тог виновника огромне му несреће, дознаје страховиту тајну, која га руши — да му је ово брат. Ту је упознање! Оно је изведено из саме радње у неочекиваном тренутку, па ипак сасвим добро оправдано и природно, и то је врло лепо. Али још нешто! Ово је упознање још и она најглавнија тачка; која крши радњу, која чини перипетију, и за то је изванредно. Ево те перипетије! Тодор је крив, о томе ћемо мало ниже говорити, и зато мора бити кажњен. Али је потребна једна ствар, која ће увеличати ту кривицу, а та ствар, да се налази у њему, његовом духу, због чега ће тим пре да страда. У Антигони имате поред кривице још и проклетство, у Лиру поред кривице још и оболели дух, у Магбету поред кривице за убиства још и жеђ за круном, у Хамлету поред кривице, духа, имате и наследну казну за недела очева, па ово последње имате у Тодору. Можда ћете рећи, да је дете невино и не одговара за кривице очеве, али «ја ћу вас осветити на другом, трећем и четвртом колену» каже Господ. Овакве ствари стоје «вапијући пред Господом», па и ако не могу ништа сасвим чистом и невином, а оно могу, да препуне већ напуњену чашу

кривицом самог јунака. И баш у томе и јест највећа моћ песничка! Тодор је већ крив (видећемо) а ево, шта је препунило чашу кривице његове. Клела је сирота девојка, остављена драгана Пријездина. бачена у тамницу од рођеног оца; себе, драгог, оца, Бога, па најпосле и пород невернога љубазника. И та клетва довршује овог пута све оно, што треба, па да прекипели пехар донесе собом смрт. А носилац тога проклетства, носилац, дакле, одсудне тачке у трагедиској радњи, носилац, дакле, перипетије, јесте Синан-бег. И кад он отворено излази као непријатељ Тодору (а овај је опет за све то савршено невин, и ту је баш конфликт), онда његово упознање доноси собом савршену перипетију. У овом упознању писац је достигао врхунац своје песничке снаге!.... Али, али!.... Кад је песник имао свога јунака у таким околностима; кад је здружена сила деспота и Турака објавила рат слабом граду и малом војводи, који је и поред свег свог херојства ипак незнатан: и кад најпосле морални противник — брат прилази у савез против карактерног јунака — онда је он начинио заиста *праву* перипетију. Па што ју је онда проиграо? Што ју је тако незгодно употребио? Како то, да Тодор то све победи?! Ми смо већ једном осудили ову погрешку, у расплету трагедиском, али овде можемо да додамо: «жао нам је, много нам је жао, што се ово погрешило, јер би без овога, трагедија Тодор ступила у ред — по овој особини — најбољих комада са најбољим перипетијама!» Ако писац хтедне — а то није никад доцне — а моћи ће — зато јамчимо ми на основу његове трагедије, јер из ње видимо *све*, што он може — да ово добро поправи, српска му трагедија неће никад моћи бити довољно благодарна. Најпосле, ми то од њега тражимо, јер ова трагедија није само његова, она је и наша.

Ми смо говорили о Тодору као трагедији и њеној радњи напосе све до сад, али то још није све. Има још

многога, што долази у радњу трагедиску, па је на реду да и о томе врло укратко проговоримо.

О утицају драмске радње — саучешћу и страху — биће речи мало после овога; сад нам је на реду судбина, коју трагедиска радња досуђује сваком поједином раднику. Прво и најглавније правило, па да ова судбина буде како ваља изведена, то је да буде праведна, а то је, да удели сваком свој део по заслузи. Према томе било би врло жалосно, кад неко са свим праведан буде кажњен, несрећан. Јер управо за што је кажњен? Ваљда, за правду? То је камен спотицања у данашњим теоријама. Али је то лако и лепо још одавно решио Аристотело, и ми не знамо, са чега се ту треба довијати и стварати нека нова правила; ваљда из тога разлога, да се сличне погрешке — ми слободно и отворено кажемо да су то погрешке — оправдају, јер их је писао Шекспир. Аристотело каже: «први је захтев, да се врле (без икакве кривице) личности не смеју наћи у обрту среће к несрећи — јер то не би произвело страх ни саучешће него мрзовољу», а кад се не производе они осећаји, за које доказивасмо да су *једини*, које трагедија сме производити — не ваља, па писао таке ствари Шекспир, Волтер, Гете или ко други! Кад се данашњи теоретици муче, да и ово оправдају (јер им је главно очувати канонични углед ког великана, што је немогућно), износећи да је н. пр. Дездемона морала умрети, што је «*неприродно*» чедна и невина — «а неприродно лепо и ружно мора да угине» — онда се они сами хватају у своју замку. Јер ваљада неће допустити да у природи има неприродности. А ако ону личност н. пр. Дездемону нису узели из природе, ако је Шекспир створио њу таку, како је неприродна, како не може да буде, онда је он још више погрешио, што је смео у трагедију унети и оно, што *не може* да буде, а то је генерална погрешка против основног закона. Дакле погрешка је ту, и њу већ не може нико оправдати, па баш ни Гервин, не, са својим досеткама. Ето зато

је погрешна и Метерленкова Малена и друге сличне трагедије, а она тим више, што је то баш Малена, дакле главни јунак, који гине сасвим неправедно. Према овом, ако неко буде кажњен на позорници без довољно разлога, трагедија у том погледу не ваља. Такав је исти случај и ако би рђави радник био награђен, јер би то било против човечанског осећања, а тако што износити у трагедији, огромна је погрешка.

У овај део спада и трагична кривица главног радника. Нама је у добро изведеним трагедијама жао, што гине јунак, али смо мирни, јер тако мора да буде. То *мора*, мора се и доказати. Тим хоћемо да кажемо, да песник мора оправдати смрт свога јунака, не само онако као и смрт епизодних личности, него неком већом, јачом — трагичном — кривицом. Истина је, да и епизодни јунаци гину тек после неке трагичне кривице, али тежиште њено — јер она опет мора бити једна за исту врсту личности — пада на главног јунака. После доказивања и мислимо, доказа о јединству радње, држимо, да је природно, да све врле личности страдају — ако већ оне страдају — због *једне* трагичке кривице, ако раде истим правцем, — и то не треба доказивати. Ето, и зато је погрешан Цезар Шекспиров, где Брут и Цезар, оба врла, гину за сасвим обрнуте тежње, а сличан је пример и у Дон Карлу Шилеровом. Та је погрешка и у Немањи, јер овај побеђује Првоша не јачином своје радње, већ што писац осећа да тако треба. Сад, како је и шта је то управо трагична кривица? Испрва се држало, да је за то погодно незнање, непозната кривица самоме јунаку, из незнања учињен злочин, као што је н. пр. Едип у Софокла крив, што није знао, но убио оца и оженио се својом мајком; или Телеф, који не зна и из незнања удружује се с племеном непријатељским свом. Али то је мишљење отпало. Јер да не буде ње — трагичке кривице — требало би, да је он знао и оно, што није т. ј. да буде надприродан, и као што се види, ово је погрешка..

Утврђено је пак, да су ова два ступња трагичне кривице: или је човек заслепљен једном страшћу, па и нехотице срља у саму пропаст своју као Ајант Софоклов, трећи Ричард Шекспиров и Клавиго Гетов (љутина; свирепост; славољубље) и ово је добро; или се нађе на распутници, одакле му ваља — одакле је нагоњен — поћи на ову или ону страну, а на једној је резултат ништавило, на другој се мора учинити злочин — и ово је најбоље! Трагичну кривицу извести тешко је, али неизбежно потребно, и ако ње нема, онда трагични јунак гине, ако гине, неправедно, а то је ужасна погрешка. Ето, така је погрешка и у Душану. Просто ми не знамо, са чега погибе тај човек, и поред оне главне махне, коју напред казасмо, и ова му је не мање важна. Да није он убио оца, нити да је то учињено с његовим знањем, учи хисторија, а песник не каже, да је зато крив, шта више, правда га пред самим собом; за друго што не види се да је крив — дакле неправедно је убијен. Ни жеђ за отимањем није његова кривица, јер он за све време само узима, тако бар он говори, а други му не споре, само своје, а отимање Цариграда (једино, што би му могла бити трагична кривица) бачено је врло много у засенак. За први начин трагичне кривице диван нам је пример у Ајанту, који из готово лудог гнева (за то се и зове још и бесни Ајант) јури с намером да побије другове, што истина не изврши, али са чега мора да буде кажњен. За други имамо два ванредна примера у Есхиловом Оресту (у другом комаду трилогије истог имена), где Орест убија мајку, што му је изневерила и убила оца, па за то бива горе од смрти кажњен; а други у Антигони Софокловој, где сестра преко законске заповести, која смрћу прети, ипак покопава мртво братњево тело. Замислимо само, како би ништаван и презрен човек био Орест, да не освети оца и Антигона, да не сахрани брата; а како су страшно погрешили: убијајући

мајку и непоштујући земаљске законе. Ето такав конфликт права је тачка у трагичној кривици!

Како је то изведено у Тодору? Да не говоримо о епезодним јунацима сад, већ доцније, него да се позабавимо са судбином Тодоровом. Он се родио у Сталаћу — и отац му се ту родио и умро, можда и преци, — а град је добио: од деспота, да брани град од непријатеља; од оца, да чува *народ*, који после смрти војводе Пријезде, има наде на спас после Бога још само у Тодору, његовој мишици и његовом срцу. Ми смо видели тај диван народ, тај узвишени, племенити народ у Сталаћу. Писац нам даје могућности, да чујемо њихову општу жељу, да погину на рушевинама свога огњишта, а у последњем акту седи, изнемогли старци и млада нејака деца боја траже, да умру пре Сталаћа. Оно силовито одушевљење њихово ми осећамо, оно нас узноси, а оно Тодора чини Тодором. Та и он је део те целине, и он је син тог огњишта, али не. он је још нешто више, он је отац њихов, бранич њихов. Ух, како би подло, како демонски било, оставити такав народ, такав град!!.. А с друге стране? Мехмед је загрозио Србији, све је у погибли, можда само мало времена, па да све буде гроб, а то треба спасти, уздржати, то захтева спас Србије, то осећа и онај седи старац у Смедереву. И човек, који је поносито провео лађу државну посред најтежих бура морао је сад бацити са ње све драгоцености — јер је погибао ужасна — да јој спасе живот. Он јој, бацајући са ње сва срества, досуђује ипак смрт, али по свом мњењу ипак не тако скору. Он је крмар, он неће, несме, да допусти, да лађа у његовој руци пропадне. И жртвује све горње крајеве — с њима и Сталаћ — за спас — чујте! — за спас свеколике Србије. Жртва је грозна, али организам пропада без ње. Дакле, Сталаћ *мора* да се да̂!!.. А пошто је позната силина Тодорова, шаље му се човек, који је последњи и још једини живи саучасник оне дивовске борбе на Косову, да он тражи

ту жртву, да заповеди предају града. Ето, ту је конфликт! Тај седи, неумитни витез, тражи то од Тодора, то тражи заповест, закон земаљски, а не да, не да народ, који ће да пропадне без слободе. Решите се! Антигона је сестра и сестринска љубав гази законе, а Тодор је човек, а човечанска љубав руши законе! Катон би се можда убио, али послушао заповести народне! То би учинио и стари Брут! Али они су Романи! А Романин није човек, он је само грађанин! И ми им се дивимо, али их не волимо и одбацујемо! Наша је љубав човечанска љубав, јелинска љубав! И кад горостасни заточник Сталаћа узвикне «и недам» ми га љубимо, јер тако бисмо и ми радили. Он је срушио земаљске законе, погазио их, зато мора бити кажњен, мора бити погубљен, али ће умрети као човек! Ето трагичне кривице Тодорове! Ко још сумња да Тодор *мора* да умре? А с њим и цео народ Сталаћки, јер је листом у за њ! А с њим и љуба и дете му, јер су уз њега! А с њим и француски витез, јер га и он брани! Трагедија је ту и ви са сузним очима гледате како се казни, губи цео град, али сте мирни, казна је заслужена, судба им је сасвим праведна; она им само досуђује по заслузи! То је један део јунака, који сви раде истим правцем, и који зато гину сви због *једне* трагичне кривице, чије тежиште пада на Тодора. А с друге стране гину Исак-паша и Синан-бег: први, због своје неодољиве мржње на Србе — а то је такође страст која се мора казнити — а други са своје грешне љубави и недела почињених у страсности. Са те стране трагедија Тодор права је трагедија, и то је врло лепо. Сви врли јунаци у њој пате врло много — Синан паша на свој начин — али тежиште свег тог бола, све те патње пада на Тодора, он је личност, која пати највише. Али он је и јунак, он се бори против тога, и ми виђамо отпор. Шилер каже, да се за основу сваке трагедије мора узети: прво представа јаког бола и друго, представа самоодржавања у њему». Обојега има у Тодору, то ви-

десмо; дакле, он је и с те стране добар. Ну, у својој патњи, он није са̂м, његов бол бол је и за нас, његова мука мучи и нас, и — то је *саучешће*. За ово каже и Хорације: «ако хоћеш да ја плачем, прво ти мораш патити». Но он је јунак, он не преза од погибли; но, не тако и ми. Он је решен, хладан, одређен — но, не тако и ми. Ми очекујемо несрећу, ми је слутимо и све до трећега акта — јер ту она при перипетији излази на среду — ми не смемо да помислимо на њу, а знамо, да мора доћи, и то је *страх*.. А саучешће у тузи и страх за јунака, већ рекосмо, да је последњи резултат сваке трагедије по дефиницији Аристотеловој. Трагедија Тодор, ето доказасмо, има тога у пуној мери, и зато је врло добра. То је оно осећање, које нам једна трагедија *једино сме* а *мора* дати и Тодор нам то даје. Песник је погодио прави задатак свој!

Још нисмо завршили о радњи! Страх и саучешће, дакле главни циљ трагедиски, може бити изазван двојако: може их изазвати вешто погођена сценерија, дакле дејством на око, а може бити, и да их изазове сама радња собом, па да дејство буде непосредно на срце. «Последњи је начин бољи и показује већег песника» каже Аристотело. Трагедија Тодор не утиче сценеријом. Нису то грмљавине, фијукање ветра, ноћна нека сетна тишина и хукање сова — као у Метерленковој Малени — што нам производи страх, већ је то оно запето очекивање на истину, која мора доћи — то осећамо — а која мора бити страшна — то нам се слути —, што производи у нама страх. «Мрачни, нејасни осећаји силни су!» Па то и јесте вештина песникова; ту и јест поетска заслуга трагедије Тодора. Ми знамо, да је Тодор љуто згрешио, али ми га волимо — та он је радио, што је као *човек* морао радити —; ми знамо да он мора бити кажњен — то нам говори радња — ми предосећамо, да казна неће бити мала, али јој не знамо силе: очекују се посланици — шта ли ће донети?.. дете је отето — шта ли је с

њим?.. — ето то је она сила, којом нас песник везује уз трагедију, држи уз јунака, чиме нас гони, да му симпатишемо, и — да се бојимо за њега. Он је решен, он очекује мирно судбину — али не и ми! Он је жртвовао дете, стегао љути бол — али не и ми! Он је хладан— али не и ми! У томе је силина перипетије, у томе јака моћ трагедије. Зато и јест трећи акт скуп свију тих наших болова, скуп и вршна тачка нашега страха (а уз то и врхунац све песникове моћи) зато и јест нама тако криво, што је песник погрешио баш одмах после тога

Да кажемо коју реч о чудноватностима и дирљивости, и утицају њином! О узбуђењима и дирљивости у опште ми ћемо мало ниже код сценерија говорити, на засебном месту после карактера, јер и ако сценерија није ништа друго до вештачки распоред радње (не говоримо о изопаченом појму речи «сценерија»!) ипак је потребно пречистити ствар о карактерима, да би се знало, како ће они на поједином месту бити, Дакле, о чудноватностима! Пре свега можемо овде додати, да нова теорија негде није разумела Аристотела, а негде се сасвим погрешно од њега удалила. Аристотело каже: «песници пак, који сценеријом неће да производе страх, већ чудноватост, немају ничег заједничког са трагедијом, јер се од трагедије не сме очекивати *сваки* утисак, већ *само њој својствен*». То и јест оно због чега смо ми, одмах с почетка, расправљали о том утиску, и наишли да је само: пречишћавање саучешћа и страха. Баш због тога и јесу ретке праве трагедије, што је мало песничких генија, који ово схвате, како ваља. Нова пак школа каже с Фрајтагом: «снови, слутње, прорицања, духови, улазак духова у свет човеков и све друго, чим се у души слушалаца може произвести *како* осећање, може песник ради јачања свог утицаја употребити». Кад се тако што каже, а овамо призна с Аристотелом, да је трагедији задатак будити саучешће и страх за јунака, онда то није ништа друго, до опет довијање, да се оправдају поједине погрешке у

једној две ли трагедији Шекспировој и других великана. Ми онда овде видимо прво, неразумевање Аристотела а друго, хотимично, а погрешно, удаљавање од њега. Што се тиче слутња и духова и т. д. ми слободно можемо казати, да они имају места у трагедији и иначе, док је света, јер то нису неке надприродне силе (осим ако се погрешно не употребе) већ чисто замењен монолог. Тим хоћемо да кажемо, да песници, који разумеју свој задатак, узимљу духове само с тога, да би се у једном монологу (као што је у Хамлету у првом акту и у последњем Филоктета) замениле две стране у човечијем духу, које се боре међ собом. У Хамлету н. пр. сумња његова персонификована је духом, зато она само с њим и говори (тако је исто у Филоктету) а говори директно, јер тако говоре страсти (ето вам доказа у монологу Хамлетову првог акта) а заповеда, јер страсти, кад се не обуздају, постају господари. То је *једини* начин, на који се смеју духови употребити, ако им дакле није задатак «производити *како* осећање» већ само тако, ако раде у друштву с другим епизодама, да се добије једини и прави утисак од трагедије: саучешће и страх. Према томе чудноватности су за осуду, па ма их писали највећи песници (додајемо, да их Шекспир није писао, сем једне, двели), а увлачити још неке *силе* (ми доказасмо, да дух у Хамлету и Филоктету није нека друга сила, већ *њихова рођена* страст), које ће утицати на човека н. пр. вештице виле, или друкче (погрешно) употребљени духови, страшна је погрешка, јер тиме се кочи слободна радња јунакова, а кад он није слободан није ни одговоран за своја дела, па, дакле, ни за трагичне кривице. Где би чудноватност била случајно неизбежна, мора се одбацити па препричати, али гледати, да остане без утицаја на ток радње. Радујемо се, што свих ових погрешака нема у трагедији Тодору, а овде смо ово изнели више из потребе за примедбе на неке друге српске комаде. Кад смо већ овде, можемо проговорити на брзо коју реч и о

свирепости. Нема сумње, да човека, дакле баш сасвим природно биће, може често страст или конфликт околности довести дотле, да чини какву свирепост, па кад је ово добро мотивисано, онда је и врло лепо. Ну, ми можемо да поднесемо саме мале ступње те свирепости. Јелини н. пр. нису допуштали да ма' ко погине на позорници, и зато су, ван сваке сумње, за похвалу. Ми већ можемо то да поднесемо, али више неке границе нит можемо ми, нит' ће ко икад моћи, изузевши случај, да се цео свет духовни у човеку преобрази. Још је Хорације казао: «Не треба пред народом да покоље Медеа своју децу или да грозни Атреј пред нама скува човечију утробу», јер тако што год одиста би могла само чиста животиња гледати, али никако човек. После тога то би изазвало мрзовољу, а тако што, знамо, да се не сме уносити у трагедију. Па ипак је таку погрешку учинио и Шекспир у Отелу. Да је ово савршено погрешна сцена, јер оно животињско дављење прелази и преко одвратности, не треба боље доказивати но тим, што је баш исти Шекспир животињско убиство краља у Магбету умео тако дивно склонити испред очију наших. До каког чак урнека у погрешкама може ићи тако схватање ми показујему на Малену, у којој је сцена дављења тако гадна, да вас опомиње на дављење паса од стрводера, и ви видите, да је то онда, што је најужасније, чак и смешно. Неки су хтели да у убиству Војиновом од Тодора нађу ту исту грешку, али, по нашем мишљењу, сасвим неумесно. Убиство је било оправдано: Турци су продрли и без сумње победиће; Војин ће бити одведен у ропство, потурчен.... ох не, не, то неће, то не да отац. И ма како да га је љубио, убија га, да не буде издајник свог рођеног огњишта. То је конфликт, изведен на ванредан начин. Свирепост је фактички ту, али она је толико оправдана, да је ми допуштамо, јер бисмо и сами тако радили. Уклонити сцену убиства испред очију, не би било могућно, јер куда ће, кад су Турци опколили. Он

га просто убија мачем, а то се допушта. Песник је Тодоров и ову тешкоћу дивно прешао.

Најпосле нам долази једна од најглавнијих тачака у трагедији у опште, а радњи трагедиској напосе, а то је — заплет и расплет. У овим двема тачкама скршиле су се на много места и највеће песничке снаге, јер је ово заједно с радњиним јединством, најтеже место у трагедији. Али баш због тога, што је најтеже, јесте и једно од најважнијих и «нису оне две трагедије једна с другом једнаке, које имају исту радњу, но оне, које имају исти заплет и расплет» речи су Аристотелове. Место свих других примера узмите само Меропу Волтерову и Мафејеву или Есекса инглеских песника (тројице) и Томе Корнеља, па ће се видети, како две истоветне трагедије по садржини могу бити сасвим различне по заплету и расплету. Исте случаје имате и код Софокла, Есхила и Еурипида у трагедијама о Атридима. Баш тога ради мора се на ово обратити највећа пажња, и ко и овде, поред осталих захтева, добро прође, написао је савршену трагедију. Види се већ колико је знаменита ствар, а дели се у заплет, а то је све до перипетије и расплет, а то је све од перипетије На перипетији се пак крши радња, а она је неутрална. Оно, што нова теорија назива експозицијом, није баш ништа; јер и овај део долази у заплет, ну о том ће бити говора. Вреди приметити, да су на врло много места погођена врло добро прва два дела: заплет и перипетија, а трећи пак — расплет — врло је мало и у великана песничких, да је сасвим добро изведен. Да је то тако, ево нам доказа у Шилеровом Дон-Карлу. Ова је трагедија силином својих карактера, дубоком психологијом али највише ванредним стиховима и лепом поделом радње, једна од првих на свету, али јој је радња, а то је најглавније, поред оних погрешака, што наведосмо, и у овоме погрешна. И овде витез Поза својим пожртвовањем решава заплет, па кад се и он поколеба на наваљивања Карлова, онда Шилер не да друкчије и доводи

једног војника, који Позу убија из заседе и напрасно. Така је иста погрешка и у Ифигенији Тауридској од Еурипида. И ово је једна од првих светских трагедија, и поред оних многих добрих страна, о којима код ње говорисмо, ево и погрешке! Еурипид је толико сплео јунаке, да страшни заплет може да реши само богиња Палада. У оба случаја имамо Deum ex machina, а ово још стари естетик — песник Хораціје забрањује говорећи: «Не сме се ни појављивати Бог, ако му — као тумачу — није савршена потреба!» Код Тодора је иста погрешка, али гора. То је она, о којој говорисмо. И у њега је заплет за прва три акта напрегнут, силовит и дивно изведен. Први је део тога заплета почео доласком Рада Облаковића и његовом поруџбином с једне и одбијањем Тодоровим с друге стране. Затим долази заповест деспота и Мехмеда, што опет повећава заплет, и опет одбијање Тодорово, па за овим одбијање од стране свеколиког народа. После овога крађа детета и освета Синан-бегова и најпосле долазак нових посланика. Све је довде био заплет, а доласком ових посланика наступа његов врхунац, па и кршење — а то је перипетија. Она је у трећем акту и за њу смо већ рекли, да је такође дивно изведена, јер поред одбацивања Тодорова од стране обеју држава и стављања ван закона, долази у исти мах и брат, као морални противник. Радња се врло снажно прекршила и сад перипетија треба да чини своје. Ту настаје расплет, а ту настаје и она погрешка у Тодора. Ван сумње је и природно је, да Тодор пропадне, али он не пропада, он шта више, и побеђује. На крају четвртог акта, он после љутог боја доноси главу Исак-пашину, прави симбол своје победе над Турцима а у тај исти мах и жена му доводи отетог сина (кћер), такође победу. Тодор је победио и с тим је требало да се сврши, па ма како било погрешно. Али радња и њено јединство траже смрт Тодорову, и зато се додаје пети акт, који чини оно што је требало да учини трећи: додаје се још једна перипетија, а то се

никад не допушта. Ето како једна погрешка вуче другу, па трећу и како је због тога морао страдати сав расплет. Песник Тодоров погрешио је само што није још са једном, две епизоде причекао до краја, што се пожурио и што је пустио Тодора да први пут, ма и привремено, победи, па је онда због тога дошао цео пети акт, истина изазван потребом, али не и природношћу. Снагу Тодорову, јер то се хтело оном првом победом, могли смо видети, и још много боље, у очајном његовом брањењу, а ми смо то већ истакли као врло лепо и узвишено. Ова пак погрешка иста је онака, као што долази пети акт у Дон-Карлу после смрти Позине, која је, требало би, да буде крај, па ма како погрешан. То је, дакле, оно место у Тодору, на што ми позивамо нашег трагичара да поправи.

Да свршимо о радњи! Тодор трагедија има радњу добру, велику, племениту, у себи довршену, са добро изведеним јединством, са двема врло лепим упознањима другим нарочито), красним заплетом и изванредном перипетијом — а има једно погрешно упознање и врло велику погрешку у расплету.

За овим нам долази ред проговорити и о другим деловима трагедије: характерима, мислима и дијалозима (**διάνοια**), језику и подели радње или сценерији, јер музичке пратње у наше доба нема. Дакле, прво о характерима!

На првом месту изложићемо каки карактери треба да буду, па ћемо тек онда прећи и на харачтере у трагедији Тодору. Прво, мора карактер бити племенит. Ово су захтеви Аристотелови, само што њих не треба схватити у буквалном значењу, јер их онда нису одржавали ни јелински трагичари. Што се овога тиче, ми имамо у Медеји Еурипидовој најбољи доказ да то не мора бити, и ма како да је леп и силан утицај чисто племенитих карактера, не сме се порећи ни овима силина и дивота За потврду ми још наводимо крвопију Ричарда у Шекспира, Мора у Шилеровим Разбојницима, па Вукашина и Јаквинту у Илића. Овај, дакле, први захтев могао би се

ублажити и свести на то, да је бољи ефекат, ако се и ово изведе; иначе није оправдан. Међу тим треба знати, да би ово било погрешно схватање Аристотела. Под оном речи «племенит», он не схвата племенитост у савршеном јој значењу, већ ону висину, ма у ком погледу, која, због тога што је у свом послу у реду најбољих, заслужује тај назив. Дакле, «песник може и лакомисленост и љутину певати као племенитости, ено Ахилеја у Хомера и Агатона!» То је прави смисао оног захтева Аристотелова, и, као што се види, он има потпуно право. Друго тражење Аристотелово јесте то, да радња карактеру доликује. На пр. кад Меланипа отпочне код Еурипида држати философска предавања, или Одисеј кад у Сицили стане плакати, или најпосле кад понеке личности Лесингове отпочну претресати разнолике мисли философске и метафизичке спекулације, онда им то просто не доликује. Сасвим је друго што, кад се тако ради у Хамлету и Фаусту, јер је ту добро мотивисано. После овога карактер мора бити природан, т. ј. на њега не смеју, ако случајно мотивација није друкча, утицати разне прилике онако, како на друге људе не би. Не сме се н. пр. Енеја или Хектор уплашити од каке маленкости, од које не би презао ни најпростији Тројанац. А Хамлет на против баш мора да тако нешто замишља, јер је он сасвим други човек, код њега је баш то мотивисано. Најпосле и најглавније карактер мора бити постојан, то јест мора бити сам себи доследан, а не тек да се понаша онако, како то где захте песник. Пример за таку погрешку, као што је налази Аристотело, имамо у Еурипидовој Ифигенији Аулидској, где онако понизне и гадне молбе нису у њеном карактеру, нису њој доследне. Да је морала молити за живот, то пристајемо, али не на онај начин. О хисториским характерима ми смо, на једном од прошлих места, казали своје мишљење о том и погрешке против тога, а правила за њ извели смо, као што се то увек ради, апстракцијом из великог дела свих светских трагедија. Па ипак

и колебљиви карактери морају бити постојани, доследни, т. ј. непрестано колебљиви. За ово нам је диван пример Штајнхоф у Ибзеновом Савезу младости, где је он искрен па ипак колебљив до крајности. Новија трагедија воли још и друкче људе (шилеровске), не постојане но колебљиве, па и у томе непостојане. Нама се чини, да је и ово аномалија. Кад модерна трагедија износи за своју одбрану Хамлета Шекспировог, ми доиста не знамо шта ћемо да им одговоримо. Оно, истина је, да Хамлет поред толико огромних испитивања није сасвим испитан, али данас нема више сумње да он није оно исто, што Гетов Егмонт и Тасо, и баш тога ради ми врло радо остајемо уз Аристотела тврдећи, да без доследности у трагедији не може бити ико, а најмање главни радник. За ово мало доказа из саме радње њихове. Узмимо, да то може да буде, онда како ћете да му начините трагичну кривицу? Ако га задржите на једној тачки и то називате његовом трагичном кривицом, онда је питање, а зашто се и она не сматра као један део његових недоследности и т. д. Због тога ми ћемо од доброг трагедиског карактера тражити природност, постојаност с доследношћу, доликовање и племенитост али у оном смислу, како смо објаснили. С тих ћемо тачака посматрати и већи део одступања у малом погледу, и са њих и досуђивати, е да ли је који карактер добро погођен у опште, а у трагедији Тодору напосе.

Без сваке сумње излази нам одмах на видик карактер главног радника, карактер Тодоров. Ми ћемо се старати да га изнесемо онаког, какав је у трагедији изведен, а оценимо онако, како нам горе истављена правила заповедају. Овде можемо истаћи мишљење нове теорије или њеног представника Фрајтага, који сасвим добро карактерује ону прву особину Аристотелову, а то је природност. Он каже: «карактери морају с једне стране бити начин осећања свога времена и народа, али с друге стране они морају бити чисто човечански.» Оно је последње важније и зато и јесу човечански карактери мерило добрих

страна у трагедији, а не осећаји времена и народа који су пролазни, па им је и вредност трагедиска пролазна. За ово последње ево и доказа! Ми смо изнели са чега би трагични јунаци Катон и стари Брут били погрешни, говорећи о трагичној кривици Тодоровој, јер би они припадали чисто једном романском (латинском) народу, а не и човештву. Таке су исте погрешке и код највећих француских песника Корнеља и Волтера. Код њих краљеви и принцезе остају у свом рангу и у најжешћим боловима и много се пре греше о човечанско осећање но о своје достојанство. Замислите само онда, какав утисак имају на све оне, којима судба не даде да буду краљеви! А како је то сасвим друкче код Јелина, тих највећих уметника у човечанству. Код њих је јунак најпре човек, па тек онда и најпосле што друго, и код многих својих јунака, који су синови царски или чак и боговски, они гледају само на човека, и то је она узвишеност. Тако је и у Тодору! Први је захтев потпуно изведен. Он је савршено природан! Он онде није војвода, није ни властелин, он онде није човек, који не види даље од носа у свом средњем веку, већ је то *човек* (ἄνθρωπος) у сваком погледу, човек, који је могао бити усред Маратонске битке, или у Картагени, посред инквизиције у Шпанији или данас у Паризу. То је човек у пуном смислу те речи: и баш зато и јесте трагедија Тодор од великог замашног значаја, што је њен радник не слика једног пропалог племства и изнемоглог Србина, но слика силног и јаког човека, који је постављен у годину 1445. само зато, да нам песник покаже таког човека и у тој прилици, а не што би ту морао да буде. Ми понављамо опет: Тодор је јунак, не својствен Србима само и само крају средњег века, већ својствен човечанству и свима временима! Ми смо помињали да је најдивнија израда радње и карактера онда, кад она не претпоставља само нарочити свет и нарочите прилике, него кад износи човечанску природу, кака јесте само, постављену у извесни случај околности

да се и ту огледа. И најпростији човек може да разуме Хомера, зато се и идентификује у најновије доба Хомер с природом. А против тога н. пр. погрешна је и Лопе де Вегина најбоља «комедија», у којој се просто због чувања aукторитета једног краља обешчашћава једна невина девојка и убијају два најбоља витеза. Таке ствари могу имати само хисториске вредности а никако естетичке, песничке. Тодор, дакле, није у томе погрешан, шта више он је врло красно изведен. Ми ћемо само да опоменемо на ону ванредну природност, где он одриче предају града на онај начин, на који би свако, и још једном свако одрекао. Просто нисмо могли да појмимо како су неки наши критичари нашли да је онај начин својствен само «јогунастом детету». Нама се чини, да човек разочаран, који се од мира нада сатисфакцијама својих победа, своје проливене крви, кога у беснило доводи помисао, да *онакав* град и народ преда Турцима, не може друкче говорити него што говори Тодор, и да је погодио песник прави правац, кад је само оним двема речима дао израза оркану, који бесни у његовим грудима. Ово је тако лепо, да му ми можемо честитати, што није пустио свог јунака да онда декламује, јер нам је само на онај начин могао дати човека са *правим* осећајем. Па не само то, него онај прави и искрени осећај оца за дететом — у коме је Тодор *отац*, дакле човек а не и властелин и војвода, то ваља запамтити! — како је величанствен, како природан. Није то срамота да отац заборави на војводу и жали своје дете, али жали онако, како њему доликује. Он је јунак, он осећа непримеран бол и он га мучи, притискује му душу, гони га — сасвим природно — чак и на неке сцептичке мисли о Богу, па он ипак не пада. Шилер каже: «Јунаци осећају све муке човечанске као и други људи, и баш то их и чини јунацима, што они осећају боле јако и срдачно, па ипак не падају под њиховим ударима.» Такав је и Тодор! Њега боли — и у толико је дивније ово што је епизода — губитак узда-

нице његове, он се не стиди да и уздахне, чак и у Бога посумња, он се не стиди да нам покаже е га боли. Та ено у Хомеровој Илијади силниАреј узвикне као десет хиљада људи од бола, а Афродита рањена плаче, па ипак су они узвишени и — богови! Па и у Магбету Шекспировом чак и врли шкотски витез јеца за изгубљеном децом. А необична силина његова показује се у Тодору најбоље ту, где он прегори дете и хоће, зарад спаса градског, да жртвује и њега. То је оно место где он хоће да потуче Турке. И како је то дивно! Грађанин је већ једном одрекао послушност законима зарад човека, а сад он побеђује оца. Таква стоичност силна је, изванредна и дивна! Шта ми све, у опште, видимо у Тодору? Видимо *све!* И још једном све! А то је баш оно, што је дивно! Ми видимо човека, и то најбоље и на првом месту, који је јачи од свега другог, који је постојан и доследан до краја, јер он брани човечанске осећаје и искупљује их својим животом; видимо грађанина, који љуби своју отаџбину, али који просто не сме да јој чује заповести, но који је готов да јој жртвује и једино чедо своје; видимо оца, који ставља свој живот на коцку, да спасе сина свога; видимо и мужа, који искрено, истински љуби жену своју, за коју и с којом хоће да умре и умире; видимо војводу који брани свој град и бранича народног, који брани народ најодлучније до последње капи крви, жртвујући све тој одбрани и који жив не даје свога места; видимо пријатеља и побратима, који и у највећој несрећи не завиди и не мрзи на срећу свог врлог друга, већ га шта више у часу највеће погибли и гони из града, само да буде срећан; — али пре свега и врх свега видимо ми самога *човека*, који пати, кога тиште љути боли, који се мучи и који је зато *патетичан*, али који мушки и јуначки одбија тај бол, који се одупире и који је тога ради *узвишен*. А то двоје назива Шилер врхунцем трагичног характера. Ми смо, говорећи о Лаокоонту, казали, колико је узвишена појава његова — такав је Тодор.

Још нешто! Увек се тражи да јунак најпре слуша природу, па онда да се покорава уму, па тек онда да се покаже човеком у друштву. Тодор је природан, постојан, доследан и ради што му доликује и по природи и по уму и по друштвеним правилима. Тодор је дакле, карактер узвишен и силан! Ну, то још није све! «Противу објекта, који гони човека да се пати, може се овај борити умом и физичном снагом; али на супрот патњи немаш другог оружја до идеја својих», каже Шилер. Лаоконт се пати, али он је у неизмерном болу стегао за врат јаком десницом неизмерну горопад, а Тодор пати огромно, а бори се против тог бола само својим мислима и својом гвозденом вољом. Које је узвишеније?! После тога он је у подношењу оног свог најогромнијег бола: што је учинио трагичну кривицу, што је одрекао послушност закону, а знајући да је то морао — миран, али баш у тој мирноћи, у том немом болу показује се она друга страна његове природе, силовита умна моћ и гвоздена воља, а баш у томе и јесте тежиште трагичног карактера. Сем свега овога, он је још и идеалан, племенит. Ми смо напред објаснили како ми схватамо тај Аристотелов израз, и према њему Тодор је заиста племенит, јер је он силовит у свом послу. Он је и идеалан, јер је апстракција ванредног карактера, па ипак тако природан, о томе нема сумње. Тодор је племенит, узвишен и непомирљив у свом решењу. Он је од оних, чије је мишљење брзо, јер је правилно и природно, а осећање јако, јер је искрено, а решеност постојана, јер га диктује непреломна воља. Како је то пак решење и зашто је добијено, ми смо претресли у трагичној књивици његовој, али баш због свега тога, он јесте прави трагични карактер, као што је и радња, који он носи, права трагедија. Много би било скупљати све врлине Тодорова карактера у закључак, а није ни потребно, јер ни једне махне нема. Да одговоримо на мах: Тодор је савршен трагедиски карактер и прави и једини јунак!

(Свршиће се).

Милан Р. Димитријевић

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

(НАСТАВАК)

8.

Вративши се из цркве, Алексије Александровић оста у своме стану до подне. Он је то јутро имао два посла Прво да прими и како ваља упути депутацију «инородаца» која путујући за Петроград беше се затекла у Москви, а друго да напише обећано писмо своме адвокату. Што се тиче депутације, и ако она беше одређена по иницијативи Алексија Александровића, са њом беху у изгледу многе незгоде и опасности, и Алексију Александровићу беше врло мило што ју је срео још у Москви. Чланови те депутације немађаху ни појма о својој улози и дужностима. Они су сасвим наивно веровали да је цео њихов задатак у томе да испричају право стање ствари и своју невољу, молећи владу за помоћ, а нису ни слутили да неке њихове жеље иду на руку противној партији, и да могу да покваре целу ствар. Алексије Александровић имао је муку с њима док им је саставио програм и док их је обавестио да се ни за длаку не удаљавају од тога програма. Чим је отпустио депутацију, он је отправио у Петроград упуства како да се управља сваким кораком депутације. Главни помоћник у томе послу требало је да му буде грофица Лидија Ивановна. Депутације беху њена специјалност: нико није умео тако да одушеви и упути депутације као она.

Свршивши тај посао, Алексије Александровић написа и писмо адвокату. Без икакве недоумице он га овласти да ради како за најбоље нађе. Уз писмо послао

је и три Вронскове белешке Ани, које је нашао у отетом портфељу.

Од онога часа када је Алексије Александровић оставио своју кућу са намером да се више не враћа у своју породицу, када је ту намеру саопштио макар само још једном човеку т. ј. адвокату, нарочито од онога часа када је ствар из живота прешла у акта, и постала предмет преписке, он се све више утврђавао у својој намери, све више веровао да ће ту намеру моћи извршити.

Он је баш печатио писмо адвокату када зачу пред вратима громки глас Степана Аркадијевића. Степан Аркадијевић свађао се са слугом Алексија Александровића наваљујући да га јави.

«Све једно — помисли Алексије Александровић — бар ћу му ту одмах разложити како стојим са његовом сестром и објаснићу му зашто не могу доћи на њихов ручак».

— Замоли да уђу! — викну за тим слузи, скупљајући своје хартије у мапу.

— Видиш да си слагао и да је он код куће — зачу се глас Степана Аркадијевића лакеју који није хтео да га пусти, и Облонски уђе у собу скидајући горњу хаљину на вратима. — Врло ми је мило што те затекох! И сада се надам.... — поче весело Степан Аркадијевић.

— Ја не могу доћи — рече Алексије Александровић хладно и не нудећи госта да седне.

Алексије Александровић држао је да му с меставаља отпочети хладне одношаје у којима ће морати бити са братом жене, од које се разводи, али није узео у рачун оно море добродушности које се разлевало иза брда у души Степана Аркадијевића.

Степан Аркадијевић разрогачи своје светле очи.

— Како? Зашто не можеш? Шта хоћеш тиме да кажеш? — поче он у забуни француски — Јок, то је обећано, ми сви рачунамо на те вечерас! —

— Ја хоћу тиме да кажем да не могу више долазити к вама, јер оне рођачке везе, које су до сада биле међу нама, морају се прекинути. —

— Шта? Како то? Зашто? — смешећи се упита Степан Аркадијевић.

— Зато што ја почињем бракоразводну парницу са мојом женом а вашом сестром. Требало је.... —

Али још Алексије Александровић није изустио што је хтео да каже, а Степан Аркадијевић учини сасвим нешто друго него што је он очекивао. Степан Аркадијевић само јекну па седе у наслоњачу — Бог с тобом Алексије Александровићу шта ти то говориш? — викну Облонски и на лицу му се показа израз истинског бола.

— Истину. —

— Извини, али ја то не могу да верујем. —

Осећајући да његове речи нису имале жељеног дејства, Алексије Александровић седе. Он виде да му ваља шураку објашњавати целу ствар и да се његови односhаји са тим шураком неће променути па ма каква му објашњења дао.

— На жалост ја сам постављен у тешку невољу да морам тражити развод брака — рече он.

— Ја ћу само једно рећи, Алексије Александровићу. Ја знам да си ти одличан и праведан човек, знам да је Ана — опрости, али ја не могу променити свога мишљења ни о њој — да је она одлична, красна жена, и према томе ја не могу да верујем. Ту мора да има некаквог неспоразумљења. —

— Ах, када би то било само неспоразумљење.... —

— Чекај, ја почињем разумевати — прекиде му реч Стпепан Аркадијевић — наравно, разуме се.... само једно не треба ништа пренаглити. Само једно! Немој хитати! —

— Ја нисам хитао — рече Степан Аркадијевић хладно — а у таквој ствари човек се ни с ким не може саветовати. Ја сам тврдо одлучио. —

— То је страховито! — рече Степан Аркадијевић са тешким уздахом.

— Ја бих једно урадио Алексије Александровићу. Молим те учини то! — рече он. — Колико сам ја разумео, процес још није почет. Пре него што га почнеш, види се с мојом женом, разговори се с њоме. Она је дивна жена, а она као сестра воли и тебе и Ану. Тако ти Бога, разговори се с њоме. Учини ми ту љубав! —

Алексије Александровић се замисли, а Степан га гледаше пун учешћа и не прекидаше његовог ћутања.

— Хоћеш отићи до ње?

— Та.... не знам. Ја с тога нисам ни био у вас. Ја држим да се сад наши односаји морају променити. —

— Зашто? Ја не видим никаквог разлога за то Допусти ми да верујем да си ти, и осем нашег сродства, имао према мени бар један део онога пријатељства, које сам ја увек имао према теби, пријатељства и.... истинског поштовања — рече Степан Аркадијевић стискајући му руку. — Ваш и када би твоје најгоре претпоставке биле оправдане, ја никада нећу себи допустити да судим ни једној ни другој страни, нити видим разлога за измену наших односаја. Али сад учини ми то, дођи мојој жени! —

— Али, ми различно гледамо на ту ствар — рече Алексије Александровић хладно. — У осталом, не ћемо говорити о томе.

— Не, одиста, зашто не би дошао? На пример сада, на ручак? Моја те жена чека. Молим те дођи. И што је главно разговори се с њоме. Она је дивна жена. Тако ти Бога дођи, на коленима те молим. —

— Кад толико наваљујете ја ћу доћи — уздахну Алексије Александровић.

И желећи да промени разговор, он упита за новога шефа Степана Аркадијевића, човека, који још беше релативно млад па ипак беше на једанпут добио тако високо место. Алексије Александровић није ни пре волео

грофа Аничкина, увек се у својим мишљењима разилажаху, али сад баш није могао да се уздржи од мржње врло појамне код чиновника, који је у служби претрпео извесан пораз, а према чиновнику који је тако ванредно унапређен.

— Но, јеси ли га видео? — упита Алексије Александровић са горким осмехом.

— Дакако, јуче је био у надлештву. Изгледа да врло добро зна послове и да је врло вредан. —

— Да, само да ли је та вредноћа намењена свршавању службених послова или кварењу онога што су други урадили? Сва несрећа наше државе то је администрација хартијама, а он је достојни представник те администрације. —

— Ја, Бога ми, не знам зашто би га требало осуђивати. Ја не познајем његов правац у политици, али што знам то је, да је он славан човечић — одговори Степан Аркадијевић. — Ја сад баш идем од њега. Славан човечић. Ми смо заједно доручковали, и ја сам га научио како се прави «боле», знаш оно пиће од вина и кајсија. То врло освежава. Чудновато да то он није знао. Врло му се допало. Бога ми јес, славан човечић! —

Степан Аркадијевић погледа у часовник.

— Ах, господе, већ прошло четири, а ја морам још Долговушину. Еле изволи молим те на ручак. Ти не можеш ни замислити како би нас ожалостио и мене и моју жену кад не би дошао! —

Алексије Александровић испраћаше свога шурака сасвим другачије, него што га је дочекао.

— Ја сам обећао да ћу доћи — рече он невесело.

— Веруј да ја умем то ценити, и видећеш да се нећеш кајати — одговори Степан Аркадијевић смешећи се.

И облачећи у ходу горњу хаљину, он закачи руком лакеја по глави, насмеја се и изађе.

— У пет и у реденготу, молим! — викну он још једном враћајући се вратима.

9.

Пет сати беше већ прошло, и неки гости беху већ дошли када стиже домаћин. Он уђе заједно са Сергијем Ивановићем Кознишевим и Песцовим, који се у исти мах сукобише на капији. То беху два главна представника московске интелигенције, како их називаше Облонски. Обојица беху врло уважени људи, како због њихова ума, тако и због карактера. Они су се међусобно поштовали, али се апсолутно ни у чему не слагаху, не с тога што би припадали разним правцима, него на против баш зато што беху обојица из једног логора, у коме је сваки од њих заступао нарочиту «нијансу». А како ништа није теже сложити него разна мишљења о појединостима, то се они не само нису могли сложити, него беху одавно навикли да се један другом, и ако без срдитости, ругају због дотичних «заблуда».

Они су баш улазили у капију, разговарајући о времену, када их стиже и Степан Аркадијевић. У салону већ беху кнез Александар Димитријевић Облонски, млади Шчербацки, Туровцин, Ката и Карењин.

Степан Аркадијевић одмах виде да ствари не стоје најбоље у салону без њега. Дарија Александровна, у својој парадној хаљини од суре свиле, бринући се о деци, која су имала да ручају сама у дечијој соби, и што јој још нема мужа, очевидно није умела да унесе никаквог живота у искупљеном друштву. Сви су седели као руже у чуну (како се изражаваше стари кнез), очевидно у чуду што су се ту искупили, и натежући с разговором колико тек да се не ћути. Доброћудни Туровцин очевидно осећаше да није у своме друштву, и осмех који развуче његове дебеле усне кад је угледао Степана Аркадијевића као да говораше: «Е мој соколе, међу какве си ме ти мудрице посадио. Боље би било да си ме звао у Château des fleurs да попијемо по једну, то би било за мене.» Стари кнез сеђаше ћутећки и гледаше Карењина испод ока тако, да је Степан Аркадијевић одмах разумео,

како је онај спремио некакву реч, којом ће мало раскопчати тога славног државника због кога, као због каквог ретког јела, зову госте на ручак. Ката је непрестано пиљила у врата, прибирајући сву своју снагу да не поцрвени кад уђе Константин Љовин. Млади Шчербацки, кога не беху још представили Карењину, старао се да покаже како му је то све једно. Сам Карењин беше по петрбуршком обичају, када за ручком има и дама, у фраку са белом огрлицом, и Степан Аркадијевић познаде одмах по изразу његовог лица да је дошао само зато што је обећао, али да му то није лако било. Он је и био главни узрок хладноће која беше заледила цело друштво до доласка Степана Аркадијевића,

Ушавши у салон, Степан Аркадијевић се брзо извини што се задоцнио некаквим кнезом, који га је негде зауставио, оним истим, којим се увек изговарао кад год се задоцнио или некуд штукнуо — па онда за час упознаде све са сваким, заплете Алексија Александровића у разговор са Сергијем Кознишевим и Песцовим, бацивши међу њих питање о порусивању Пољске; потапша Туровцина по рамену, пришапу му нешто смешно па га намести између кнеза и своје жене; Катици рече да је данас врло лепа, а младога Шчербацког престави Карањину. За један минут он је умесио цело то друштвено тесто, гласови на све стране забрујаше, ни онај отојичашњи салон ни дај Боже. Јединога Косте Љовина још не беше. Но то је била срећа, јер ушавши у трпезарију, Степан Аркадијевић беше с ужасом опазио, да херес и портвајн не беху купљени код Депреа, већ Левеа, те он одмах на врат на нос посла кочијаше Левеу, па онда опет пође у салон. Али још у трпезарији га срете Коста Љовин.

— Да се нисам задоцнио?

— А зар би могло бити да се ти не задоцниш? — рече Степан Аркадијевић, узевши га под руку.

— Ти данас имаш много гостију? Кога и кога? — рече Љовин поцрвеневши и одбијајући рукавицом снег са капе.

— Сви смо наши. Ту је и Катица, ич не брини. Оди да те познам с Карењином!

И ако је Степан Аркадијевић био велики либерал, опет је знао да ће познанство с Карењином свакоме поласкати, зато је своје најбоље пријатеље тиме послужио. Али Коста Љовин у томе тренутку није био у стању да цени ту велику част таквога познанства. Он не беше видео Катицу још од онога кобнога вечера, када се сукобио са Вронским, јер оно се није могло ни рачунати што ју је за секунд угледао на друму. Он је у дубини своје душе осећао, да ће сада да се види с њом. Али да би себи сачувао слободу мисли, он се старао сам себе уверити, да он то још никако не зна. Сада пак, када је чуо да је она ту, он на мах осети толику радост и уједно толики страх, да му се прекиде дисање и он не умеде да каже оно што је хтео.

«Каква ли је сада? Онаква каква је негда била, или онаква какву сам је ја у колима видео. А шта ћемо ако је Дарија Александровна истину говорила? А што бајаги да то није истина?» размишљаше он.

— Ах, баш те молим, упознај ме с Карењином — рече он у крајњем напрезању, па очајно-одлучним кораком уђе у салон и угледа њу.

Она не беше ни онаква, каква је била пређе, ни онаква, какву је видео у колима. Она беше постала са свим другачија.

Она сад беше преплашена, покорна, стидљива, и услед свега тога много лепша. И она је њега угледала у тренутку када је ушао у салон. Та она га је чекала. Она се и обрадовала и збунила тако, да кад је он пришао домаћици и кад ју је опет погледао, и њој, и њему и Доли, која је све видела, изгледаше да она неће моћи издржати да не бризне у плач. Она поцрвене, побледе,

опет поцрвене и готово премре, једва мичући уснама, а чекајући да и њој приђе. Он јој приђе, поклони јој се ћутећки и пружи јој руку. Да не беше лаког дрхтања њених усана и оне влаге, која покри њене очи сјајем, могло би се рећи да јој је осмех био сасвим миран кад му је рекла:

— Ми се тако давно нисмо видели! — и њена ледена рука с очајном одлучношћу стиштѐ његову руку.

— Ви мене нисте видели, али сам ја вас видео — рече Љовин сијајући срећним осмехом. — Видео сам вас када сте са железнице путовали у Ергушево!

— Када то? — упита она чудећи се.

— Када сте се возили у Ергушево — говораше Љовин, осећајући да га дави срећа која од једанпут поплави његову душу. «Како сам се ја смео усудити да ишта што није невиност доведем у свезу с оваквим божанственим створом? Ах, да, истина је што је говорила Дарија Александровна», мишљаше он.

Степан Аркадијевић узе га за руку и одведе га Карењину.

— Допустите да вас упознам — рече он и назва их обојицу по имену.

— Врло ми је пријатно да се опет сретосмо — рече Алексије Александровић хладно, рукујући се с Љовином.

— Зар се ви познајете? — зачуди се Степан Аркадијевић.

— Ми смо провели три сахата у једном вагону — рече Љовин смешећи се — али смо се растали радознали, као с каквог маскен-бала, бар ја!

— А тако! Молим, изволте! — рече Степан Аркадијевић, показујући трпезарију.

Мушкиње уђе у трпезарију па се упути столићу са закускама, на коме беше шест разних сората ракије, толико исто сората сира, ајвара, разних консерва, тањирића са залогајима француског хлеба итд.

За време докле се мушкиње забављало закуском, умуче разговор о порусивању Пољске.

Сергије Ивановић, који је умео боље него ико да посоли атичком сољу досетака сваки и најозбиљнији разговор, учини то и сада.

Алексије Александровић беше доказивао да се порусивање Пољске може извршити само помоћу начела, која би ваљало унети у руску администрацију. Песцов му је био на то одговорио да један народ може прогутати и сварити други народ само тако, ако је гушће насељен. Кознишев је, с извесним ограничењима давао за право и једном и другом, али сада, када су полазили из салона, да би заокруглио разговор, Кознишев рече смешећи се:

— Према томе за порусивање других народа има једно сигурно средство, а то је: имати што више деце. Ја и мој колега врло се рђаво владамо у томе правцу. А ви, господо жењени људи, нарочито ви Степане Аркадијевићу, ви поступате сасвим патриотски. Колико имате деце? — обрати се он ласкаво домаћину, пруживши му своју ракијску чашицу.

Сви се насмејаше, а нарочито весело Степан Аркадијевић.

— Да, то је најбоље средство! — рече он жваћући залогај сира и сипајући некакву особиту ракију у пружену чашицу. И разговор се одиста прекиде на овој шали.

— Овај сир није лош. Хоћете ли да пробате? — говораше домаћин.

— Ама истина ти си опет био на гимнастици? — окрете се затим Љовину, пипајући левом руком његову мишицу. Љовин се осмехну и укрути своју мишицу тако, да је Степан Аркадијевић могао под фином чохом Љовиновог капута напипати огроман тврд сирац мишића.

— Ао мој брате, то се зове бицепс! Та ти си прави Самсон!

— Ко иде у лов на медведе тај и треба да има велику снагу — рече Алексије Александровић, који је имао најмагловитије појмове о лову у опште, размазујући некакав жидак сир на кришчици хлеба танкој као паучина.

Љовин се насмеши.

— Напротив. Најмање дете може убити медведа — рече он склањајући се пред дамама, које сада са домаћицом приступаху столу са закуском.

— А мени су причали да сте ви убили медведа — рече Катица узалудно мучећи се да виљушком набоде једну маслинку, која се увек измигољи, и отресајући рукаве, кроз које се белила њена рука. — А зар у вас има медведа? — рече она затим окренувши у пола своју дивну главу к њему и смешећи се на њ.

По изгледу не беше ништа особито у томе, што је она рекла, али какав дубок смисао, који се никада речима не би могао исказати, беше за њ у свакоме њеном звуку, у сваком покрету њених усана, њене руке, када је она то говорила!

Ту је била и молба за опроштење, и вера у њега, и нежна, покорна љубав, и обећање, и нада, и љубав према њему, у коју није смео да верује, и која га је давила срећом.

— А не, ми смо због тога лова ишли у Тверску губернију. Враћајући се отуда, сретох вашег бофрера, или да за њ речем зета — рече он с осмехом. — То вам је била смешна сцена.

И он стаде весело и занимљиво причати како је, пошто није спавао сву ноћ, у својој сељачкој бунди јурнуо у купе Алексија Александровића.

— Кондуктер, судећи о мени по мојим хаљинама, хтео је да ме избаци напоље, али се ја одмах станем изражавати високим књижевним језиком и.... ви — рече он окренувши се Карењину — који сте испрва због моје

бунде хтели такође да ме избаците напоље, заузесте се за мене, на чему сам вам врло захвалан!

— У опште врло су неодређена права путника на бирање места — рече Алексије Александровић бришући салветицом врхове својих прстију.

— Ја видох да сте ви у недоумици што се мене тиче — рече Љовин доброћудно смешећи се — али сам ја похитао да мудрим разговором учиним да заборавите моју сељачку бунду.

Сергије Ивановић, разговарајући се са домаћицом слушао је на једно уво торокање свога брата. «Шта је то њему данас? Он се понаша као победилац?» помисли он затим. Он није знао да је Љовин осећао како му расту крила. Љовин је знао да га она слуша и да јој је пријатно слушати га. А њега је само то једно и занимало. Не само у тој једној соби, него у целом широком свету сада за њ не беше никога другога до њега и ње, а он беше сад пред самим собом стекао огромну важност. Њему се чинило да је на тако страшној висини, на којој се врти мозак, а тамо негде, без трага далеко у доњи беху сви ти добри и славни Карењини, Облонски и цео остали свет.

Сасвим неприметно, и не погледавши их, Степан Аркадијевић, као да већ не зна куда ће с њима, посади Љовина и Катицу једно поред другога за столом.

— Ти, што му драго, седи макар овде! — рече он Љовину.

Ручак је био тако исто леп као и посуђе, за које је Степан Аркадијевић био велики љубитељ. Супа «Марија Луjиза» беше испала за руком не може бити боље. Мали колачићи, напуњени сецканим месом беху без махне; просто су се топили у устима. Два лакеја и Матија, са белим огрлицама, служаху јело и пиће неприметно, тихо и споро. Ручак је испао не може бити боље у материјалном погледу. Тако исто и што се идеалне стране тиче.

Разговор час општи, а час засебни никако не престајаше и при крају ручка беше постао тако жив, да су господа још говорила устајући са стола, и да се чак и Алексије Александровић раскравио.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНОСТ

ПУШКИН

(СВРШЕТАК)

Друго писмо.

Кнез П. А. Вјаземски пише А. Ј. Булгакову.

Виђу из твога писма, колики је утисак на тебе учинило Тургењевљево причање о смрти Пушкиновој. Па ипак је то његово казивање непотпуно, чему се није чудити, кад се зна, да Тургењев, као и многи други, нијесу свагда били уз Пушкина као ја, Жуковски и Вјелопољски.

Знајући да ће те свака ствар интересовати, стараћу се да то све прибиљежим, и што сам сâм чуо и видио, и што су ми други о томе казивали.

Прве Пушкинове ријечи — кад су га рањеног у дом донијели — које је жени казао, биле су ове: — «Колико сам срећан, што сам још жив, и што си ти код мене. Буди мирна. Ти си потпуно невина, ја знам да си ти у свему невина.»

Његовој жени није хтио нико да каже праву истину; сви су је сироту варали, док су сви знали да жив остати неће, јер су одмах сви љекари рекли, да је рана смртна.

«Хвала вам» — казао је Шољцу, који је к њему први од доктора дошао — «што сте ми праву истину казали

као поштен човјек. Тако ћу бар моћи уредити своје ствари.»

Посље Шољца дошао је Арендт који му је то исто потврдио. «Овог часа идем господару. Желите ли му што поручити?» — «Кажите му, да ја умирем, и да га молим нека опрости и мени и Данзасу». (Данзас је био рођени брат ђенерала Данзаса који је живио у Москви, а иначе увијек добри и вјерни Пушкинов друг све до смрти).

Арендт се врати доцне по ноћи и донесе Пушкину од господара једно писманце, које је било оловком написано; у њему је стојало: «Ако је Бог наредио да се ми никад више не видимо на овоме свијету, ја ти шаљем мој опроштај и мој посљедњи савјет: умри као хришћанин. О жени и дјеци ништа се немој старати, они ће бити моја брига.»

Силно су га потресле и разњежиле ријечи господареве, па је молио Арендта нек му то писманце остави како би с њиме умро. Арендт му ту молбу зато није могао учинити, што не бијаше за то добио допуштење од господара. — «Кажите господару да и зато жалим што ћу умријети, те му лично не могу изјавити моју благодарност и рећи: твој ћу сав бити.»

Све ове ријечи ја сам мојим ушима слушао, и оне су тако жалостиво и умиљато изговорене, да га је било туга слушати.

Рано из јутра дође свештеник који га исповједи и причести. Овај ми је доцније причао, кроз плач, са каквом побожношћу и добротом Пушкин је испунио пошљедњу хришћанску дужност. Пушкин није никада био оно што се вели «esprit fort», бар у посљедње вријеме није био. Напротив може се казати, да је био прави хришћанин. Он је шта више сву библију и јеванђеље скоро на памет знао. Био је толико обузет милином неких молитава, да би их често у друштву на глас читао. Жену је често к себи призивао, али није јој допуштао да

код њега много остане. Говораше јој, да је олако у ногу рањен. док је, као што знаш, био смртно рањен у препону. Жена је то вјеровала, јер јој нико, па ни доктор, не шће праву истину казати.

Док се се гођ борио с тешким мукама самртне ране, може се рећи, да ни о ником другом није говорио него о жени и о господару.

Трпио је муке и болове као нико. Доктор Арендт са сузама говорио би нам, како је он у толико бојева био, али да још у животу своме није видио таког јунака. Исти Арендт једном рећи ће нам: Хиљаду би пута било боље по Пушкина да је на месту мртав остао: не би сад трпио тако страшне болове; али ради части, и његове и његове жене, срећа је што је остао жив: ко би сад могао вјеровати да је Пушкин своју жену толико љубио и да је увјерен био о њеној невиности? Ове Арендтове ријечи и зато су важне што он, Арендт, све до те прилике, није стајао ни у каквом одношају са Пушкином, и што није био од оних људи, који једно мисле, а друго говоре.

«Је ли опростио цар моме Данзасу? —» упита Пушкин Арендта. Кад је чуо да јест, он је дубоко уздахнуо и благодарио. —

«Још само чекам на Арендта и на царску ријеч, па мирно да умрем!» казао је Вјелопољском.

Ниједан од нас није могао опазити да се он жести или да ропће; тако је мирно и спокојно очекивао самртни час, а посријед страховитих мука, да нико не би могао рећи, да не мре од природне смрти.

Кад су му другога дана муке толико досадиле, да није знао шта да ради од тешких болова, био је толико јунак, да је само неколико пута јекнуо. Па чим су му болови попустили, сам је пијавице метао, сам мокре крпе на рану превијао и крупни зној с чела брисао.

После свију мука, кад му рекоше, да се надају, да му ништа бити неће, он је казао: «да Бог да, али....» и

збиља он је погодио. Видећи, да мора умријети, сам себи опипа било и рече: «ево већ смрт долази. Шта мисли Арендт, за колико ћу часова умријети?»

Пред саму смрт зовне жену и с њом се опрости, а дјецу прекрсти. Тужан је то био призор!

Кад се с нама опраштао, трпио је страшне болове, али је ипак био мио и питом. Опраштајући се са мном, стисну ми руку и рече: «опрости ми; буди срећан».

Пошто је желио да се опрости и са Карамзином, ми убрзо пошљемо по њу. Она дође. Неколико тренутака само је гледао па јој онда узме руку; пољуби и рекне: «прекрсти ме», што она и учини.

Приступајући му Данзас, упита га, са каквим осјећањем мре према Хекерну?—«Ја му праштам, хоћу као добар хришћанин да умрем. Ништа друго не тражим од тебе него, да се не светиш. Нека му је просто!»

Ево свега што се сјећам. Вјеруј ми, да ни цигле ријечи нијесам придао, а може бити да сам много нешто позаборављао.

Сад на томе радим да све уједно саставим што смо гођ ми сви виђели и чули, и што су чули и виђели доктори. Пошто Пушкин не припада само својима и пријатељима, него и потомству и историји, треба да се зна права и потпуна истина о свему.

Ти ћеш моћи преставити себи и из овог писма са каквим осјећањем, и каквим расположењем душе и срца Пушкин је завршио свој живот. Ја бих желио да се и ми тако спокојно растанемо са свијетом.

Много би се могло говорити о узроцима његове преране смрти. И најдаљим покољењима многе ће ствари бити непознате.

Нама је доста имати тврдо увјерење, да је жена Пушкинова била потпуно невина, да је њу Пушкин срдачно волио и убјеђен био, да је невина. Пушкина је у рâни гроб сахранила, а његову племениту жену горко уцвијелила: злоба, сплетка и бездушност петроградских

салонâ. На толика безимена и подла писма његова племенита, ватрена и бујна нарав није могла хладно гледати, није била у стању толику сумњу и клевету поднијети мирно.

«Il y a deux espèces de cocus, говораше Пушкин Хекернову секунданту, — ceux qui le sont de fait savent à quoi s'en tenir: le cas de ceux qui le sont par la grâce du public est plus embarrassant et c'est le mien.» (Двије су врсте обманутих мужева — који су доиста обманути — они већ знају шта им ваља чинити — а друга је врста оних, које свијетске сплетке обмањују — ових је положај мучнији — као што је сада мој). —

Кад је исти секундант Аршијак почео на писмено тражити од Пушкина, да му каже прави узрок двобоја, Пушкин му одговори, опет француски:

«Je ne me soucie pas de mettre les oisifs de Pétersbourg dans la confidence de mes sécrets de famille. Je ne consens à aucun pour parler entre les témoins».. (Не желим повјеравати моје домаће тајне петроградским бадавацијама. Не допуштам никоме да говори пред сведоцима).

Доцније ћу ти послати сва писма која се односе на ову његову ствар, покажи слободно моје писмо Ив. Ив. Дмитријеву и Сонцеву; или још боље: подај им прије-пис од истога. Најпошље, на вољу ти стоји, показати га коме год хоћеш.

Опет кажем, све је то сушта истина, можда мало окрњена.

Кажи Сергију Лавовићу (Пушкиновом оцу), да је Наталија, — (жена Пушкинова) одвећ слаба: кост и кожа; њезина жалост не може се исказати. Она ме је више пута молила да пишем њезином несрећном свекру, али право да ти кажем, ни духа ни снаге нијесам имао за то све до овог часа.

Наталија Николајевна очекује јединца свога старијег брата, па одмах да с њиме и са дјечицом иде у Каљушку губернију.

Така је жалост, она нигђе мира не налази, а мисли да га свуда наћи може!

Кажи и то Сергију Лавовићу, да сви племенити људи, почињући од цара и царске фамилије, живо учествују у њезиној огромној жалости, и да су сви подједнако убјеђени, да је она потпуно невина, и да је тако зли усуд досудио.

Свему су, свој несрећи и жалости узрок анонимна писма: она су отровала племенито и чисто Пушкиново срце. Није могао преживјети толику сумњу и клевету.

П. Вјаземски

Коме би се од читалаца «Отаџбине» учинило, да је нешто могло изостати из ових писама, одговарамо: небо не би никад било тако дивно, чаробно, нити би толику цијену имало, да се по њему не размећу муње и громови, облаци, магле и вјетрови исто тако слободно, као што се по њему шире и царују на хиљаде свијетова — звијезда и мјесеца — са свијема чарима и дивотама. Геније се јавља и у ситним и незнатним као и у великим и дивотним појавама.

Ст. Петрановић

Приповетке Илије И. Вукићевића. I. Београд 1890. Стр. 154. 8-е. Цена 1 дин.

Књижевност је наша последњих година обиловала у приповетки. Па што је главно: већина је приповедака оригиналан рад, црпен из живота народа нашег. Свуда се то догађа да се у књижевности радови једне врсте на махове истичу испред осталих и затим опет усахну и уступе место радовима друге врсте. Чини нам се да је новелистика наша у последње време толико набујала, колико је драма усахла, што би значило да је белетристичка продукција наша пошла у ширину. Приповетка је, по мишљењу многих, најлакши књижевни рад; треба само описати што

смо видели, чули, опазили и мало размишљали о свему томе, па је ствар готова. То једно, а друго беспримерно одсуство дисциплине у језику и стилу охрабрило је многе, који су се — благодарећи нашој тако разгранаЛој журналистици — окушали у перу, да се преселе у област лепе књижевности и ту да покушају стећи гласа, што га у журналистици не могаху да стеку — све је то допринело да приповедачка књижевност у нас тако узлети. Оцењујући дакле тај рад по количини производње, могли бисмо њиме бити задовољни, али — испитујући га по унутарњој вредности његовој не смемо рећи да се њиме одвећ обогатила лепа књижевност наша. Што се производи. већином је ефемерне вредности; то су радови што се читају без икакве усладе, који имају укус незачињене хране, и кад их дочитамо. ми их равнодушно, као што смо их читали, смештамо у нашу књижницу и ту их убрзо заборавимо просто с тога, што нису оставили у нашој души никаква утиска.

У толико нам је милије кад нам дође до руке по која приповетка, на којој можемо, читајући је, мало да се позауставимо па и да поразмислимо. То је онда једна из онога маленог броја, што имају у себи плодне мисли и свежа живота. Ми их читамо с интересом, а са задовољством их пуштамо из руку, пошто смо их до краја дочитали. Оне су нам драга забава, које се радо машамо у часовима одмора, и ми бисмо се огрешили о лепу књижевност нашу, кад не бисмо писце њихове искреним признањем подстакли на даљи рад.

Мислимо на г. В-ћа кад ово кажемо. Он је један од млађих писаца наших о коме можемо рећи, да озбиљније гледа на приповетку, а то чини вероватно с тога, што боље схвата везу њезину са осталим гранама вештине, за чија се изучавање хоће осим урођена дара још прилично и спреме.

Г. В-ћ спада у ону групу писаца, који траже у народу мотиве за своје приповетке и труде се да у њима

што јасније и лепше истакну душевне особине његове. У избору својих мотива он је пошао здравим правцем што га је Вук обележио, да потражи, распозна и оцени благо што још лежи у дубини његове душе. У ствари је то рад, који се од Вука на овамо није ни прекидао. Најпре се купило оно, што се предањем беше сачувало у њему; за тим се изучавао начин, како он обличи своје мисли и осећаје. Кад је рашчишћен језик изједначио писца са осталим народом, већ је тиме био олакшан тешњи контакт између једнога и другога, а то је опет олакшало писцима да могу тумачити душевне покрете осећајима богатог али изразима убогог сељачког света, и народна прича у тешњем смислу била је створена. Љубиша је само наставио што су други пре њега отпочели и кад загледамо у радове ове врсте што су потекли из пера нашега Лазе Лазаревића — ко би умео да каже, где ће се још последници Љубишини зауставити?!

По обради мотива својих г. В-ћ је пошао трагом неумрлног приповедача нашег Лазе. Што је овај умео да постигне: да бујноме осећају народном позајми праву реч, да га што боље разумемо, дакле да као атички Пракситeл задахне стену животом — то се г. В. труди да узуме, и баш зато што се труди, ми верујемо да ће с временом и умети.

Први радови В-еви растурени су по разним часописима нашим; он их је прикупио у једну свеску, о којој смо овде повели реч. У њојзи има пет приповедака; свака је по себи занимљива с тога, што се у свакој истиче по који оригиналан народни тип. Такав је Миљко у «Све сам знаш» првој приповетки његовој. Тај је човек мало посрнуо у кући и у друштву зато, што је узео у пркос обичајима народним туђу удовицу у своју кућу. Отпор што га зарад тога налази у својој кући и у селу, има у причи местимице драматска покрета, и доводи га најзад сутицајем неусрдне туђинке према његовој деци до увиђења. да је жена и само жена она, која држи кућно слеме

на својим плећима, а свака друга мање-више да га разорава. Он то уверење даје своме сину на пут кроза живот пошто га је оженио.

«Од сад памет у главу! Пази ову твоју жену као очи у глави.... Нико ти неће бити као она. Немо̂ да ти себе помињем. *Све сам знаш!*»

У тим речима исписана је и тенденција ове приче, а овој се не може ништа приговорити.

Његов ковач Милета у причи «Под багреном» је такође оригиналан тип. Њиме је писац хтео да нам наслика растрој у души човековој, у чијој је кући нарушена породична сагласност, па ипак се и у томе растроју очувала неокрњена љубав и привржeност према жени све док је није није ухватио («под багреном») где с другим ашикује у сред ноћи. Па шта мислите да чини Милета? Он хвата заводника за грло, не да га удави, но да га примора да узме жену која га више љуби од свога мужа. Кад узмемо да је право мерило за љубав прегоревање према љубљеноме објекту, тада нам је у овој приповетки писац изнео одиста праву слику љубави.

«Волео́ сам је — вели Милета — и волим је но себе. Шта ћу кад ме она не мари! Не дам да јој ни од кога буде криво.... па ни од мене. Што узех уз њу даћу ти. Ја с њом више не могу нит хоћу.... нит она хоће. Ал ово затуви. Чуј, по сто пута ти велим: нек она од тебе јаукне, ти се не пиши у живе. Док сам ја жив, бранићу је и туђу. Нек ми се она потужи, осушила ми се ова рука, Бог дао, ако те не заклала. Тако ми ње, убићу те!....»

Описати све фазе бола и срџбе у човеку, који тим осећајима не уме да даде пуна израза, није лака ствар. Милета је један од најлепше насликаних карактера, што се налазе у нашим приповеткама.

У причи «Је ли жив» износи писац два сељачка типа, кмета Алексу, ако не силеџију то бар окрута човека, и Мојсила, човека бистра ума и чиста срца, који га се слабо плаши, шта више, у једној прилици у мал чича

што није промерио својим штапом бесногa и осорљивог кмета. Зато му мора Јаша, јединац син, у војску, а рат је на прагу. И Алексин је син тамо, али их има још тројицу код куће. Јадни родитељи страхују за своје јединче, а кад се овај на крају врати здрав читав из војне а Новак Алексин је негде заостао, а Јаша на питање сељака где је, ћути из обзира према своме оцу — уплашени отац заборавља на заваду, прелази сâм ограду онога, чије пиле не смеђаше дотде да не пређе, и кад чује из уста Мојсилова сина да му је син здрав и читав, одвугне му тврдо срце и из захвалности према доброме гласоноши мири се с његовим оцем. То измирење је тако просто, па ипак тако дира! Узрок је томе посве нараван: у големоме афекту нема много речи!

Приповетка «Два растанка» стоји са своје уметничке технике близу Лазаревићевих прича. То је у овој свесци најбоља приповетка, а то с тога, што у њојзи писац сам прича имитујући верно сељачком говору. Слушајући тај говор, читалац мора помислити, да је писац одрасао у селу, а кад сазна да није, шта више, да се није за дуже нигде ни бавио на селу, онда ће тек опазити, какав је оштар посматралачки дар у В-у.

Два братанца из једне куће љубе једну исту девојку Гроздану. Старији, Бата, је неугледан и до Бога стидљив, а Милета, леп и стасит, као да је замакао девојци за око. Он би да се Бата што пре ожени, да и он може поћи за њиме, и кад навали на њ да му исповеди коју воли, Бата с устезањем призна да би Гроздану. Сад наступи у Милетиној души исполинска борба и очајна се мука његова завршује прегорењем. Он уступа Бати девојку, која по жељи очевој мора да пође за онога, кога су јој изабрали. И ако се у причи нигде не казује на глас да Гроздана љуби Милету, ипак је писац умео вешто да маркира трпњу «снахину» као и Милетину. Над кућом је «ча Петровом» ведро небо мира и међусобне сагласности. Гроздана му је прирасла за срце, па му је с тога и ње-

зина ћерчица тако мила. Али се за мало наоблачи то небо, јер Гроздана умире на његове очи. И старац је није дуго преживео, а кад се затим Бата поново ожени, и доби сина, Милета измоли од њега малу Росу, да се, будући сам, он брине за њу. Девојче је сад Милети једина утеха и радост, али не вечна: за првим растанком неминовно мора доћи други. Она је дорасла и једне ноћи чује њен поочим где «стоји» код ограде с Радојицом, сиромашним младићем, па мисли да му је дужност дати своју храњеницу и љубимицу ономе, кога је она изабрала. Тако је јадни Милета прекужио своја «два растанка». На свадби Росиној узвикује он: «Ама брате, срце ми пуно.... да прсне! Чуј ти тамо! Свирај ми нешто.. . еј море, свирај и *да певам* и *да плачем*.... А кажем ја: добар је Бог!» Нама је као да чујемо бо̑но треперење гласа његова кад изговара ове потоње речи, и ми смо, хтели не хтели, саучесници у његовом болу. У овој је причи Бата тако оригиналан сељачки тип, каквога само можемо наћи у гдекојим причама Веселиновићевим. Али што ову причу уздиже над осталима, па и над многим Јанковим, то је најпре етички дах што провејава све главне особе у њојзи, а поглавито Милету, а за тим природност ситуација и лакоћа цртежа.

Последња прича у овој свесци, «Подсвојче» узета је такође из народног живота. Кроз њу је писац проткао романтичку жицу и неку самоме мотиву посве доличну се̏ту, те с тога ова прича иде у тако зване дирљиве слике.

Пава је сироче што нема иза смрти материне никога свога, те је примају добри људи Марко и Круна у своју кућу. Како и они имају своје деце, подсвојчету није лако међу њима, али она трпи и угађа свакоме. Кад је дорасла, њени хранитељи смишљају да је удају. Марко је нешто опазио да се допала Рајку, јединцу једне сиромашне удовице, али Круна вели он је у војсци па — ко зна, није искао, па да га чека, — те би с тога радије да пође за човека имућна, удовца Јеротија. Пава преклиње своју

помајку да је не тера из куће, али ова мисли да је то девојачки стид, не знајући да се Пава верила с Рајком при поласку. Не, што би хтела да је тера, већ што мисли да ће с Јеротијем најбоље бити удомљена, Круна је наговара на удају и најзад приволе да прими дарове од њега. Сирота је девојка на муци; неће да вређа своје хранитеље, а не може да пође за другог човека. Кад је већ дошло до венчања, Пава се усред ноћи украде из вајата и наже бежати — куда? оним путем, куд је и Рајко отишао. На пољу је зимња цича, а девојче прти по снегу, док не дође до једнога грма крај пута, подалеко од села. Ту је издаде снага и она се прибије дрвету, осећајући како јој се хладна смрт поткрада у слеђене жиле. Ту је полумртву нађе Милојко, враћајући се из вароши и доводи својој кући. Пава се поврати у живот, али у бунилу ватруштине што навали на њу, исказује оно што жива нигда не би изрекла — исказује куда је пошла и коме. Марку и Круни пуче пред очима шта то шћаше да буде, па се једно другоме правдају да нису хтели зла девојци. Па и несуђеном Јеротију је жао, и да би уверио њене хранитеље да му није криво што је тако испало, он се сам нуди Марку за кума да венча Рајка с Павом. И то се догоди с пролећа, кад се Рајко врати из војске.

Завршетак ове дирљиве приче вреди да га овде испишемо.

«Летњи дан а божије царство те пече звезда к'о жива ватра. Пава с Рајком села под лиснату крушку да се прихвате лебом док их умор обиђе.... Пуно им срце, пуно као влат зрном. Ето раде своју њиву и за своју кућу.... а још ено где им се ваља по трави мала Круна. Још ногом не може те се котрља к'о дулече.

Рајко кресну у оцило па припали дуван. Очима гледа по њиви, а бо' зна куд га мисли воде.... Док се врати из тог недођина, па се обрте Пави.

— Знаш, вели, шта сам мислио.

— Шта?

— Нешто, вели, мислим кад узрасте наша Круна.

— Па?

— Па је удајемо.

— Ено сад!

— Што као.... шта ту има.

— Рано се, велим, спремаш.

Рајко не дочу. Он чисто пао у весеље.

— Ал' ћу се опити.... ала ћу да пијем....

— Пиј брате.

— Шта.... пиј.... Море видећеш ти.... и већ ако је добар момак.

— Је л' и богат? рече Пава.

— И богат бо'ме.

— А ја велим за кога она оће, па немао ни кошуље.

— Баш тако?

— Тако.... Знам ја лепо како је то.

Заћута Рајко и пође очима негде у даљину. Гледа тамо где је небо пољубило планину. Загледао се а Павине речи пред њим. И док одби поглед отуд, окрете се Пави.

— Право кажеш!»

Тако се махом завршују приче В-еве. Код њега нема много говора: пре би се могло рећи да је местимице одвећ лаконичан, али тиме се ни мало не крњи разумљивост његове приче. Особина пишчева је да јаче душевне покрете карактерише са мало речи те тиме боље постизава ефект. Правом унутарњем раду ништа више не шкоде као развлачење, а тога нема у причама В-евим. Ми бисмо га с тога световали да се окуша у драми.

Мање је срећан био писац у оним причама где пушта друге да причају место њега, као што то бива у причи «под багреном». Није лако обележити у говору међу, докле допире комуникативна моћ неука човека, те се с тога лако дешава, да писац сâм местимице почне да говори, место онога, коме је дао реч. Кад ковачки калфа прича:

«Јес' била плавојка. Али ако се сетиш, како ти је кад ти некад гране прозрачно небо више главе, па те запљусне неким свежим мирисом и чисто ти вуче поглед у висину....» ми у томе говору не можемо да уочимо ковачког момка, већ се пред нас истиче писац, који је узео да допуни што онај не уме да каже.

Много доприноси лепоти В-ћевих прича јасна карактеристика радних лица и правилност у групирању њиховом. Прича тече лако и њезини се делови стичу у једно цело; у њојзи нигде епизоде не ремете правилан ток, и с тога оне подржавају будну читаочеву пажњу. Дражесна је слика где Рајко силом задржава Паву на улици, да јој промуца како би је радо узео за жену — он сиромашан њу — сироту, — а таквих слика има у свакој причи.

Колико је у причама В-ћевим живахан покрет, толико су лепи његови цртежи природе и ако их у причама мало има. Ми ћемо навести једну слику његову, да би читалац могао оценити уза језик и уметничку спрему овога приповедача нашег.

«Стиже зима и паде снег до колена — пукла она белина — к'о море. Само оне суре травчице и по која заветрина, ил' где-где осамљено дрво што ремете онако бело к'о развучено платно. Па што је равно, но и живота нема. Нигде живе душе човечије, до намерник ил' невољни путник ако се усудио. Све је, ако наиђеш на јато врана по плиткоме снегу, ил' збурене врапце на сунежном вршају. Јендеком и под оградама, где је на трњик снег пао, црни се смрзла земља, где се по њој мрдара какво тиче и купи загубљена зрнца.»

«Тако земља а небо једнолико. Мутно к'о задахнуто окно. Па и што се виде облаци, дошли као рашчешљано прамење вуне, кад им се танки крајеви мешају. Само што од зоре до мрклога мрака веје снежни прамен, те кад ветар захвати, замрсе се беле кокице па се играју небом као разбијене искре са зажарене гламње.»

Ђукићевићеве приче као што видимо имају махом здраве тенденције, а по техничкој обради сачињавају за себе особени жанр с тога, што у свакој особи његовој преовлађује више но у икојим другим етички колорит, који нас силно привлачи. У целој књизи овој нема једнога да речемо одвратнога лица: сваки носи на себи по коју нијансу доброга, или што је исто лепога, па ипак се ту складно сенчи једно другим. То је особина овога писца, коју ми у тој мери не налазимо код других и с тога смо склони да му у нашој приповетки уступимо особено место. Он не припада, строго узето, ни једној «школи», али није немогуће да ће једном, ако га прилике не помету или му труд не усахне, створити сам своју школу.

На сваки начин је овим причама својим очевидно показао, да се могу писати добре приче без одвратних лица и појава, у тој цељи да се њима врлина што боље истакне, а то сведочи да је писац закрочио својим путем, што га је вероватно обележио самостални душевни покрет у њему. Ми му желимо срећу на том путу, па ако један од наших млађих рецензената, у зебњи да га сувише не похвали, тек стидљиво признаје да се радо маша његових приповедака, ми ево на глас велимо, да се тим својим укусом може само поносити, јер се у њима одиста налази и храна за душу и задовољство за срце.

J.

УМЕТНОСТ

Многим читаоцима нашим биће познато да је ове године приређена у Бечу међународна музичка и позоришна изложба. Та је изложба, осим свога значаја за глазбену и драмску уметност, знаменита већ и по томе, што је она прво приватно предузеће ове врсте у старој

Европи, где се до сад не могаше приредити никаква изложба већега стила без судела државна. Али баш с тога, што је приватно предузеће, отпадају и све ситне политичке препреке, да сви народи у заједници покажу шта су све стекли за глазбену уметност од како је она узела на себе свој хармонијски строј и ми видимо, како се у томе развила у Бечу једна сваке хвале достојна утакмица. У особеним зградама изложени су глазбени инструменти и композиторски радови по хронолошком реду. Нарочите су зграде подигнуте за концерте и за драмске представе, и народи из свију крајева Европе износе у њима по реду своје уметничке способности на видело, а међу њима јамачно ће заузети часно место наша браћа Чеси, који ће својим певачима приказивати радове својих рођених композитора.

Наравно ми можемо само сажалити што се на тој изложби неће чути ни једна српска мелодија, ни једна српска композиција, па ни једна драма српска, те ће с тога и име српско на тој изложби остати непоменуто. То није морало бити кад се зна, да би се и ми имали сучим придружити тој општој утакмици и глазбеним радовима својим и техничко-музичком спремом својом, па најзад и мимичком уметношћу својом. Ако, немамо великих опера, имамо оперета, које су не само карактеристичне, већ нису ни без мелодијских лепота, а кад већ немамо довољно спремљених уметника за њихову представу, имамо драматских дела доста, где се мање-више истиче народна глазбеност а не оскудевамо ни у уметницима те врсте. Али како се види једнога немамо, — прегаоштва кад је потреба да се имену српском спреми место у часном дивану. Знамо ми добро, да народ, који је тек од три четврти века стресао са себе ропски јарам, не може да светли ни у глазбеној ни у драмској уметности међу народима који су под закриљем безбедности кроза векове неговали те уметности, али знамо и то, да су се гласовити музичари прославили мотивима

што су их већином купили у народу, а поглавито у словенскоме народу около Балтика, и да ће многи наћи још довољно таквих мотива у дивним мелодијама нашега народа на југу, па баш с тога што нам је то познато и осећамо се понижени овим нехатом нашим.

Нека нам нико не замери ако исповедимо отворено наше мњење, да импулс за овакве радове треба да дође од наших заступника на страни. Ма како они појимали њихову задаћу, она се на крају крајева своди на једно: да у приликама чине *све* што мисле да ће бити од користи народу што га заступају, а може ли веће користи бити народу од те, кад му се у културном погледу даде углед у осталом цивилизаном свету? Пре два-три месеца штампан је у једноме нашему прекосавском листу један допис из Беча, да би Србија требала да партиципира у тој уметничкој утакмици, али не видесмо ни једнога нашег листа да је нотирао патриотску жељу једнога — вероватно — ђака нашега, а у томе допису беше још поменуто, да се Хрвати спремају да учествују у тој изложби. И они одиста учествују! «Vienac» у последњем броју своме говори о «Hrvatskoj drami u bečkoj glasbenoj izložbi» наводећи како су хрватској драми одређена на изложби три дана за «глумљење» и светује да се поред Боговићева «Matije Gubca» и Гундулићеве «Dubravke» приреди још и представа Прерадовићева «Kraljevića Marka», а то препоручује с тога што мисли «да ће страно опчинство највише занимати само такве глуме, у којима се приказује хрватски живот, типови, обичаји и ношње нашега народа.» Нека нам не замери «Vienac» што ове његове ријечи наведосмо ћирилицом, ми смо зато исписали име Краљевића Марка латиницом, да оно страно опчинство ни за часак не посумња да је он био Хрват, као «Vienac» што не сумња да је његов писац био исти.

Сад нам је тек јасно, зашто се «Vienac» ту скоро жестио на проглас наше «књижевне задруге», говорећи да га је написала «отимачка страст». Одиста је нама и

невоља отимати се за хрватске писце, јер немамо својих. Бранко је Сремац, Јакшић и Змај су Бачвани, Стерија је Банаћанин, а Сима — Сарајлија дакле, као што видимо сви су из «области Стеванове круне», баш као и Гундулић и Прерадовић и tutti-quanti Хрвати, и да нам није ово мало Срба Љубе Ненадовића, Драгашевића, Шапчанина, Илијћа и још неких других, не би «Vienac» имао ни толико повода да се жести, јер би се све то што имамо на крају крајева слило у велико хрватско море, те не би потребе било ни спомињати то мрско име српско.

Али ми не мислимо овде приговарати нашој браћи Хрватима какву «отимачку страст», и ако видимо из рођена им «Vienca» да ће представљати на изложби и нашега «Краљевића Марка». Шта више ми налазимо да је сасвим умесно што то чине: чега човек нема у својој кућиваља да позајми у суседа; гости свакако мисле да је све што је на трпези, наше. Краљевића Марка је написао Хрват, а како је Марко исте народности што и писац, разуме се да је и он Хрват, па ако је «немогуће», као што вели «Vienac», «приказати га на позорници како га је пјесник написао» (а то одиста и није могуће), може се томе — вели «Vienac» — *доскочити згодном прерадом.*» Тако ваља! Згодна прерада је лепа ствар! Ако је онај што га буде прерадио одиста «даровит драматичар» хрватски, он ће наравно «страно опчинство» и умети да заинтересује глумом Краљевића Марка, у којој се приказује «хрватски» живот, тип, обичај и ношња и тада чик нашем Краљевићу Марку ако позна сама себе у «хрватској драми» на бечкој глазбеној изложби, — а како ће Прерадовићу бити у гробу, то је његова ствар: не био се родити у Хрватској!

И ако нас је «Vienac» својим «доскочицама» мало развеселио те испадосмо за часак из озбиљна тона, којим смо почели, то нас ипак неће уздржати да му на крају у свој збиљи речемо, да се ми потпуно слажемо

с његовим избором. Наша браћа Хрвати имају право што чине тако! Кад ми нисмо умели да изнесемо на бечку изложбену позорницу Краљевића Марка као Србина, нама треба да буде право да га они изнесу као Хрвата. У ствари је — они то добро знају — једно исто. Можда би они волели да то није тако, али шта ћемо? Неоспорно стоји, да је Прерадовић писао језиком нашим, па звао се он српско-хрватски по Вуку или хрватско-српски по Даничићу, нама је право и овако и онако, само кад то веле ова два — Хрвата. А што се тиче «згодне прераде», то је ствар укуса и «драматичареве даровитости» и «Vienac» нам може веровати да ћемо се ми све то више веселити, што је «згодније прерађен» Краљевић Марко и што више буде својим хрватским «типом» заинтересовао «страно опчинство» на бечкој гла беној и драмској изложби.

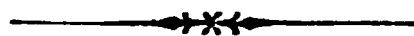

КЊИЖЕВНЕ БЕЛЕШКЕ

Тајне дугога живота с погледом на Србију од д-ра *Ђоке П. Јовановића*, проф. Вел. Школе. Издање Грађанске Касине. I. Београд 1892. Цена 50 п. дин.

Мало је у нас књига где је поука заодевена у тако пријатно рухо као у овој књижици, која је намењена ширим круговима читалачким. У њојзи је, колико је мала, наговештено без мало све што се односи на дуго трајање човечија живота, набројани су закони којима је подлежан људски живот; а наведени су начини и погодбе, којима тај живот доспева до природне међе трајања. Све је то, што се у њојзи каже, поткрепљено примерима из свега људства, а из Србије наведени су тачни статистички бројеви, да би тим било јасно, како стојимо ми према осталом свету. Ти бројеви нису баш такви да бисмо имали узрока порадовати се нашем здравственом стању, али у појединим окрузима, на име у новим, показују много дуже трајање живота но у осталом свету и чине, те је у нас скупа више старих људи но игде. Пада у очи, да је питома Шумадија веома оскудна старим људма, јер цео крагујевачки округ нема више од 70 стараца и старица од 96—100 год., а преко

сто има само — две бабе, док пиротски број 111 које стараца које баба, а врањски 97. „Ну по несрећи — вели писац — укупно узевши, живот по најновијој статистици није већи од 21·9.“

Дакле ко се роди у питомој Србији, рађа се с изгледом да ће доживети 22-у годину. То је да се човек заплаче, кад помислимо да има срећних земаља, где је средњи век двојином већи, и ако се те земље по питомини своје климе не могу мерити са Србијом. Ту се види јасно да није земља узрок томе јаду, јер она даје доста и хране и заштите, него да узроци леже у унутарњој природи народној, најпре у начину гајења деце а затим у самом начину живота.

Време је већ да се почнемо мало озбиљније бавити око истраживања узрока тако кратког века у нас, и д-р Ђ. Ј. је одговорио својој патриотској дужности, кад нас је својом књигом на то подсетио. Ми не можемо довољно препоручити ову књигу пажњи наше публике, а поглавито пажњи оних, у чијим је рукама могућност да поправе јадну цифру 21·9, уклањајући било подесном наставом, било законодавним мерама све што проузрокује овакво кобно животно стање у нас.

Ово је прва књига што је Грађанска Касина пружа нашем читалачком свету, и на томе нека јој је хвала. Чујемо, да ће управа од сад штампати сва предавања, која се држе у Грађ. Касини, и ми се томе можемо само радовати, знајући, да су предавачи у Грађ. Касини махом најбољи радници наши.

•

Телесно васпитање (I. део „Основног васпитања“). Књига за учитеље и родитеље. Писац *Сретен М. Аџић*. Ниш. Штампарија Ж. Радовановића. 1892. Цена 1·50 дин.

Имамо већ више књига које се баве телесним одгајењем деце, али немађасмо до сад још ни једне, која обухвата цело детињство, хоће рећи до свршетка основног школовања. Одгајање деце у овом последњем периоду пак за нас је од претежне важности, јер имамо довољно основа веровати, да велики део школске младежи наше затире ако не живот то бар телесну снагу своју у школи са оскудних или рђавих погодаба хигијенских у њојзи. Овом рубриком је књига г. А. попунила једну празнину у хигијенској књижевности нашој, а то је голема добит за нас. Големом помору наше младежи у вишим школама узрок лежи у нерационалној нези за домаћег и школског детињства и писац има пуно разлога што посвећује своје дело родитељима и учитељима. То су два фактора од једног утецаја на развиће потоњих грађана, који ваља да делају узајамно и по истим начелима. Узалуд је слати добро одгојено и успитано дете у школу, кад у њојзи учитељ није довољно спреман да настави оно што је на дому започето: дете ће оно мало знања што га ту добије да плати својим здрављем, а можда

и питомином своје нарави, јер је ћуд наша посве зависна од телесног стања нашега. Начела изложена у овој књизи, која су црпена из натуралистичка погледа на живот, имају задаћу да то уклоне, и у томе лежи голема вредност ове књиге. Г. А. је практичан наставник, то се види отуд, што он поклања особиту пажњу нези чула. У истини душевна вредност човечија зависи поглавито од оштрине његових чула, и детињство је право време кад на томе ваља највише да се ради. Рђаво је то сведочанство за основну науку, кад дете, изишав из школе, није у стању да разликује нијансе од једне боје или тонове у гласу, јер од тога ће зависити, какав ће бити његов поглед на природу и колико ће ова утицати на потоњег човека и његов рад. Позната је ствар да је моћ памћења јача у нешколованих људи но у школованих, а то не би смело да буде у доброј настави и успитању.

Човечији организам је као и сваки други, зависан од спољних утецаја; он се развија као и сваки организам по извесним законима, које ваља познавати те негу удесити према томе. Жалосно је видети ученога помолога, како уме да очува своје младице и да јој измами крупне, сочне и укусне плодове, а међу тим пушта да му деца закржљаве и гину, и не мислећи да су и оне младице што подлеже истим законима развића, и да у њих животна снага и потоњи плодови зависе од извесних погодаба, које ваља познавати. Још жалосније је гледати нашега сељака, како брижљиво чува разгрејана коња да се не напије хладне воде, а равнодушно гледа своје рођено дете кад то чини. — Крајње је време да се у нас отпочне рационална нега, за коју нам је г. А. у својој књизи пружио драгоцену грађу. Учитељи и родитељи треба не да прочитају него да науче на памет све што је у тој књизи, јер она садржи у маломе оквиру своме све што савремена наука пружа човеку да очува и оснажи свој подмладак и да га оспособи за вредна и истрајна радника. А може ли бити за родитеље прече науке, може ли за учитеља бити узвишеније задаће од ове?

*

Манастир Бањска, задужбина краља Милутина, у српској историји од *Ст. Новаковића* (Глас срп. краљ. Акад. XXXI).

Све што је до сад познато о овој богатој краљевској задужбини прибрао је г. Н. и критички разложио у овој књизи. Отуд видимо да је манастир Бањска споменик помирења круноносне браће Милутина и Драгутина; да је у њему сахрањен краљ Милутин и Душанова мајка Теодора и да је у оно доба својим богаством био на гласу. За овим се описује судбина ове задужбине иза Косова, кад је манастир био попаљен и разорен, а кивот краља Милутина био пренесен у Трепчу, а затим у Софију. Даље наводи писац историке и путнике, који су од тада помињали овај манастир у својим списима, а на крају додат је

опис г. Т. Станковића, који је прошле године обишао Бањску и снимио основни план негдашње цркве, која данас сачињава један део града.

*

Хибнерова **Статистика света,** за 1891—92-у год. од д-ра *Фр. Јурашека.* Превео с немачког *Јов. Алексијевић.* Цена ?.

Преводилац вели добро, да је оваквој књизи излишан сваки предговор, а ми велимо: излишна је и свака препорука. Књиге ове врсте потребне су свакоме, ма каквог занимања био. У њојзи је назначено садање стање свију држава на земљи; облик владавине и име садањих владалаца; величина земље, број и врста становништва по народности и вери; затим државни приходи и расходи, трговински продукти земље, цифра увоза и извоза; војска по броју и деловима својим, и мрнарице; мере које се употребљавају и новац што циркулише, а најзад главне трговинске вароши. Књижица је ова удешена по азбучном реду, те сваки може за часак наћи у њојзи шта му треба. Ето једне корисне књиге која је многима добро дошла.

*

Сиротан, приповетка из сеоског живота. Написао *Ж. О. Дачић.* Крагујевац. Штампарија браће Ј. Јовановића. 1892. Стр. 66. Цена 50 пара дин.

Лако је погодити зашто у нас многи хоће да пишу „приповетке из сеоског живота". У осталом, ту вољу не морамо ни крстити нарочитим именом, али се доиста може рећи само да је смешно, што такви „приповедачи" мисле, да им је за успех у књижевности довољно, да прошетају мало кроз село и да се мало промуче, копирајући Лазу Лазаревића и Веселиновића. Па још кад се нађу и издавачи, који „из чисте љубави према књижевности" оштампају, па чак награде такве новорођене књижевнике, онда није чудо што се многи бацају на тако смешна предузећа.

Приповетка, којој смо натпис мало час поменули — ни по самом догађају, који је у њој изнет, ни по тенденцији, која се у њој милионити пут репродукује — не би никако заслуживала да буде оцењена на овом месту — али једино начин излагања и леп, чист језик српски у писца, приволевају нас да му дамо искрен савет, надајући се, да ће му бити од користи.

У „Сиротану" слика се један младић, истина сиромашан, али обдарен међу тим свима могућим врлинама. Он љуби једну имућну девојку и она њега. Његов поочим већ се договара с њеним оцем о свадби, кад — ал букне рат.

Сиротан као добровољац оде на границу, а међу осталим ратницима из његова села био је и неки богаташки син Глиша. Он воли исту девојку и прави разне сметње сиротану Милану. Па како је Милан био

рањен и није могао да се одмах врати, Глиша пронесе глас о његовој смрти. Он хоће да узме Миланову вереницу, али се у то време враћа већ ожаљени вереник! Сад се они узимљу, и — без тога не иде — следује срећни пород....

Овако стару тему писац је умео лепо да изнесе, па баш зато, требало би да покуша урадити што оригинално. Нека узме какву новију ствар или нек изнесе што из крагујевачкога живота, а вештина у излагању и лепота облика, коју је већ и у „Сиротану“ показао, учиниће да — ако има дара — покаже већ тим радом да је добар приповедач. С тога бисмо желели и препоручили му још један покушај — а о самом „Сиротану“ наше је мишљење да је та приповетка без вредности.

*

Имена заната и занимања у краљевини Србији. (Nomenclature des professions dans le royaume de Serbie). Из статистичког одељења министарства народне привреде. Београд. Штампано у држ. штампарији. 1891. 8°. Стр. 19.

И ова књижица нов је плод неуморног рада нашег статистичког одељења министарства народне привреде. Целокупни рад тога одељења одликује се умешношћу и непрекидним трудом, достојним похвале. Имена у овој књижици израђена су правилно по законима савремене науке о основама.

ОДГОВОРИ УРЕДНИШТВА

Г. *А. Р. у У.* Штампаћемо вашу лепу приповетку.

Г *XX. у ?.* Једну ћемо штампати у идућој свесци.

Г. *J. Л. Ђ. у Б.* Превод је добар, али је предмет српскоме духу стран.

А. Ж. у Б. Песме су добре. Ко сте? Јавите се!

Г. *В. К. ? у Б.* Није ласно певати о тој теми иза Јакшића и Змаја.

Претплатнику. К. Сасвим умесна примедба. То се подвукло нехотице.

Г. *М. М.* Не треба да вас буни што гиздава рецензија наша суди о вашем раду. Ако она не види чисту хришћанску мисао што провире из њега, — ми јој не можемо дати наших очију.

ЗАПУШТЕНИ ИСТОЧНИК

Разорен источник стоји, окружен високом травом,
И валов, изваљен давно. Из празних камених груди
Не струји бисерни талас у жарке јулијске дане,
Кроз пусте и мирне стране.

Сува, кржљава крушка, к'о црна огромна рука,
Суморно над њиме стоји. И криве њезине гране
Наказно пружене горе, к'о израз паклених мука,
Од суве, самртне жеге усамљен источник бране.
Некад је на ово место, по стази зараслој давно,
С крчагом на рамену слазила пастирка млада;
И пастир певаше песме у вече тихо и тавно,
Гонећи весела стада.

Ту сам некада и ја замишљен слазио често
У мајске вечери јасне. Ту беше за мене место
Тајних и слатких жеља. Лисје је шумило тада,
Док бистра и хладна вода у урну мраморну пада
И прелива се тихо.... И вали животних сила
Преливаху се тада из моје млађане душе
Простр[а]но, широко, вољно, кроз места бескрајно мила,
Где ветрић, премируħ' чисто, топлином љубави душе!
Ко забораву мрачном предаде источник живи,
Да плодоносни талас не шуми весело сада?
Где су Друјиде нежне са кривим и оштрим српом?
Где су питома стада?

*

Сува, кржљава крушка, к'о црна огромна рука,
Суморно над-а-мном стоји. И криве њезине гране
Наказно пружене стрше с изразом наклених мука,
К'о да ме последњом снагом од мисли очајних бране.

Војислав

ПАТАРЕН СВЕВИД

ПРИПОВЕТКА

«Доћи ће, неће, доћи ће, неће, доћи ће, неће,» изговараше полугласно Иринка, лепа ћерка кнеза Хрвоја, господара од Јајца и врбашке крајине, кидајући лист по лист са дуге петељке травке питалице. Ходајући по врту јајчанског замка са својом дојиљом Јадвигом, једином пријатељицом, погледала је често онамо, од куда се надала доласку онога, кога је очекивала. Мајка јој је давно умрла, још када јој отац беше незнатан властеличић босанског бана Зибислава у Нечином пољу. Онде јој сахранише мајку и тако сада Иринка, осим сурова оца, није имала никога свог до Јадвиге. Доцније стекла је пријатеља у младом витезу Свевиду.

Свевид беше син кнеза Дрмана, великог заштитника патарена, тих отпадника од христове науке, како их-озивfamilyваху главари источне и западне цркве. Моћном је руком кнез Дрман одржавао управу над Јајцем и врбашком крајином, својом дедовином. Још Дрманов отац, кнез Звездан, отпао је од владајуће хришћанске цркве, која се у то време поче цепати на источну и западну. Досадило му се да гледа како западна црква проклиње источну, а ова опет ону и сав хришћански свет, који се у њима Богу молио. Постао је патарен те сада на њега не падаху узајамне анатеме ни римског папе, ни цариградског патријарха. Уз то му беше неразумљиво у разне тајне умотано

учење западне и источне цркве. Противно томе, њему изгледаше тако лепо, тако природно и јасно учење патарена, које се у свачему подударало с речима великог учитеља Христа. Слушајући језгровите беседе учених патарена, изгледала му је она моћна и богата, али тако себична поповштина западне и источне цркве, налик на оне трговце, које је Исус истерао из храма божјег, где су отворили били своју трговину. Онај безброј светитеља признатих и слављених у обема црквама, подсећао га је на оно време, када је велики пророк Мојсеј учећи свој многобошки народ познавању једнога Бога, разорио кипове, којима се дотле народ клањао. Као патарен веровао је само у једног свемогућег Бога оца, његова сина мученика Христа и светога духа као треће чињенице великога тројства. Одбацио је веровање да и остали људи могу бити Богови или њему равна бића. па зато није веровао у светитеље нити се клањао њиховим кипонима и иконама. Веровао је да је Христа родила жена, али ту жену није могао сматрати за божанско биће. Изгледало му је загонетно и оно црквено учење о причешћу, како се вино и хлеб поповским благословом претвара у Христову крв и тело, па је радије веровао лепо и просто учење следбеника апостола Павла, да причешће само подсећа Хришћане на смрт великог мученика сина божјег. Њега, човека здрава ума и јуначка срца, увераваше о ништавости учења тадање хришћанске поповштине и та околност, што су по неки пут на зборовима учени патарени износили за пример ружне зађевице папе Николе и патријарха Керуларија. Благо њиховој пастви, кад је њени пастири проклињу. Како му је у таким приликама изгледала божанствена она проста никаквим церемонијама незаодевена вера патарена, која није проклињала ниједног човечијег сина, а обилно помагала сваком невољнику. Према науци великог учитеља, по којој су сви људи једнаки синови божји, који у Богу имају свог заједничког оца, сматрао је сваког свог поданика за себи равна у

правима људским. У његовој држави није било робова отрока, нити је било људи везаних за земљу а потчињених власти господара, но је било самих својара, који су били слободни људи на сопственој имовини. Међу собом били су равни, а општи њихов старешина био је кнез Звездан. Заједнички су се помагали у добру и злу, а тако су се одупирали и страначкој навали, која је хтела да поништи ово блажено уређење, које су попови називали јересом.

Кнез Звездан није могао дуго уживати срећу мира. Чим се мало уталожила завада између папе и патријараха, обе поповске силе навалише да униште ову «Богу мрску» јерес, а заблуделе синове да поврате у крило својих цркава. Прича се да је неки француски витез по папином налогу ударио на Јајце, да огњем и мачем разори ово легло безбожника, али је на неки загонетан начин пред јајчанским градом једне ноћи изгинула сва франачка војска. Није остало ни гласника, који би својима јавио за франачку пропаст. Дуго се није знало шта би са витезом и њиховом војском, док се једном након повише година не пронесе глас, да је са својим ратницима *без борбе* погинуо на јајчанском пољу. Како је то било нико није знао, а патарени ником нису казивали своје тајне. Лаковерни, лажном поповском науком заглупели хришћански свет причао је о неким чудесима, о савезу јеретичара са вељзевувом, покровитељем злих духова, који подавише католичког витеза и његову војску. Од тога доба хришћански ратници избегаваху јајчанску околину. Не дираху више у јајчанског господара ни папа, ни патријарх, ни босански банови, ни угарски краљеви, а власт српских краљева у оно време још није допирала до Јајца.

Кад је кнез Звездан остарио, предао је управу своме сину Дрману, који је наставио започети рад очев.

Једном босански бан, наговорен од папе, позове себи кнеза Дрмана са његовим ратницима, обећавајући му, да ће га свечано признати и утврдити за господара Јајца и врбашке крајине, а признаће тада и веру патаренску.

«Кад ни ти, ни твоја властела не смете да војујете противу јајчанских патарена», говораше бану папски нунције, «а ти преваром измами ове невернике из њихова гнезда. Сачекај их на онаком месту, где неће имати везе са нечастивим.»

Дрман се одазва банову позиву. У путу сачека патарене скривена банова војска, удружена с франачким четама. Са патаренима погинуо је и Дрман у овом боју. Сад опет Јајчани нису знали за пропаст својих јунака. Хришћанске чете са гомилом католичких калуђера, који су с крстом у руци плашили по бојишту ђавола, савезника патаренског, уђу изненада у Јајце и покољу старце, жене и децу, следбенике безбожне јереси. По захтеву банову а са благословом рим-папе постане незнатни босански властеличић Хрвоје господар од Јајца и врбашке крајине. Из оног покоља спасао се стари Звездан, с неколицином патарена. Том је приликом заробљен Дрманов синчић Свевид. Сурови Хрвоје хтеде га предати огњу, том према поповском учењу једином леку противу јереси, али му је ћерчица Иринка, дете од 10 година, пала пред колена и преклињала да не спале невино детенце. Њена молба спасе живот маломе Свевиду, коме је тада било дванаест година.

Хрвоје присвоји дете и даде га католичким калуђерима на науке. Патри доминиковци дошли су са кнезом Хрвојем у Јајце да поставе потлачену заспалу веру, која је свој извор и утоку имала у римскоме папи, «наместнику божјем на земљи». Близу јајчанског замка сазидали су манастир, у коме су сада васпитали Иринку и Свевида.

Али наука ових мрачњака није могла да утиче на слободне назоре младога Свевида. Добро је упамтио очеве речи, а свакад се дивио поукама свог деда Звездана. На тако стабло није било могуће накаламити калуђерско учење. Испричао је Иринци шта је научио од оца, а шта од Звездана и њој је све то изгледало много лепше и природније од онога, чему их поучаваху свети патри. По који пут узаврила му је крвца кад би који калуђер на-

зивао патарене савезницима нечастивог, али га је свакада Иринка умела утишати. Преклињала га је да се не завади са страшним патрима, јер ће га огласити за јеретика и тада га неће спасти од смрти њена молба.

Свевид је знао да за свој живот има да захвали Иринци. а ова се опет дивила јуначном држању и разборитом говору његову. Тако би, и ова млада срдашца почеше осећати да једно без друго не могу живети. Тако је дорастао Свевид до двадесете године. Тада га Хрвоје узе из манастира и постави за свога стегоношу. Сваки је држао Свевида за добра католика и смела јунака, па му је зато и Хрвоје веровао.

Истина је Хрвоје с помоћу калуђера истребио из своје државе јеретичаре, али је ипак помишљао и на то, да на страни себи спреми сигурна склоништа, ако би се патарени, којих је у оно време било још много по државама остале босанске властеле, осилили и отели врбашку крајину. Скупио је своје благо, па га је по Свевиду послао Дубровчанима да са њима уговори, да ће Хрвоја у нужди примити и дати склониште. Давно је Свевид отишао, а још га нема. Зато је Иринка тако често гледала онамо, од куда се надала да ће Свевид искрснути. По који пут јој се прокраде замисао, да се Свевид неће ни вратити и тада се снуждила. Знала је да калуђери нису могли обратити ово патаренско дете. Осећала је, да је и она, слушајући речи Свевидове, постала патаренка. Све што јој је он говорио, изгледало јој је истинито. Зато је и она почела веровати да је све лаж и претварање, чему их калуђери уче. Али су морали и веру и љубав да крију пред светом, да таје од калуђера и суровог Хрвоја. Знала је да је младићу постала мрска стега калуђерска, па је стрепела да се Свевид више неће вратити у Јајце.

Зато је, ходајући по врту, кидала листиће са травке питалице, а при томе изговарала питања: хоће ли доћи или неће доћи. Па када би са кидањем долазила близу врха, где су листићи тако чести, она би управљала по-

гледе далеко у брда, а при томе би заборавила на ком је питању стала. Због тога је морала цео рад из нова почињати. Изгледало је као да не сме да доврши питалицу. Стрепила је да јој последњи листак не одговори: неће доћи.

«Не брини се чедо», говораше јој Јадвига, «ја сам уверена да ће Свевид доћи. Истина је измакао из овог гнезда где се одомаћила калуђерштина, али је овде оставио неког, који му је милији од света, а кога му ваља бранити од ових црних гавранова. Тај неко, ти си чедо моје. Ја знадем колико те Свевид љуби и ја му верујем, а зашто онда ти да сумњаш».

Овакав говор разагнао би из главе Иринчине оне искрице сумње, па би весело продужила кидање листића, питајући час: да ли ме љуби, или ме не љуби, а час: да ли ће доћи, или неће доћи. Али никад није довршила питалицу.

Сунце се поче смиривати, а иза брда се промолише јајчански коњаници.

«Ено их, Иринка!» викну радосно Јадвига, показујући где је спазила коњанике. «Па и Свевид је међу њима. Сад те је опазио. Видиш ли како те из далека поздравља».

Коњаници убрзаше трк и у часу стигоше пред замак, где их је дочекао кнез. Истина и он их је жељно очекивао, али се Иринка искрено радовала Свевидову повратку.

Настао је опет обичан живот у јајчанском замку. Калуђерски изасланици изналазили су по околини патарене, Хрвоје их је предавао поповском суду и тако су пуњене тамнице јајчанског града. Сваке друге недеље скупљао се духовни суд да суди патаренима, који су се огрешили што верују у оног истог Бога, коме се моле сви хришћански народи. Али није довољно веровати у Бога; потребно је веровати свакој речи калуђера, па онда је још ваљало њима давати обилна средства за ширење

славе божје. А овим безбожницима патаренима попови и калуђери сасвим су излишна ствар. Зато је духовни суд био строг. Сваког упорног патарена осуђивао је на смрт и тако су ови проповедници божје речи сваког месеца уживали у богоугодном делу — спаљивању честитих патарена.

Па као зашто да их не спаљују? Нису ли они савезници ђаволови? Зар нису они с помоћу нечастивог пре толико година без икакве борбе, а на загонетан начин потаманили хришћанску војску, која је по папином налогу ударила на Јајце? Потаманили су је до последњег ратника, па им се не зна ни гласа ни трага. А то беху све сами добри синови католичке цркве. Не зна им се, велите, ни трага? Како да им се не зна. Ено онде у долини под брежуљком, где је наслагано брдо од камења, онде леже у једном гробу сви ратници католичког витеза, који су изгинули за свету цркву и славу божју. Ни на једном мртвацу не виде се повреде. Нити су мачем рањени, ни каменом убијени, ни копљем прободени, ни стрелом погођени. Лешеви су читави, а како су изгинули, то знају само патарени и ђаво, њихов савезник.

Ено онде на самим ивицама градске стене стоје два ђаволска млина. Воде нема, која би им окретала точкове, а људска снага опет слаба је за то. Уз то се види да се у тим млиновима није никада млело жито. Нема у њима ни воденичког камена. Па и перца на точковима нису као у осталих воденица. Јасно је да је онде вељзевув извлачио из пакла вештице и вампире, да се за своје савезнике патарене боре без оружја противу побожних хришћана. Зато на оним лешевима и нема повреда.

Казују да и сада још виђају неку седу прилику, где се у пола ноћи пење уза стрму градску стену и да свакада улази у замак кнеза Хрвоја, па ту нестаје. Од ове прилике стрепео је и кнез и његови ратници, а ни калуђерима није било лако око срца. Читали су молитве,

истеривали су крстом и литијама зле духове из града, али ону седу прилику нису могли заплашити.

Хтедоше да поруше оне две ђаволске воденице. али нико не смеде приступити послу. Саветоваше се и на послетку решише, да воденице не поруше, јер ће тек онда излетати зли духови, који ће можда подавити и саме смирене фратре. Али ће преко воденица саградити црквице, а на свима изласцима понамештати велике крстове, преко којих ђаво неће смети излазити. Тако и урадише. Овако су некада хришћански попови заграђивали нечастивог, да не излази на површину земљину, те да не тргује са душама добрих хришћана, зато су у оно време у Јајцу сазидане две црквице, а у свакој се налази по једна — «ђаволска воденица», којој су од тога доба престали шкрипати точкови. Све дотле, кад год би ветар дувао, чуло би се из воденице неко шкрипање. Побожни католици мислили су да то јече душе оних хришћанских бораца. које је нечастиви подавио на јајчанском пољу. У самој ствари ово не беше ништа друго до обично шкрипање проузроковано тиме, што је ветар донекле покретао десно и лево точкове. Тада се дрвено витло кретало по ненамазаном кориту и изазивало онаке звуке какви се и данас чују на воловским колима, којима газда није намазао осовине.

Једне ноћи опет се примицала јајчанском граду седа прилика. Великим трудом и напором пела се уз стену. Брижљиво се осртала и ослушкивала да од некуда нема кога. па се кроз побочна врата увукла у замак. По мрачним ходницима ишла је сигурним али нечујним корацима до Свевидове одаје. Ту је полако ушла, а младић као да је очекивао ову посету, похита јој на сусрет. Дуго су нешто разговарали. При поласку она прилика изведе младића на градско поље. Ту му са висине показа руком доње градско поље и онај брежуљак посред овог поља, одведе га до извора, а отуда му показа оне две црквице са многим крстовима. Још му показа у долини под сте-

ном један поток, коме је народ наденуо име «вражји поток», јер је истицао из големе стене а нико није умео протумачити, од куда оволика вода извире из стене. Ништа нису говорили; бојали су се да их ко не чује. Нису имали ни разлога да говоре, јер је све раније младићу објашњено. Сад му је она прилика само показивала места о којима је говорила. За тим је допратила младића до замка, пољубила га и пошла да се низ стрмену стену спусти у долину.

Кад год би се ова чудна прилика појавила, побожни хришћани склонили би се од страха, да се не сретну са нечастивим. Ратници који су у пољу будни лежали, учинили би се као да спавају дубоким сном, а калуђер који би опазио ову појаву, побегао би у ћелију препоручујући своју душу господу молитвом: «ad te, domine». Али овога пута за приликом шуњаше се у присенку месечине човек у дугом суром руву. Чим се прилика поче спуштати низа стену, калуђер озго одапне стрелу, прилика се стропошта, али гласа не пусти. Духовни суд одредио је једног калуђера да се жртвује за свету ствар, да изађе врагу на сусрет и да му с крстом у руци забрани улазак у град. Мудром калуђеру била је стрела сигурније средство, па је за то задео крст за појас, а у руци држао је запети лук с отровном стрелом.

Сутрадан нађоше у долини под стеном мртво тело кнеза Звездана. Калуђери одмах саставише суд, оптужише Свевида као патарена и као завереника, који хоће да преотме Јајце од Хрвоја, да поврати Богом проклету управу патарена; да на место лепе хришћанске вере успостави владу нечистих духова. Бацише Свевида у јаку градску тамницу.

Док су његови преци господарили Јајцем, било је у граду два три затвора. Тада није било рђавих људи, те су и затвори били обично празни. Под владом «Богу угодних» калуђера морадоше у градској стени издупсти много тамница, толики је био број грешника Овим там-

ницама улазак био је скривен. У њих се улазило из потајних ходника манастира; а кога онде затворе, онога изводе само зато да би се огрејао на пламену спремљене гломаче. У таку тамницу бачен је Свевид. Ноге му приковаше тешким ланцима за стену, у којој је била тамница изваjана, зазидаше и врата, а оставише само мали отвор, кроз који му је тамничар сваке недеље додавао крчаг воде и мало хлеба. Овај је отвор био таман као и душа лажних богоугодника. Према том мрачном отвору био је други четвртастим решеткама обложен прозор. Кроз њега су продирали зором сунчани зраци и по томе је распознавао ноћ од дана, а знао је да му је тамница на источној страни градске стене. Али тај прозор био је узан, издубљен високо да га није могао домашити а уз то је био на супротној страни прикован за тавничку стену. Када се прозорски отвор помрачио знао је да је наступила ноћ. По црвенкастој бледој светлости закључио је, да се онамо у даљини рађа месец, који је као и благословено сунце првим својим зрацима поздрављао невољног сужника. Једне ноћи када је замишљено гледао у месечеве зраке, отвор на прозору нагло се помрачи.

«Свевиде витеже, да ли си овде?» зачу се с поља храпави женски глас.

Сужник се трже из својих сањарија. Сад му се тек учинило да сања. Али се онај ранији узвик понови. Свевид скочи, ланци му зазвечаше, а онај глас с поља продужи:

«Зар ме не познајеш? Знам да ме не знаш. Ниси имао потребе да на ме мислиш. Ја сам Стана, она луда Стана, која је постала подсмех градских богаташа.»

Сад му паде на ум, да је у граду виђао неку девојку, коју називаху лудом Станом. Отац и мајка јој били су виђени и добри људи, али су учинили неопростив грех, јер су били чврсти патарени. Ни пред поповским судом нису се хтели одрећи своје вере, зато су калуђери спалили јој оца на ломачи, а мајку јој огласише за вештицу

и бацише у казан напуњен врелим уљем. Ту је скуваше па избацише на брежуљак под градском стеном. Малу Стану, дете од тринаест година покрстише у веру католичку; истргоше ову душу из канаца ђаволских и дете — помери памећу. Од тога времена лутала је по граду, ранила се корењем и месом од стрвина. У градској стени нашла је неку пећину, па је онде становала заједно с буљинама, које онде беху староседиоци. По мало и она је попримала навике ових ноћница, па је само ноћу излазила. Кажу људи да се Стани ноћу рашириване зенице, па је после могла видети далеко по мраку као и буљине, а умела је да се вере по стрменој стени као дивља мачка.

«Шта ћеш, Стано?» упита је сужник.

«Питаш ме шта ћу. Хтела сам да знам где су те склониле убијце моје мајке. Хоћу да покушам да те одавде избавим. Само ми приђи мало ближе, ту до ове решетке, па ћемо је заједно камењем разбити».

«Добра Стано, кад бих могао доћи до решетке, можда би се ласно избавио; али ме приковаше јаким ланцима за стену, па не могу дотле доћи».

«А ти сачекај док од добрих људи добавим алатке, којима ћеш ланце обити. Има далеко у гори много наших људи, који ће ми помоћи, а има и у граду неког, који ће умрети ако ти пропаднеш. С њиховом помоћу бићеш избављен».

«Бог те, Стано, за то благословио».

Девојче се, као гуштер, успужа уз стену до своје пећине, ту се опрости с буљинама, својим другарицама, па се опет исто тако вешто спусти низа стену и оде право у гору, да по планинским збеговима потражи патарене, који су се онде склонили од гоњења доминиканских фратара.

* * *

Било је то 1241. године.

Једне ноћи, док је Стана по гори тражила патарене, под градским капијама зачу се труба страног гласоноше.

Мора бити да је доносио важне гласове, јер је непрестано снажно дувао у рог, да што пре разбуди поспалу стражу. Једва се једном указа на градском бедему дремљиви стражар, те упита гласоношу:

«Шта ли нам доносиш, незнани гласниче?»

«Гласник сам бана Зибислава, носим важне поруке твоме господару, кнезу Хрвоју. Спусти мостове и отвори на граду капије, јер ми се много хита».

«Давно нас овака тица није узнемирила», промуца дремован стражар, али опет не похита да пусти гласника у град. Боље ће бити да ово јави кнезу. То је и учинио. Хрвоје нареди, да га одмах пусти у град.

«Које нам добро доносиш банов гласниче?» упита га кнез.

«Поздравље од бана, мога господара», рече гласник поклонив се кнезу. «Бан те преклиње», продужи гласоноша, «да одмах спремиш ратнике и да му похиташ у помоћ. Страховити до сада непознати народи појурише преко руских пустара у државу угарскога краља. Војску му разбише, а краљ побеже далеко у приморске земље. Људи казују да су то татарски народи. Испред њих бежи све што је живо. Држава угарског краља Беле IV. опустела је, а татарске чете прегазиле су и хрватску земљу, па се упутише држави нашег господара. Бан је скупио своје ратнике, а тебе и сву властелу босанску преклиње, да му похитате одмах у помоћ.»

Страшни глас за кнеза Хрвоја. Тек што је постао велики властелин, кнез једне крајине, а већ га бан позива на војну противу незнаних народа, који су сатрли велику војску угарскога краља Беле. Поче по мало размишљати, па онда рече гласнику:

«Кажи господару, да ћу доћи.»

Гласник се поклони и оде из града, али не бану, већ другом властелину, да и њега позове у помоћ.

Забринути кнез разаслао је слуге и позвао своје властеличиће и ратнике из врбашке крајине, али их се тек трећи дан искупило једва стотину.

«Што ли, кнеже, сабираш ратнике?» упитаће кнеза патер Хијацинт, провинцијал доминиканских калуђера, гледајући зачуђено сакупљену чету.

«Позвао ме бан да му се нађем у помоћи, ако би га напали Татари», одговори Хрвоје.

«Татари! Од куд овамо Татари? Или се ти шалиш, или се бан пошалио. Њихово је боравиште у књигама нашим забележено далеко одавде преко високог Урала на азијским висинама, па зато до нас не могу никад допрети».

«Вере ми, оче Хијацинте, добро ће бити не помишљати на шале. У осталом ено нам другог гласника, где јури ка граду. Он ће нам објаснити, је ли ово шала или је збиља».

С великим нестрпљењем дочекаше другог гласника.

«Бежите господару! Иду Татари!» беху поздравне речи новога гласника.

«Бог с тобом и света Богородице!» одговори му провинцијал, скрстив преперажено руке преко трбуха.

«А где је бан?» упита кнез.

«Погинуо је у боју с Татарима. Страшан је то народ: све су јуначке хришћанске војске, на које су наишли, до сада потукли. Још мало, па ће се преко оних брда указати престрављени народи, где беже испред татарске напасти. Мене је амо послао кнез Манојло с Бистрице, твој шурак, да теби, кнеже, поручим, да се за времена склониш испред татарског покоља. Кнез Манојло, по примеру угарског краља, побегао је у приморске земље».

Овај глас заплашио је Хрвоја, но плашња се његова увећала оним страхом, који се показивао у цртама патра Хијацинта. Као без душе одјурио је патер у манастир. Ту је искупио доминиканске фратре и за час би одлучено: да се бежи. Манастирске драгоцености потоварише

на мазге, а смирени фратри појахаше спремљене коње, па не опростивши се с кнезом, господаром Јајца, одоше из града. Мрко је Хрвоје гледао за бежаначком четом, која у часу опасности мисли само о своме спасу, па промумла: «ако сте ви побегли и ја ћу за вама». Наредио је да се доведу коњи, па са својим ратницима оде за калуђерима

Са собом је повео Иринку и њену дојкињу Јадвигу Иринка се дуго опирала очевој наредби да се спреми за бекство. Волела је умрети, но отићи из града. Али јој Јадвига нешто шанула и девојче се весело поче спремати за далеки пут. Јадвига је међутим сишла у замачки врт. Ту је са сувих струкова мирисавог босиљка набрала пуна недра црнкастог семења. Нека јој се ово у путу нађе. Узјахаше за тим добре парипе па одоше из јајачког града.

У великој забуни заборавише на сужника Свевида.

«Кад се већ мора мрети», говораше патер Хијацинто када га је Хрвоје на путу запитао за сужника, «онда је равно од које ће смрти угинути, да ли од мача, да ли од ватре или од глади. Продао је душу нечастивом, па нека га сада вештице избаве из тешких окова и тамничке стене. Онде ће он умрети, јер му тамницу нико неће наћи. Добар хришћанин не треба да зажали, што га онде остависмо његовој судбини».

И у бежаначкој чети биле су две добре хришћанске душе које су се искрено радовале, што је Свевид остављен својој судбини. То беху Иринка и њена дојкиња. Оне беху једине безбрижне и веселе у гомили преплашених бегунаца. Где год би наишли на коју распутницу, Јадвига би из недара извадила шаку босиљковог семена, па би га бацила на десну страну украј пута.

«Што бацаш из недара то црно семење?» упита је радознали провинцијал.

«Семе је ово од босиљка, богородичина цвета. Хришћанке казују, да га је добро у путу сејати. Где оно никне, онде се настанује душа мајке Божје, која ће омести

наше гониоце да нам не нађу траг. Света богородица сачуваће наша напуштена огњишта, да их душмани не разоре». Овако је одговарала попу Јадвига.

«А ти сеј то семе и моли се богородици да нас заштити од напасти наших гонилаца», рече патер, благосиљајући побожни рад дојкиње Јадвиге.

Све што је живо бежало је испред страховитог татарског поглавице Камчат-Кана. Далеко пред њим предњачио је глас о његову доласку. Испред њега до сада нису бежали појединци, ни села ни крајине, но читави народи. Као кад из планинског пожара беже зверови и племенита дивљач измешани, не разбирајући ко је од њих јелен, курјак, рис или зец, јер све бежи од општег непријатеља, пожара, тако је и сада међу бегунцима било властеле, отрока, попова, калуђера, католика, православних и јеретика. Изједначила их невоља, јер су сви бежали од заједничког душмана, испред татарских чета страшнога Камчат-Кана. Где је год доспела овака бежаначка гомила, чули су се узвици: «Бежите људи иду Татари!» Ове гомиле повукоше са собом села, вароши и крајине, а Татари били су још далеко од њих.

Остадоше пусте велике државе. Растерао је људе глас: «Иду Татари!» Јајчански град којим су Свевидови преци тако јуначки управљали, остао је пуст. У њему је сад био само један живи створ, — сужник Свевид, унук јуначног кнеза Звездана.

Али они људи, код којих је далеко у горским збеговима Стана потражила помоћи, посматрали су пажљиво шта се у граду збива. Јављено им је за одлазак калуђера и кнеза Хрвоја. После им је Стана јавила да у граду нема никога осим њених буљина. Патарени оставише збегове и уђоше на отворене капије у јајански град. Било их је око три стотине. Од народа који је онуда бежао сазнали су за новог непријатеља, који не разбира за влас-

телина ни за роба, ни за католика ни патарена. Наумише да се поврате у збегове. док и ова бура не прође.

«Зар да оставите вашу дедовину, коју кукавички напустише ваше крвопије», крешташе Стана храпавим гласом.

Људи се згледаше, као да ова девојка мудрије збори но што они мисле.

«Па шта да радимо овде, Стано» одговорише јој, «кад се нећемо моћи одбранити од татарских освајача. Кад толики владаоци беже, што се и ми не бисмо склонили у своје збегове».

«Зар да оставите овде Свевида? знајте да њега патри нису повели, но су га оставили овде у тамници».

«Зар је Свевид овде?» гракнуше патарени.

«Помозите ми да га избавимо. Пођите за мном.

Девојка их поведе манастиру. Познавала је сваки кутић у граду и у манастиру. У ћелији провинцијаловој напипала је тајна врата, на која уђоше у мрачан ходник. Из њега се спустише у дубок лагум и ту наиђоше на зазидана врата са малим четвртастим отвором.

«Ево овде је Свевид. Ево вам алата, па развалите овај зид.»

Снажни горштаци за час развалише зид. Ослободише од глади изнемогла сужника и изнеше га у замак. Онде је сужник дошао себи. Познао је своје једноверце, старе пријатеље кнеза Дрмана. Једва је схватио, шта се збило ових дана. Сад је чуо за пропаст угарског краља, за смрт бана Зибислава и за бегство кнеза Хрвоја и доминиканских калуђера. Нешто се замислио.

«Свевиде јуначе,ваља ти више делати но размишљати», опомињаше га храпави женски глас.

Младић се окрете онамо, одакле му долажаху ови звуци и познаде девојку.

«Стано, добра девојко, хвала ти. У тешкој невољи ти си ме тешила. Надао сам се твојој помоћи и веровао сам твоме обећању.»

«Нисам ти само ја помагала. Имао си у граду још пријатеља. Иринка те љуби и бољи је пријатељ од мене. Па и на што ти је моје пријатељство, пријатељство презрене просјакиње, луде девојчуре?»

«Стано, Стано, нити си просјакиња ни луда девојка. Родитељи твоји беху честити људи, пријатељи мога оца, а погинули су као добри патарени. Остала си сироче, напуштена и просјакиња. Попови те начинише лудом, а католички свет ти се смејао. Међу нама, под окриљем наше вере, нити ћеш бити луда, ни просјак. Свевишњем творцу, коме се ми одано молимо, сва су људска створења једнака; зато се међу собом и поштујемо, а никога не презиремо, никога не исмевамо».

«Знам Свевиде, шта хоћеш да ми кажеш», настави Стана. Све сам то научила од мојих родитеља, а том су ме поучавали наши добри људи, кад год сам их потражила по горским збеговима. Јадвига ми је поручила да ти кажем, да не очајаваш. Иринка је весела, јер је уверена да ћу те ја из тамнице избавити. Још ми је Јадвига казала, да се никуда не мичеш из Јајца. Она ће са Иринком овамо доћи. Првом згодом побећи ће из Дубровника, па ће те овде потражити. Гледај дакле да се у граду одржиш».

Ове речи повратише снагу и живост у младом јунаку. Ваљало му је показати да је достојан унук славнога Звездана. Окрете се ратницима па их упита:

«Да ли је ко виђао Татаре?»

«Нико их од нас није још видео», одговори најстарији патарен. «Нисмо до сада за њих ни чули. Бегунци из војске угарског краља казују да је то страшан народ, који је по држави угарског Беле поклао људе, жене и децу, градове разорио, а села попалио. Сурови дивљаци одевени кожама дивљих зверова не штеде никога, ко им се покаже упоран. Ко им се поклони, онога поробе, па одлазе даље да пале и пустоше. Други бегунци из банове војске описују још страшније ове људе. Један део

татарских пљачкаша под управом храброг вође Камчат-Кана, ударио је на државу бана Зибислава. Разбио је бану војску, а сада пали и роби по босанској земљи. Доћи ће без сумње и овамо, кад се размажена поповштина разбегла из Јајца».

«Не брините се браћо. Велики Бог, који нас је до сада спасао, сачуваће нас и у овој невољи. Дивљи Татари могу бити страшнији од углађених калуђера, али не могу бити грознији од њих. Ви казујете да они побеђеноме отимају имање; калуђери нам отимаху веру, имање и живот. Ко се од вас плаши од Татара, нека се врати у збег, а ја морам остати овде у граду».

«Зар у збег?» повикаше патарени. Нећемо више онамо. Ово је наша очевина. Бог је хтео да нам је калуђери врате. Татарски народ што пустоши по питомим земљама, можда је бич у Божијој руци, којим хоће да казни грешне народе и њихове владаоце. Нека сад грешници беже, а ми ћемо овде сачекати татарску напаст. Или ћемо сви изгинути или ћемо Божијом помоћу победити.

«Хвала вам браћо.» одговори им Свевид. «Ми ћемо победити. Сатрћемо татарске чете ако нас нападну, а нико од нас неће погинути. Калуђери су нас назвали ђаволовим савезницима, но ми ћемо Божијом помоћу саломити снагу татарских варвара. Као што је мој дед Звездан на оном пољу сатро франачку војску која је хтела да разори наша огњишта, тако ћу ја, његов унук, да спремим под овом стеном хладан гроб татарским грабљивцима. Напаст ће ова под Јајцем саломити крила. Довде, а преко Јајца неће продрети. Браћо моја, сложно на посао.»

Између прве и друге црквице савијала се градска стена у виду удубљена полумесеца. Ивица стене спуштала се онде право у дубину и зато је стена изгледала налик на зид. Још су калуђери приметили, да овај облик стене није био природан, но је човечијом руком исте-

сан али нису умели протумачити његов значај. Преко ове провалије наместише Свевидови ратници четири велика оборена грма и тако покрише ову провалију. Затим се ратници поређаше један до другог у два реда озго са градског поља па до брежуљка, па из овог повадише оно силно наслагано камење. Додајући га један другом за час је камен за каменом стизао горе у град. Од крупног камења подигоше на грмовима преко провалије зид од три хвата висине, а ситније камење бацали су на гомилу пред црквицама. Стана је отишла у манастир, па је са осталим женама отуда доносила ратницима сваковрсног јестива. Старце, које нису могли употребити на теже радове, послаше у гору да давањем знакова из рогова сазивају растурене патарене. До мрака се искупило преко пет стотина патаренских ратника око Свевида. Доцније дођоше из збегова жене и деца, те је опустело Јајце опет оживело.

Сву ноћ су вредни патарени градили дебео зид над провалијом, коју су премостили оним дебелим грмовима. У томе су се горштаци разумевали. Кад је зид достигао потребну висину, оценише да ли ће грмови издржати терет који ће још доцније да навали. Нађоше да је све у реду. После се спустише у долину, где је нестало брежуљка. Вредне патаренске руке испратиле су горе у град све камење, које је било сложено на гробу франачких витезова. Брежуљак претворен је горе у граду у високи зид а пред црквицама наслагана су два мала брежуљка од ситног камена.

У долини прегледао је млади кнез цело поље, па је наређивао где ће се копати јендеци а где ће се подизати зидови. После саградише свод преко рукавца реке Врбаса, који је у оно време протицао испод градске стене. Овде је била најважнија тачка, јер само овим путем, овим тесним кланцем могли су Татари доћи до Јајца. За тим преградише цео кланац високим зидом. Сад Татари не би могли доћи до Јајца док не поруше овај зид. Патаре-

нима је опет стало до тога да се зид не поруши па ипак да Татари пређу преко њега. Зато су око зида насули читав брег земље и затрпали цео зид. Сада је овај насип изгледао као мало брдо са благим падовима. Овако ће бити Татарима лакши и пријатнији улазак у јајчанско поље.

Ко би сад од озго са градске стене погледао доле, њему би оно поље изгледало јајастог облика. Шиљастији врх састављао се са градском стеном код провалије над којом се наднео нови зид, а затупастији са оним кланцем, преко кога је подигнут насип. Али горе у граду могло се сада опазити да је горње градско поље добило јајасти облик, само што је овде шиљастији врх био узвишенији и допирао до градског извора, а затупасти крај сачињавао је нови зид подигнут на грмовима над провалијом. Ако ма који од ових грмова препукне, цео ће се зид сурвати у дубину. Зато је Свевид добро измерио јачину грмова.

Кад су патарени довршили насип у кланцу, приступили су рушењу градских капела подигнутих преко воденица. Калуђери нису смели да поруше ђаволске воденице, но су их президали капелама. Патарени се нису плашили од духова. Порушише калуђерске грађевине и обе се воденице указаше пред патаренима у старом облику, какве су биле под владом кнеза Звездана.

За овим је Свевид наредио да се отвор у стени, кроз који је истицао вражији поток, добро затвори. Ископаше и два јаза који ће од горњег извора одвојити воду до воденичких точкова. Други су опет високим и дебелим зидом зазидали градске капије. Пошто су и ови послови извршени, патарени клекоше и помолише се Богу, што им даде толико моћи да изврше оволике радове. После молитве раскопаше темељ извору на градском горњем пољу а из овог отвора поче потоком куљати вода, која се заустављала под новим дебелим зидом између воденица. Вражији поток није више извирао под градском стеном,

већ горе у граду. Није он управо извирао ни овде ни тамо. Његов је извор био негде далеко, па га је још Звезданов дед трудним радом довео до града и увео у стену. Од првог извора па до места где је вражији поток истицао из стене у врбашки рукавац, президан му је ток јаким сводом, па се зато није знало где му је извор. Лаковерни католици чудили су се где оволики поток извире из стене, а када је у јајачкој околини превладала поповска сила, прогласише поток вражијим потоком. За тајну потокову знали су у последње време само кнезови, а Свевид је ово сазнао од кнеза Звездана оне ноћи, када је старац погинуо од стреле калуђерске. Велика вредност овога потока за патаренске кнезове била је у том, што се вода у потоку, кад је излаз у долини затворен, почела пењати кроз пробушену стену до врха градске стене на месту где је био градски извор. Овим је истим путем из овог потока извирала вода изворска. Доњи отвор пропуштао је воду по обичној снази, али чим би се у потоку с пролећа и с јесени вода умножила настао би успор, који је воду јачом снагом терао у висину. У таким приликама извор у граду био је јачи, и са опадањем воде у потоку, постајао је и извор слабији. Ово су таке природне појаве, да ни лукавим калуђерима није изгледало необично.

Поток је хујао из новог излаза. Притисак, који је постајао све већи у колико се доле код затвореног излаза скупљала већа количина воде, истеривао је с великом хуком силне млазеве кроз нову одушку. Досадањи градски извор претворио се у поток. Преко ноћ се образовала повећа бара, а до идуће ноћи на горњем градском пољу постало је језеро. Пажљиво је патаренски вођа пратио растење језера. Често пута прегледао је зид, да се увери о његовој издржљивости. Дебљина наслаганог, земљом обложеног камења, није пропуштала воду, а давала је довољан отпор новом терету. Трећи дан била је вода хват дубока.

«Сад можемо мирно сачекати Татаре», говораше Свевид својим ратницима. «Идите па се одморите од великих напора. Ја ћу сам пазити на град.»

«Свевиде кнеже», гракташе Стана, пошто се ратници разиђоше, «ваља се и теби одмарати. Остави мени да чувам град. Очима мојим и по мраку видим, а ти по ноћи не би опазио никог у долини. Станине су очи навикнуте да по мраку виде, као и очи њених буљина».

«Добра Стано! Прошлост твоја требала је бити и боља и лепша», одговори јој Свевид с тешким уздахом. Навикла си се давно на чемеран живот, али ће ти од сада опет добро бити, јер си међу браћом својих родитеља. Међу нама не смеш пропасти. Што си до сада учинила за нас и нашу веру, довољно је да те поштујемо. Заслужнија си за род човечији но оне многе светитељке, којима се клањају католички фратри. Бог ти је живот сачувао, да роду свом будеш од помоћи. Иди. Остави ме сама, да бдим над нашим трудним послом.»

«Вараш се Свевиде ако замишљаш да сам доста урадила за свој род. Остаје ми још много да довршим. Ко зна хоћу ли икада моћи извршити чему сам се заветовала. Када ми спалише оца, изведоше ме калуђери да гледам овај ужасни призор. Отац је умро на гломачи достојно добром хришћанину. Тај ме је призор престравио. Доцније ме патер Хијацинто изведе на градско поље, па ми је у великом казану врелога уља показао жену где у страшним мукама издише. Хијацинто ми рече да је она жена вештица, а ја сам је познала. Била је моја рођена мајка. И она ме је јадница познала. У тешким мукама довикнула ми је: «ћери, освети ме». Од тога сам призора померила памећу. На сваком кораку чинило ми се да гледам оца у пламену или мајку у казану. О, да велике страхоте, које сам морала преживети! Одведоше ме у манастир и дадоше калуђерици мајци Долори на неговање. Добра старица рођена је мајка патра Хијацинта, али је жена мека срца, нежних осећаја. Она једина није могла

гледати нечовечне призоре спаљивања. Много је пута грозни Хијацинто по њеној молби помиловао по неког патарена, кога је калуђерски суд осудио на смрт. Добра мајка Долора спасла је и мој живот. Она је још више радила. Повратила ми је разум».

Ту се девојче замислило.

«Ипак сам страховала од ових зверова људскога лика», продужи Стана, «па сам волела да останем и даље луда. Радије сам трпела њино подсмевање, волела сам да се као луда завучем у пећину међу буљине, но да погазим лепу веру мојих родитеља. Тако сам имала мира од попова и од људи, а у мрачној својој пећини молила сам се Богу. Мајчине последње речи дубоко сам урезала у срце. Заклела сам се да ћу осветити смрт мојих родитеља. Зато је нужно да дотле живим».

«Окај се таких мисли, добра девојко. Немаш се више коме светити. Бог је тако наредио. За праведну свар ваља отрпети мученичку смрт, те тако да се исправе људске погрешке. Ми смо сви само живо оруђе у рукама Свевишњег творца. Немој да мислиш да нас је Бог напустио, што је дозволио да стотинама патарена претрпе мученичку смрт. Из пепела ове стотине нићи ће хиљадама нових присталица наше вере. Таки су примери нужни, да би народ лакше схватио правду и истину. Још ће наших хиљадама хиљада умирати у грозним мукама, али зато црни калуђери неће дочекати славе већ само понижење. Доћи ће време када ће њих постићи праведна казна када ће се и сами стидети своје лажне науке. Тада ће се одрећи ове лажи и сами калуђери или ће се са својом лажном науком завући у своје манастире далеко од људи, који им више неће веровати. Зар ће им требати још веће казне? Не, то ће бити за њих најстрашније. Правда и истина морају победити. Оне лагано крче своју стазу, али њом ће поћи цео свет. Муке које данас подносимо, нису казне божије; оне су само обележја, докле је истина, правда и просвета прокрчила своју стазу за спас

човечанства. На тој стази стотинама нас гине, хиљадама се рађа. А када истина буде смлавила калуђерску лаж, онда ће потомство нас благосиљати. Потомство ће нас славити као храбре борце за човечији развитак, а неће имати разлога да се стиди нашега делања. Наши унуци неће требити калуђере огњем и мачем, но ће ових лажних проповедника по себи нестати са површине земље. Разумеш ли сад Стано, зашто наши достојно умиру на тешким мукама? Осећаш ли како је славно умрети за правду и истину? Знаш ли да се само великим жртвама долази до циља?

Девојка је ћутала. Пажљиво је саслушала Свевидове речи. Размишљала је о свему, што јој је говорио. За тим устаде, пружи му руку и рече:

«Разумела сам те.»

«Зар одлазиш Стано?

«Идем у пећину своју. Хоћу да се помолим Богу да ми даде довољно снаге да послужим роду своме у његовој невољи».

Сваки је век имао својих јунака, али је имао и својих јунакиња.

Сутрадан је вода у језеро достигла два хвата дубине. Још један хват, па ће горња обала језера да дође до извора, а доња да се изједначи са зидом.

«Довољно је воде! Отворите јазове!» заповеди Свевид.

Одређени ратници притрчаше бранама, издигоше на свакој два тешка балвана и кроз јаз покуља вода из језера. Воденички точкови почеше се правилно, али брзо окретати. Перца од точкова допирала су до калдрмом обложеног пода и испуњавала су сву ширину јаза. За то би се и овде морала вода зауставити, кад би се точкови укочили. Али се точкови окретаху. Окретао их је велики притисак воде. Ратници спустише у точкове по нарочитим жљебовима гомилице ситнога камења. Како су их пера дохватила, избацивали су их точкови брзо и

великом снагом далеко у градско поље. Тако се далеко праћком није могло добацити.

«Не ваља!» промумла Свевид. «Извадите још један балван!»

Заповест младога кнеза брзо је извршена и сада је из језера потекла већа количина воде. Због тога су се точкови брже окретали и сада су засуто камење бацали право на откопе, који су далеко под градом оивичили доње градско поље.

«Снага је довољна; затворите јазове! Нека вода порасте још пола хвата, па онда пропустите сувишну воду кроз десни јаз. На десној воденици издигните витла и точкове да би могла вода мирно отицати!»

И ови су налози тачно извршени.

«Који ће од вас хтети да га конопцем спустимо у долину, те да на суседном брду пази на долазак Татара?» упита кнез ратнике.

«Хоћу ја», зачу се из стотину грла.

«Нећете ни један», викаше Стана. Ви сви имате жену и децу, а ја немам никога. Мени је ласно сићи низ градску стену, а умем се по њој и попети у град. Конопци мени не требају. Навикла сам се, да не спавам по седам ноћи, па зато ћу вам бити најпоузданији стражар. Спустите за мном тулум уља и мешину катрана. Опазите ли на оном вису бледу ватру са белим димом, знајте да гори уље. То ће значити да се враћају патри. Ако је пламен угасито црвен, а дим црн, познаћете да сам упалила катран. Знајте онда, да иду Татари. Спремите се да их дочекате. За мене се не брините. Пре но што они дођу до моје ватре, ја ћу бити међу вама.»

Хитронога Стана спусти се као гуштер низ стрмену стену, а за њом спустише уље и катран. Све је то јунак-девојка упртила на леђа, па је певајући нестала иза кланца. Хиљадама благослова пратило је на том путу одважну девојку.

Од овога часа погледи ратника били су управљени далеко на врх планине, где је Стана будним оком мотрила на долазак незваних походника. Пет дана и пет ноћи није се опажао никакав знак. Шестога дана у зору узбунио се градски стан.

«Ено ватре, ено Станинога знака!» викали су ратници. «Из црвенога пламена избија густи црни дим. Иду Татари!»

У томе стиже и Стана под град. Као веверица успужала се уз градску стену.

«Дакле Татари иду?» упита је Свевид.

«Биће они, јер нису попови. На добрим хатовима, огрнути кожама дивљих зверова долазе путем ка Јајцу.»

«Има ли их много?»

«Биће их око две хиљаде.»

«Добро је».

Млади кнез окрете се ратницима:

«И мој је дед овако ратовао за христову веру, народну слободу и једнакост људску. Бог је сведок да ми никога не нападамо, али ко хоће да нас сатре, од њега ћемо се бранити свима силама. Помолимо се свевишњем творцу да нам удели среће и успеха у овом предузећу.

Спустише се на колена патаренски ратници, жене и деца, па се под ведрим небом помолише Богу.

«Јер твоје је царство, сила и слава, од сад и довека, амин», завршиваху патарени своју молитву.

«Кнеже, нешто бих те замолио», рече сад Свевиду млади један ратник.

«Говори слободно. Ако ти је молба умесна, испунићу је».

«Када смо градили зид над провалијом, казао си да ће се зид срушити, ако ко споља пресече крајни грм.»

«Добро си упамтио моју реч».

«Али је нужно да се тај грм споља пресече».

«Тако је».

«А ко то учини тај ће погинути».

«Јер ће се преко њега сурвати цео зид.»

«Онда бих те молио да мени повериш тај рад».

Свевид пољуби одушевљена јунака, па подигав руке к небу рече:

«Праведни Боже, док год буде било међу нама оваких синова, наука твога сина не сме пропасти.»

За тим одговори младићу:

«Доцкан си се добри јуначе за ово јавио. Молбу ти не могу испунити. Мишица твоја затреба ће нам и доцније. До сад су ме многи молили за овај рад, а ја сам их морао одбити».

«Да се ниси ти кнеже решио да ово извршиш?»

«Нисам. Ту бих жртву радо принео свом роду, али је овај посао обећан другоме. Јуначна Стана узела ми је реч, да ћу њој уступити ову милост. Не бих јој дао реч, да ме није уверила, да она при том послу неће погинути. Бог нек јој буде у помоћи».

После овога заповеди осталим ратницима:

«Најмлађи нека уђу у воденице. Кад зачујете први знак рога, спустићете подигнуто витло и точкове на десној воденици. После другог знака поскидаћете са јаза прва три балвана. Ви сви остали сипаћете ситно камење у воденичке точкове. За сада се растурите по својим домовима. Не показујте се татарским четама. Њих ће дочекати наша добра Стана. На западној страни нека жене наложе ватру под казанима. Онај ће крај жене да одбране сипајући озго врело уље и запаљене гужве са катраном на главе нападача. То ће бити њихов задатак. У граду нека влада нема тишина, као у гробљу наших предака. Скоро ће се и ово поље претворити у велики гроб.»

Пред вече указаше се први коњаници под Јајцем. То беше прва татарска извидница. Обилазише око стене градске, гледаше у високе подигнуте зидове, па почеше вртети главом. Нигде капија, а нигде жива створа. Стена је стрмена, а нигде улаза.

Тада се на једном шиљку указа Стана.

Викнуше јој нешто, она их није разумела.

«Одлазите одавде незвани полазници; овде вас не требамо», одговорила им је са стене девојка.

То опет они доле нису разумели.

У томе је стигла и друга извидница. Двадесет коњаника гонило је пред собом по једног руског дворјанина, маџарског племића, хрватског и босанског властелина и по једног пољског и словачког сељака. У добру се нису могли изједначити, невоља их је изравнала. Властелин и сељак изједначени су сада под бичем силнога Татарина. Сада су сви били робови.

Под градом наредише властелину да каже девојци, да поручи господару града, како иду непобедиви синови страшног Татар-кана. Нека отвори на граду капије и нека изађе на сусрет татарском поглавици Камчат-кану. Ваља пред њим клечећи пузити по земљи, а изнети му млека и хлеба за знак покорности.

«На граду капије, ха, ха, ха, ха!» смејаше им се озго јунак девојка. «Зар не видите да у нас капије нема. Ваља вам се пети уз ову стрмену стену, ако вам коњи имају канџе и ако сте то научили од дивљих мачака».

«Па онда им још реци,» продужи Стана, «да патарени клече само пред Богом а не и пред људима. Имамо у граду и млека и хлеба, али не за вас и вашег кана. Млеком хранимо децу, а хлебом ратнике.»

Босански и хрватски властелини објашњаваху ово словачком и пољском сељаку, ови руском дворјанину, а овај по нешто речима, по нешто знацима протумачи Татарима.

У место одговора запеше коњаници стреле и послаше их горе ка девојци. Стана је дотле већ замакла за један крш. Половина извиднице вратила се ка великим татарским четама, а после пола сата дојурила је на јајчанско поље војска непобедних синова страховитог Татар-кана.

Прешли су преко насипа кроз кланац, па су се подругљиво смејали јунаштву јајчанских становника.

«Народи беже испред нас, а шака људи на оној стени хоће да нам се одупре. Тешко њима кад их савладамо!» викао је зловољно Камчат-кан. Ако ми је стена неприступна и ако на граду нема капија, ми ћемо их натерати да преко оних високих зидова скачу у дубину.»

Посматрао је голему стену са јајчанским градом. Обишао је цео простор на доњем пољу, па се уверио да се једино са доњег градског поља може приступити граду. Наредио је својим ратницима да се за ноћас одморе од тешког путовања. Пустише коње на пашу, а преморени ратници полегаше по трави на градском пољу. Ваљало се одмарати непобедним синовима страховита кана, јер их је сутрадан очекивао тежак посао, да се бију са големом стеном.

Ноћ је била мрачна. У граду је владала мртва тишина, а у татарском стану све је поспало. Само је ту нему тишину прекидало довикивање татарских стражара и рзање њихових коња.

Поноћ је. Са суседног брда одјекује необичан звук за ово глуво доба. Као да неко секиром удара у дрво. Удар за ударцем одјекивао је са противне стране града. Искупише се татарски стражари, па се питаху шта ће то бити. «Мора бити да у граду обарају грм; ваљда ће њиме да подупру зидове», разлагаху стражари, па се опет разиђоше на своја места.

Оштра секира у Станиној руци пресецала је по средини крајни грм под дебелим зидом над провалијом. Под ударцима грм се савијао, па у једанпут препуче под грдним теретом. Страшан потрес проламао је ваздух. Зид се срушио у бездан, а језеро се ваљало са стене у дубину. Прорадише великом снагом обе воденице. Точкови одбацивали су пљусак од ситног камења преко татарског стана на подигнуте опкопе. Разбудили би се и мртви од оволике тутњаве. Татарски војници, који беху близу оп-

копа, замишљали су да их отуда напада нека страшна невидљива сила, па појурише према граду. Повукоше собом и остале Татаре. Сви су по мраку јурили ка граду, куда их је потискивала навала од назад.

Страшан тресак одјекивао је са околних брда, а од озго са града ваљаху се грдне количине воде. Татари вичу да су их са опкопа напали камењем, а са градске стене гутају и носе дубоки таласи татарске ратнике. Ови немају маха ни да вичу. Како их докопају водени вали, таки их издижу, па их стрмоглав бацају о земљу, а ту их прогутају нови таласи. Против оваке силе не помаже праћка, не користи стрела, а утећи се од ње не може ни на најбржим хатовима. За мање од четврт сахата сручило се дубоко језеро, које се толико дана скупљало на горњем градском пољу. Тамо горе било је језеро тихо и мирно, али у новом кориту таласи се одбијаху о снажне насипе, појурише опет ка градској стени, као да им је жао што су се озго спустили, па отуда опет грунуше на насипе, па опет на град. Водени овај јуриш бивао је све слабији, а пред зору се само још благи таласићи лелујаху између градске стене и пољског насипа.

Свевид са својим ратницима озго са стене пажљиво је пратио шта се доле збива. Жене на западној страни држале су спремне упаљене гужве са катраном и врелим уљем, да их побацају на дошљаке, ако би овим путем побегли од воде. Спрема ова била је излишна.

Кад се у зору промолише иза брда први сунчани зраци, доње се градско поље претворило у језеро, а од татарских освајача нигде трага. У место њих пливаху по површини воде суве кости франачких јунака. Танак слој расквашене земље није давао довољно отпора, те је вода исплакнула суве франачке кости из њихова лежишта. Звездан им је на овакав исти начин спремио био хладан гроб далеко од њихова завичаја. Након толиких година опет је Звезданово дело искрсло на површину, а Свевидовом делу нема трага. Два хвата дубоко под водом

почивају непобедни синови страшног Татар-кана, незастрашиви борци храброг Камчат-кана.

Свевид са својим ратницима клече на колена, па се опет сви помолише великоме творцу најпре за спас патаренских хришћана, а после за спасење васцелог човечанства од оваке страховите напасти. Најстарији патарен одслужио је службу божју под ведрим небом и сунчаним зрацима. Проста им беше служба као и вера. Отпеваху скупа Давидов псалам у славу великоме творцу, који је његовом народу помогао да освоји Јерихон. После је разборита старина пред сакупљенима изговорио лепу беседу о бескрајној доброти свевишњега творца, о патњама његова сина, који је за спас људства умро на мукама, о једнакости међу људима, о слободној вери, о слободној мисли. Старац клече, подиже склопљене руке ка небу, а цео народ паде ничице на земљу. Гласно је изговорио «оче наш», ту лепу хришћанску молитву, а за њим људи, жене и деца изговараху у себи молитвене речи. При крају као из једног грла завршише у глас: «јер твоје је царство, сила и слава, сада и довека, амин.»

Сутрадан се призор променуо. Лагане кости француских витезова, напојене водом, отежаше, па се спустише доле у дубину. Ваљда су онде сметале храброме Камчаткану и његовим непобедним борцима, те сада ови искочише на површину. Католик и неверник ни у гробу се не слажу.

Прва је опасност уклоњена. Татара више нема. Две хиљаде Камчат-канових бораца сада су игрaчка валова новога језера. Две хиљаде непобедних освајача сатрли су јајчански патарени без борбе и без оружја. Ни један Татарин није ни стрелом погођен, ни каменом убијен, ни мачем рањен, ни копљем прободен. Довде су пустошили богате крајине, растерали питоме народе, а овде под Јајцем нашли су спремљену хладну гробницу. Ни гласника им није остало, који би могао јавити поглавару златне хорде, шта би са јунацима храброг Камчат-кана.

Сад је ваљало уклонити и другу опасност. Требало се сачувати од тешке болештине, која би снашла градске становнике од трулог ваздуха, који ће распростирати оволике лешине. Вредни патарени приступише и том послу. Развалише сазидани свод преко врбашког рукавца, уклонише и насип у кланцу, па испустише све језеро са доњега поља. Испрепреченим балванима задржаваху по површини воде татарске лешеве. Кад је вода усахнула, онде где је некада био брежуљак ископаше нов, велик и дубок гроб. У ту рупу потрпаше франачке кости и татарске лешеве, па их по врху залише катраном. А да се у гробу не би позавађали католици са неверницима, притиснуше овај заједнички гроб великим брегом нанесеног камења. Разредише се опет у два реда, од гроба до подножја стене и од гроба до насипа. Човек до човека додавао је опет камен по камен на старо место. Над гробом незваних освајача, опет се подизао природни горостасни споменик — брег од камена.

* * *

По врту испод јајчанског замка ходала је стасита личност младог јунака. Узабрао је травку питалицу, па је замишљено кидао листиће изговарајући при томе: дођи ће, неће, дођи ће, неће. И он би се свакада при вршку заговорио. Погледао би пут Дубровника, мислима би одлетео далеко у туђи крај, па би заборавио на ком је питању застао. Из ове сањарије трже га Станин глас:

«Витеже Свевиде, узалуд кидаш листиће, јер ова травка неће ти показати истину».

«Стано, сестро моја, зар ти знадеш зашто сам кидао лишће?» упита је Свевид.

«Радознао си, хоће ли Иринка доћи. Питаш и камен и травку да ти ово кажу. А ја ти само велим, да патаренке не лажу. Бог и вера то им забрањују. Ти знадеш да су Иринка и Јадвига добре хришћанке, искрене патаренке. Ако би попови у далеком свету покушали да Иринку

сврате са стазе истините вере, тамо је крај ње Јадвига, која ће умети ово да спречи. А ако се бојиш да су сазнали за њену тајну и да су је затворили у манастир, а ти иди, потражи је и избави.»

«Добра девојко! Твоје су речи мени утеха. У добру те нисам познавао, а у невољи ти си ми била десна рука. Чекаћу овде, јер морам чекати. Да идем далеко одавде до ње, да оставим овај народ да пропадне без вође, то не могу. Вера је преча од народа, народ пречи од љубави».

Настала је зима.

По венцу «Виторога» хитају два коњаника, два млада витеза путем ка Јајцу. Оба су витеза по изгледу млади и ако би по борама оног старијег човек рекао, да је превалио четрдесету.

«Ћосав је, стара му мајка, па изгледа као младић», казиваху сељани, код којих су тражили преноћишта.

Мрак их је ухватио у планини. Нигде куће, нигде склоништа, а до Јајца још је далеко. За њима у приличном одстојању греде пажљиво гладан вук из планине. Оком га не би могао опазити крај бледе месечеве светлости, али га коњи осетише.

«Не бој се соколе», утишаваше млађи витез свог дората, гладећи му гриву, «ти знадеш да умем голуба у лету устрелити, а како да промашим горског вука. Пусти га само да дође ближе.»

«Соко» је повер.ьиво наћулио уши, окренуо главу своме господару, па зарже као да би хтео рећи: «Ја га се нисам ни плашио».

Пођоше низ брдо. Три се пута раздвајаху. Зауставише коње да промотре који ће бити прави пут. Старији витез сјаха коња, пође по танком слоју снега неколико корачаји у лево крај пута, где је спазио жбунић сувих стабљика. Захватио их је руком, а из стабљика покуља пријатан мирис.

«Добро је. Босиљак је. На правом смо путу».

Опет узјаха коња. И онај сури вук је био стао. Чудио се зашто ли стадоше коњаници. Посматрао је оног што је сјахао, па заошину десно кроз шуму да изађе на пут испред коњаника. Млађи витез пламеним својим очима пажљиво је пратио кретања његова. Кад је у трку дошао спрам витеза, одхуји отровна стрела. Вук се преврте, па се испружи.

«Видиш соколе да ми је око сигурно, а рука не дркће. Сад можемо мирно путовати. Ако нам у путу искрсне још који гад, и њега ћемо овако».

Ударише коњима мамузе, па одјурише долином. У зору стигоше пред капије јајчанске тврђаве.

«Шта хоћете незнани јунаци?» упита их стража са бедема.

«Долазимо кнезу Свевиду», одговарају оздо дошљаци.

«Казујте имена?» наређује стража.

«Иринка и Јадвига кнеза Хрвоја».

Стражар потрча весело с бедема, отвори градске капије и пропусти оба коњаника.

*
* *

Несрећни краљеви, српски Владислав и угарски Бела вратише се из бегства у своје опустеле државе. Дуго су ишли док су нашли првог живог човечијег створа. Све се разбегло испред татарског насиља. Домови попаљени, дворови порушени, а оглодани лешеви поубијаних поданика леже непокопани по пољима. Тужно обележје страшнога беснила. Побожни људи, који се спасоше од ове пустоши, оплакиваху своју недаћу. А да ли су жалили и своје краљеве? Татарску најезду сматрали су за праведну казну божју, која је постигла оба грешна владара. Један је на силу отео власт од брата, а други се бунио противу свог оца. Сада су доживели да њима отима државу трећи, који је био силнији од њих. Грехове ваља

испаштати ја пре, ја после, само што грехове краљева испаштају народи.

Оба некада знатна владаоца разаслаше слуге, да по планинским збеговима сакупљају разбегле поданике, да им кажу како је престала беснети сила татарских освајача. Нешто се народа искупило око својих старих господара, али тај народ беше сиромашан и оголео. После се и властела повраћала на рушевине својих некада сјајних дворова. Ваљало је све из нова тећи, из темеља подизати и населити пусте крајине. Прочуло се, да је Свевид кнез од Јајца и врбашке крајине сатрo под Јајцем силу неверника. Татарске чете, од којих су народи бегали, саломише се под јајчанским градом, па се отуда и не вратише у своје хорде. Оба краља послаше младоме кнезу поклисаре, нудећи му нове питоме крајине у баштину, а као уздарје да им само обрече верност и послушност. Владислав је више обећао: слободу вере и заштиту од гоњења католичких фратра. Свевид је одбио обе понуде. Остао је даље кнез у својој дедовини. Патарене сада није нападала ни источна ни западна црква, јер се калуђери још не повратише од страха, који им зададоше дивљи завојевачи, страшни Татари.

Тако су протицале године мирног живота у Јајцу. Млади кнез живео је срећно са својом женицом, лепом Иринком. Венчао их је најстарији патарен, не под црквеним, већ под небесним сводом. Благословио их је под ведрим небом, да им живот буде светао као јасни зраци јаркога сунца. Јадвигу су поштовали као мајку, а Стану, то сироче без оца и мајке, примише за сестру.

Посред овог срећног живота, донесе поклисар Котромана, новога бана босанскога, поруку Свевиду, да је жеља римскога папе да поврати Јајце и врбашку крајину кнезу Хрвоју, њиме признатом господару ове државе. Ако не усхте ово вољно да учини, он ће помоћу угарског краља силом повратити Хрвоја, а босански ће бан на њега дићи крсташку војну. Пристане ли на ово, њему ће по

споразуму српски краљ Урош уступити празне земље стрљенских господара, који су изгинули у боју противу Татара. Уз то му српски краљ уjемчава слободу вере.

«Вера је прeча од рода, род пречи од љубави», понављао је Свевид. Искупио је збор патарена и они закључише да напусте Јајце и врбашку крајину, па да се одселе у понуђене земље, а под закриље српскога краља, који обећава да неће дирати у веру, живот и слободу јајчанских патарена. Јунаци јајчански оставише место својих праотаца, да у новом завичају спокојно исповедају првобитну просту Христову науку. Оставише онде онај људским рукама наслагани брег, као трајни споменик негдашњег јунаштва српских синова, који не хтеше погнути главе ни пред римским папом, ни пред цариградским патријархом, презирући лажну поуку свемоћних калуђера.

Тако је опет Хрвоје постао господар јајчанске области. Оженио се по други пут Латинком. Она му је родила сина и тако је залечио јаде, које му је задавала непослушна ћерка, проклета јеретичарка, Свевидова Иринка.

Једна је само патаренска душа остала у Јајцу. То је била Стана. Нису је могли приволети да са њима иде.

«Ви идите драги моји, и треба да идете», казивала је при растанку Свевиду и Иринци. «Будућност оволиког народа скопчана је са вашим животом. Мој је задатак други Учинила сам роду што сам могла да урадим, а сада ме оставите мојој судбини. Кад будем извршила свој задатак, ја ћу потражити ваш нови завичај.

Остала је сама самцита у граду. Скинула је лепо одело па је опет навукла своје траље, које је оставила у пећини буљинама на чување. Опет се претворила у луду Стану, која је некада обдан боравила у пећини, а ноћу тумарала по градској стени. Само што сада није тако радила. Из лагумова градских износила је на равне кровове напуштеног манастира и замка пуне мешине уља и катрана. Ту их је прикрила до згодне прилике. Оне ноћи када је Хрвоје са својих десетак ратника и гомилом до-

миниканских фратара ушао у град, измилила је полако, пажљиво из своје пећине. Све је у граду дубоко спавало, уморено од далека пута. Можда су калуђери сањали о новим жртвама патаренским, о гломачама и казанима, тим згодним средствима за повраћај неверника у крило једино спасавајуће цркве. И одиста се диже страховити пламен са нове гломаче, само што сада нису горели патарени, већ калуђери са манастиром и католички ратници са замком јајчанским. Од озго са кровова бацала је Стана упаљене мешине пуне уља и катрана, па је тако обавила све излазе у море од пламена. Спасења није било. Сви су онде изгорели. Манастир и замак претворени су у прах и пепео.

«Ха, ха, ха, ха! Крви жедни вуци човечијег облика!» смејала се Стана. «Овако сам гледала како ми спаљујете оца, како ми давите мајку. Онда сте им се смејали, а сад вама се ја смејем. Живела сам зато да вам се осветим, а сад одите па ме удавите».

Као гуштер спустила се низ замачки дувар, попела се на највишу стену, па је отуда посматрала страховити пожар. Није бегала из града. Остала је онде крај својих буљина. Ту су је затекли нови крстоносци, који су по папином налогу дошли да освете смрт својих претходника. Довео их је бискуп Хијацинто, онај злогласни патер доминиканац, који је некада у овом крају био провинцијал.

«Огњем и мачем требите невернике!» заповедао је бискуп својим крстоносним четама.

Али кога да спаљују, кога да покољу, кад у граду никога нема. Чак се из околине свет раселио. Побегли су и сами католици, из страха да их због имања не огласе за јеретике. У граду је била само луда Стана, а сада је изгледала још луђа, још блесастија.

Доведоше је пред поповски суд.

«Не дирајте у невине људе; замак и манастир ја сам упалила», казиваше Стана судијама. «Спаљивали сте доста невиних људи, право је да ред и на вас дође. Спа-

листе ми оца, удависте ми мајку, а ја сам све ваше опремила на пазар ђаволу».

«У казан са вештицом!» повикаше судије. Ова кратка пресуда одмах је извршена. Бацише Стану у казан са врелим уљем, као некада њену мајку.

«Опрости ми Боже, родитеље сам осветила!» Ово беху последње речи јајчанске јунакиње. Прогутала ју је дубљина врелога уља, у ком се удавила.

Избацише је затим у поље преко градске стене, да јој тело растргну гладни гавранови, али преко ноћ нестаде га са оног места. Благодарни патарени склонише јој мртво тело, па је сахранише далеко од града под високом стеном покрај Врбаса.

«Однео је нечастиви своје чедо, ту страшну вештицу», казиваху сутрадан калуђери. Једном се ратнику привидело, као да је читаво коло вампира и вештица дошло по њу, да је одмах оживела и са њима одлетела у ваздух.

* * *

«Држ'те вештицу! Не дај ме мајко Долоро!.... Помагај патре Антонио!» бунцаше оболео бискуп Хијацинт.

Крај постеље болникове клечала је мајка Долора, игуманија из урсулиначког манастира. Добра старица остављала је свакада манастир, кад год би јој син ишао на далеке путе по налогу црквеног поглавара. Добра ова душа спасла је многе невине људе од калуђерске освете. Сада се молила Богу крај постеље болног јој сина. Оболео је од тешке болести мождани живаца. Спопала га љута трзавица, а при томе је бунцао и викао, како га дави напаст од вештица.

«Не дај ме мајко, вештица ме дави!» дерао се болник.

«Умири се сине», тепала му је мајка. «После, овде нема никога осим мене и патра Антонија».

«Зар је не видите!.... Ево ми стеже грло ... Хоће да ми ишчупа живо срце.... Проклета вештице.... проклета Стано.... још ми се ругаш.... Ено онде сам дао спалити

твог оца.... онде смо ти у казану скували мајку.... ха, ха, ха, ха, гадна вештице.... Мач ми дајте, мач....»

Изнемогао пао је у наручја оца Антонија.

«Мајка Долоро», рече патер Антонио, «зовните брата Силвија. Дотле ћу ја да пазим на болника.

Стара калуђерица плачним очима изашла је из синовље одаје, али се убрзо врати са другим калуђером. Патер Силвио беше вичан лекарству. Прегледао је болника, замишљено је махао главом, па озбиљним гласом заповеди:

«Леда — и молитве».

Петар Антонио похита да изврши ове налоге. Слуге донеше леда, а у манастирској капели почеше служити службу за спасење душе болнога бискупа, кога су мучили ђаволи, а давиле вештице. Док је лекар намештао болнику ледене облоге, дотле се мајка Долора молила Богу за здравље милог јој јединца. Њој се придружио још један доминиканац. Клечећи крај болника читали су у себи разне молитве, а из суседне капеле зачуше се тихи звуци богородичине песме са тужним рефреном: «ora pro nobis».

По свршеној служби дошао је опет патер Антонио у болникову одају. Клекнуо је и он крај постеље, па је полугласно читао свој «pater noster». У молитви је гутао речи. Само се онда могла чути по нека реч из ове молитве, када је јаче уздануо.... fiat voluntas tua.... panem nostrum.... nos in tentationem....

«In tentationem!» продера се болни бискуп, зграбив грчевито руке патра Антонија. «Те си речи ти изговорио.... не, не.... ниси ти.... други.... ах Стано.... вештице....»

Клонула глава паде му на груди, а очи му изгубише живи сјај. Патер Силвио опипа му руке, наже се ка болниковим устима, па мирно рече:

«Бог се смиловао, бискуп је умро».

Од тога доба прошли су векови. Столећа љуте борбе светлости против мрака. Нестало је јајчанских патарена, као што је много шта на свету пропало. Али на овом свету може да нестане само оно, што само собом пропадне. Што се на силу сатире, не да се искоренити. У очајној борби истине противу притворства изгинуло је Свевидово потомство. Мачем и огњем уништавана је патаренска јерес, али је из пепела оних хиљада спаљених патарена изникло милионима нових јеретичара. Из њихова пепела поникоше славни проповедници Хус, Јероним, Ујклеф и Лутер, као и јуначки борци за слободну мисао Жишка, Калвин и Густав Адолфо.

Данас та историја, тај светски суд бележи некадање јеретичаре као врле борце за истину и слободу људскога ума, а са гнушањем осуђује владу силних калуђера. Испунише се Свевидове речи, да се истина ни мачем ни огњем не да савладати и да ће калуђерства по себи нестати, стидећи се довека онога, што је урадило.

Јајце је од тог доба често мењало господара. Владаху њиме на изменце Срби, Угри и Турци. Нови господари мењали су облик и утврђења градска, како се коме учинило угодно. Нестало је и оних градских поља јајаста облика, а време је сурвало сводове над вражијим потоком. Далеко од Јајца под голом стеном крај реке Врбаса почивају кости јајчанске девојке јунакиње Стане. Патарени су је онде сахранили. На гробу су јој засадили достојан споменик — беле кринове, обележје невиности, наде и поноса.

Алекса Радуловић

ИЗ „ВЕЧЕРЊЕ РУМЕНИ“

1. Осећај

Јеси ли чуо вихор
И силне потресе,
Јеси ли вид'о муњу,
Што небо разпесе?
Талас се морски диже,
О стење удара,
Једна се сила бесно
Са другом судара.

А јеси л' чит'о после,
Што ј' човек писао,
Једрину виде л' ону
Како је збрисао?
Ал' ти се крећеш даље
Од таког раскида,
Настављаш то, што рука
Невешта покида.

И песма ј' прича само
О оним болима,
С којом се душа бори,
И снажећ' отима.
Ако ти није мио
И потпун исказ тај
— На страну мани песму,
Ал' поштуј осећај!

2. На дому

Весело се играш лако
Међу нама,
А румена јабука ти
У рукама.
Жеља ти је тако проста,
Тако кратка:
Загризла би, кад би знала
Да л' је слатка.
Па не бој се киселине,
Чедо моје,
И препреке у животу
Често стоје,
Ал' раскинут' ваља везу,
Што нам смета,
Да сазнамо живот прави
Овог света;
У њему је пуно сласти
И милине,
Па не мари, што је кашто
И горчине.
Хајд' учини, шта му драго,
Што би хтела,
Па нам буди вазда хитра,
Вазда смела,
А буде ли, к'о што с' бојиш
Слутње дуге....
„Кисела је!“ — Е, па ништа,
Ево друге!

Андра Гавриловић

ФИЛОСОФИЈА УМЕТНОСТИ

од

ХИПОЛИТА ТЕНА

О природи уметничког дела

I.

Уметничко дело није нешто засебно, одвојено, па зато треба тражити целину, од које зависи и која га објашњава.

Први корак није ни најмање тежак. Јер пре свега, неко уметничко дело, нека слика, трагедија или статуа, припада једној целини, хоћу рећи целокупном раду оног уметника, који му је творац. То је елементарно. Познато је, да су разна дела једног уметника сродна као кћери једног истог оца, то јест она имају између себе знатних сличности. Зна се, да сваки уметник има свој стил, који се налази у свима његовим делима. Ако је то сликар, он има свој колорит, богат или таман, има своје омиљене, племените или вулгарне типове, нарочите положаје тела, начин компоновања, извођења, своје слојеве боја, своју форму, своје боје, свој цртеж. Ако је то неки књижевник, он има своје личности, жестоке или тихе, своје заплете, компликоване или просте, своје расплете, трагичне или комичне, свој стил, своје реченице, па чак и свој речник. То је тако истинито, да зналац, ако му поднесете какво непотписано дело неког одличнијег писца, може познати од кога је уметника то дело, и то готово сигурно; шта више, ако има довољно такта и искуства, он ће моћи казати којој епоси уметниковог живота, којој перијоди његовог развића припада уметничко дело, које сте му поднели.

То је прва целина, у коју спада уметничко дело. Ево и друге:

И сам тај уметник, са целокупним својим радом, није усамљен. Има такође једна целина, у коју и он спада, целина већа од њега, а то је школа или група уметника исте земље и истог времена, којима и он сам припада. На пример, око Шекспира, који на први поглед изгледа као неко чудо с неба или као неки аеролит из другог света, налази се десетак одличних драматичара, Webster, Ford, Massinger, Marlowe, Ben Jonson, Flechter и Beaumont, који су писали у истом стилу и у истом духу као год и он. Њихова драма има исти карактер као и његова; ту ћете наћи ист́а лица, жестока и страшна, исте непредвиђене завршетке и убиства, исте напрасне и необуздане страсти, исти стил, неуређен, чудноват, силан и сјајан, исто красно и песничко осећање пољâ и ливадâ, исте женске деликатне и заљубљене типове. — Исто тако и Рубенс изгледа да је самораст, без претходника и без последника. Али довољно је отићи у Белгију и походити цркве у Гану, Бриславу, Бригесу или Анверсу, па ће се одмах видети читава једна група сликара, чији је таленат сличан његовоме: Crayer, који је сматран као такмац му, Adam Van Noort, Gérard Zeghers, Rombouts, Abraham Jansens, Van Roose, Van Thulden, Jean Van Oost, за тим Jordaens и Van Dyck, који су сви из реда подједнако схватали сликарство, и који покрај свију својих нарочитих одлика, чувају непрестано свој породични лик. Као и Рубенс тако су и они уживали да сликају свеже и здраво месо, богато и дрхтаво вибрирање живота, крвну и приметну кожицу што се развија на површини живога бића, типове реалне, а често и бруталне, живост и тромост у покретима, светла и сјајна ткива, претрпана бојама, одсеве пурпура и свиле, шаре по бујним, веругастим чојама. Данас изгледа да их њихов велики савременик помрачује својом славом, али је ипак истина, да је потребно — ако се хоће да се он разуме

— прикупити око њега тај бокор талената, у коме је он највећа стабљика, и ту породицу уметника, чији је он најславнији представник.

То је други корак. Још има један да се учини. И та сама породица уметника припада једној још већој целини, а то је свет, који је окружује и чији је укус сличан њезиноме. Јер стање обичаја и духа је исто и за публику и за уметника; они нису издвојени. Сада, после толиких векова, ми чујемо само њихов глас, али кроз тај звучни глас што одјекује до нас, ми распознајемо неки жубор, неку потмулу, дубоку хуку, бескрајни многоструки глас народа, који у исти мах певаше око њих. Они су били велики само због те хармоније. А и мора тако да буде: Фидија, Иктин, људи који су створили Партенон и олимпијског Јупитера, бејаху као и други Атињани слободни грађани и незнабошци, одгајени на рвалишту, они су се голи борили и вежбали; били су навикли да већају и решавају на јавним местима, имали су исте навике, исте интересе, исте идеје, иста убеђења; то су људи једне исте расе, истог васпитања, истог језика, тако, да су у свему личили на своје посматраче.

Та сагласност се још боље опажа, кад посматрамо неко доба, што је ближе нама: на пример велику шпањолску епоху, која траје од XVI. века па до средине XVII. и која има велике сликаре: Веласкеза, Мурила, Зурбарана, Франчиска де Херера, Алонза Кана, Мoралеса; велике песнике: Лопе де Вегу, Калдерона, Сервантеса, Тирза де Молину, дона Луја де Леона, Виљема де Кастро и толике друге. Познато је, да је Шпанија у тој епоси била сасвим монархичка и католичка, да је тада победила Турке код Лепанта, да се дохватила Африке и туна оснивала насеобине; познато је, да је војевала против протестаната у Немачкој, да их је гонила у Француској, нападала у Инглеској, да је преобраћала и подјармљивала идолопоклонике новога света, да је гонила од себе Јевреје и Мавре, да је своју веру пречишћавала аутода-

фе-ом и гоњењем, да је трошила флоту, војску, злато и сребро своје Америке, најскупоценију крв својих синова, животну крв својега срца у прекомерним и непрестаним крсташким ратовима и то тако тврдоглаво, тако фанатично, да је после једног и по века исцрпена пала Јевропи пред ноге, али с таквим ентузијазмом, с таквим сјајем и славом, с народном љубављу, да њени поданици, заљубљени у монархију у којој се скупљаху њихове силе и у ствар којој жртвоваху свој живот, не осећаху никакве друге жеље до ту, да својом послушношћу величају веру и краљевство и да око цркве и престола начине хор верних бораца и обожатеља. У тој монархији инквизиторâ и крстоносацâ, који чувају ритерске осећаје, мрачне страсти, дивљаштво, интолеранцију и мистицизам средњега века, највећи уметници су они људи, који су имали у највећој мери подобности, осећаје и страсти онога света, што их је окружавао. Најславнији песници, Лопе де Вега и Калдерон, били су војнички пустолови, добровољци у Непобедној Армади, дуелисте и заљубљеници тако претерани, тако мистични у љубави као песници и дон-Кихоти из феудалних времена; били су ревносни католици, тако ватрени, да при крају живота један од њих поста извршитељ инквизиционих налога, други калуђери, а најславнији међу њима, велики Лопе, на меси паде у несвест при помисли на жртву и муке Исуса Христа. И иначе свуда ћемо наћи сличне примере свезе и тесне хармоније, која је постојала између уметника и савременика, па с поузданошћу можемо отуда извести то, да у општем стању обичаја и јавног духа ваља тражити узроке, који су га нагнали да изабере известан жанр сликарства или драме, да претпостави известан тип или колорит, да износи ове или оне осећаје

Отуда, дакле, изводимо правило, да за разумевање једног уметничког дела, једног уметника, или једне групе уметника ваља најпре тачно представити опште стање духа и обичаја оног времена, коме припадају. Ту се на-

лази последње објашњење; ту је први узрок, који одређује оно остало. Та истина потврђена је искуством; и заиста, ако се прегледају главне епохе историје уметности, види се, да се уметности јављају и ишчезавају заједно с извесним стањима духа и обичаја, за која су привезане. На пример, грчка трагедија Есхилова, Софоклова и Еврипидова појављује се у време грчке победе над Персијанцима, у јуначко доба малених републиканских општина, за време оног великог напора, којим Грци задобише независност и власт над целим цивилизованим светом; и ми их видимо како ишчезавају заједно с том независношћу и енергијом када опадање карактерâ и маћедонска најезда предадоше Грчку туђинцима. Исто тако, готска архитектура развија се тек када се потпуно увео феудални режим, и у полуренесансу XI. века, у тренутку када друштво, ослобођено Нормана и пљачкаша, почиње да се уређује; а пропада у доба, када се војнички режим ситних, независних барона, заједно са свима оним обичајима, који отуда потицаху, растура крајем XV. столећа постанком модерних монархија. Исто тако холандско сликарство процвета у оно славно доба, када се Холандија својом упорношћу и храброшћу ослободи шпанског господства, када се успешно бораше против Енглеске, када постаде најбогатија, најслободнија, највреднија, најцветнија држава јевропска; видимо је да опада почетком XVIII. века, када Холандија, добивши секундарну улогу, уступа прву Инглеској, када постаје само једна банкарска и трговачка кућа, добро уређена, добро вођена, мирна, где човек може живети по својој вољи, као мудар грађанин, без икаквих великих амбиција и покрета. Најпосле, исто тако и француска трагедија јавља се у доба, када уређена и племићска монархија под Лујем XIV. установи царство уљудности, дворски живот, сјајност, елегантну аристократску послугу, а ишчезава у тренутку, када револуција разори аристократско друштво и лакејске обичаје.

Хтео бих, да каквим поређењем посведочим тај утецај обичаја и духа на уметности. Када се, полазећи из каквог јужног предела, иде ка северу, човек, улазећи у извесну зону, опажа нарочите врсте питомог растиња и биља: најпре алоје и неранџу, мало за тим маслинку или винову лозу, после тога храст и овас, даље јелу, а најпосле маховину и лишаје. Свака зона има нарочиту вегетацију, која почиње почетком а свршава се свршетком зоне; она је за њу привезана. Па шта је онда зона, ако не извесна температура, известан степен топлоте и влаге, једном речи известан број владајућих прилика, аналогих у своме жанру ономе, што зовемо опште стање духа и обичаја. Као год што постоји физична температура, која својим мењањем одређује појаву те и те врсте биља, исто тако има и морална температура, која својим мењањем одређује појаву те и те врсте уметности. Па, као што се испитује физична температура за разумевање појаве неке врсте биљака, кукуруза, овса, алоја или јеле, исто тако треба изучавати моралну за разумевање појаве извесне врсте уметности, незнабожачке скулптуре, или реалистичног сликарства, мистичне архитектуре или класичне литературе, слатке музике или идеалистичне појезије. Производи људског духа, исто тако као и производи живе природе, објашњавају се једино својом средином....

Замислите да се успе да се испитају и тачно обележе различита стања духа, која су проузроковала на пример талијанско сликарство, његов развитак, цветање, колебање и опадање. Замислите да се успе у истом том испитивању и за друге векове, за друге земље, за различите гране уметности, архитектуру, сликарство, скулптуру, појезију и музику. Замислите да се помоћу свију тих открића успе да одреди природа и обележе услови опстанка свакој уметности: тада бисмо имали потпуну расправу о лепим вештинама и о уметности у опште; то се зове *естетика*. Ми к томе тежимо, а не чему другом. Наше је расправљање модерно и разликује се од старога

по томе, што је историјско, а не догматично, то ће рећи што не прописује правила, већ констатује законе. Стара естетика најпре је давала дефиницију *лепога* и говорила, на пример, да је *лепо* израз моралног идеала, или пак да је лепо израз невидовног, или да је лепо израз људских страсти; затим, наслањајући се на то, као на какав законски параграф, она је опраштала, кажњавала, опомињала и водила. Ја сам срећан што немам тако тежак задатак; осим тога ја сам увиђам, да су до сада што се прецепата тиче, нађена само два: прво, родити се са ђенијем и друго, много радити како би се могло добро владати својом уметношћу. Мени је једино дужност то, да изнесем факта и да вам покажем како су постала. Модерна метода, које гледам да се придржавам и која почиње да се уводи у све моралне науке, сматра људска дела, а посебице уметничка, као факта и производе којима ваља обележити особине и тражити узроке; ништа више. Тако схваћена, наука нити осуђује, нити прашта; она констатује и објашњава. Она вам не вели: «Презирите холандску уметност, она је сувише груба, а волите само талијанску». Она вам не вели ни: «Презирите готску уметност, она је болесна, а волите само грчку». Она свакоме допушта да иде за својим нарочитим наклоностима, да претпоставља оно, што се највише слаже с његовим темпераментом, да изучава најпажљивије оно, што најбоље одговара његовоме духу. Она сама симпатише свима облицима уметности и свима школама, чак и онима, које изгледају најпротивније једна другој; она их сматра као манифестације људскога духа; она мисли, да у колико су многобројније и противније, у толико показују људски дух у новим, многобројнијим видовима; она ради као и ботаника, која изучава с подједнаким интересом час наранџу и лавор, час јелу и брезу; она је и сама нека врста марљиве ботанике, али не биљака, већ људских дела. Она иде за оним општим покретом, који данас зближава моралне и природне науке и који, дајући оним

првим начела, обазривост и правац ових других, чини их чврстим и осигурава им напредак.

II.

Хтео бих да одмах применим ту методу на прво и најглавније питање, којим се почиње естетика и које је дефиниција уметности. Шта је то уметност и у чему се састоји њена суштина? Место да изнесем какву формулу, представићу сама факта. Јер и ту има факата као и другде, позитивних факата, која се могу посматрати, има *уметничких дела*, распоређених по породицама у музејима и библиотекама, као биљке у хербаријуму и животиње у музеју. Анализа се може применити и на једне и на друге, може се испитивати шта је уметничко дело у опште, као што се испитује шта је биљка или животиња у опште. И у једном и у другом случају потребно је поћи од искуства и сав посао састоји се у томе, да се многобројним поређењима и поступним издвајањем открију опште црте, које припадају свима уметничким делима, а исто тако и оне карактерне црте, по којима се уметничка дела разликују од осталих производа људског духа.

С тога од пет великих уметности, појезије, скулптуре, сликарства, архитектуре и музике, оставимо на страну ове две последње, у којима је објашњење теже; посматрајмо најпре само оне прве три. Све имају једну заједничку особину: оне су више-мање *уметности што подражавају*.

На први поглед изгледа да им је то главна особина и да им је предмет што тачније подражавање. Јер сасвим је јасно, да је статуи циљ да што тачније имитује човека, који заиста живи; да је слици циљ да представи реална лица у реалним положајима, унутрашњост какве куће, какав предео и то онако, како га је природа створила. Исто је тако јасно, да драма, роман покушава да тачно представи карактере, радње, истинске речи, и да да њихову слику колико је могућно прецизније и верније. И заиста,

кад је лик непотпун или нетачан, ми кажемо вајару: «Не праве се тако груди, нити ноге». Сликару велимо: «Лица у позадини су сувише велика, колорит вашег дрвећа погрешан је». А писцу кажемо: «Никада човек није тако осећао нити мислио, као што ви узимате».

Али има и других, јачих доказа, а пре свега свакидашње искуство. Када се посматра живот једног уметника, опажа се, да се он обично дели на два дела. У првом делу, за младости и зрелости својега талента, он посматра саме ствари, он их изучава страшљиво, до ситница; непрестано их има пред очима; он се упиње и мучи да их изрази и изражава их брижљиво и верно, чак и претерано. Дошавши до извесног доба живота, он мисли, да их довољно познаје, он ту не налази ничег новог; он баца на страну живи модел, па од материјала, који је прикупио у току свог искуства, он ствара драму или роман, слику или статуу. Прва је епоха доба истинских осећаја, друга је доба манира и опадања. Ако посматрамо живот великих људи, готово увек ћемо наћи и једну и другу епоху. Прва је била код Микел-Анџела врло дуга и трајала је управ шездесет година; у свима делима његовим, која падају у то доба, види се осећање снаге и херојске величине. Уметник је напојен тим осећањем: он и не мисли на друго шта. Његова многобројна испитивања, његови силни цртежи, његова непрекидна анализа свога рођеног срца, његова студија трагичних страсти и њихових телесних израза за њега су само средства да покаже енергију, која је владала њиме. Та мисао избија из сваког угла, са сваког свода сикстинске капеле. Уђите у павлинску капелу и посматрајте дела из старости му: *Преображење св. Павла*, *Распеће св. Петра*; посматрајмо чак и *Последњи суд*, који је створио у шездесет-седмој години. Стручњаци, па чак и нестручњаци, опажају одмах, да су те две фреске насликане материјалом пређе прикупљеним, да уметник има известан број облика и да се служи њима, да изобилује необичним држањем тела и скраћивањима,

да је жива машта, природни и велики полет срца, потпуна верност, којом су испуњена прва дела — да је све то ишчезло, или бар делимице, због злоупотребљавања процедуре и силом заната; они опажају и то, да је он — и ако је већи од осталих — много мањи од себе самог.

То се исто може опазити и на једном другом животу, животу францускога Микел-Анџела. У првим годинама свога живота Корнељ је такође био вођен осећајем снаге и моралног херојизма. Он је то осећање нашао око себе у јаким страстима, које су религиозни ратови дали новој монархији, у дрским предузећима дуелиста, у осећању части, које је владало тим феудалним духовима, у ужасним трагедијама, које се дешаваху на двору због великашких завера и Ришлијевих егзекуција — и он је створио личности као што су Химена и Сид, као Полиеукт и Паулина, као Корнелија, Серторије, Емилија и Хорацији. Доцније је створио *Перториту*, *Атилу* и доста других лоших комада, где се призори ужасно заплећу, где се племенитост губи у надутости. Тада живи модели, које је он посматрао, не долажаху више на позорницу; бар он више није тражио, није обнављао своју инспирацију. Он је стварао оним остацима, сећајући се манира, које је некада налазио у топлом одушевљењу, стварао је помоћу литерарних теорија, изучавајући и одабирајући позоришне перипетије и драмске лиценције. Он је сам себе копирао и претеривао; знање, рачун и рутина заменише код њега директно посматрање великих покрета и јуначких дела. Он више није стварао; он је фабриковао.

Није то само историја овог или оног великог човека, која нам потврђује, да треба имитовати живи модел и управљати поглед само на природу; то је уједно и историја сваке велике школе. Све школе — не верујем да у томе има изузетака — опадају и пропадају баш зато, што заборављају да тачно имитују и што остављају живи модел. У сликарству за то су пример сликари мускула и необичних положаја тела, који су дошли после Микел-

Анцела; даље, љубитељи позоришних декорација и телесних округлина, који су дошли после великих Млечана и академски и будоарски сликари, с којима се свршило францускo сликарство XVIII. века. У литератури за то су пример стихотворци и ретори из доба римског опадања, сенсуални драматурзи и декламатори, с којима се свршила инглеска драма, фабриканти сонета, епиграма и емфаза из талијанског опадања. Од свију тих примера изабраћу само два, али врло убедљива. — Први је опадање скулптуре и сликарства у класично доба; ако ко хоће да добије жив утисак од тога, треба само да прегледа Помпеју и Равену. У Помпеји сликари и скулптори су из I. века; у Равени мозајици су из VI., па чак и из времена Јустинијанова. За то време од пет стотина година уметност се ужасно искварила, а то само с тога, што се заборавио живи модел. У I. веку још су живели обичаји с палестре и незнабожачки укуси. Људи су нехатно носили хаљине, забацивали су их лако, ишли су у купатила, вежбали су се голи, гледали су циркусне представе, посматрали су са симпатијом и разумевањем положаје живога тела при раду; њихови скулптори, сликари и уметници, окружени нагим или полунагим моделима, могли су их репродуковати. С тога видите у Помпеји на зидовима по маленим капелама, по унутрашњим шеталиштима лепе жене где играју, младе јунаке, окретне и поносите, снажна прса, хитре ноге, све покрете и све облике тела изведене с таком тачношћу и лакоћом, до које данас ни најмарљивије студирање не може да доспе. Мало по мало, за оних пет векова, све се промени. Ишчезоше незнабожачки обичаји, навике с палестре, укус за наготом. Тело се више не показује, већ се крије под компликованим рухом и под накитом од веза, пурпура и источњачког сјаја. Нико више не уважава борца и одраслог младића, већ евнуха, писара, жену, калуђера; аскетизам расте, а с њиме и укус за мекушким сањањем, шупљим диспутовањем, шкрабањем и кавжењем. Отрцана холандска бле-

бетала замењују храбре атлете грчке и окореле борце римске. Поступно се забрани познавање и изучавање живога модела. Он се више није гледао; сви имају пред очима једино дела старих мајстора и копирају их. Наскоро затим, копирају се само копије копијâ и тако даље, а у свакој генерацији удаљује се за један ступањ од оригинала. Уметник више нема своје мисли и својих личних осећаја; он је махина за прецртавање. То удаљавање од модела довело је уметност у такво стање, у којем се види у Равени. Тада нико више није знао друкчије представити човека до кад седи или стоји; остали положаји тела су сувише тешки; уметник више није кадар да их ствара. Ноге и руке су укрућене као да су поломљене, боре на оделу су дрвенасте, личности изгледају као лутке од воска, а очи су прогутале целу главу. Уметност је као неки болесник, који болује од сушице; венуће, па ће и умрети.

У другој једној уметности, у веку, који је близак нама, налазимо једно слично опадање, проузроковано сличним узроцима. У веку Луја XIV. литература је доспела до савршеног стила, чистог, тачног, умереног, тако да му нема равног, а нарочито драмска уметност имађаше језик и стихове, који целој Јевропи изгледаху као ремекдело људскога духа. А то с тога, што писци имађаху око себе моделе и што их непрестано посматраху. Луји XIV. је говорио савршено, достојанствено, речито, краљевски. Знамо из писама, депеша, мемоара дворских личности да се аристократски тон, елеганција, правилност израза, ноблеса у понашању, вештина добро говорити — да се све то налазило како код придворних личности, тако и код владара, те је писац, који их је посећивао, требао само да потражи у своме памћењу и искуству, па да нађе најбољи материјал за своју уметност.

После једног века, између Расина и Делила, догодила се велика промена. Ти дијалози и ти стихови побудише толико дивљења, да, у место да и даље посматрају

те живе личности, сви се ограничише на изучавање трагедија, које су их цртале. Узели су за моделе не људе, већ писце. Створили су један уобичајени језик, академски стил, парадну митологију, извештачено стихотворство, речник из најбољих писаца. Тада облада онај несносни стил, којим је опустошен свршетак прошлог и почетак овога века, једна врста жаргона, у коме један слик повлачи за собом други, већ унапред одређен, где се нико није усуђивао да ствар крсти њезиним именом, где је топ обележаван перифразом, где се море звало Амфитрита, где заточена мисао није имала ни израза, ни истине, ни живота, жаргон, који је изгледао као дело какве академије од самих цепидлака, којој личи да управља каквом фабриком латинских стихова.

Према томе закључак је канда тај, да треба непрестано посматрати природу, како би је што боље могли имитовати и да се целокупна уметност састоји у тачној и потпуној имитацији.

III.

Да ли је то баш истина и да ли ваља закључити, да је апсолутно тачна имитација циљ уметности?

Ако је то тако, онда би најтачнија имитација дала најлепша дела. Међутим, у ствари није тако. Јер, прво, у скулптури ливењем се добива највернији и најтачнији отпечатак од модела, па ипак, без сваке сумње, добро изливена фигура не вреди толико, колико добра статуа. С друге пак стране, фотографија је вештина, која на равној површини, помоћу линија и боја, најпотпуније репродукује, и то без икакве погрешке, контуру и модел предмета, који треба да имитује. Без сумње, фотографија је за сликарство корисно помоћно средство; образовани и интелигентни људи служе се по некад њоме, али при свем том, она се не може ни близу поредити са сликарством. Најпосле, као последњи пример, кад би било истина, да је што тачнија имитација циљ уметности, знате ли, која

би била најбоља трагедија, најбоља комедија, најбоља драма? Стенографске белешке из суднице, јер су туна све речи репродуковане. Међутим, јасно је, да и ако се у томе по некад нађе која црта природности, какав излив осећаја, то је само једно зрно чистога метала у великој гнецавој и грубој маси. То може да да̂ материјала писцу, али то није уметничко дело.

Може бити неко ће рећи, да су фотографија, ливење и стенографија махиналне процедуре, да махине ваља оставити на страну и људско дело поредити с другим делом. Потражимо, дакле, уметничка дела, која су што је могућно тачније изведена. У Лувру има једна Денерова слика. Четири пуне године лупом је радио један портрет; ништа ту није изостављено, ни боре на кожи, ни неприметне пеге по јагодицама, ни црне тачкице, расуте по носу, ни плавичасте, микроскопске вене, које се гранају под епидермом, ни светлуцање ока, у коме се огледају оближњи предмети. Сваки застаје зачуђен: глава изгледа као да ће да изађе из оквира, никада није виђен толики успех, нити толико стрпљење. Али, на крају крајева, једна површна скица Ван-Дајкова је сто пута силнија, јер нити се у сликарству, нити у другим уметностима цени т. зв. trompe-l' œil.

Још јачи доказ да тачна имитација није циљ уметности то је тај, што су неке уметности саме собом нетачне, а на првом месту скулптура. Статуа је обично у једној боји, бронзаној или мраморној; шта више, очи су без зеница и баш та једноликост у боји и то смањивање моралног израза усавршавају њезину лепоту. Јер погледајте дела, у којима је имитација изведена до крајности. У напољским и шпанским црквама има колорисаних и одевених статуа, има светаца обучених у праве мантије, светаца жућкасте, земљане коже као у аскета, крвавих руку, прободених слабина; покрај њих богородице у краљевском оделу, празничном руху, у сјајној свили; оне су украшене дијадемама, скупоценим огрлицама, светлим тракама,

величанственим чипкама; кожа им је ружичаста, очи светле, а зенице од рубина. Таквим претераним имитовањем уметник побуђује не уживање, већ одвратност, често гнушање, а по некад и ужас.

Исто је тако и у литератури. Најбољи део драмске поезије, све класично позориште грчко и француско, највећи део шпанских и инглеских драма и не помишљају да тачно копирају обичан говор; оне намерно мењају људску реч. Сва лица говоре у стиховима; песник даје њиховом говору ритам, а често и слик. Да ли је тај фалсификат штетан по дело? Никако За то имамо најуочљивији пример у једном великом делу из нашег времена, *Ифигенији* Гетеовој, која је прво била написана у прози, а после у стиховима. Она је лепа и у прози, али у стиховима, каква разлика! Овде, очевидно, промена обичног говора, увођење ритма и метра дају делу јединствен израз, ону светлу узвишеност, ону силну трагичну и племениту песму, на чији се звук дух уздиже над обичним вулгарним животом и види пред својим очима хероје из старога доба, заборављено поколење примитивних душа и међу њима узвишену девицу, божанског тумача, чувара законâ, људског доброчинца, девицу, у којој се скупљају све добре и племените стране људске природе, да славе наш род и уздижу наше срце.

IV.

Дакле, треба имитовати *врло много*, али не све. Остаје да се одреди у колико треба имитовати; ја одговарам унапред: «Сразмере и узајамне односе појединих делова.» Нека ми се опрости ова апстрактна дефиниција; то ће се објаснити.

Ево вас пред једним живим моделом, човеком или женом; треба да је копирате, а имате само оловку и парче хартије колико две шаке. Без сумње, не може се захтевати од вас, да репродукујете величину делова, јер вам је хартија и сувише мала; још мање може се тра-

жити од вас да репродукујете и боју, јер вам стоји на расположењу само црно и бело. Од вас се тражи, да репродукујете само *односе*, а на првом месту сразмере, то ће рећи односе у величини. Ако глава има извесну дужину, онда тело треба да има толико и толико пута већу дужину, рука другу неку дужину, такође зависну од прве, нога тако исто, па и све остало. — Још се тражи да репродукујете облике или односе положаја: таква кривина, такав овал, такав угао, таква вијуга у моделу треба да се види у копији помоћу линије исте природе. Укратко, треба репродуковати скуп односа, којима су везани делови, ништа више; не треба износити само прост изглед тела, већ његову логику.

Слично томе, ево вас пред живим људима, пред једним призором из истинског живота, народног или отменијег, па вас неко замоли да га опишете. Као средство имате очи, уши, памћење, а можда и једну писаљку, којом ћете моћи на брзу руку записати пет-шест бележака: то је мало, али је доста. Јер од вас се не тражи да изнесете све речи, све покрете, све радње петнаест или двадесет лица, која су била пред вама. Као год и мало пре, ви имате да обележите сразмере, свезе, односе: да тачно очувате сразмеру у радњи тих личности, т. ј. да истакнете у свом опису амбициозне радње, ако је та личност амбициозна, цицијашке, ако је циција, жестоке, ако је жестока; затим да посматрате међусобну свезу тих истих догађаја, т. ј. да мотивишете одлуку, осећај, идеју претходном одлуком, осећајем или идејом, а покрај тога и активним положајем самога лица и општим карактером, који сте му дали. Укратко, како у књижевном, тако и у сликарском делу не треба преписивати спољашност бића и догађаја, већ скуп њихових сразмера и односа, т. ј. њихову логику. На тај начин, по општем правилу, нас код каквог реалног бића интересује његова спољна или унутрашња логика, другим речима, његова структура, ком-

позиција и распоред и уметнику је дужност, да то прикупи, па да нам изнесе.

Јасно је, како треба да исправимо прву дефиницију, коју смо донели; ми је нисмо оборили, већ смо је само пречистили; открили смо један узвишенији карактер уметности, која тиме постаје дело духа, а не само руку човечјих.

V.

Да ли је то довољно и да ли уметничка дела просто репродукују сразмере делова? Никако, јер највеће школе су баш оне, које највише мењају стварне сразмере.

Посматрајте на пример талијанску школу у њеном највећем уметнику Микел-Анцелу, па да бисте добили јаснији појам, сетите се његовог ремек-дела, оних мраморних статуа, четири на броју, које су намештене на гробници породице Медичија у Флоренцији. Они који нису видели оригинал, познаваће бар копију. У тих људи, а нарочито жена, које спавају или се буде, сразмере делова нису исте, које и у живих лица. У целој Италији нема им сличних. Тамо ћете видети лепе младиће, добро одевене, сељаке светлих очију и дивља лица, академске моделе чврстих мишића и поноситих покрета; али ни у каквом селу, ни на каквој свечаности, ни у каквом атељеу, у Италији или другде, данас или у XVI. столећу, ни један човек, ни једна жена нису личили на срдите јунаке, на џиновске, очајне девојке, које је тај велики уметник изнео у тој надгробној капели. У своме ђенију, у своме рођеном срцу нашао је Микел-Анцело те типове. За тако нешто била је потребна душа једног усамљеника, мислиоца, љубитеља правде, ватрена, племенита душа, која је запала међу разнежене, покварене душе, међу издајства и насиља, која се нашла пред непоправљивим тријумфом тираније и неправде, под рушевинама слободе и отаџбине; а још уз то њему лично прети се смрћу, он осећа да живи само по милости, а можда још само за кратко; он није кадар да моли и да се покори,

те налази утецишта у тој уметности, помоћу које кроз ропску тишину говори његово велико срце и његово очајање. На пједесталу те успаване статуе, он је написао: «Слатко је спавати, а још слађе бити камен докле год траје беда и срамота. Ништа не видети, ништа не осећати то је моја срећа, с тога не буди ме никако. Ах, говори тише!» Из тог осећања никли су они облици; да би то боље изразио, он је изменио обичне сразмере, продужио труп и делове, превио тело у боковима, ископао очне шупљине, чело начичкао борама, које личе на намрштене обрве у лава, начинио на рамену читаво брдо од мускула, укочио на кичми жиле и обртње и повезао их једне за друге као сувише затегнут гвозден ланац, чије карике тек што нису попуцале.

Исто тако посматрајмо фламандску школу, а у тој школи великог Фламанда Рубенса, а од Рубенсових дела једну од најуочљивијих слика, *Кермесу*. Као и у Микел-Анџела, исто тако нећете ни овде наћи имитовање обичних сразмера. Идите у Фландрију, посматрајте типове баш и у тренуцима радости и раскошне гозбе, на гејантским свечаностима, у Анверсу или другде; видећете добре људе, који добро једу, а још боље пију и мирно пуше, људе флегматичне и разумне тамна изгледа, крупних неправилних црта, које доста личе на Тенијеве слике; али онаквих животиња, као што су на *Кермеси*, нећете ни близу наћи и поздраво Рубенс их је негде на другом месту нашао. После страшних религиозних ратова, та гојазна Франдрија доби најпосле мир и грађанску безбедност. Земља је туна тако добра, људи су тако мудри, да је на мах процветало благостање и срећа. Сваки је осећао то ново изобиље и богаство и разлика између садашњости и прошлости гоњаше на уживање грубе телесне инстинкте, као што се на зеленој ливади или пред гомилом сена осећају коњи и бикови после дугог гладовања. Рубенс их и сам у себи осећаше и појезија богатог, обилног живота, задовољене, бесрамне похотљивости, бруталне, прекомерне

радости процвета у телесним уживањима, блудном црвенилу, белини и свежини нагости, коју он расипаше. Да би то осећање изразио у својој *Кермеси*, он је раширио тела, одебљао задње делове, увио крста, нарумонио образе, разбарушио косе, у очима запалио дивљи пламен необуздане лакомости, распалио хуку, изнео преврнуте столове, урликање, пољупце, оргију и најчудноватији тријумф људске бестијалности, какав је икада представила кичица сликарева.

Ова два примера показују, да уметник, мењајући сразмере делова, мења их у истом смислу, баш намерно и то тако, да покаже извесну *битну црту* тога предмета, т. ј. главну мисао коју он о томе има. То ваља добро утувити. Та црта то је оно, што философи зову *есенција* ствари, и због тога они кажу, да је уметности циљ да покаже есенцију ствари. Ми ћемо оставити на страну ту техничку реч *есенција*, па ћемо сасвим просто рећи, да је циљ уметности то, да изнесе главни карактер, неку значајну, битну особину, најглавнију страну предметову.

Долазимо сада на праву дефиницију уметности, те ваља бити потпуно јасан: треба се туна задржати и тачно одредити шта је то *битна црта*. Ја одмах одговарам, *да је то особина, из које све остале, или бар многе друге, истичу према сталним везама*. Нека ми се опрости ово апстрактно објашњење; примерима ћу га расветлити.

Битна црта једнога лава, црта која му даје место у класификацији природне историје, јесте та, што је велики месождер. Видећете, да готово све остале црте, било физичке било моралне, истичу из те једне црте као из каквог извора. Што се физичке стране тиче: зуби као маказе, чељуст створена за мрвљење и кидање; а то му и треба, јер као месождер он се храни месом и живим пљеном. Да би могао да се служи тим ужасним клештама, он мора да има огромне мускуле, а због тих мускула и сразмерне слепоочне јаме. На ногама друге клеште, страховите, опружљиве канце, па страшан реп, којим маше

као пером, очи које јасно виде и ноћу, јер ноћ је најбоље време за лов. Један природњак, показујући његов костур, рече ми: «То је чељуст на четири ноге». Покрај тога, и све моралне особине слажу се: крвни инстинкт, потреба са свежим месом, одвратност наспрам сваке друге хране, затим снага и грозничавост, помоћу које он скупља необичну масу снаге у моменту нападања или одбране; на супрот томе, навика за дремањем, тешка туробна леност у слободно време, дуго зевање након лова. Све те црте истичу из његове месождерске особине, па смо зато ту особину назвали битном цртом његовом.

Узмимо сад један други, тежи случај, цео један предео са безбројним појединостима у структури, изгледу, култури, заједно са биљем, животињама, становницима и варошима, на пример Холандију. Њена битна црта јесте та, да је постала наносом, земљом, коју реке носе и слажу на своме утоку. Из те једне речи потиче безброј особина, које чине суштину целога предела, не само његову физичну спољашност, већ и дух, па и моралне и физичне особине становника и њихових дела. Прво, у мртвој природи влажне и плодне равнице. То мора тако да буде због многих широких река и слагања биљне земље. Те су равнице вечито зелене, јер велике, мирне, тихе реке, многобројни канали, лако спроведени кроз равно и влажно земљиште, одржавају непрестано свежину. Према томе већ и самим размишљањем може се дознати изглед земље, то тамно и кишовито небо из кога вечито киша пада, које је баш и на најлепшем дану застрто неким тананим велом од лаке паре, који се диже с влажне земље и прави провидно кубе, ваздушасто ткиво од танких, снежних праменова изнад велике зелене котарице, отворене до у недоглед и заокругљене видиком. У живој природи та множина и богаство у ливадама узрок су великим и мирним стадима, која су се пригла трави, па пасу на сав мах, и која чине жућкасте, беле или црне

пеге на бескрајној зеленој равници. Отуда толико много млека и меса, које, покрај жита и поврћа што рађа плодовита земља, пружа становницима хране у изобиљу и врло јевтино. Могло би се рећи, да у тој земљи вода ствара траву, трава стоку, стока сир, масло и месо, што све скупа, заједно с пивом, чине становника. Заиста, из тог обилног живота и физичне организације, натопљене влажним ваздухом, ви видите како се рађа фламандски темпераменат, флегматична нарав, одмерене навике, душевна и живчана мирноћа, подобност да се живи мудро и паметно, непрекидно задовољство, укус за благостањем, владавина чистоће и савршенство угодности. Последице иду тако далеко, да утичу чак и на изглед вароши. У тим наносним земљама ситног пешчаног камена нема; место камења има само цигла, ћерпић и ћерамида; како су кише и честе и јаке, то су кровови врлно нагнути; а због непрестане влаге, фасаде се премазују масном бојом. С тога је фламандска варош једна мрежа црвенкастих, црнкастих зграда, које су увек чисте, а често сјајне, са шиљастим крововима; овде-онде уздиже се по која стара црква сазидана од голита или од ситних камичака слепљених цементом; брижљиво одржаване улице шире се између два реда тротоара, несрављене чистоће. У Холандији тротоари су од ћерпича, а често покривени полупорцеланом; у пет часова из јутра види се како их служавке ничице отиру крпама. Баците поглед кроз сјајне прозоре; уђите у какав клуб украшен зеленим дрвећем где је пôд посут песком, који се непрестано обнавља; посетите оне крчме, обојене јасним, благим бојама, где поређана бурад показују своје облине, где жућкаста пена избија из брижљиво украшених чаша. У свима тим појединостима обичног живота, у свима тим знацима унутрашњег задовољства и трајног благостања видећете утецај оне битне црте, која се усадила у климу и земљиште, у биљно и животињско царство, у човека и његово дело, у друштво и индивидуу.

По тим многобројним последицама нека се суди о важности њеној. *Њу* треба уметност да изнесе, и, ако се тога лати, сама природа није довољна. Јер у природи та је црта само главна, а уметност треба да је начини битном. Та црта даје облик реалним предметима, али не сасвим потпуно. Други узроци сметају јој у томе. Она не може да се довољно јако и видљиво отисне на предметима, које носе њен жиг. Човек осећа ту празнину, па да би је попунио, он је пронашао уметност.

И заиста, узмемо опет *Кермесу* Рубенсову. Оне веселе куме, оне красне пијанице, сва она прса и сва она црвена лица, налик на разуздане, накљукане животиње, нашла су може бити какве сличне личности у непрекидном гозбовању тога доба. Обилна, прехрањена природа хтела је да роди обичаје и тѐла исто тако груба и велика, али јој је то само у пола пошло за руком. Други узроци стекоше се да обуздају полет веселе телесне енергије. На првом месту сиротиња; у најбоља времена и у најбољим земљама многи људи немају довољно да једу, а гладовање, или бар делимично гладовање, беда, рђав ваздух и све оно, што прати пуку сиротињу, ублажава развитак и бујност урођене бруталности: човек, који се мучио слабији је и обазривији. Религија, закон, полиција, навике што долазе услед свакодневног рада дејствују у истом правцу; васпитање то још потпомаже. Од сто натурела, који би у повољним приликама били Рубенсови модели, има их можда само пет-шест, којима би се могао послужити. Сада замислите да се та петорица или шесторица на истинским гозбама, које је он могао видети, изгубе у мешавини више-мање осредњих, више или мање обичних личности; узмите још и то, да у тренутку када их је он посматрао, они нису били у положају, изразу, покрету, радости, оделу, аљкавости, а то је потребно да би се могла видети њихова прекомерна, груба радост. Због тих недостатака природа зове умет-

ност у помоћ; она није могла да обележи карактер; уметник је морао да је допуни.

Тако је са сваким вишим уметничким делом. Када је Рафајел радио своју *Галатеју* писао је, да иде «за извесном идејом, коју има», пошто су лепе жене ретке. То значи да он, замишљајући на известан начин људску природу, њену ведрину, срећу, поноситу и умиљату благост, никако не могаде наћи живи модел, који би то довољно исказивао. Сељанка, која је седела пред њиме, имала је радом деформиране руке, ноге искварене обућом, очи стидом заплашене или занатом понижене. Чак и његова *Форнарина* има сувише ниска рамена, суве руке, окореo, ограничен изглед; кад ју је насликао према Фарнесини, он ју је сасвим изменио и с тога развио на слици особине, од којих она у истини није ништа друго имала, до по неки траг или одломак.

Према томе, особина једног уметничког дела јесте до битну или бар важну црту предмета учини што видљивијом, што важнијом и с тога уметник изоставља црте које је скривају, а бира оне, које је износе, поправља оне, у којима се променила, обнавља оне, у којима је изгубљена.

Посматрајте сада не дела, већ уметнике, то јест начин како мисле, изналазе и изводе, па ћете наћи, да тај начин одговара овој дефиницији уметничког дела. То је дар, који им је насуштан; никаква студија, никакво стрпљење не замењује га: ако њега нема, они су само кописте и радници. Пред сваком ствари они треба да имају своје *оригинално осећање*; свака особина предметова треба да на њих учини јак и оригиналан утисак. Другим речима кад се човек роди с талентом, његове перцепције, или бар перцепције извеснога жанра су деликатне и живе; он поузданим тактом хвата и одваја нијансе и односе, час жалостиви или јуначки смисао низа тонова, час поноситост или клонулост неког положаја тела, час богатство или скромност двају тонова, који се допуњавају или следују један другоме; том подобношћу он продире у

унутрашњост предмета те изгледа да је бољи посматралац него ли други људи. И то тако живо, како лично осећање не стоји узалудно; сав умни и живчани механизам потреса се тиме. Човек и нехотице исказује своје унутрашње осећаје, тело му се креће, положај му је мимички, он мора да изнесе на свет предмет онако, како га је појмио. Глас се подражавачки мења, реч налази колорисан израз, непредвиђене фигуре, фигуративан, нов, претеран стил; очевидно је, да је будан мозак, под снажним, првобитним утиском, размишљао о предмету и променио га, час осветљавајући га и увећавајући, час извијајући и изопачујући га сасвим шаљиво; у овлашној скици као и у жестокој карикатури ви опажате код песничких темперамената тај утецај одвољног утиска. Сваки треба да се стара да се духовно сроди с великим уметницима и с великим писцима свога века; ваља изучавати скице, планове, интимне белешке, преписку старих, некадашњих уметника: свуда ће се наћи иста урођена процедура. Нека јој се дају лепа имена, нека се то зове инспирацијом, генијем; то је добро и има смисла; али ако ко хоће да је тачно објасни, треба увек ту да нађе живо, спонтано осећање, које групише око себе гомилу споредних идеја, прерађује их, даје им облик, мења их и служи се њима да себе покаже.

И тако смо дошли до дефиниције уметности. Осврнимо се и погледајмо пут, којим смо ишли. Постепено смо се приближавали све узвишенијем схватању уметности, а због тога и све тачнијем. Из прва смо мислили да је њен циљ да имитује спољни изглед. Затим, одвајајући имитацију материјалну од духовне, нашли смо, да она хоће у том спољном изгледу да имитује односе појединих делова. Најпосле, опажајући да ти односи могу и да треба да буду мењани да би довели уметност до врхунца, утврдили смо, да се односи делова изучавају само зато, како би се дала превласт једној битној црти. Ниједна од ових дефиниција не обара претходну, али је свака

од њих поправља и ближе одређује, те скупљајући их све уједно и подчињавајући споредније главнијима, можемо овако ресумовати наш рад:

«Уметничком је делу циљ, да изнесе какву битну, «значајну црту, дакле какву важну идеју, јасније «и потпуније, но што то чине реални предмети. «Она то постизава служећи се скупом везаних де«лова, којима систематски мења сразмере. У трима «уметностима које имитују, скулптури, сликарству и «појезијити скупови одговарају реалним предметима.

VI.

Кад се то утврдило, види се при испитивању разних делова те дефиниције, да је први главни, а други споредан. У свакој уметности треба да има један склад везаних делова, које уметник мења како би изнео какав карактер; али није у свима уметностима потребно да тај склад одговара реалним предметима, довољно је да постоји. Дакле, ако могу да се нађу скупови везаних делова, који нису постали имитацијом реалним предметима, значи, да ће бити и уметности, које не полазе од имитовања. То и јесте у ствари и отуда се родила архитектура и музика. И заиста, осим веза, сразмера и односа органских и моралних, које копирају оне три подражавачке уметности, има и математичких сразмера, које комбинују ове две друге, које не имитују.

Посматрајмо најпре математичке сразмере, које опажамо чулом вида. Величине, које око опажа, могу међусобно сачињавати складове делова, везане математичким законима. Јер, пре свега, парче дрвета или камена може имати геометријски облик, коцкаст, купаст, ваљкаст или лоптаст, а то даје правилне односе простора између различитих тачака његове контуре. Осим тога, те димензије могу бити везане међусобно у простим сразмерама, које око лако може да ухвати; висина може двапут, трипут, четирипут бити већа од дебљине или ширине; а то је

други низ математичких сразмера. Најпосле, више комада камена или дрвета могу се положити један преко другог, или један покрај другог, симетрички према размаку и угловима, што су везани математичким односима. На том складу везаних делова оснива се архитектура. Архитекта, опазивши какву битну црту, ведрину, простоту, снагу, елегенцију, као некад у Грчкој и у Риму, или пак чудноватост, разноликост, бескрајност, фантазију као у готско доба, може бирати и комбиновати свезе, сразмере, димензије, облике, положаје, у кратко односе свога градива, то јест односе извесних видљивих количина, како би могао изнети ону црту, коју је опазио.

Поред количина које око опажа, има количина, које ухо прима, то јест брзине звучних треперења, а та трепереља као количине могу такође да сачињавају скупове делова, везане математичким законима. На првом месту, као што је познато, један музички тон састављен је од непрекидних трепереља подједнаке брзине, и та једнакост већ уноси математичку сразмеру. Затим, када имамо два тона, други се може састојати из двапут, трипут, четрипут бржег трепереља, него ли први. Према томе, између та два тона има математичке сразмере, а то се тиме изражава, што се мећу на различита места у нотном систему. С тога, ако се место два тона узме известан број тонова, и ако се метну на једнака одстојања, добиће се низ тонова; тај низ тонова јесте скала и сви тонови међусобно стоје у свези према месту на коме су. Лако је према томе поставити везу било између сукцесивних, било између симултаних тонова. Први начин везивања производи мелодију, а други хармонију. И ето то је музика у својим двама најглавнијим деловима, основана као и архитектура на математичким сразмерама, које уметник може комбиновати и мењати.

Али музика има још један принцип, и тај нови елеменат даје јој једну нарочиту врлину и необичну важност. Осим тих математичких особина, звук личи на узвик и

због тога он исказује тачно, укусно, и снажно патњу, радост, гнев, презрење, све потресе и све покрете живог, осетљивог створа чак до неприметних нијанса и незнаних тајанствености. С тога гледишта тон је сличан појетској декламацији и сачињава читаву једну музику, музику Глукову и немачку, на супрот кантантној музици Росинијевој и талијанској. Али буди које гледиште изабрао композитор, оне две стране ипак постоје и тонови увек сачињавају складове делова, везаних својим математичким односима и сагласношћу, коју имају са страстима и различитим унутрашњим стањима моралнога бића. Тако, да музичар, који је опазио извесну важну, значајну црту неке ствари, тугу или радост, нежну љубав или бесни гнев, какву идеју или какво осећање, може по вољи бирати и комбиновати те математичке свезе.

На тај начин све се уметности слажу с нашом дефиницијом: и у архитектури, и у музици, као и у скулптури, сликарству и појезији делу је циљ да представи какву битну црту и у томе се служи складом везаних делова, чије сразмере уметник комбинује и мења.

VII.

Сада, кад смо познали природу уметности, можемо схватити њезину важност. Пре смо је само осећали, то је била ствар инстинкта, а не размишљања, осећали смо пошту и уважење, али нисмо умели објаснити то поштовање и то уважење. Сада пак ми смо кадри да оправдамо наше дивљење и да обележимо место уметности у људском животу. С многих гледишта човек је животиња која гледа да се брани од природе и од других људи, мора да се стара за храну, одело, стан, мора да се брани од непогоде, немаштине и болести. С тога он ради, плови, обрађује различите гране индустрије итрговине. Покрај тога он треба да одржи своју лозу и да се сачува од насиља других људи. Он зато ствара породицу и државу; уводи власти, чиновнике, уставе, законе и војску. И после то-

ликих проналазака и напора он још није изашао из свог првог круга; још је само животиња, боље снабдевена храном и боље заштићена но остале; он још није мислио ни на шта друго, до на себе и на своје. Тада се отвори један виши живот, живот посматрања, који га заинтересова за сталне, производне узроке, од којих зависи његов живот и живот свију његових, који га заинтересова за главне, битне особине, које владају сваком целином и утискују свој жиг и у најмање ситнице. Да се тамо доспе имају два пута: први, то је наука, којом раствара те узроке и основне законе, па их изражава у егзактним формулама и апстрактним изразима; други је пут уметност, којом човек исказује те узроке и те основне законе не у сувим дефиницајама, које су неприступачне маси и које разуме само неколико стручњака, већ на очигледан начин, обраћајући се не само разуму, већ и осећајима и срцу и најпростијег човека. Уметност има ту особину, да је уједно *и виша и популарнија:* она износи оно што је најузвишеније и износи га свима.

С ФРАНЦУСКОГ

В. РИБНИКАР

НАШОЈ „НАДИ“[1]

Лепше име не могосте наћи,
  Него што је диван назив „*Нада*....“
То вам име заиста и личи,
  Српског рода узданицо млада.

Слушах данас, и уживах силно,
  Како красно певати нам знате,
А у свирци, осећању своме,
  Какав израз умете да дате.

[1] Спевано приликом концерта, што га је приредило друштво београдских гимназиста „Нада“ у корист својих сиромашних другова 17. маја ове год.

Живи били соколови наши,
А на понос милог рода свога,
Рода свога витешка и славна,
Ал' на жалост, рода несложнога.

Ну кад вашу слогу видим, децо,
Српске славе узданицо млада,
Срце ми се раздрага у груд'ма,
Па га крепи заношљива нада:

Да кад груд'ма наше деце миле,
Слога права одјекује живо,
Свети Сава са престола свога,
Ваљда ј' Српство милено целив'о,

Те му рекох: доста већ је било,
И трвења и небрацких речи,
Време ј' крајње, да дуж целог Српства,
Једна песма весело заjечи:

„Кад тек слога Србина спасава,
Кад тек слога Српству носи спаса,
Даље с' злобом и неслогом црном,
Даље с њима, не било им гласа!....“

Напред, дакле, омладино дична,
Напред **сложно,** чеда наша млада,
Да будућност васколиког Српства,
Не пропадне са старинских јада!

Васа Крстић-Љубисав

ТАМО — АМО ПО ИСТОКУ

пише

Д-р Милан Јовановић

XI. МАЛАЈСКО МОРЕ

Моји су читаоци јемачно већ опазили из досадањих писама, да су Енглези право рећи домаћини на великим океанима светским. То долази отуд, што они имају свугде

на главним друмовима својих етапа, где сваки брод, хтео не хтео, мора да пристане, да се снабде угљеном или храном. Можда је тај добро срачунати план поникао из трговинских обзира: Енглеска има обилате угљене мајдане и владала је до средине овога века својим угљеном на свима пијацама, имајући на руци јевтин провоз. У тесној трговинској вези с Индијама и с Хином, она је слала тамо многе бродове, који би морали ићи празни, да нису имали угља да товаре, те је с тога подвоз његов стајао веома мало. Те трговинске етапе од некад, прометле су се временом у политичке центре, од куда је Британија са својом робом протурила и своје оружје, па најзад и своје законе.

У Малајском мору појављује нам се иста слика, што и у Црвеноме: Овде је на северу Суец а на југу Аден, а тамо је на северу Пенанг а на југу Сингапур. Који год броди овуда, мора као и тамо да пристане, да се снабде с бродским потребама, или да понесе што робе собом: и једнога и другога има ту доста за свакога. За шестседам дана пловидбе од Цејлона до Пенанга потроши се енглески угљен па мора опет да се тражи на енглеској штацији; тако је то вешто удешено па баш зато и има Енглеска у овим водама доминирајући положај и зато се овуде и не чује други говор до енглески.

Оне лепе ноћи, што сам покушао да је опишем, кад смо пловили кроз диван архипел малајски, дивећи се сјају мора и вегетацији острва, позно смо се растали и потражили своје постеље. Док смо спавали брод је приспео у Пенанг и кад смо у јутру изашли на кров, лежала је пред нама — не могу да речем варош, јер то беше читава дубрава из које местимице провириваху сиви кровови, а не могу рећи ни парк, јер у тој дубрави беху правилне улице као у свакој другој вароши. Гледећи ову насеобину с мора, Пенанг изгледа као какво незнатно село обрасло у зеленилу, али како станемо на ивицу те насеобине, одмах ћемо опазити да смо у пространој и лепој

вароши, која се од осталих разликује само бујном вегетацијом својом. Са ње је ова насеобина и пријатнија од осталих, не изузев ни Коломбо на Цејлону, јер се у њојзи слабо опажа екваторска жега.

Наш је брод стојао у заливу, јер Пенанг и нема своје луке. А и шта ће му, кад је цео малајски мореуз препун острвима, те канали међу њима изгледају као тихе реке. Около нас пружају се острва у свима правцима; према истоку сва су ниска и засађена кавом или шећерном трском; према западу су, као што смо видели јуче, кршни брежуљци обрасли шумом. Острво Пенанг има карактер обоје врсте, јер му је источна страна једна пространа равница, а западна брдовита и покривена густом шумом. Са те особине своје и беше подесно ово острво за већу насеобину, јер му планински део даје потребну воду за њу. У тропским пределима лепота места зависи поглавито од воде; где ове има у изобиљу, ту ће топлота сунчева да створи дивну вегетацију, а такав је случај баш на Пенангу: нигде још нисам видео богатију флору но што је на њему.

Наше љубопитство, да се упознамо са овом колонијом, беше дакле посве оправдано, и ми се договорисмо да после доручка изађемо на крај и да обиђемо варош. Али срећан удес шћаше да нам се брод ту задржа до сутра, јер се беху пријавили многи путници, махом Хинези, за Хонконг, и укрцавање њихово није се могло извршити за дана. Тако дакле добисмо времена да мало боље разгледамо ову насеобину.

Пенанг је испрва био насељен Енглезима, то се јасно опажа на зградама у вароши и њиховом распореду. Куће су махом једнобојне, простране и покривене големим крововима од бамбуских дашчица. Што најбоље потврђује њихово порекло то је, да су зидане свака за се, те свака стоји у сред шуме што буја около ње. Гледећи их споља не изгледају нам одвећ простране, али кад уђемо унутра опазићемо одмах големе размере њихове, који се наравно

губе крај високих дрва, што их окружавају. На фронту од улице су само магазини, где је стоварена свакојака роба, а станови су позади њих у особеним усред врта и зеленила подигнутим зградама. Све ово скупа даје насеобини овој необичан, живописни карактер. По улицама су засађене лиснате алеје, под којима шеталац може да обиђе сву варош, а да се ни мало не изложи сунчевој препеци; државне су зграде смештене на пространим местима и свака стоји усред парка; оне ресе својим лепим стилом ову насеобину. Тек на западној страни њезиној видимо једну гомилу збијених кућица с малим продавницама: то је кинески квартир, који је овде као и свуда по Кини склепан из древених зграда, јер служи само за продавнице разноврсним занатлијама, који већином обрађују покућанство. Хинески су станови свакад одвојени од њихових радионица, и многи су далеко од места где се ове налазе.

Завирисмо у по гдекоји магазин и опазисмо да су продавци у њима свугде Хинези. Као Парси у Индијама, Хинези остају верни својој ношњи; они неће с поља да се европејизирају, али се у толико више интересују за европску трговину и умеју веома вешто да се користе њоме. Нама је ова појава била необична, у толико више, што смо знали да Енглези нису одвећ трпљиви у својим колонијама. Да бисмо сазнали у којим односима ове колонисте стоје с власницима ове земље, уђемо у један голем магазин који беше препун свакојаке робе. Из једнога кута у дну појави се један човечуљак с црном дињастом капицом на глави и позади с витицом што му висаше до листова. Он беше одевен пространим плавим капутом широких рукава, пократким, веома широким гаћама од истога ткива и црним сатенским ципелама с дебелим сукненим ђоном. Тихим, нечујним ходом, као мачка, приђе к нама и упита нас хладноћом што карактерише Енглеза: шта желимо. Надали смо се да ће насословити енглески, али смо очекивали да ћемо чути хинеско издање тога говора.

пошто смо у Индијама чули од Мусулмана и Хинда индијско издање његово, — али смо се преварили: наш човечуљак беше оригиналан тип енглески у хинескоме руху и то нас је увелике задивило.

Био сам у друштву једнога путника, који је стално живео у Лондону. То беше млађи брат из данашње куће Хуњада, каваљер чисте крви, човек необично образована духа и благе одвећ симпатичне нарави. Он беше пошао у ове стране на једну његовом сталежу својствену забаву — пошао је да лови тигре, који су се, гоњени од ловаца у Бенгалу, често повлачили на ова малајска густом вегетацијом обрасла острва. Можда је била успомена на тесне везе ове породице с нашим народом или одиста мила појава човека, која ме је силно привлачила њему, а можда је било обоје, али он је још до Суеца опазио ванредну пажњу моју према себи и одазвао се њојзи као прави џентлмен. Где год смо пристајали с паробродом, обилазили смо у друштву околину, која мени беше већ позната из виђења а њему из описа. Тако се и овде бејасмо удружили да обиграмо колико нам време допушташе ово лепо острво.

— Ви сте се — упитаће мој сапутник малога Хинеза — вероватно дуго бавили у Енглеској.

— Био сам два пута у Лондону — беше његов одговор — али се нисам дуго задржавао.

— Опажам да овде има мало Енглеза трговаца.

— Они су већином часници — рече он — а трговци су се одселили и предали нама своје радње.

— У прокуру вероватно?

— Не, ми смо их откупили.

Сапутник ме погледа значајно и разговор узе други правац. Као у свему што је Хинез подражавао енглеским обичајима, тако и у говору овом није ставио ни једно питање, које би се тицало нас, само су његове малене очи љубопитно севале између мене и мога сапутника, као да шћаше да нам чита са чела каква ли смо ми то вера из

Европе. Али је зато на сва наша питања одговарао веома предусретљиво; дао нам је тачан опис места и његове околине и упутио нас, по енглески, како ћемо да употребимо дан, да се упознамо с оним што беше вредно видети, а при томе није заборавио поменути ни то, што ће све то да нас стане.

— Има. три гостионе овде за странце; највећа је енглеска — једе се добро, али је мало скупа; друга талијанска — веома добра; али је најјевтинија хинеска, ако сте иначе љубитељи наше хране. После ручка узмите воз код гостионе — морам вам приметити да су хинески возови најбржи и најјевтинији. Мислим да ћете с околином бити задовољни, али свакако би било добро да видите и нови водовод — реците само возару — код њега ћете наћи и таксе за подвоз. — Good by!

Кад смо били на улици, гледали смо зачуђено један у другога. Да се ови људи могу акомодисати страном говору, то смо већ опазили у Индијама, али да може човек монголског порекла, чији је говор састављен из простих, веома чудноватих гласова," да усаврши свој механизам говора дотле, да подражава најфинијим нијансама странога језика, и то језика тако особеног, као што је енглески, то нас је увелико задивило.

— Ама беше ли ово одиста Хинез?

— И ја сам се питао кад сам га слушао како говори — рећи ће гроф — па ипак видим да је тај човек хинескога типа. Али баш у томе и лежи доказ њихове необичне бистрине.

Ми смо изабрали талијанову гостиону за ручак с тога, што смо знали да ћемо ту најбоље сазнати, како стоји с овим многим Хинезима овде.

— Па ви видите — рече нам гостионичар — а још боље видећете кад обиђете ово место, да је Пенанг хинеско острво. Трговци енглески доведоше хинеску колонију да им обрађује богата острва око Пенанга, а они их изгураше из њихове рођене насеобине.

И томе се није ни мало чудити. У тропским пределима Енглези нису они исти што су на своме острву; они пре 10 часова не иду на рад — Хинези су са зором у својим дућанима; Енглез се за ручком одмара, Хинез ради; по обеду за Енглеза «нема трговања» — Хинез тргује усред ноћи; недељом Енглез не излази из своје куће — у Хинеза нема недеље ни празника; Енглезу се хоће добар део зараде за живот — Хинезу је доста прегрш пиринџа и мало зеља, и кад се срачуна све то и још по гдешто друго, без чега Енглез не може да живи, а што Хинезу ни мало није од потребе, тада је чисто на чисто Хинез у добитку и може лако да конкурише са својим газдом, док га не принуди да му уступи место. Ето са чега Енглези нерадо колонишу своје пределе на истоку Хинезима; они знају да је у ових живаљ прогреса тако јак, да могу да достигну па и да надвисе практичне духове њихове.

Тачно по савету нашега англификованог Хинеза седосмо после ручка у лак хинески воз, који имађаше да нас одвезе у шуму, где се налази нови водовод. Острво је, као што рекох, с источне стране пространа равница, а отуд почиње терен да се таласа све више и више, док се најзад ка западу не прометне у планински предео. Равни део острва представља за 7—8 километра свуд унаокруг један дивотни парк испресецан равним и правим путовима разне ширине, међу којима се главни стичу радијално у варош. Из тичије перспективе ови путови морају изгледати као половина големе паукове мреже, јер су они све чешћи, што су ближе вароши. С обе стране су ови путови заграђени живом оградом: једном врстом трскастог бамбуса, који се у висини једнога метра подсеца, и који тако густо расте, да се ни пиле не би могло провући кроза њ. Висина је ове ограде свуда једнака, те тако предео изгледа као једноставан врт огромна простора. Између ових ограда зелене се ливаде, а на њима виде се мање-веће групе дрвећа, веома различита облика

и боје, а међу њима блистају се бели као лабудови летњиковци поређани такође у праве линије и размакнути један од другога. Тако свака кућа у овој лепој пољани стоји за себе и окружена је с преда цветником, а позади густо засађеним вртом. Где се са друма сврће у кућу, ту је бамбуска ограда прорезана и обично је на оба краја засађена једним цветним дрветом, тако, да изгледа као природна капија застрта зеленим лисјем.

Куће су махом од два боја, уздигнуте подаље од друма и опасане с преда и са стране високим зидом, тако да цела зграда има облик квадрата. Усред предњега зида је капија, по кроју посве слична нашим сеоским капијама с кровом, само што је зидана и обложена плочама од порцелана. Као у наших сељака, што се по капији распознаје имовно стање домаћина, тако је и овде: има међу овим капијама веома луксузно зиданих, и тада се обично и кућа, што је иза њих, одликује својом лепом грађом. Између овог главног улаока и куће, која сачињава дно овога простора, налази се цветна башта. Ту се пролази кроза алеје од камелија и других племенитих биљака, смештених већином у големе порцуланске саксије, које се шаренилом својих емаљираних дуварова такмаче са бојаним раскошом баште. Можда у свету и нема лепша кута земље но што је ова пољана око Пенанга; али нигде нисам на земљи опазио трагове ни вредније руке људске но овде! Не зна око на чему ће пре да застане и наш пут од вароши до шуме, и ако више километара дуг, прође нам као летњи сан. Ми не имађасмо кад ни да се разговарамо од силних утисака што нам их пружаше овај красан предео. Што је међу морима Босфор, међу градовима Венеција, то је међу пределима Пенанг: сам он вреди да се човек из Европе упути до њега.

Кад уђосмо међу брежуљке, предео доби посве други карактер. Појединa брдашца беху обрасла густом шумом, али каквом шумом! Кад се кроза узане стазе уђе у њу, човек се нађе у светлости заранака и то тајанствено

осветљење добије местимице неописану лепоту, када јасна сунчана светлост продре у њу кроза какав узан шумски пропланак. Наш пут вођаше правце водоводу (кола бејасмо оставили на ивици шуме); наша стаза беше с обе стране уоквирена ситним али густим бокорима од мимозâ, који су у додиру с нашом одећом спуштала своје лишће као да нас поздрављају. Мени беше чудновата ова шума покретљиве вегетације, коју до сада бејах видео само у стручковима и у баштенским судовима. Након подужег пешачења изађосмо на врх једног брежуљка и имађасмо пред собом призор, који се ретко виђа, али који се из душе никад не утире, кад се једном види. Пред нама је у долини стајало језеро у кориту, које се чињаше као да је урезано у стени; вода у њему беше тако бистра, да се могаћаше на дну видети свака жила у камену. С истока према нама у низини језеро беше ограђено дебелим зидом, који беше у дну пробушен и састављен с озиданим олуком; према југу беше језеро омеђено густом шумом, и сенка њезина бојадисала је воду на ивици смарагдовим зеленилом; са севера беше једна мала узвишена ливадица, а са запада једна од стена наслагана тераса, низа коју је с висина падао поток у језеро. Вода се у паду разбијаше о степенасто стење и ситни делићи њезини преливаху се у сунчаној зраци дугиним бојама. Читаво језеро беше тако застрто неком танком злаћеном маглом. Загрејани од големе жеге и од хода, ми смо механично грабили ка језеру и кад смо се пружили на ивицу његову и осетили свежу атмосферу његову, ми смо и нехотице дубоко уздахнули. Ко се једном уморан усред дневне припеке спустио крај извора у хлад каквога лиснатога грма, тај ће разумети нашу усладу овде крај свеже бистре воде усред тропске жеге. Не имађасмо кад ни да кажемо један другоме, како нам удобно беше на овоме месту и ако смо ту дуго, дуго лежали. Иза нас је жуборио водопад, пред нама је светлуцало бистро као кристал језеро, од шуме је пиркао свежи мирисни ветрић

над нама, а из густе сенке њезине допирали су до нас непознати тичији гласови, — ови нас подсетише да дан већ нагиње вечеру, и одиста шумска сенка беше већ покрила целу ливаду пред нама, а ми у овој хладовини и не опазисмо како одмиче дан. Дигосмо се брзо и пођосмо натраг; обојица смо осетили да смо дуго сањали крај тропскога језера и водопада, али ни један није речи проговорио. У приликама, где лепота природе силовито навали на наше осећаје, човек се најрадије враћа у себе и ћути, па шта више, нерадо и прича куда му је душа крстарила у таквим тренутима. Ми смо се вратили истим путем натраг, па и ако он не беше кратак, нисмо једне речи проговорили нити смо игда више помињали час, који смо провели на овоме месту.

Кад смо са заходом сунца улазили у брод, врвио је свет по њему. Беше се већ укрцао већи део наших нових пасажира за Хонкинг, а многи беху дошли с њима да их испрате. Ови путници беху махом Хинези, који су полазили у своје родно место да тамо прославе једини празник свој — нову годину. Како су многи ишли са својим породицама, то смо на броду имали слику хинеског друштва и то само трговачког и радничког сталежа. Мучно беше распознати ова два сталежа, с тога што сви носаху једнако рухо, — простран капут од плава памучна ткива и широке гаће од исте материје, само што су трговци носили црне капице на глави, а радници ишли гологлави и ако им глава беше већином обријана. Али се зато сталежи могаху лакше распознати на женама: трговачке жене беху обавијене око бедара шареним свиленим ткивом, те изгледаху као да су у сукњама, а раденичке имађаху одећу као и њихови мужеви, истога кроја и исте боје. Само се по глави, или боље по коафири могаше распознати мушко од женскога. Коса је у свију жена, биле оне којега му драго сталежа, очешљана веома пажљиво и глатке витице су укусно извијугане на врх темена, где их држи множина изукрштаних дугих игала̂. Не по об-

лику коафира него по вредности тих игала могаше се женско разликовати по сталежима. Хоће се више часова времена да се коса тако укусно оплете и среди, те с тога није хинеској жени могуће чешљати се свакога дана. Томе ће се можда чудити наш женски свет, али кад му речем да Хинескиња спава без јастука под главом, онда ће појмити да се коафира може одржати више дана непоремећена. Хинескиње не знају за јастук; оне у спавању наслоне врат на једну еластичну клупицу (а гдешто и тврду од порцелана) а глава им стоји у ваздуху. Како су у овој жези многе спавале на крову, ја сам их посматрао и дивио се тврдоме јастуку али још тврђем сну њиховом; у јутру кад устану, њихова је фризура чиста као да су се овај час очешљале, а први им је посао, да оперу руке, ноге и — уста. То чине људи, жене, па и деца: како устану они у воду као патке, па трљају ногу о ногу, док не помисле да ће бити чисте. С тога су њихове ципеле тако чисте изнутра, да би им многи Европљанин могао завидити на томе.

Међу овим женама, које су, мимогред буди речено, све омалена али правилна узраста, налажаше се једна трговкиња, вероватно кћи бољега сталежа, јер имађаше на себи скупоцено рухо и — осакаћене ноге. Пало ми је у очи, да она по вас дан сеђаше у својој ниској столици, па како беше у лицу веома бледа и нежна, мишљах да је оболела. Тек касније опазио сам шта је прави узрок свему томе: она имађаше ноге детета од 3—4 године, и наравно не могаше на њима слободно да хода. Разуме се да сам се живо заинтересовао да видим такву ногу, и кад смо се уз пут боље упознали склонила се да ми је покаже. Она скиде с ноге малу изрезану хртасту ципелицу од танке жуте коже, за тим ниску од свилена ткива шивену чарапу, као што су мушке у нас, и ја опазих да је нога обавијена белом платненом траком. Кад је и ову одвила видех малу детињу ножицу, али посве другог облика; сви прсти осим палца беху

подвијени, лесице од ноге беху уздигнуте а пета спуштена на ниже, те изгледаше као потпетица. Морам признати да таква нога не утиче ни мало пријатно на гледаоца јер зарад краткоће и висине има више облик копите но ноге. По казивању њезином таква нога почиње да се утеже у завоје још у раном детињству, и то у два правца: она се стеже са стране док се прсти не подвију и спреда према пети, док се ова не примакне лесицама. Тај завој већ више не скида за живота, као што сам се уверио на овој већ остарој жени. Мене је изненадила њезина готовост да ми покаже ногу, као и одсуство сваке афектације при томе и са те особине, као што видимо, Хиненскиње се јако разликују од нашег женског света. Не беше ми од потребе упитати је да ли и она свакога дана пере своје ноге, то се виђаше на чистоти њене јадне исакаћене ножице, али ми је признала да би мимо све, што јој такве ноге дају угледнији положај у друштву ипак волела да су јој оставили ноге као што их имају друге жене. Морам признати да нисам нигде видео женску ногу лепшега кроја, но што беше у ових жена, а томе је вероватно узрок, ванредно добро скројена и мека обућа њихова која ни мало не спречава слободно развиће ноге.

Разуме се да ни један од наших хинеских сапутника није се хранио на нашој трпези, а то, као што ћемо видети, не би ни било лако. Они су се удружили у томе, повели свога кувара собом, начинили на предњем крову од брода два огњишта, у једном је био узидан казан за кување пиринча, у другоме мањи казан за вариво и фуруна за печиво, па су кували по својој вољи, и јели на свој начин. Около десет часова ручали су а около пет по подне био је главни обед, дакле баш као и на броду што се једе. У то време је сваки долазио са судовима своїим казану и примао свој оброк. Једна дубока чинија напуни се куваним пиринчем, а у плитком тањиру добије сваки по мало зеља са комадом суха меса обично

од перушине. Ко је имао већу породицу добијао је већи оброк и то је ишло тако мирно и право, да се нигда око казана не чујаху речи. У породици се тај оброк подели; сваки има свој чапак за пиринач и свој тањирић за зеље, и сад отпочиње чудновата, нама Европљанима сасвим необична процедура храњења. Чанак с пиринчем се примакне устима, и два подуга штапића што се играју међу прстима њиховим, гурају пиринач у уста; за тим се остави пиринач а узме тањирић са поврћем, и манипулацијом истих штапића или се набоде што је у њему или се закљешти и приноси устима. Па тако то иде наизменце до краја обеда. Хлеба у овоме народу нема, и они се могу молити Богу само за свој „насушни пиринач". Осим ове хране опазио сам да једу и сушено воће, а деци дају комађе од шећерне трске да сисају. — Као што видимо дакле, овај се народ прилично фругално храни, па ипак је он не само здрав, већ и необично снажан и дурашан у раду, а децу има веома једру и чилу. Међу овом гомилом Хинеза почео сам да размишљам, да ли узрок многим невољама нашим физичким и моралним не лежи можда у обилној и раздражљивој храни нашој и од тада чешће о томе размишљам и све ми се више чини да ће бити тако. Не знам да ли је Конфуције, као наши мудраци што су, световао свој народ да буде умерен, али ако је, слободно могу рећи да су га Хинези боље послушали но ми што смо наше учитеље умерености. У Хинеза нема љутог пића, дакле нема ни пијанства, па дакле ни ексеса: за 10 дана, колико су ови људи били на броју, није се међу њима могла чути осорљива реч; изгледаше ми као да то беше једна породица, која живи у слози.

Али ако весели Хинези нису пили друго пиће осим свога чаја (а то су пили сваки час) они су пушили као — не као Турци него као Хинези. У ових је све особено, па и лула им има особени облик. То је четвртаста пљошта кутија од туча, величине длана а ширине од палца. У

тој кутији налази се вода. На горњем предњем делу кутија је пробушена и ту се углави једна цев. која допире скоро до дна, и која је на горњем делу раширена у левчић величине напрстка. То је лула. На стражњем делу је друга рупа, где се заврти кратак камиш. Иза ручка или обеда извади се лула из џепа са осталим прибором па се пуши а ево како. Најпре се запали један штапић који тиња, затим се извади кеса с дуваном, узме се из ње један напрстак дувана и угура у левак, па се онда запали штапићем. Пошто је пушач повукао 2—3 дима, лула је. наравно, попушена и сад се пуни друга, па трећа, — па десета. све док се пушач није сит напушио. У томе пушењу највише се времена потроши око пањења и испражњивања луле и припаљивања оно мало дувана. Изгледа да је у Хинеза пушење више забава но жудња за дуваном, јер се пуши обично у већим групама и при живој конверзацији и у томе послу суделују оба пола наједнако. Духан је веома загасите мрке боје и особене, не баш пријатне ароме.

Један не баш малени део овога друштва пушио је само увече из посве другачих лула. — пушио је опијум. Луле те имају дебео камиш дужине пола метра, и носе на доњем крају лулу такође дрвену посве сличну турској, с том разликом, што је та лула масивна и има у средини једну малу рупицу. Пушачи опијума одвоје се од осталог друштва, легну два и два један уз другога, и узму међу собом прибор за пушење. Тај се прибор састоји из једног дрвеног послужаоника, једне флашице с угасито мрком течношћу и једне мале лампе. Један од двојице узме флашицу, извади из ње на једној игли нешто од онога сока, примакне иглицу лампи, загрева истиха сок на њезином врху па га затим меси на широкој ивици од луле све док не справи једно округло зрнце. То се зрнце утисне у рупу од луле, припали на лампи, и док се пали удише се дим, као оно Турци кад пуше из наргиле. Пошто је тако један повукао 2—3 дима пружи

лулу своме другару, који ће сад да понови ту исту процедуру и тако иде лула из руке у руку док један од двојице не падне «Морфеју у крило». Тада онај што остане будан или боље дремљив за њим, угаси лампу и за неколико тренутака захрчу обојица у друштву као што су мало час у друштву пушили. Занимљиво је опажати на овим пушачима дејство опијума. Иза првих димова они оживахну; говор им буде све јаснији и бржи, а хоће кад што један од њих и да попева; за тим наступи нека врста узбуђења, и они као у милошти тепају један другоме. Најзад говор постаје у темпу спорији па тишији, па најзад развучен и мумлав. Сан је иза опијума тако дубок, да где који преспавају цело јутро све до ручка. Кад се разбуде они су мамурни и ћутљиви баш као и наши пијанци.

Они што се не одају тој чудноватој услади, проводе вече у разговору и певању. Своје песме пропраћају једним инструментом сличним нашој тамбури, у већем размеру. Песме су махом лирске и онај што пева сам себи и попева. Тако дакле сваки певац мора да мења глас у певању, имитирајући час мушкоме час женскоме гласу. Њихове су лирске песме дакле дијалози заодевени у врло пријатне мелодије.

Кад сам у зору изашао на кров, брод је наш пловио између «пула» (острва) којима је начичкан малајски мореуз. Сва ова острва су равна и мало уздигнута над морем; на њима је необично бујна вегетација, али већином културна вегетација. Према западу ограђен је овај мореуз брдовитим острвом Суматром, те је с тога у заклону од валова из бенгалског мора. Путнику је овде као да плови и реком тек кад се примакне јужном врху полуострва и канал се завије ка истоку, постају пролази мало шири, али и ту се, све до Сингапура, виде с десна и лева зеленилом обрасли отоци. Где што је пролаз међу њима тако узан, да се могу лепо видети црвени саруци на главама, и такве исте сукњице на бед-

рима гаравих Малајаца. Ови острвљани хране се и од риболова, и гдекоји имају своја села ограђена у води на стубовима. Такво једно село је близу Сингапура. Кад сам га први пут уочио, учини ми се да сам бачен у оно доба, када су људи становали као даброви у таквим кућицама над водом. Необично леп и живописан је предео међу овим каналима, са оне дивне сенке што их висока гора баца у море. У каналима Малајци непрестано крстаре на својим маленим баркама и ваде из мора осим рибе разне љускаре којима су препуне ове тихе воде. И једно и друго налази добру продњу на пијаци у Сингапуру.

Трећега дана у зору још се провлачио наш брод између ових живописних острвића, али се на истоку већ могађаше опазити по магловитој атмосфери да је варош близу. Још час-два пловљења, и ми стигосмо у једно пространо пристаниште ограђено дрвеним кејевима, које беше пуно бродова, али од вароши нигде трага; само неколико кућерака описиваху према истоку ово пристаниште; са свију осталих страна беху малени острви многи са укусним летниковцима 'а сви скупа украшени дивотном вегетацијом. Та је бујна вегетација управо и прикривала варош пред нама, али ћемо је ми потражити и разгледати како уграбимо мало времена.

ЈЕВЂЕНИЈЕ ОЊЕГИН

РОМАН У СТИХОВИМА

ОД А. ПУШКИНА

(НАСТАВАК)

ГЛАВА ТРЕЋА

Elle était fille, elle était amoureuse.
Malfilatre.

I.

«Куда, Ленски, куд се крећеш»
— Морам ићи време тече.
«Не држим те, али где ћеш ?
Где проводиш свако вече ?»
— Код Лариних. Чудно ми је ;
Зар досадно теби није
Свако вече тамо бити ?»
— Баш ни мало. «Немој крити !
Ја времена имам доста
Да све видим. А сад суди,
То су, је ли, добри људи,
Породица руска проста ?
Збор им нема друге теме
Већ кудељу, тор и време ?»

II.

— Па ту није узрок беди !
«Досада је беда, драги !»
— Модани свет ли ништ' не вреде.
Круг домаћи волим благи,
У ком могу.... «Гле, еклога !
Доста брате, так' т' Бога.

Шта? Већ идеш! Мени ј' жао. —
Да ли би ми видет' дао
Филиду ти, што се крије,
Предмет твојих мисли, пера,
Ритма, суза, et cetera....
Упознај ме!» — Шала? «Није»
— Радо. «Време?» — Хоћеш саде?
Гостима су увек раде.

III.

«Па хајдемо!»
Крећу с' лако,
Ларинима посет чине.
И служи их радо свако,
По навици из старине.
Како с' гости свако знаде:
Ту се прво слатко даде;
А кад мало време прође,
Јагодњача на ред дође....

. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .

IV.

Преким путем брзо хите,
Коњи скачу у пропнице;
Њихне зборе, што их ките,
Прислушнимо крадимице
— Оњегине, та ти зеваш?
«Не знам шта ћу?» — Што с' не згреваш.
Што си сетан? «Веруј, није!
Гле, већ поља тмина крије.
Де, Андрушка, терај, хити!

Та глупости већ је доста. —
Ларина је жена проста,
Ал' нежност је опет кити. —
Јагодино бљутко пиће
Бој се, још ми нахудиће.

V.

Која ли је то Татјана?»
— Она што је туга свела,
Што ј' ћутећи, к'о Светлана,
Крај прозора тихо села.
«Млађа л' узе срце теби?»
— Зашто? «Веруј, ја је не би'.
Да ми срце песме вије,
Та живота у њој није:
К'о Мадона од Ван Дика.
Лепа ј' лица, једра, пуна
Као оно глупа луна,
Кад је когод пуну слика!»
Ленски рече нешто ти'о,
Па ућута — љут је био.

VI.

Јевђенов је поход био
Код Лариних к'о што с' жели:
Утисак је драг и мио
А суседе развесели. —
Сад планове разне кују,
Нагађају, мисле, снују;
У њем' виде (каква дика!)
За Татјану вереника.
Озбиљно се други дигли,
Зборећ' кад ће свадба бити.
Ал' мора се одложити. —
Још прстени нису стигли.

За Ленскога свадбу давно
Говори се свуда јавно....

VII.

И Татјана слуша зборе,
Сплетке, што их свише лако....
Ал' сетне је мисли море,
Те и сама снује тако.
Слатка мис'о њу је̏ свила:
Татјана се — заљубила!
Плодно зрнце брзо клија,
Кад пролетње сунце сија.
Њено срце давно жуди,
А ничим га баш не блажи:
Љубавничке хране тражи!
Тê јој жудње ломе груди,
За јадом се све јад слаг'о:
Те зажели — ког му драго!

VIII.

И дочека! У самоћи
Протепала: Он ми гове!
Али, јаох, дане, ноћи.
Усамљене жарке снове —
Он јој краде. — Чеду милом
О њем' збори моћном силом
Свака тварка. Сад је мори,
Кад јој когод ласком збори,
Мрзи поглед брижних слугу....
Слатке сете сад је свише
И не слуша госта више,
Већ га мрзи као кугу;
А још црње када бане
И подуже заостане....

IX.

Али с каквом вољом сада,
С каквом слашћу чита крадом;
Па како ли слатко пада
Чар обмане срцу младом.
Слатком силом њој се ствара
Срећни створи пуни чара:
Драган Јулије од Волмара,
Малек-Адел, Де Линара,
Па и Вертер — патник худи —
И Грандисон, што нам гове,
Што на очи свија снове, —
Све јој ствара, све то буди
Једну слику пуну чара:
Оњегина све јој ствара!

X.

Јунакињом себе ствара
Маштом својом, својим даром,
Сред шумице пуне чара:
Делфиницом, Јулијом, Кларом. —
У шумицу с књигом зађе,
Те ту тражи, па и нађе
Силе маште, што јој годе,
Срца свога слатке плоде.
Уздишући ту присваја
Туђе јаде, срећу милу,
Те шапуће зеленилу
Писмо драгом с пуно баја.....
Ал' тај што јој срце свио
К'о Грандисон није био. —

XI.

Важним слогом, што му годи,
Бујни песник — и сад бива —
Свог јунака пред нас води

Као узор створа жива.
Свом јунаку, с пуно чара,
Ком неправде сваки ствара,
Даје израз лица чиста,
Разум, што у знању блиста;
Те у жару чисте страсти,
У срцу му што се скрива,
Жртвом другом вољно бива.
У последњој зато «части»
Порок мора кажњен бити,
Да доброту слава кити.

XII.

Паметни су сад у бризи:
С морала нас дремеж хвата.
Јер, гле, порок и у књизи
Част ужива и барата.
Сад британска муза влада
С које бујна младост страда.
Цура бира за кумира
Замишљеног тог вампира,
Ил' Мелмота, што се смрачи,
Вечног Јуду ил' Корсара
Тајанственог ил' Збогара.
А лорд Бајрон сад увлачи
У пропали романтизам
Узалудни егоизам....

XIII.

Шта ће, браћо, из тог бити?
Можда нећу, ко ће знати,
Од сад више песме вити,
Јер нов ће ме бес да схвати.
Нећу Фебом да се сладим;
На прози ћу да порадим.
У роман ћу, форме старе,

Да уложим своје дарe.
Нећу мукe, нити јада
У њем грозно да излажем.
Ја ћу просто да вам кажем,
Како Руси живе сада.
Па љубавне снове њине,
И навике из старине.

XIV.

Причаћу вам приче благе:
Оца, деду, мила ока;
Па састанак деце драге
Поред липе крај потока. —
Љубомору, што их дира,
Па састанак, сузе мира....
Затим опет узрок свађи, —
Да им венац буде слађи.
Збор љубави што их свила,
Па уздахе из дна груди....
То ми сада спомен буди,
Како ми је цура мила
Извлачила такве зборе...
Ал' срце ми сад не горе. —

XV.

О Татјана, цуро драга,
С тобом сада лијем сузе.
Модни тиран, сваки зна га,
У руке ти судбу узе.
Пропасти ћеш. Срцу младом
За сад тепаш слепом надом,
Знана ти је жића нега,
Блаженству ти срце бега;
Пијеш чемер жеље свете,
Испред ума снови ходе,
А мисли ти увек годе

Ка састанку кад полете.
Свуда испред тебе стоји
Само предмет мисли твоји'.

XVI.

Љубавни је боли гоне
Да у врту тиша јаде;
Очи јој се земљи клоне,
Ко статуа нéма стаде:
Њене груди боли море,
Образи јој пламте, горе;
На устима дах јој стао,
Уши шýме, поглед сјао....
Ноћ се спушта. Мирно, ти'о.
Месец светлост на свет свија,
А песмицу, чуј, извија
Славуј што с' у жбуну скрио:
Тања будна, бол је мори,
Са дадиљом тихо збори:

XVII.

«Нема санка; омарина...
Отвор' прозор, овде седи...»
— Шта је с тобом? «Из старина
Какву причу приповеди!»
— О чем, Тања? То не оста,
Некад сам их знала доста,
Дóста прича доба стара
О вилама пуним чара,
О злом духу.... ал' сво оде.
Заборавих што сам знала,
Лапити сам, чедо, стала!»
«Причај време што већ оде, —
Твоју младост, сјаја њена:
Да л' си била заљубљена?

XVIII.

— Мани, Тања! Оних лета
Љубав нас се није такла;
Свекрва би с овог света
Без извине одмах смакла!
«Кад си пошла на венчање?»
— Бог је хтео, од мог Вање
Старија сам нешто била,
А тек трипај'ст навршила.
Просилица нека узе
Долазит' нам често таде.
И благослов отац даде.
Ја од страха пролих сузе.
Тад' ми косе све расплели.
У цркву ме с њим одвели....»

XIX.

Међу туђе одох људе....
Ти не слушаш, храно моја!
«Тешке ми се мисли буде, —
Несрећна је Тања твоја.
Плакати ми срце жели!»
— Теби није добро, је ли?
Бог нека те чува, штити.
Реци шта је, немој крити!
Света вода где је, куда?
Ти сва гориш.... «Ницт' не боли;
Већ ... знаш.... дајо ... срце воли!»
— Бог нека је с тобом свуда!
Молећи се Тању крсти,
А дрхћу јој сухи прсти.

XX

«Јест, ја љубим!» шапће она.
Старица је гледом моли:
— Чедо моје, ти си бона?

«Остави ме, срце воли!»
Месец сија с неба плава;
Бледи сјај му озарава
Татјанине бледе краси,
Распуштене дуге власи.
Капљу сузе што се лила....
Пред ногама цури бледој
С махрамом на глави седој,
Седи стара доја мила.
А свет спава у тишини
При заносној месечини.

XXI.

Даљно Тања срцем броди,
На месец јој поглед пада.. .
Од једном се мис'о роди:
«Остави ме саму сада
Дај ми перо и папира,
Сто примакни.... хоћу мира.
Самоћа ми души прија....»
Оста сама.... Месец сија.
Налакћена Тања пише.
У свему се драган крије;
У свем писму што га вије
Тек невина љубав дише....
Готово је писмо твоје,
Ал' адресант срећни ко је?

XXII.

Лепојкā сам доста знао,
Чистих, хладних к'о од леда;
Ал' ма кол'ко с' мучит' стао
Познати их уму с' не да
Ја се дивих, чудих њима;
Добро срце свака има;
А од њих сам беж'о, хит'о,

К'о с ужасом да сам чит'о
Над веђама натпис клети:
Ту се сваке нађе мани! —
Љубити им срце брани;
А људ'ма се свака свети.
И ви тамо покрај Неве,
Знате можда такве деве?

XXIII.

Сред послушних поклоника
И других сам доста знао,
Саможива, чудна лика,
Којима се уздах крао.
И шта видех, дознах тада?
С дрска глêда љубав пада.
И маневра вешта ова
Намамљује љубав с нова, —
У крајности сажаљењем.
Звук јој речи тад би био
Ласкав, нежан, драг и мио.
С лаковерним ослепљењем
Млад љубавник, као луда,
За њом, опет, иде свуда!

XXIV.

А зашто је кривља Тања?
Да ли зато што к'о проста
Не зна да се ласки склања?
Што маштари, сања доста?
Или што јој љубав мила
Сад првином срце свила?
Ил' што мисли сред самоће
Да то само небо хоће?
Да јој оно машту ствара,
Ум и вољу пуну силе,
И мисли јој драге, миле,

Младом срцу силна жара?
Ко јој сада простит' неће
Лакомишље, што је слеће?

XXV.

Намигуша хладно суди. —
Збиљски воли Тања мила:
Предаје се из дна груди
Тој љубави што је свила.
Не говори: Нећу сада, —
Тим љубави цена пада.
Да би мог'о к мрежи заћи,
Ја ћу, прво наду наћи, —
Неизвесност да га гони!
Јад на срце нек му кане,
Па тад' нека огањ плане!
Јер наслада срећу гони.
Те га мис'о свије лако,
Да с оковом сврши како.

XXVI.

Већ сад видим муке моје:
Јер ћу, можда, морат' сести,
Да част спасем земље своје. —
Те и писмо још превести!
Тања ј' руски слабо знала,
А новина̂ не читала.
И за њу је мука права
Да се руски изражава;
Зато пише све француски....
Грех је, грех је што да с' крије?
У љубави до сад није
Им'о права језик руски!
И код писма он је био
Своје право изгубио!

XXVII.

Знам, учиће наша дама
Читат' руски, — каква дика!
Чисто видим како сама
Чита «Благонамерника».
Сад песнике питам наше:
Да л' предмети душе ваше,
Узори вам драги, мили,
Којима сте песме вили,
Нудећ' срце што вам гори, —
Руски језик добро знаше?
Ил' га, можда, кварит' сташе,
Док с' наказом најзад створи
А, напротив, туђе зборе
У матерњи језик створе!

XXVIII.

Бог ми не д'ô да на балу
Сад сусретнем семинара
У његовом жутом шалу,
Или академичара!
Јер к'о цуру што с' не смеши,
Исто тако док с' не греши
Ја не волим зборе наше. —
Ал' чудне ме мисли плаше:
Лепојке ће нове доћи
Да новинâ приме гласе, —
Граматици свака да се!
А стихови што ће поћи!
А ја шта ћу песник деран? —
Старини ћу бити веран.

XXIX.

Неправилни изговори
И погрешка, буди која,
У груд'ма ми занос створи,

Те затрепће душа моја.
Кајати се не знам више.
Галицизми омилише.
Волим грешке, кажем ево,
Богдановић к'о што ј' пев'о....
Али доста. Треба сада
Лепојкино писмо дати.
Ђаво ће га опет знати,
Нелагодно то ми пада.
Перо Парне, крај све згоде,
Из укуса нашег оде.

XXX.

Творче «Пира», тешка јада
Кад би само са мном био,
Нескромном би молбом сада
Тебе, драги, намучио;
У заносне руске гласе
Да преведеш туђе красе,
Да им дадеш миља своја.
Где си сада? Права моја
Клањајућ' се пружам сада....
Ал' по Финској он сад блуди;
Одвик'о се од свих људи,
Похвала му тешко пада
Приклонивши главу своју
Сад не слуша тугу моју.

XXXI.

Преда мном је писмо сада
Та светиња Тање миле;
И читам га с пуно јада
А оставит' немам силе,
Ко јој даде нежност драгу,
И изразу такву снагу?
Ко јој даде оне баје

Срца страсне изражаје.
Што подижу, крепе груди, —
Не разумем! — Али ево
Слабо сам га, слабо прев'о:
Живе слике снимак худи;
Као Фрајшиц, што те дира,
Почетница кад га свира:

Писмо Татјанино Оњегину

«Ја вам пишем — шта знам боље?
Ту утехе тражим за ме.
А до ваше стоји воље
Да баците презор на ме.
Дарну ли вас моје боље,
Саучешће тад ми дајте, —
У понор ме не бацајте!
С почетка сам ћутат' хтела;
И верујте: мога јада
Не би чули ви никада;
Надати се кад бих смела
Једном само у недељи
Да утолим својој жељи.
Да вас гледам, да вас слушам;
Да ме свије мис'о стара,
До састанка да јој чара
И дан и ноћ слатко кушам! —
Ал' мрски вам, кажу, људи
И све што ј' са села само.
Па и ми смо створи худи
Макар што вас изгледамо.

«Посета вам зло ми пала!
У склоњеном нашем куту
Никад за вас не бих знала,
Нити ову муку љуту!
И моја би душа стала

Да се мање мучи, пати.
Супруга бих нашла смерна,
Жена бих му била верна,
А дечици добра мати.

«Другом!.... Никад на том свету
Не би хтела душа моја;
Ја судбину имам клету,
Небо хоће: ја сам твоја!
О, када би само знао
Колико те срце жели!
Бог је тебе мени дао,
Да ме штитиш, он ти вели....
И у сну ми ти се јави,
Невиђен ми драг си био.
Твој ме поглед плаши, страви
А на душу глас се свио....
Не, у сну ме ниси срет'о!
Кад те видех, мени свану;
Сва се збуних, лице плану
И протепах: Он је ето!
Тебе видех, слику знану.
Је ли ти си са мном био:
Милостињу кад бих дала
Ил' молитвом уздизала
Бол, што ми је душу свио.
Оног часа слика т' мила
Више мене нежно свила.
Кроз таму се зрачну краде
Над подглавник мој се свије
Зар ти срце тада није
Шаптало ми слатке наде?
Да л' си анђ'о што ме брани,
Ђаво л', што ме сурват' кани?
Реши сумње што се роје!
То су, можда, маште клете

Неискусне душе моје,
Што ме свиле, што се свете?
Шта му драго! Теби сада
Ја предајем судбу моју!
Из ока ми суза пада,
Ја заштиту тражим твоју....
Ја сам сама, никог није
Да разуме мене сада.
Расудак се губи, пада;
А јадној ми ћутати је!
Ја те чекам, срце гори;
Оживи ми наде ове;
Ил' кидајућ' слатке снове
Јаох мени, ти укори!

Сврших! Читат' нисам рада....
А од стида бледим, страдам..
У поштење ваше сада
Ја се, јадна, слепо надам!»

XXXII.

Писмо дрхће, она стрепи;
Уздах тешки груд јој мори.
Обланда се не облепи
На језику, што јој гори....
На раме јој клону глава,
Кошуљица поклизава
Са плећа јој пуног баја....
Месечевог неста сјаја,
Кроз маглу се поља виде,
Вечно брбљав поток мали,
И сјајни му, бистри вали;
Већ рог свира, стадо иде....
Устали су људи давно,
Тек Татјани све је равно.

XXXIII.

Не примети зору сјајну.
На груди је главу свила
А на писмо — своју тајну —
Није печат ударила.
Филиповна, доја стара,
Тихо врата тад отвара,
Носи чаја јутром рано.
— Устај, чедо, дан је свануо.
Гле, устала вила мала,
О, ти рана тицо моја.
А како се синоћ боја'!
Сад си здрава, Богу хвала.
Синоћ си ми била нујна,
Сад к'о ружа, опет, рујна.

XXXIV.

«Учини ми, дојо, сада....»
— Снаго моја, само реци!
«Ал' не сумњај.... нисам рада....
Него видиш.... Не одреци!»
— Бог ми строги судац био!
«Свог унука пошљи ти'о
С овим писмом том О... тамо,
Суседу нам.... али само
Нека ћути, нек' не збори
Нити где је, нити ко је!...»
— Ком' да носи, чедо моје?
Не разумем, — старост мори!
Шта суседа ту имаде!
Ко ће да их сваког знаде?

XXXV.

«Зар се, дојо, не досети?»
— Срце моје, шта ћу сада.
Већ сам стара — време лети!
То је било, али када!?

Код господе речца само....
«Мани, дојо, то већ знамо,
Љубопитни, ти знаш, нисмо!
А сад видиш, ово писмо
Оњегину треба дати.
— Добро, добро, чедо моје,
Само ми се ти не љути.
Знаш, старост ми памет мути...
Ал' што ј' бледо лице твоје?
«То ће, дојо, већ да прође....
Само унук нек већ пође!»

XXXVI

И дан прође, наста други, —
Одговора јоште нема;
К'о сен бледа вас дан дуги
За дочек се њему спрема.
Олгин драган дође тада:
«Ваш пријатељ где је сада?»
Домаћица пита њега:
«К'о да нешто од нас бега!»
На то Тања задрхтала.
— Сад ће доћи, пријан мио!
Одговор је Ленсков био:
Пошта га је задржала. —
Тања земљи глед обара,
К'о да ј' когод љуто кара.

XXXVII

Смркнуло се.... Спремно све је:
Кључа струја самовара,
Где китајски чај се греје,
Те се диже лака пара.
С пуно пажње Олга мила
У чашице чај је лила.
Мирисна се пара диже.

Кад с колач'ма дечко стиже. .
Крај прозора Тања стала
И на хладно окно дише,
Па. мислена, шâра, пише,
Већ како је боље знала.
На замагљен прозор цео
Најдража јој слова: *Е*, *О*.

XXXVIII.

На душу јој сета пала,
Из ока јој суза иде....
Зачу топот.... крв јој стала....
Ближе.... скочи.... тада виде —
Јевђенија! — «Боже свети!»
У предсобље к'о сен лети.
У врт бежи, камо ј' хтела.
Осврнут' се није смела.
За тренут је протрчала
Крај језерске вите стазе;
По цвећу јој ноге газе.
Ломи грање шибља мала, —
Тек уз поток једва стаде,
И уморна клупи паде....

XXXIX.

«Ту је, ту је Јевђеније;
«Шта л' ће сада, Боже, бити?»
У болу јој срце бије,
Али надом себе штити.
Плам је узе, срце бије:
Њега чека — ал' га није!
Тек служавке види неке
Где јагоде беру меке
И певају — госпа жели.
Разумет' је жељу лако: —
Да јагоде кришом како

Ти лакомци не би јели
Досети се госпа мила
Па им певат' одредила):

Девојачка песма

«О девојке, лепојке,
Другарице несташне,
Поиграјте, девојке,
Развесел'те срдашца.
Запевајте песмицу
Срца свога жељицу.
Примамите младога
Нашем колу веселом.
А када га, сестрице,
Из далека спазимо
Разбеж'мо се, драгане.
Гађајмо га трешњама,
Трешњама и малином
И гроздићем руменим;
Да не слуша никада
Девојачко певање;
Да не гледа никада
Девојачко играње!»

XL.

Слуша Тања песме њине
Слуша њихне звонке гласе;
Чека да је трепет мине,
Да јој срце утиша се,
Да јој лице већ не гори. —
Ал' трепет јој груди мори,
Пламени јој груди свише,
Те је море све то више.
Тако трепти лептир лепи,
Дрхће крилма, пухор тресе,
Од несташка отимље се;

А и зечић тако стрепи
Из далека када спази
Да кроз шибље ловац гази.

XLI.

Она дахну и претрну;
Са клупе се своје диже.
И баш стазом кад заврну
Изненада пред њу стиже.
К'о сêн кад се поноћ свије,
Изглêдани — Јевђеније!
К'о пред огањ да је пала.
Дрхћући је преда њ стала....
Да вам причам, макар како,
Речи што се туна виле,
Нестаде ми, браћо, силе.
С дуга посла, знаде свако,
Само одмор слатко пада, —
Ал' свршићу — макар када!

Р. Ј. Одавић.

— ••••••• —

ОПШТИ СПОЉНИ УСЛОВИ ПО ЖИВОТ БИЉА

ПО САКС-У И ДР.

НАПИСАО

ПАВЛЕ В. ВУЈИЋ

(СВРШЕТАК)

4. Електрицитет.

О утецају електрицитета на живот биљака до сада је сразмерно врло мало што познато. Све што је до 1865 године урађено и познато о електринском утецају на биљке то је сакупио *Сакс* у својој *„Експерименталној*

физиологији» 1865 г. Доцније је на томе радио и *Кункел* и то по упуству самога Сакса.

Понајвише је експериментално испитиван утецај индукционих струја на протопласму и на надражљиве покретне лисне органе код понеких биљака. Али добивени резултати нису ни мало проширили поглед у само биће биљака.

«У опште може се рећи», вели Сакс «да врло слабе константне струје или индукциони потреси, кад се кратко време посматрају, не производе никакав видљив ефекат на протопласми, док се напротив код јаче струје показује већ нека узрујаност протопласме, слична оној, коју производи виша топлота, и да протопласма најзад угине ако се струја још више појача».

И слабији индукциони удари утичу као потреси од додира на надражљиве органе лишћа код мимозе и на прашнике Berberis-a centaurea и др.

Да и у нормалном животу биљака има баш и електромоторске грађе даје се негде непосредно доказати, а негде се опет може по укупним знацима осетити да је има. Доказано је, да свако покретање воде у ткању па и у самом дрвету стоји у вези са ма и слабим електричним надражајима, који се јављају и при најпростијим пасивним прегибима ма кога дела биљке.

Осим тога, и ако није баш сасвим експериментално доказано, опет се може доста поуздано тврдити, да сви хемијски процеси храњења, молекиларног кретања при рашћењу и оптицању сокова, који се непрекидно у биљкама врше, стоје у вези са електринским надражајима разне врсте. Даље, може се мислити, да у обичном животу сувоземних биљака, сама (хабитус) биљка служи као посредник, кроз који се уједначавају (изравњавају) стално променљиве електринске напонске диференције међу атмосфером и сувом земљом, јер у земљи укорењена биљка са својим гранама запрема у ваздуху велику површину; коренови опет стоје у врло тесној вези

са влагом у земљи, а и цела биљка испуњена је соковима, који спроводе електрицитет и растварају струје.

Према томе једва је могуће и помислити, да се електрински напони међу атмосфером и земљом на други какав начин изједначују а не кроз саме биљке.

Да ли је сад то повољно по вегетационе процесе, до сада није још научно испитано, јер оно мало експеримената о томе једва и заслужује озбиљне пажње.

5. **Земљиште (место растења).**

Биљке живе или у води или у ваздуху, али неке имају и *амфибијски* живот, што ћемо одмах да потврдимо.

Обе обале реке Амазона потпуно су равне, непрегледне шуме огледају се у њеним валима. Кад наступи кишно доба, река се пење за 40—50 стопа у висину и плави своје обале на 4—5 миља даљине. Шуме *Игапо* — тако се зову, стоје месецима под водом често за 10 и више метара. Често се сруши земљиште обала, јачином отока постају лагуми и канали, Игапо се преобрате у острва и пошто излокано земљиште потоне сурвају се грдна стабла са ужасним треском у воду, и заталасају реку тако силно, да се вали далеко распростиру. Ту се налазе многобројне палме, које из воде вире. Али и са њима је и лепота шуме исцрпена. Оборене цветове ретко виђамо, већином су сићушни беличасти или зеленкасти и само се кратко време развијају; круне дрвета напротив тако богато листају да је *Хумболт* у њима распознао карактер шуме из тропске Америке.

Да ли би какво друго растиње могло да сноси тако особени живот?

Близу Франкурта на Мајни находи се често једна поводна ранункула (R. aquatilis). Њено је земљиште у марту у средњу руку са 25 с. м. водом покривено, а у априлу уздиже она своје жућкасте цветиће изнад воденог површја. Али за време цветања опада вода и после

неког времена сасвим пресуши, сад се сасуше дугодршки, дељени, водени листови, или се одрже само кратко време ако су талогом воденим засути били. Ове водене биљке брзо ишчезну сасвим и у позније месеце налазе се само жбунасте земљишне форме исте биљке са кожастим сјајним и бубрежастим лишћем. У јулу нестане и њих, и онда нема ни трага од биља, које се пређе у толиком изобиљу ту находило. Разуме се, да је семе заостало у земљи, да у позну јесен под упливом влаге проклија. Тако је дакле од ове перенирајуће постала под утецајем спољашњих услова *једногодишња* биљка.[1])

По себи се разуме, да спољашње промене са преиначењем унутрашње грађе морају заједно ићи. Ако се узме четворолисна марсилеа (Marsilea salvatrix), која је са ваздушним лишћем снабдевена, па потопи у воду, онда ће се променути цео њен изглед (хабитус) за кратко време: лишће, које је пре загњурења било потпуно развијено, остаје непромењиво, али младо лишће и оно које се под водом развија добиће особито дуге, меке дршке, те се на површину воде испне као пливајућа прозрачна звезда. Ако се вода попне, те биљку опет поплави, онда се сва четири листа као од каквог надражаја поређају једно на друго лепезасто. Но биљка се опет брзо прилагоди (акомодира) новим условима, лисне дршке продужиће се, оно ће се опет испети на водену површину, ту ће се као и пре да рашири и да по води плови. Поводна форма расте много бујније од земљишне, али плода нема; па и анатомски је састав пловећег лишћа предругојачен, јер нема на доњој страни (наличју) пора; а ваздушна форма има их на обема странама лишћа; а и на што ће доњој страни лишћа поре, кад је она над водом?

Умерени ветар душе, сићушан лепљив прах диже се у висину, кугласти облици лете тамо-амо, по читав метар скачу са једног места на друго.

[1]) Dr. E. Askenasy. Bot. Zeitung 1870. Бр. 15.

Ови тркачи касписких степа, то су биљке, коју је ветар осушио, ишчупао, па их сад котрља дотле, док се незаокругле. Али ово котрљање није баш без икаква значаја, оно потпомаже путовање семена. које се у овим куглицама находи и у удаљеним крајевима отпочиње нов живот. Тако је исто и са чувеном пророчицом ружом из Јериха и неким лишајима. Она ружа је мала биљка. која се кад сазре, у мале куглице уваља. жељно воду упија и своје органе развија као да цвета. Њу су побожне аџије донеле амо из свете земље причајући чудеса о њеној сили, коју она има у очи Божића, кад се у воду потопи, расцвета и боји воду крваво. Наравно, да она има моћи, да своје гране рашири, али не само у очи Божића, но увек, чим се само у воду потопи.

Исто тако су и *мани* лишаји (Parmelia esculenta) упочетку за земљу привезани. али их ветар ишчупа, измрви, и носи, те тако падају на земљу као киша од мане у сочивастим комадићима путујућем народу добро дошла храна — да ту и опет расту и свуд по пустињи распростиру живот.

Економима је врло добро познато. да многе облагорођене биљке не производе семена. кад расту на сувише сиромашном земљишту; али има их и таквих, које не производе семена баш онда, кад расту на добро нађубреном земљишту. Но ипак изгледа, да склоност ка неплодности иде по фамилији, тако на пр. травама се тешко може земљиште сувише нађубрити, док се лукваcте биљке често због тога мењају.

Из овога се види. да природа примењује и проста али сигурна средства, да организам прилагоди и на неповољне услове; или зар би се могло штедљивије поступити, но кад се биљни лепак уваља у мале куглице, да може пустињску росу да скупи: или кад се суви лишаји ишчупају, и у мале лаке комадиће раздробе, да би тако постали покретљивији и да би се свуда могли населити? —

А што се тиче утецаја хемијских сила у биљци можемо рећи, да су нам они веома добро и у самој суштини својој познати.

Живот и успевање сваке биљке зависи поглавито од тога да ли у употребљивим хемијским једињењима имаде животу дотичне биљке нужних елемената и да ли су ови и у колико су биљци приступачни.

Међу многобројним хемијским елементима, који се у земљи налазе, врло их је мало, који или у елементарном стању као кисеоник из ваздуха, или у облику најпростијих једињења као вода и угљен-диоксид, (угљена киселина CO_2), или најпосле и у облику разних соли, с поља биљци придолазе, у њој се распадају и производе нова хемијска једињења из којих произлази и сама организирајућа биљна супстанција. Није нам задатак да се овде позабавимо овим процесом храњења, али ћемо се опет на њега обазрети само у толико, у колико и у њему виђамо спољне услове по живот биљке. Ако ма и један једити елеменат потребан за исхрану недостаје, или га нема у довољној количини, онда се биљка на томе месту не може хранити па ни трајно опстати.

Што је готово цела површина земље обрасла у биљу и што и воде и мора кипте у биљу, долази отуда, што готово свуда има оно мало материја, потребних за њихов живот. Биљке произлазе из оних хемијских једињења, која се готово свугде налазе, на свима местима на површини земље. Осим кисеоника, угљене киселине и воде, има још и неких соли, као хлор-натријум, (кухињска со) сумпоро-кисели-калцијум и магнезијум, и једињења гвожђа, које су све неопходно потребне за исхрану сваке биљке. Ова хемијска једињења налазе се готово свуда заједно, и ако често у веома разној количини, која утиче на јаче или слабије успевање биљке, те према томе и на њено ширење и распростирање. Да поменемо овде неке случајеве. Извесне феле биљака успевају само у слаткој води, док друге могу једино да напредују у мор-

ским водама. Даље, неке сувоземне биљке расту само у близини мора или сôних извора или по дну усанулих мора, где је земљиште обилно сољу, а на коме друге биљке изумиру.

На опстанак и успевање вегетације битно утиче вода на извесном месту. Вегетационо сиромаштво афричких и азијских пустиња само је последица тамошње сухоте, јер се око сваког пустињског извора развија бујна вегетација по оазама.

Осим тога вода утиче битно и на укупну организацију биља. Свакоме посматрачу је познато, да подводне и поводне биљке у опште другачије изгледају и да им је сва структура нежнија и простија од сувоземних биљака. Да поменемо овде само једну околност мало поближе.

Свакоме је јасно, да су сувоземне биљке, које својим зеленим лишћем производе под утецајем сунчане светлости асимилацијом биљну супстанцију, принуђене, не само да узимају кореном својим соли из земље које при томе процесу суделују — него да их односе и у асимилишуће лишће. Ово врши водена струја која се пење од корена кроз стабло и гране у лишће, и коју одржава непрестано испаравање лишћа. За ову струју потребан је нарочити орган, у коме ће да се креће, а то је *дрво*. Осим тога, потребан је и јако развијен корени систем, који ће бити у стању да посиса и најмању количину влаге из сушне подине и т. д.

Све ове згоде излишне су и непотребне воденим биљкама; оне немају правог дрвета и њихов је корен незнатан према корену сувоземне биљке.

Не би било потребно нарочито помињати, да у горе поменутим односима има разноврсних међу-облика, који постају све разноличнији јер је природа вична, да своје циљеве постизава врло различитим срествима. Да наведемо један пример. Под условима, где је транспирација лишћа врло издашна, јављају се облици без лишћа, као код већине кактуса и сличних еуфорбиацеа и стапелија, или

облици са дебелим и сочним лишћем, као код кранулацеа, код којих је транспирација веома незнатна или најзад дрвено шибље са мало лишћа.

Зависност биљке од хемиска састава земљишта, на коме се налази, неоспорна је. Али опет она теорија, по којој у главном неке биљке воле искључиво кречно земљиште а друге опет напротив не — не постоји данас више, јер се баш на кречном земљишту често налазе биљке које га иначе не трпе.

Ово потврђују и најновија — и ако у маломе — испитивања изнета у чланку: «*Studije o nekojim biljevnim odnošajima u posednutim zemljama*» од Franja Fiale — из већ поменутог «Гласника земаљ. музеја у Босни и Херцеговини» Год. I. књ. I—IV. Сарајево 1889. а коју нам је кратко а лепо приказао г. проф. Р. Петровић у III. свесци «Наставника» за ову г. (в. стр. 290.)

На крају рећи ћемо још као закључну реч, да су за развиће, опстанак и промене биљнога живота важнији и претежнији физички односи места и климе, а хемиски да су од потчињене и споредне вредности.

* * *

До сада смо у главноме расматрали утецаје: *топлоте светлости*, *тежине*, *електрицитета* и *земљишта*, као спољних услова по биљни живот.

Но осим ових космичких, и у опште анорганских утецаја завистан је многи биљни живот и од неких органских спољних услова, као од других биљака и животиња; због чега биљке мењају често не само свој спољни облик, већ и своју унутрашњу организацију и то на најразличитије начине. Ово се најбоље опажа у животу паразитних или готованских биљака. Како оне сву своју храну исисавају из других биљака или из животиња то им хлорофилно лишће није ни потребно, с тога га и немају, и према томе је и дрво врло оскудно. Већина готованских биљака су масивна, јако паренхимска ткања.

која својим особеним облицима и неботаничару одмах падају у очи а и да не говоримо о осталим абнормитетима, нарочито сексуалних органа, који се услед паразитизма јављају. С друге стране опет, често готованке не само да ислабе хлорофилну биљку, која се сама храни, него јој чак и облик измену, што се лепо може видети на млечици, коју су гљиве обасуле, као и на тако званој «вештичиној метли», која није ништа друго до паразитима измењена јелова грана. Амо долази и појава шишарака, које као што је познато постају услед надражаја инсеката, кад се ови развијају у унутрашњости биљке — као што постају и још многи други монструозни облици од појединих израшћујућих биљних делова. Овде је врло интересно приметити, да квалитет шишарака на једној и истој биљци зависи поглавито на првоме месту од специфичне врсте животиња, која својим развићем и узрокује постанак шишарке. Само на нашим растовима, виђа се, услед различитих инсеката, више од једнога туцета разних облика шишарака.

Међу тим, све су ово, и ако честе, али више усамљене и случајне појаве. Но најзначнију и највећу зависност. и то највиших цветних биљака, од инсеката први је 1794. год. открио *Конрад Шпренгел*.

Шпренгел је још тада показао, да сви бојадисани и мирисни цветови лепога облика укупним уређењем својим служе на то, да их инсекти разнога облика и величине походе њиховога нектара ради и при томе ове животиње и нехотично пренашају оплођавајући цветни прах (полен) из прашних кесица (антера) на жигове других цветова исте биљне врсте.

А како само на овај начин постаје савршено образовање семена, то и плођење тога биља зависи од похода инсеката, као што је опет с друге стране цела егзистенција дотичних инсеката условљена цветовима ових биљака.

Већ и ово што до сада рекосмо биће довољно, да покаже, како је *цео живот биљке, не само што се тиче*

свога постања него и свога одржања у најширем смислу ове речи завистан од спољних утецаја најразличитије врсте. Али би опет било погрешно мислити, да ови спољни утисци могу у свако доба да изазову живот биљнога света као таквог, или ма и једног једитог биљног облика!

Све што смо до сада посматрали, само су *реакције већ постојеће биљне супстанције противу спољних утецаја*. Начин пак, како се ове реакције јављају, зависи од природе саме биљке; и даљи, и то тежи задатак физиологије је: да испита унутарњу природу биљке, која је оспособљава за ове реакције.

На крају још ово: *На биљке утичу врло различити узроци, оне су производ утецаја светлости, топлоте, електрине, тежине, климе, инсеката, наслеђа и прилагођивања као и земљишта, за које су својим животом везане.*

АНКА....

Лепоти украс беше,
  Свет пред њом ништав пра'
Њу, дивну, љубљах жарко,
  То само небо зна!

Светлост је лице њено,
  Око јој живи плам,
Погледом чуда ствара,
  Оживи студен кам!

Чело јој зора мила,
  Осмејак — бео дан!
А прамен косе плаве —
  Ту вилин беше стан!

И ово сунце сунца,
  Имаше врлине све; —
Ја љубљах ову светлост,
  Ал' она мене — не.

А. Ж.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

(наставак)

10.

Песцов је волео да изведе сваку тему до краја, те се зато није задовољио речима Сергија Ивановића у толико мање, што је осећао, да његово сопствено мишљење није оправдано.

— Ја нисам никада могао разумети — рече он за време супе Алексију Александровићу — само густину насељења, него увек у свези с основима а не са начелима!

— Мени се чини — не хитајући и млако рече Алексије Александровић — да је то све једно. По моме мишљењу само онај народ може да утиче на други, који је на већем ступњу развитка, који.... —

— Ама у томе и јесте питање — упаде му у реч својим басом Песцов, који је свагда грабио да он говори — у чему је тај већи ступањ развитка. Од Инглеза, Француза и Немаца, ко стоји на вишем ступњу развитка? Ко ће од њих да националише другога? Ми видимо да се Рајна пофранцузила и ако Немци, бели, нису на нижем ступњу развића. — Овде је био већ почео да виче. — Ту мора да има други некакав закон!

— Мени се чини да је превага свагда на страни истинског, правог образовања — рече Алексије Александровић понајлак, уздижући своје обрве.

— Али по чему ћемо познати знаке правог образовања? — рече Песцов.

— Ја мислим да су ти знаци довољно познати — рече Алексије Александровић.

— Да ли су они баш тако познати? — рече Сергије Ивановић са финим осмехом. — Ето на пр. данас је свуда признато, да је само класично образовање право, али ми видимо жестоку борбу између класицизма и реализма и не може се одрећи да и противнички логор има јаких разлога за себе.

— Ви сте класичар Сергије Ивановићу. Хоћете ли црнога вина? — рече Степан Аркадијевић.

— Ја не изричем своје мишљење о једном или другом образовању — рече Сергије Ивановић са снисходљивим осмехом као да говори каквом детету, па пруживши му своју чашу рече, окренувши се Алексију Александровићу — ја само велим, да обе стране имају јаких разлога за себе. Ја припадам класичном правцу по свом образовању, али ја не улазим у тај спор. Ја не видим јасних доказа зашто би се класичним наукама дало првенство над реалним?

— Природне науке толико исто педагошки утичу на развиће — прихвати Песцов. — Узмите саму астрономију, узмите ботанику, узмите зоологију са њеном системом општих закона!

— Ја се не могу потпуно с тиме сагласити — одговори Алексије Александровић. — Мени се чини да се мора признати, да сам процес изучавања језичних облика благотворно утиче на умно развиће. Даље, не може се ни то одрећи, да је утецај класичних писаца ванредно моралан, докле на несрећу са предавањем природних наука иду упоредо и она лажна и опасна учења, која састављају губу нашега времена.

Сергије Ивановић хтеде нешто на то да рекне, али му Песцов упаде у реч својим дебелим басом. Он је с ватром доказивао неоправданост тога мишљења. Сергије Ивановић мирно је дочекао да на њега дође ред, јер је био сигуран за победу свог одговора.

— Ну — рече Сергије Ивановић са финим осмехом, обраћајући се Карењину — тешко би било извести на чисто све користи и све незгоде једне и друге групе

наука. Питање о томе које би ваљало претпоставити не би се могло решити брзо и дефинитивно да класично образовање нема за се онај разлог морални, који сте ви мало час поменули, да нема, disons le mot, антинихилистичког утецаја.

— Тако је.

— Кад класично образовање не би имало те надмоћности, ми бисмо још могли размишљати, могли бисмо још ценити добре и рђаве стране једног и другог правца, могли бисмо дати маха и једноме и другоме. Али овако, знајући да у тим пилулама класичног образовања лежи лековита моћ противу нихилизма, ми их куражно дајемо нашим болесницима. Али шта ћемо радити ако се преваримо, ако у тим пилулама не буде оне лековите моћи? — заврши он, сипајући атичку со.

Сви се насмејаше пилулама Сергија Ивановића, а нарочито се громко и весело насмеја Туровцин, дочекавши најзад «оно смешно» ради чега је он у опште слушао цео тај разговор.

Степан Аркадијевић није се преварио кад је звао Песцова на ручак. Са Песцовим није се могао ни за минут прекинути мудар разговор. Тек што је Сергије Ивановић својом шалом завршио овај разговор, Песцов започе други.

— Ја се не могу сложити ни с тим, да је то једини циљ државне владе. Влада се руководи великим општим начелима, она је равнодушна према утецајима које могу имати предузете мере. На пример, питање о женском образовању могло би се сматрати као шкодљиво, међу тим влада отвара курсеве и университете за женске!

И разговор одмах пређе на нову тему о женском образовању.

Алексије Александровић исказа мисао, да се питање о образовању женскиња обично брка са питањем о слободи женскиња, и да се само по томе то питање може сматрати као штетно.

— Ја напротив држим, да су та два питања нераздвојно везана — рече Песцов. — То је лажан круг. Женскиње се лишава права зато, што нема образовања, а тај недостатак баш је последица тога, што оно нема никаквих права.

— Ви рекосте пра́ва̂ — рече Сергије Ивановић. — Мислите под тим *право* да жене буду поротници, судије, администратори, чиновници, чланови парламента?

— Без сумње.

— Али ако би жене, по ретком изузетку, могле и заузети таква места, ви, чини ми се, нетачно обележавате то речју «права». Тачније би било рећи: обавезе. Вршећи дужност поротника, судије, телеграфисте, ми осећамо да испуњавамо нашу обавезу. И према томе тачније је рећи: Женскиње тражи да и оно има сличне обавезе. Тај је захтев законит. Ми можемо само симпатисати тој жељи да нам помогне у нашем мушком труду.

— Потпуно оправдано — потврди Алексије Александровић. — Цело је питање у томе: јесу ли жене способне за те обавезе.

— Вероватно је — уплете се и Степан Аркадијевић — да ће све способније за то постојати, што се више буде међу њима ширило образовање. Ми видимо....

— А пословица? — рече кнез који је одавно слушао тај разговор подсмешљиво гледајући. — Пред ћеркама је могуће рећи: «Дугачка коса а кратка....»

— Тако се говорило и о црнцима све до њиховог ослобођења — рече срдито Песцов.

— Мени је само чудо — рече Сергије Ивановић — што жене траже нових обавеза, кад мушкиње гледа да се извуче из својих обавеза.

— Обавезе иду с правима — рече Песцов. — С њима иде власт, новац, почасти. То траже и жене!

— То је тако исто — рече стари кнез — као кад би се ја нудио за дојкињу, и кад би се љутио што женскињу за то плаћају а мене неће ни да приме!

Туровцин се зацени од смеја, а Сергију Ивановићу беше жао што он то није казао. Чак се и Алексије Александровић осмехну.

— О, молим — рече Песцов — мушкарац не може да доји, докле женско....

— Јок, јок! Познат је факт да је један Инглез на броду дојио своје дете — рече стари кнез који је мислио да и таке шале може рећи пред својим ћеркама.

— Колико је било таких Инглеза, толико ће бити и жена чиновника — рече већ и Сергије Ивановић.

— Јест, али шта ће девојка која нема породице, која нема нигде никога свога? — стаде да се бори Степан Аркадијевић, који је за време целога тога разговора мислио само на своју Чибисову.

— Ако добро проучите историју те девојке, то ћете увек наћи, да је она напустила или своју или своје сестре породицу где би могла имати женскога рада — рече сасвим изненадно и са раздраженошћу Дарија Александровна, сећајући се сигурно на какве девојке мисли Степан Аркадијевић.

— Ама ми се боримо за начело, за идеал — одговараше Песцов својим громким басом. — Жена тражи право да буде образована, независна. Њу дави, њу убија свест о немогућности да постигне то право!

— И мене дави то, што неће да ме приме за дојкињу у дому за находчад! — опет рече стари кнез на велику радост Туровцина, који, смејући се, умакаше дебљи крај шпаргле у сос.

11.

Сви су се мешали у општи разговор, осем Катице и Љовина. Испрва, када се говорило о утецају једнога народа на други, Љовину је и нехотице падало на памет оно што би он могао рећи о тој ствари; али те његове мисли, које су му пређе изгледале тако важне, сада промицаху пред њим као у сну и не интересоваху га ни нај-

мање. Он се сад чак чудио зашто сви говоре о нечему што никоме не треба. Изгледа да је требало и Катицу да интересује оно што говораху о женским правима и женском образовању. Колико је пута она о томе мислила, сећајући се своје пријатељице Варењке у туђини, сећајући се њене тешке зависности! Колико је пута размишљала шта ће с њоме бити ако се не уда, и колико се пута о том препирала са сестром. Али сада је све то није ни најмање интересовало. Њих двоје су се разговарали за свој рачун; управо то и није био никакав разговор, него некакво тајанствено споразумевање, које их је све више испуњавало радосним страхом од оне неизвесности у коју су ступали.

Испрва је Љовин, на Катичино питање, како је он њу могао видети лане у каруцама, стао причати како се враћао са косидбе друмом кад ју је срео.

— То је било врло рано из јутра. Ви сте се сигурно тек били пробудили. Ваша maman спаваше у једном углу. Беше дивно јутро. Ја идем друмом и мислим у себи: ко то може бити у каруцама са четири коња? Док тек наиђе славна четворка са прапорцима, и за тренутак ви минусте поред мене. Ја погледах у прозор од кола и видех вас где седите ев' овако, а рукама држите пантљике од своје капице, па се нешто страшно замислили — рече он смешећи се. — Ах, шта не бих ја дао да знам шта сте мислили? Мора бити да је било нешто важно?

«Да нисам била рашчупана?» помисли она, али угледавши одушевљени осмејак, који изазиваше сећање на те појединости на његовом лицу, она осећаше, да је утисак био напротив врло леп, који је она тада на њ учинила. Она порумене и смејући се радосно рече: «Бога ми се не сећам шта сам онда мислила».

— Ала се од срца смеје Туровцин — рече Љовин уживајући како се Туровцин сав тресе од смеја и како му се светле очи.

— Знате ли ви одавно њега? — упита Катица.

— А ко њега не зна! — одговори Љовин.

— Ја видим, да ви држите, да је он рђав човек.

— Није рђав, али није ништа особито!

— То није истина! И ни по што да нисте више о њему тако мислили — рече Катица. — И ја нисам имала о њему Бог зна какво мишљење, али сам се уверила, да је то прекрасан човек. Његово је срце чисто злато!

— Од куда сте ви могли сазнати какво је срце у њега? —

— А, ми смо велики пријатељи. Знам ја њега добро. Лане у зиму, на скоро после онога.... када сте ви код нас били — рече она с осмехом који признаваше кривицу, али исказиваше уједно поверење — сва деца моје сестре добише шарлах. Некако се десило, да је у то доба он случајно дошао у визиту, и кад је видео невољу у којој се моја сестра налазила, он просто остаде у кући и три недеље је дворио болесну децу као најбоља дадиља! —

— Ја причам Константину Дмитрићу о Туровцину за време шарлаха! — рече она затим нагнувши се сестри.

— Ах, да, то је била дивота! — рече Дарија Александровна погледавши Туровцина, који је осећао, да је о њему реч, погледом и осмехом пуним захвалности. Љовин погледа нарочито и још једном Туровцина и зачуди се, како он дотле није сам појмио вредност таквога човека.

— Опростите, никада више нећу ружно мислити ни о каквоме човеку — рече Љовин исказујући искрено што је у том тренутку осећао.

(наставиће се)

ТОДОР

КРАТКА ЕСТЕТИЧКА СТУДИЈА НА ПОЉУ ТРАГЕДИЈЕ

(СВРШЕТАК)

Сад нам долази ред говорити и о другим епизодним јунацима, а од њих, нема сумње, заузимају два најзнаменитија места Јелица, жена Тодорова и Синан-бег, брат његов по оцу. Два подједнако јака епизодна характера, а савршено контрасна. Један од њих ради све, што ради, под утицајем светлог идеала Српства и љубави наспрам мужа и детета, а други све, опет, из љубави наспрам ње, Тодорове жене. Јелица је силан женски характер! И у њој имамо готово све стране једног характера исцрпене: ми видимо херојкињу у првом и петом акту пуну живости, пуну снаге и препуну поноса и осећања испуњавања дужности; у њој видимо и Српкињу и женску слабу страну у оном дивном дијалогу првога акта, о ком говорисмо; али се најбоље опажа мајка и жена у премногим сценама измеђ ње, Синан-бега и Тодора, и то опет можда најдивније жена у првом упознању са Синаном, а мајка у крају трећег акта опет с њим. Да оправдамо све ово! Ми рекосмо, да је Јелица свестрани женски характер, онако исто као и Тодор мушки; па и ако му првенство никако не спори, јер тежиште све радње неоспорно пада целокупно на њега, а она га дивно попуњава. Племенита, постојана и доследна је себи на свима местима осим једног јединог, а радња јој доликује на свима местима без изузетка. Неко је већ покушао да нападне на доликовање у Јеличином характеру с тим разлогом, што она иде у бој и тиме чини, дакле, оно, што женскима није својствено, но мушкима, а оним првим само тако, ако су расле код разбојника. Жао нам је што има критичара,

који и тако што могу казати! Од доба Вергилијева заносила је његова Камила све естетичаре својом ненадмашном дивотом, недоликовањем, па ипак природношћу, а Камила је то, што с мачем у руци расипа редове Дарданаца. Од то доба писали су највећи песници своје најмилије женске характере на овај начин, тако Тасо у свом Јерусалему, тако и наш Гундулић у свом Осману, па нико досад не назва Камилу, Клоринду или какву дру̑гу њихову разбојницима. Или зар код оног Тодора, оног узвишеног и идеалног јунака, код кога и кћи мачем маше и растерује непријатеље, да жена, која га обожава, буде друкча? Ми ову страну код Јелице врло, врло високо ценимо и честитамо песнику на изради њеног характера. Ту је она херојкиња а као Српкиња и као женска страна, жена у свом нежном облику, појављује се Јелица у причању свом о патњама српским под Турцима, где муке српских заробљеника онако дивно оплакује, а паду српског Смедерева не претпоставља ни пад Константиновог града. И ту је она дивна и величанствена. Као жена пак, супруга, појављује се она у другом акту, где побеђује глас прве љубави своје, а то је тако силовит покретач, и име њеног мужа онај је талисман, који не допушта Јелици, жени, да падне у грех. Не чудимо се, да се за тренут заборавља и лежи у наручју свога драгана и првог вереника; та сад први пут после толико времена види човека, који је за њу толико патио, кога је негда тако волела, а који је и сад љуби, шта више, ми видимо у том дубоку психологију пишчеву, која је у овим ситним нијансама женске љубави тако тешка и тако знаменита. А кад се трза од њега и чини то при помену имена свога мужа, кад му чак зато и благодари, ми онда само можемо да јој се дивимо и да с поверењем кажемо, е је достојна Тодора. Па тек како је силна и красна она као мајка у трећем акту. Она у почетку његовом плаче, као жена, и не стиди се тих суза ни као херојкиња, јер њих отрже срцу мајчином туга за изгубљеним чедом. Па онда

пред крај она чак и верност к Тодору жртвује за тренут, она даје пољубац Турчину и крвном непријатељу свог мужа, али јој ми морамо опростити, јер то чини *мајка* за своје дете. Ту је она на свом врхунцу!.... Али ми нећемо и не можемо да опростимо песнику, који учини још једну велику погрешку. Он допушта да Јелица, та херојкиња, тај узор поштења и части, тај јунак одузима преваром дете од Синан-бега. То је погрешка! Томе се ми нисмо никад надали од Јелице, и то је потпуно неприродно, па, дакле и погрешно. Не сме Јелица да враћа мило за драго, нити да преваром одговара на превару Турчинову, и то још *онаком* преваром. Ово је, свакојако, једна од оних ствари, које се морају поправити, јер то захтева комад са̂м. Да скупимо све! Сем једне једине погрешке (неприродне радње, која не одговара доследности у характеру) Јелица је савршен характер!

А Синан-бег? То је човек једностран! Он је гоњен једном страшћу, мучен једном мишљу: љубављу наспрам жене српскога војводе, која је некад његова вереница била и мишљу, да се љуто освети Тодору, а Јелицу добије ма под коју цену. Таки људи не бирају средства. Не бира их ни Синан-бег. Све, што може довести к циљу, па било то часно или не, допуштено или не, он узима, само да се дочепа оног, за чим жуди. Он је тај, што љубављу својом код Мехмеда учини, да се тражи Сталаћ; он је тај, што гони овог великог војводу српског на све могућне начине; он је тај, што се подло служи одсуством Тодоровим и самоћом Јеличином, да од ње, било речма, било силом, изнуди љубав, али кога одбија сталност и нож Јеличин; он је тај, што краде туђе јединче, да ма и на тај начин добије Јелицу и град; он је тај, који и мисао велико-турску напушта и изневерава вољу самог Мехмеда, само да добије жену Тодорову — једном речи, он је идеалан ђаво! У својој радњи он је узвишен, јер је узвишеност силина, а он је силан, доследан и постојан у крајности, радња му тече једна из друге као

у Тодору, а идеалан је, јер је зацело ванредна апстракција највеће љубавне страсти. Има неко мишљење, да је ова страст — љубавна — недовољна, па да јунак буде оно што је, а личност да може постојати. То су неки хтели, да је и овде случај то исто код Синан-бега, и доказивали, да му треба додати и другу каку радњу, а она да одговара интелекту. То би била једна страшна забуна! Синан не би онда био оно што јесте, не би био апстракција једне страсти. Да је пак обрада нашег песника сасвим довољна и тачна, па да личност буде личност, ми доказујемо показујући на Ајанта Софокловог и Федру у Хиполиту Еурипидовом, где је страст (гнев, љубав и освета презрене љубави) цео живот њин. Како пак може да *пропадне* личност, кад би се посред толике страсности — а да је Синан-бег толико страстан, у то нико не сумња — метуо и део интелекта, ми молимо само да се зарад уверења упореди Федра Еурипидова и Расинова, па ће се тек видети резултат. Као што се види на извору у правој снази својој, тај је характер чиста страсност, али кад подражавалац дође, он онда баш оно обично истиче, што је у првога песника вешто бачено у засенак, а тим претеривањем, ми смо показали, до каквих се кобних резултата долази, код М. Метерленка, па ево сад, и код целе француске псеудокласичне школе. И још једанпут, Синан је *морао* бити онакав, и то само онакав, а никако друкчи. Што су неки замишљали, да он собом гради још једну драматску радњу, да је према томе радња претрпана, то није истина. Ми смо показали како се схвата тајна она о његовом рођењу, казали, да погрешка Пријездина не би невином Тодору ништа могла учинити, али у случају већ таке трагичне кривице, она *само* допуњаван пехар кривице препуни, начини перипетију — и то је све. Да је пак зато Синан неизбежно потребан, о том не треба ни говорити. То је о радњи његовој, а ми, најпосле, имајући пред очима Ромеа и Јулију, Енејину Дидону и т. д., у којима је љубав једини живот, сасвим

слободно кажемо, да је Синан с ове стране и врло добро охарактерисан и врло природно изведен. Још једном додајемо, да радња, коју носи Синан-бег није никако засебна од главне, јер се тражење Сталаћа не би ни догодило, да то од Мехмеда није одсудно тражио незаконити син Пријездин, то нам сâм он каже. Па онда и цела његова друга радња: отмица детета и покушај да се задобије Јелица није ништа друго, но да се сатре Тодор, па онда и Сталаћ падне. Што Синан-бег на неколико места помиње могућност да напусти тражење Сталаћа, ако му се даде Јелица, јесте баш најбољи доказ његове радње тако тесно скопчане с главном, јер да се Јелица не може жртвовати никако, јасно је као дан, нарочито не таком човеку. Ну покрај све те јаке радње своје, он је ипак толико бачен у засенак баш тим, што је у једној племенитој трагедији представник једне јаке страсти а епизодна личност, да се не може никако ни помислити, да отима првенство Тодору. Што се он у трећем акту много истиче јаком радњом не може ни из далека да се приближи силини Тодоровој, који баш *ту* има ону перипетиску сцену, а о њој смо толико говорили. Па он сâм собом није чак ни прави супарник Тодоров, није онај контраст, који се обично иставља, да силније одскочи светлост јунакова — он је за то и сувише слаб. Тодор је толика сила, он је тако огромно снажан, да му тек здружена сила деспота и Мехмеда са целом Турском и још најпосле подлаштво братњево, може да буде истински противник. Али је Синан-бег ипак, као епизодна личност, ванредно јак и красно изведен. А кад би скупили све у закључак, нашли би, да је Синан-бег савршен характер у свом правцу без икакве махне!

Треба да прегледамо још два лепа епизодна карактера у овој трагедији — Франсоа и Миру. То су два алемкамена у круни карактера трагедије Тодора. Они су тако згодно подешени а тако потребни, да на нечувено леп и погодан начин допуњавају слику и чине је дивотном рад-

њом. Франсоа је витез француски, који је пао у руке Турака па пошав, бежећ из ропства, у Француску, ударио преко Србије «да види ту земљу нових хероја», да ужива ма за мало времена благи зрак слободе, који себи дају јуначка срца. и — да се занесе у дивном санку љубави прве наспрам лепе јединице неког српског војводе. Побратио се са Тодором и достојан му је побратимства. То је човек који гине за узвишене идеале своје: слободу, веру и народност, човек у пуном смислу те речи исто онако, као и Тодор, па, ако хоћете исто онако, као и Синан-бег јер и овај даје живот за своје мисли, свој идеал, а то је природно и јуначки. Франсоа је племенити витез и друг Тодоров, али му ни најмање не истављa претенсије на првенство, као и ни један други јунак у трагедији. Јер ма да каже Лесинг у критици на једно Кронекево дело о његовом Кодру, да претрпаност жеља и љубави за отаџбином код других радника, може да баци у засенак и главног јунака, није то никако случај код Тодора. Јер ма како да сви у овој трагедији (из Сталаћа) почевши од најмањег детенцета, које «каменицом хоће да дочека Турке» па до Франсоа, љубе слободу и бране је, нико не баца сенке на Тодора и његову љубав, јер је он и друкче љуби. Сав онај народ љуби слободу, он је готов да погине за њу и да све своје подари као жртву на олтар њен, али то је с тога, што без слободе овај народ не може да живи. Франсоа је љуби и брани и на овом месту, као што је пошао бранити је на Спаситељевом гробу; па и сви други љубе је тако, али је Тодорова љубав друкча, узвишенија, величанственија. Он гине за слободу, не, што је љуби само, као народ његов, ради живота; нити као Јелица и Војин, ради Тодора, нити као Франсоа ради слободе саме; не, он гине јер је љуби као човек, који је љуби због људи, због свога народа, за кога је мора да брани, за кога мора и да поред ње погине — за кога се *жртвује*. А ово жртвовање своме народу, ово самопрегоревање, то је она надмоћна сила, ко-

јом је Тодор одмакао свима другим јунацима епизодним у својој трагедији, а свима и главним у ма којој српској трагедији, и примакао се сасвим оној висини на којој је издахнуо врли Спартанац на Термопилама. Тиме је Тодор постао у неку руку и Кодар и Леонида. Један делић те љубави од једне стране и Франсоа је. Он је представник пријатељства, љубави и слободе, и зато је он врло леп карактер. Радње су му све доследне, он је свуда постојан, племенит и велики. Њему свака његова радња доликује. Па баш и онде је он велики, где после многих одбијених молаба најпосле с тешким срцем пристаје на великодушну одлуку свога побратима и Јелице. Снага је и величанство себе победити! А он се је победио, угушио глас силне љубави к слободи, *жртвовао* се да живи — ради Мирине љубави! У томе је баш разлика сила карактера Тодоровог и Франсоа, јер се овај жртвује да *живи*, а онај да *умре*, поред оне прве и најглавније, које поменусмо. Али њему радња не допушта (о томе смо говорили) да утекне од заслужене смрти, а да ју је заиста заслужио, то смо доказивали напред. И то је сасвим као што треба! Стицај околности јачи је од воље његовог побратима и он га враћа по жељи његовој, да умре. Као што се види и Франсоа је савршен карактер!

А Мира? То је девојка једнострана! Она је у контрасту оно исто, што и Синан-бег. Она је красна жена савршена жена, *жена* са свима врлинама и свима недостацима лепога пола. Врлина је њена врлина женска — љубав, а недостатак — недостатак женски — бојажљивост. У Антигони Софокловој има овако место: «Нисам рођена да мрзим, већ да *љубим*». Као да је ово имао песник пред очима, кад је цртао овај нежни женски карактер с толико нежности и љубави, да нас одиста опомиње на Офелију и Јулију у првим актовима. Ако је Јулија одиста «писана руком чисте љубави» онда је карактер Мирин делић таког једног срећног часа. И према томе она је савршено природна. Она љуби и она живи

у тој љубави; љубав је њој живот, па зато најмања погибао њу као жену плаши, па онда боли, а она се тога као жена боји и избегава. Како је диван и мио карактер њезин! Није то аномалија, како неки кажу, што је она једина — и то кћи српскога војводе, који гине у борби — која се боји у граду! О немојте тако! Та ми до сад доказивасмо, да би онај характер био једностран, па и погрешан, који би био својствен једном народу, једном времену. Имало је Српкиња, које су Турке убијале, па ето вам Јелице, било их је које су их се бојале, ето вам Мире! Она је Српкиња, то је истина, али она је пре тога жена, и то жена, која љуби и која се *мора* бојати! То је сасвим природно! Један од критичара Шекспирових (Џомсон) каже једном приликом: «Све жене у Шекспиру или љубе или су љубиле зато, што *јесу праве* жене». Шта ће нам више?! Но није само то! Она је и мила кћи што се види из последњег акта пред полазак из града, кад тражи свога оца; па је и дивна другарица, како је видимо у првом и трећем акту. Али врх свега и пре свега она је жена (*γύνη*), што јој даје, као *јединој* такој у овој трагедији, ванредну вредност. Неки су говорили, да је она излишна и поткрепљавали своје мишљење тиме, што се и публика при свакој њеној појави —смејала. Удављеник се за сламку хвата! Ми смо чули, да се публика смејала и при једној сцени у Хамлету, која је била тако одиграна (с духом) да ми што боље нит смо могли нит сад можемо да замислимо! Таки су, дакле, разлози? Против њих баш и јест ово наше. Франсоа и Мира су потребни, а ево и доказа. Ми смо говорили о комбинованој радњи и казали њене лепе особине. Без ове епизоде Тодор не би била така трагедија. Све ове радње, које смо до сад помињали, тако су спојене с главном радњом, да би их просто могли назвати једном; али каквом радњом? Радњом, напрегнутом до те мере, да је ми не можемо да достигнемо, јер она јури, лети неизмерном брзином. Радњом која вас вуче собом и лишава мишљења; радњом онаком

истом, кака је у Кајину Бајрнову и Крвној жртви Есхиловој. Па чим се помаже велики Јелин и велики Инглиз? Овај се помаже епизодом Циле и Адахе, а Јелин епизодом Електре. Па шта је друго урадио наш песник? И он је у своју напрегнуту радњу унео мало одмора, мало свежег зрака — унео чедну, чисто детињску, љубав Мире и Франсоа. Хтели би неки да и Мира и Франсоа граде засебну радњу. Ми смо већ напред говорили, да се у свакој комбинованој трагедији може наћи још по која радња, али баш у томе и јест вештина песникова, да је угодно сузи, те да не изгуби ништа од свога утицаја, па ипак да буде сведена на епизоду. И то је постигао песник Тодоров! Утицај њихов није непосредан, па да увећа број обрта ужасно заошијаног точка главне радње. не, он је миран, благ као јесења кишица, па вас умирује. одмара и спрема. Изоставите само у мислима та два красна карактера, па ћете видети како ће радња бити страшно напрегнута. а та ће напрегнутост мало по мало прећи у монотоност, (јер и најаче радње не могу се овог ослободити) па најпосле у досаду, и тек ћете онда увидети, колика је њихова вредност. Радње су Мирине све доследне а карактер је њезин постојан, свака јој реч и рад доликује. а природна је и пуна племенитости, дакле: Мира је савршен карактер!

То је било о тим пет главним радницима! Ми смо већ говорили, како они посепце стоје према главном јунаку према Тодору, и рекли да му ниједан не може спорити право на првенство. Сад додајемо, да ни сви скупа не могу то, баш из истих разлога, и то баш и јесте она ретка врлина у трагедији. Треба да прегледамо и остале личности, а од њих на прво место истиче нам се својом угледношћу и моћи код радника «старина Косовска» Раде Облаковић. То је поносити, седи старац који већ читав век гледа пред собом како пада земља, коју је он толико љубио и љуби, како се губе најлепши алеми у српској круни. И он је дочекао још један, страшан и

грозан, догађај, да Мехмед затражи, а да му се морадне дати, све горње српске крајеве. И он је тај, што тај кобни глас мора да однесе заповеднику и браничу Сталаћком. Па како је и ту он прави витез, прави Србин, прави човек! Он почиње из тихана онај страшни изјав свој, и лагано доказује право деспотово, док га овај не прекида пламеним «не дам!» Па и ту је он доследан, он врши и даље своју дужност као посланик, војвода и Србин, али кад узвишени браник долине Моравске докаже праведност свог одбијања и вољом свеколиког народа, тада се враћа понова овај старац, али сада само као *човек*. И он је бранио ове крајеве, и он је залагао живот свој за њих, и он — разуме Тодора, јер је човек. Па тада препун с једне стране горким искуством, које никако добро не слути, а с друге љубављу чисто човечанском, он узвикује: «Сине, грешио си, грешио сам, грешиш.... али ходи, да ти пољубим то мушко племенито чело!» Тај пољуб с усана стогодишњег дуба и правог човека награда је узвишена Тодору за проклињања од стране деспота и Турака. И овај је характер један од више епизодних, али осенчен с толико љупкости и величине, да му се човек мора задивити. Раде је савршен характер. После њега долази нам опет један старац, човек пун највеће љубави и благости за Тодора, остарели слуга Ђура Крајинић. Човек, који је и данашњег војводу њихао на својим рукама, који га воли после смрти очеве и мајчине онако исто, као што би га њих двоје могло волети, који данас над човеком лебди, као што је то негда над малишаном чинио, који и данас за њ подноси све, као што је негда; — који није само највернији слуга, него који му је, у неку руку и отац и мајка, саветник и покоран војник. Све ово огледа се у трећем акту на најдивнији начин. Та зар човек рањен, који целе ноћи клецајући прати стопе свога господара и свој изнемогао глас подиже: «Тодоре.... војводо.... сине.... господару!», зар човек, који сузама својим и радњом

свеколиком показује љубав безграничну, није и отац и мајка? А зар човек, који онако лепо саветује свога господара, да се умири, не само као родитељ сина, већ као саветник војводу, зар човек, који слуша заповести свог вође, није уједно и саветник и покоран војник? Па не само то; он је и Србин и херој и бранилац, а све то троје осведочава у исти мах његова смрт у јуначкој борби — смрт једнога седог и изнемоглог старца. Па не само то. Он је и човек и витез, ког веже задана реч, и тек онда кад господар његов има разлога да посумња чак у његову верност, сме он да је прекрши, и то на какав узвишен начин: молећи Бога и сен умрлог старог Пријезде за опроштај, јер га ето, сад на то гони дужност! Ми видимо њега као оца и Србина још и у трећем акту са Синаном на најлепши начин. Опет очинске његове речи, ванредне су. Ми видимо Ђуру у свима тачкама његова рада постојаног, доследног, природног, и племенитог и према свему томе — Ђура је савршен карактер! Овде нам остаје још трећи листак ове племените детелине, а то је Мирин отац И он је старац, и он је већ оседео у биткама, па ипак маше руком и палом, узима на себе тежак задатак: пробити се кроз турску војску и довести помоћи, што показује Србина и хероја. Па он је још уз то и диван отац, што доказује на више места, а веран је војник, то се види по целој његовој радњи у петом акту. И он је, према свему овоме, и трећи савршен карактер! На супрот тим трима стоје два турска витеза, од којих је један достојан нападач самога Тодора, Исак паша а други велики везир. Први би, једини од свих споредних јунака могао се истицати као онај контраст главноме јунаку својом одлучном вољом, храброшћу, љубављу наспрам освајања и страховитом наследном мржњом на Србе, јер је он син ужасног непријатеља српског Јевренос-бега са Косова. Међу тим он је врло вешто бачен у засенак, те тиме све то више одскаче утисак главног радника, Тодора, који их против себе има

све, а не појединце. Па и велики везир са охолим својим понашањем и презирањем сваке слободније мисли диван је представник свога *реда* људи, а не само Турчина. Они се мало јављају, али у то мало времена унео је песник толико живости, да нам је показао живе људе и јунаке, а не лутке, и то је врло лепо. Према свим својим радњама, које су потпуно природне, Исак-паша и велики везир савршени су карактери! Нарочитог помена заслужује још само син (кћи) Тодоров — Војин (Ружица). Она је женско, али отац хоће да остави град на јунаку, па ми видимо у Ружици правог витеза, право мушкарче. Како ли је тек очински благосиља седи «старина Косовски», који појмивши стање у оно доба, изјављује двапут већу готовост, да је благослови, кад је женско а оружје носи. Како је красна ова породица три хероја! Ова врла слика опомиње нас на Вергилијеву Камилу и њено, врло мало дотакнуто, детињство. Слика је узвишена тим пре, што и срце Војиново одговара потпунце очевим тежњама. Ово се пак најбоље оличава у тренутку, кад прича с пуно искрености, да не би одао тајана градских, па баш да га, Бог зна како мучише. Да је и овај карактер био преко потребан увиђа сваки а природан је, доследан и племенит. И овај је карактер савршен! Остали су такође погођени с пуно вештине и умешности. Сваки је од њих добро оцртан у неколико само потеза, а то и јест баш главни захтев од доброг трагедиског песника, да и у најлетимичнијој скици да̂ правилан оцрт једног потпуног карактера. Ето ми н. пр. познајемо душу оног посланика деспотова баш целу, само из неколико речи: он проклиње Тодора (у трећем акту) и предаје га на милост и немилост Турцима, вршећи као грађанин и званичник своју дужност, а одмах после тога у две речи «опрости, Тодоре!» показује нам се његова унутрашњост: човек и Србин, који осећају дубоки бол Тодоров, који су сами, по невољи и дужности, причинили, и — који одобравају поступак његов. Такви су и други епизодни

карактери, и ми слободно можемо казати, да је песник показао и ту своју врло велику вештину, као и у главним карактерима, баш као и велики сликари, који се познају и у најмањој слици, и ако не баш потпуно, као и у великим. У томе је та лакост и тежина у исти мах оцртати таке карактере. Писац је овде погодио како треба.

Да свршимо о карактерима! Трагедија Тодор препуна је изванредних цртања карактера; главни јунак, па и сви други до последњег епизодног, израђени су с највећом пажњом, и без једне једине приличне погрешке против доследности и постојаности Јеличиног карактера. сви су карактери овде савршени!

Завршисмо говор о радњи и карактерима! Остаје нам још да ову трагедију прегледамо у оним другим њеним деловима, из којих се поред ових двеју мора састојати, а то је: рефлексија (*διανοία*), језик и сценерија. пошто музичке пратње нема у новијим трагедијама. Рефлексијом смо, истина, прилично нетачно и погрешно (јер није у истини *διανοία*) назвали мисли и изразе говорне у радњи. Истина, да о овом може бити много више говора у каквој реторској студији, али тек може се и овде поставити. Ми хоћемо тим да кажемо, да је она и овде врло потребна и долази у ред понајважнијих захтева трагедиских. Колика је њена важност, види се већ и по томе. што се онај напред спомињати комад Лопе де Вега одржао још до данас међу првима, не по чем другом, већ само по јакој силини мисли и врло красним песничким изразима, којима обилује. Према томе узео је Аристотело да је рефлексија све оно, што се помоћу говора мора да изазове. Да видимо, како је то заступљено у трагедији Тодору. (Прилично нам је потешко извршити овај део рада без рукописа, али баш зато ћемо га врло укратко и прећи). Што је можда најглавније, а то је природност мисли и израза, има у трагедији Тодору савршену примену. Под природношћу мисли и израза ми смо већ негде напоменули, да је такав начин говора и мишљења, какав доли-

кује говорнику у трагедији према његовим радњама и поступцима. Ми смо бележили за време представе говоре, који би били на своме месту или погрешни, и на нашу радост ми нисмо нашли ово последње, а о првима да кажемо само на два-три места. Ванредно је леп дијалог између Јелице и Франсоа (са Миром) у првом акту, а ми смо већ казали напред рад чега. Сем тога ово је једино место, где се песник пустио мало и у описе, који му, као што се види, красно испадају за руком, јер је опис одвођења робља зацело један од врло лепих, и ми само морамо жалити, што ова трагедија није писана везаним слогом, па би ван сумње била ремек-дело. Још има неколико необично јаких места: лаконски одговори Тодора и Исак-паше при првом одласку у првом акту, и красна лирика у дијалогу између Франсоа и Мире у почетку другог акта, где љубљена девојка замишља отаџбину свог драгог правим рајем, где се само љуби. Оно је тако природно, а тако лепо и мило, да ми не можемо довољно похвалити песника, а с друге стране покудити, што овако красна места — као и цео комад — није обукао у празнично рухо — у стихове. Можда смо заборавили још који леп став, али зацело нећемо ванредан излив страсти Синан-бегове при упознању с Јелицом и ону силину израза, који се сви почињу са «Ја сам онај,...». Ово је можда најлепши лирски део у целој трагедији, а силином својих израза и заносном флексијом опомиње на стих. Па и она красна прича Ђурина у трећем акту, тако проста, па тако жива! Ово неколико примера нек буду довољни докази јаке силине лирике песникове, а о трагедиској његовој вештини већ смо говорили! Молили бисмо само песника, да — ако хтедне поправљати Тодора — после поправке оних погрешака, учини и овде улепшање, додајући стих. О језику не можемо говорити баш сасвим тачно, али нам се чини да је чист као кристал.

Да завршимо о овом делу! Трагедија Тодор обилује дивотним изразима и силином мисли са језиком

красним, и у том погледу — у прози — заслужује највећу хвалу.

Сад је на реду сценерија и спољашњи делови трагедије!

Ми смо казали, да под сценеријом разумемо поделу радње у трагедији. Данас се друго нешто зове тим именом, а то је облик места, на ком се радња врши и утицај на публику путем махина. Пре но што почнемо говорити о правој сценерији, да кажемо две-три речи о овом послу. Баш откуд је ова ствар добила оно име не знамо, али биће ваљда отуда, што се метафорски заменула радња песмом и утицајем другог утицај првог. Ми смо на једном месту исказали у неколико речи, колико мислимо, да је неупутно служити се тим срествима зарад постизања оног, што би требало да постигне трагедија само својом радњом. Место свега другог, узмимо само Метерленкову Малену. У њој су премноге сценерије: фијукање ветра, падање лишћа, хукање сова, које гдегод прелази у оплакивање, паљење шумâ, љуљање дворца, лупање неке необјашњене личности или силе у капије и т. д., што све скупа производи страх, али не онај што треба да има трагедија, већ сасвим други: ми се бојимо не за јунака, већ за себе, а мало доцније тај страх многим понављањем постаје смешан и кад се радници њега плаше ми би им били вољни довикнути: «та не бојте се, лупа то тако само. — није ништа!» Ето како погрешан утисак учини често сценерија. Сем тога, ако баш по неки пут и успеју таке сценерије, да очарају гледаоце, оне то могу чинити за тренут и први пут, и, што је најглавније, само — код гледалаца. Читаоци таког једног дела прећи ће преко тог места и не осетивши га. Утицати, дакле, сценеријом у том модерном смислу, и бринути се, да се њом утиче, то је, по нашем мишљењу, просто губљење времена, јер нема никакве трајне, литерарне вредности. Сасвим је што друго, ако се тај утицај место појаве на позорници замени речима. Онда већ добијамо прилике да видимо тра-

гедискога песника у лирици и опису и он је онда погодио свој задатак, ако то лепо опише. За то имамо диван пример у Шекспировом Краљу Лиру, где војводи Глостеру син Едгар описује страховиту дубину провалије. Кожа нам се јежи и жмарци нас подилазе при читању тога места и ми и нехотице верујемо, да видимо то, што нам се прича. Мало разлога, зашто је боље утицати описом но појавом! Зато, што се у опису служимо речма, а у појави, модерној сценерији, вештином сликарском. За читаоце Лесинговог Лаокоонта било би ово сасвим довољно, али ради оних, који нису проучили то узор-дело критично, ми ћемо у неколико речи казати узроке. Знамо да реч оставља увек празнину, а слика не сме да је остави. Баш због овога она нам може да покаже само оно, што нам показује, док речју описана ствар увек нам се оставља неосенчена добро а то зато, да ми ту̑ слику попунимо по својој уобразиљи. Појамно да ми тад увек замишљамо нешто више, а тим се добија и у величини лепоте и у утиску на срце. Човек воли да му се допусти ма колика активност. Тога нема при угледу слике, јер она сама собом показује све, али не при читању песниковог описа, где се увек оставља могућности да сам човек много што шта дода по својој вољи и уобразиљи. Ради доказа, ми бисмо молили читаоце, да се увере сами о тој непобитној истини применом овог нашег казивања на којем опште признатом песничком и уметничком делу. Ето из тог разлога и онај призор у Немањи са свецем над понором не само због неприродности и чудноватости — са чега је сасвим погрешан — него и са естетичких приговора не ваља, јер нема због несавршености сценичних потреба никад оног утицаја, који би имао да је стављен у песничко рухо изведен био на згодном месту од погодног човека. Најлепше је пак и једино што је сасвим достојно трагедије јесте, ако се утицај — а то је саучешће и страх, јер само су то утицаји трагедије — добија од саме радње. Не мислимо тим рећи, да онда не сме бити ни лепих описа,

ни лепих места, на којима ће се представљати радња. не; само не треба да је на то обраћена сва пажња, јер онда је погрешка, а иначе није. Према томе може песник, па је некад сем лепоте још и потреба ту, да изабере себи место и време за радњу препуну тих сценичних украса. Тако је на пр. сцена у Есхиловим Еуменидама и Прометеју, нарочито у последњем, кога гром треба да удари и обори у понор. И ово ма како да је страшно и сценички јако, сасвим је и потребно, јер је напред мотивисано. Такав је исти случај у трећем чину Шекспировог Лира. где грмљавина, киша, олуја и непогода не престаје за све време трајања, али то није извештачено, него баш природно и мотивисано, и то није ни главни захтев ни главни утисак на нас. већ чисто епизодни помагач. а радња је главна. Најпосле тако исто добру употребу сценеричног материјала имамо у почетку трећег акта Немање, где је грмљавина и објашњена и преко потребна зарад вршења саме радње. Према свему овоме, мислимо, да се могло увидети, шта ми сматрамо е је добро и оправдано, и шта сме учинити трагедиски песник, шта не. Како је све ово изведено и шта је од овога заступљено у трагедији Тодору, дужност ће нам бити да сад укратко прегледамо. Најпре ћемо говорити о целој сценерији, дакле распореду једне радње уопште, затим ћемо пак прећи на поједине делове и поједине сцене и од њих одабрати ако буде, добре и лоше, о којима ћемо се мало забавити. Најпре, дакле, како је радња подељена у актове. Ми смо већ напред говорили и, — мислимо, доказали све што смо говорили, — о радњи у опште и њеној изради у трагедији Тодору. Према томе сад треба видети, како се она велика радња и она лепа заплитања и расплитања свела у актове и одговара ли то природности и лепоти. Први акт имамо као први износ целе ствари, који је по модерној теорији с почетка експозиција, али који је у самој ствари још с почетка заплет. Јер изношење јунака и других радника није, и не сме да буде, као неко представ-

љање непознатог непознатом, већ ће се он опазити и охарактерисати сам собом у току радње. Баш с тога први излаз први је корак у првој половини трагедиске радње — јер друго не може да буде — а то је у заплету. Дакле у првом акту имамо заплет само отпочет првим одбијањем Тодоровим и остављањем од стране Турака и Срба четири дана на размишљање. Ово је зацело у самој природи ствари као неки застој. јер нам се појављује јунак и радња у току од почетка радње, па до оног тренутка, кад му до настављања радње треба још четири дана. Ту се прекида и то је добро. Ми хоћемо да сазнамо сад даљи ток и развој трагедиске радње, а он се развија после оног, — ово говоримо независно од трагедије — тек после испуњених четири дана, кад се треба решити, према томе сасвим је оправдан положај другог акта у тај дан. Ми имамо сад пред собом развој трагедиске радње. У други је акт стављен љубавни изјав Синан-бегов и његова клетва на Тодора и Јелицу, па онда пошто се то догађа намах, и отмица Тодоровог детета. Узета је такође једна целина, јер се не може прекидати, где се хоће, но где треба. После отмице детета и оног изјава Ђурина, да је отмичар Синан-бег главом радња би била монотона, зато се она прекида и ту је крај другог акта, које је као што се види, као и пре, сасвим природно израђен и одређен. Радња сад наступа брже; развој врло нагао и брз. То и мора да буде. Јер шта би радио Тодор и Јелица, да дуго не знају о чеду. Зато се трећи акт почиње усред ноћи а у њ је стављено венчање Франсоа и Мире, перипетија и састанак Јелице и Синан-бега. Узета је такође једна целина, која је довршена одласком турских и српских посланика, и ту се према томе *морао* акт завршити. Довде је све био заплет па и перипетија. Доказују неки да перипетија треба да буде увек у четвртом акту или у петом. То баш не стоји. Она може бити и раније и доцније, али да је згодније, да она дође у четврти, то јест истина. После овога имамо пред собом расплет. Ми

не ћемо овде више говорити о оној великој погрешци у решењу заплета; да је њу потреба поправити, о том смо већ доказивали, па то више није потребно. Ми ћемо говорити о осталим актима онако, како су они подељени према материјалу, у њих унесеном. Дакле први почетак четвртог акта мора да је онде, где се трећи завршио, јер рекосмо, да је развој радње нагао до крајности а перипетија га је још само довела у бржу радњу. Четврти акт према томе, добро се почиње на истом месту и после врло кратког времена а обухвата напад Турака и прву победу српску над Турцима. Тодорову над судбином. Ово је овде така целина, да потребе нема никакве доказивати је, јер друкче не би ни могло бити. Сасвим је друго питање, да ли је тако требало да буде, али о томе смо говорили доста и мислимо, доказали, да је погрешно. Ну оставивши то на страну целина је фактички завршена и четврти акт је релативно добар. Пети се отвара новим нападом турским, обухвата борбу и то у првој промени први почетак њезин, а у другој њен крај и трагичну судбину Тодора и целога града. Овака *треба* да је подела у актове, а никако друкча. То је што смо имали рећи о целој сценерији уопште, а сад је на реду говорити о подели радње у најситније делове — сцене. Ми ћемо одговорити одмах, да су сцене све добро подељене, изузимајући једне о којој ћемо говорити, а за доказ молимо сваког, да се о томе увери сâм, изјављујући готовост, да бранимо неправедно нападнуте у свако доба. А после тога можемо прећи на најлепше сцене, њихову вредност и ону једну погрешну.

Врло лепим и пробраним сценама одликује се сва трагедија, јер рекосмо, да јој радње иду једна из друге, а тим се држи наше очекивање у највећој запетости. Ми смо пробрали најбоље из сваког акта и о њима ћемо летом проговорити неколико речи, а сад нек нам се допусти само нешто мало о њиховој грађи и утицају. Оне се морају бирати и градити према приликама, за које се

употребљавају, али морају имати једне исте особине, а те су природност и доследност т. ј. морају бити могућне и не смеју долазити произвољно, но изазване радом и потребом. Тога ради не смеју бити чудновате — изузима се случај, где су оне тако нарочито мотивисане — а морају бити лепе. Та лепота утицаће на нас, а пошто она може бити са ретких страна лепа, разно ће на нас утицати. Ти опет утисци производиће разне осећаје. Али сви ти осећаји морају се свести само на двоје: саучешће и страх за јунака — *ἔλεος καὶ φόβος*. Они пак разни утисци називају се дирљивим и узбудљивим. Ми смо казали једном, да ово све мора бити постигнуто само радњом, али не њом уопште, по њеном поделом — сценеријом. Ако тога буде у једној трагедији, онда је с те стране, добро. Овде се обично додају страшни догађаји који се некако издвајају. Само треба разумети, да је ово страшно у другом облику, а не у оном, за који смо осудили Метерленка. То страшно или грозно састоји се у вршењу неког грозног дела, нарочито од стране главног јунака. Разликују се у том три ступња; како их дели Аристотело. Прво да се то грозно дело изврши с знањем, као што Медеа убија своју децу или Магбет и његова жена свога краља. Ово је прилично непријатно, али се допушта, јер је природно. За тим се може дело извршити у незнању, као што је учинио Софоклов Едип или Алкмеон у делу Астидамовом по казивању Аристотеловом. Али најбоље је ако се дело, намерено да се учини, отклони услед упознања, као што је код Меропе у Еурипидовом Кресфонту, која намишља да убије сина. али га за времена позна. Овај смо део додали, да би се разумела добро једна сцена у Тодору.

Рекосмо, да смо их пробрали, па ћемо их у најбржем прегледу саопштити. Први акт има љупких сцена али су најлепше дијалог измеђ Франсоа и Јелице с Миром и старине Косовске и Тодора, о којима смо говорили. Ну има једна, коју нисмо споменули, а то је сцена

где се народ пита за одговор на питање хоће ли предати Сталаћа. Та је сцена заиста достојна највеће хвале, јер онако представити околности и ретко је и лепо је. У другом акту говорили смо већ о врло лепим сценама јаке песничке лирике: љубавном разговору између Франсоа и Мире и љубавне изјаве Синан-бегове са Јелицом. Ова сцена, у којој нам је представљена тако живо и јасно борба љубави, или бар њене успомене, с дужношћу, ванредна је. Не можемо замислити, да има кога, који ће приговорити Јелици за ово осећање. Та то јој беше први вереник и први љубавник из младости, који је за њу толико патио. Ну срећа је, што је он постао рђав, и на тај начин чедна Јелица зна, где јој је право место. Пре ове имамо лепу сцену где се слутња мајчина тако лепо показује, а она је тако природна, а баш због тога, тако неоснована, да се ми морамо дивити вештини песниковој, да нам је у развитку онако истински прикаже. У овом акту имамо и дирљиву сцену, где Ђура исказује име отмичара и тим у срцу жене Тодорове ставља на место зрачка љубави неизмерну мржњу ка љубавнику из младости. Како и ова сцена долази међ оне, које се одликују ретком лепотом, поменусмо је. Али праву своју моћ показао је песник у трећем акту, где је у сваком погледу достигао врхунац своје силине. Већ сам избор времена ванредан је. Ноћ је, — али не повољно изабрана већ природно и нагнано, као што доказивасмо — мирна, нигде ничега. Ова нема тишина и ова ноћ ванредна су силина. То је оно, што Шилер зове контемплативно узвишено и чим се обележавају радови највеће врлине. Вергилије пред улазак у Тартар ставља ужасан мрак и дуге пусте пределе. Ту је већ предосећање за нечим великим. И на таку подлогу метуо је песник највећу моћ своју, управо сву. Ту је усредсредио јад Тодоров, ту га саставио са женом, да заједно истински зажале за јединчетом; да се покажу од истине убијени отац и мајка. Ту је и венчање Франсоа и Мире. Неки су ово нападали,

али, нама се чини, неумесно. Да се је ваљало венчати,: у то нема сумње, јер Турци тек што нису дошли, а ко зна, какав ће крај борбе бити. Да не би вређали бол родитељски венчавају се кришом ноћу без икакве свечаности. Што се то десило, да ови чују, они нису криви. природност је сачувана, а успех контрастом изведен ненадмашан. Сем овога ту долази и она перипетиска сцена, о којој смо толико говорили, али о којој се може једнако говорити, јер јој је лепота неисцрпна. Ту је не само прелом целе трагедиске радње, но и упознање брата, но и уздржање од убиства тог створа, дакле грозног дела, ту је и преломљена љубав очева ради љубави ка народу, једном речи: песник је покупио све своје снаге, метнуо све на једно, показао све што може и створио — праву поетску лепоту. Да се он пак није исцрпао овде сасвим доказ је силан дијалог између Јелице и Синан-бега, у коме мајка баца за тренут у заборав жену и — четврти акт. Овај је просто продужење трећега и она иста тама даје онај исти утицај. Сад не повећан, јер знамо погибао, од које смо се пре више страшили, јер смо само слутили. Па ипак овде има неколико места силне песничке лепоте, а без сумње најлепше је оно, где замишљеног Тодора трза из мисли монотони звук турских свирала, који му јавља за њихов долазак и ванредна сцена, где Тодор одсеца главу Исак-паши а у исто време Јелица доводи спасеног Војина. Једино је ово место у трагедији које с поносом може закратити првенство трагедиској перипетиској сцени. Ми се нећемо препирати око тога, које је јаче и лепше, срећна је ова трагедија, што их има оба и то је доста. После овога долазе у петом акту неколике лепе, између којих се истичу: причање сна Војинова, одбијање Франсоа из града у првој промени а забуна у посади и крај у другој. Овде се у исто време налази и још једна омашка песникова, а та је што Тодор и Јелица, ти хероји српски, скачу у Мораву пре но што пада Франсоа и Ђура. Мислимо, да није потребно

доказивати, е је недоследно, јер то не доликује највитешкијем човеку, војводи и жени, па је треба поправити.

Да завршимо!

Трагедија Тодор сем погрешака а то су: погрешан расплет и погрешно употребљена перипетија, погрешно упознање једно, недоследност на једном месту у Јеличином карактеру и једна погрешна сцена, има врло лепу, велику и правилну радњу, у себи завршену и једну, с два врло лепа упознања, красним заплетом и јаком перипетијом, силне и узвишене а савршене карактере, красну дикцију и сасвим савршену поделу радње; па је према томе она — ако би се по примедбама поправила, изванредна, а овако — врло добра, или пошто смо ми навикли, да Немању узимамо у том погледу за мерило, она је боља од Немање.

Милан Ђ. Димитријевић

ПОЗОРИШТЕ

Слуга свога господара. Драма у 5 чинова, од Фр. В. Јержабека. Превели с чешкога Ј. Зд. Раушар и П. К. Хиблер.

Драматски радови чешки ретке су појаве у нашем позоришту, те је с тога оправдан интерес наш према комаду, који је прошлога месеца (30) у преводу престављен на нашој позорници.

Садржина ове драме црпена је из живота чешкога и ми ћемо је овде изложити укратко.

Владислав Буђил. млади техничар, радећи у фабрици Дорненкроновој, пронађе електричну справу новога строја, и тај проналазак његов издаје фабрикант за своју властитост и бере отуд почасти и разне користи. Буђила, који је с тога озлојеђен, гледа да задовољи новцем, а да би

га привезао за себе и своју радњу, он би да га ожени својом нећаком Јозефином. Буђил је у фабрици добар дух радника који су пропиштали под притиском фабрикантовим, и кад им већ додијају недела његова, незадовољство раденика плане у сокачки метеж, у коме Буђил погине, а метежници буду влашћу сузбијени.

То је језгра дела и читалац већ из овога може да назре, ко је у овој драми «господар», ко ли «слуга». Нама се чини да наслов «Слуга свога господара» није подесан, јер видимо у делу супротност између оба лица, а међу тим наслов означава њихово заједништво зарад речи «свога». Подесније би било, кад се већ хтео да обележи однос Буђила према Дорненкрону, или да речемо правије, однос чешкога народа према великим индустријалцима немачкога племена, да је на челу ставио «Господар и слуга», или, како је овај последњи јунак драме, у обрнутом реду.

Остала епизодна лица у делу деле се на три групе: једну немачку и две чешке. Од ових двеју последњих, једну везује интерес за Дорненкрона, те је с тога индиферентна према радничкој невољи, а друга је у отвореној опозицији према фабриканту, јер се састоји из раденика, који стењу под притиском његовим. Из ове последње групе једно се лице истиче својом радњом у драми, а то је Мина, другарица и васпитачица фабрикантове нећаке Јозефине. Та је девојка у неким љубавним, рекли би чак у интимним односима са Буђилом и кад Дорненкрон, после толиких недела својих, покуша да у својој кући обешчасти и ову девојку, Буђил му стаје на супрот признањем, да је та девојка његова жена и излази с њоме заједно из фабрикантове куће. Полазећи отуд, а видећи се преварен, он је своју машину, притиском једнога тајнога пера, онеспособио за рад у жељи да спречи Дорненкрона издавати се и даље за њеног проналазача. Кад је затим у метежу пао, Дорненкрон се прикраде у његов стан, нађе план машине и понесе га собом. Ту га затече Мина, која је у другој соби бдила

над мртвим телом Буђиловим, па не испитујући даље за циљ његова доласка, нападне га у јарости, ређајући му сва недела што је починио. У часу кад су Буђила свечано сахрањивали, Дорненкрон је у својој фабрици са̂м студирао план, па кад је пронашао тајно перо и покренуо машину, из ње се проспе ватра, која у часу обузме сву зграду те он, не могавши да изађе, погине у пожару.

То је садржина Јержабекове драме, којој као што видимо мало фали па да се назове трагедија. Буђил је у ствари трагични јунак, јер улази својевољно у сукоб са јаким Дорненкроном и подлеже у њему, али како не знамо на чисто је ли у метежу погинуо у редовима побуњеника, или случајно у жељи да их утиша, то нам није могуће одредити тачно његов драмски карактер. Свакако гледалац има пред собом два лица — Буђила и Мину (која на крају полуди), која у драми гину невина, па видећи у њој одсуство правице, излази незадовољен из позоришта.

Али како изгледа, писац је тако хтео, да би што боље маркирао своју тенденцију, а та је: мржња према индустријалцима немачким у Чешкој. У свакој појави избија та тенденција на видело и местимице је тако драстична, да може повредити осећаје и оних, који нису Немци. Тако се на пр. жена Дорненкронова преставља у делу као блудница и ако је опште позната ствар да се породици германској најмање може пребацити разблудан живот. Једном речи. све што је немачко премазано је у делу црном бојом, и ако је писац, као што нам се чини, хтео у своме народу да разбуђује омразу према Немцима, он је својом драмом потпуно постигао свој циљ; а да је то хтео, сведочи и сам наслов дела: слуга је Чех а господар — Немац. Још драстичније искаче та тенденција кад речемо да је само име Немчево тендециозно, јер Дорненкрон значи: трнов венац.

Оваква тенденција, разуме се, може се извести само на рачун уметничке лепоте драмске, јер је за њу потребно што више епизода, које ако нису у органској вези

са догађајем само крње вредност драми. Тако је у ствари и са овом драмом; она је, да речемо, по рецепту модерних конверзационих игара, скрпљена из самих епизода. које су доста лабаво сплетене у једну целину, и ако ова драма, која је престављена на међународној музикалној и драмској изложби није у Бечу наишла на осорљивију критику но што је, узрок ће вероватно лежати у томе, што су критичари вероватно морали да превиде драмске недостатке њене, да не би били принуђени претресати окруту тенденцију, која је — они то добро знају — напрена против Немштине (и ако се та реч у делу нигде не спомиње) и која је с обзиром на живот чешког народа у таким фабрикама довољно оправдана.

Sie merkten die Absicht und wurden — verstummt.

За нас је ова драма једна позоришна слика из друштвеног живота чешког и ништа више. Као таква, она нас мора интересовати, али сумњамо да ће нас игда моћи загрејати својим чисто драмским особинама. Као год што се о политичкој песми вели да је «ружна песма», тако се о партијским драмама може рећи да — нису лепе драме; у њима се радо подвлаче неприродно развучене слике, а такве су слике у истини карикатуре, које ће према колориту своме или да нас ужасавају као Дорненкрон, или да нас насмеше, као његове чешке присталице, али у никојем случају неће нас привлачити. Тако је у карактеру Емилије, жене Дорненкронове, осакаћена природа женска из претеране ревности, да она буде што одвратнија. Та се жена вози у трку и ако сваки час прегази кога на улици; она дакле у делу чини нешто, чега се жена по нарави својој плаши и ужасава. И Буђил, тако прегажен од њених кола, долази у фабрикантову кућу — одиста чудноват начин презентације човека, који ће својим радом толико да уздигне углед куће. Такви људи немају потребе да се уносе у кућу са сокака. Дорненкрон је сâм апстракција неваљалства; у њему нема ни једнога човешкога покрета, а међу тим познато је, да и у најокорелијој зло-

чиначкој природи избија по који човешки покрет. Он је дакле у естетичком погледу једно страшило, које у нама не може да разбуди милости ни онда, кад га гледамо где се вије у пожару. Исто је тако природност изнакарађена и у лицима германофилске странке чешке; и ова у естетичком погледу, не заостају далеко иза Дорненкрона и довољна би била половина њихове фамозне сервилности, да у нама пробуде одвратност. У заносу своме да цела слика буде што драстичнија, писац као да је превидео да су и ови људи Чеси, у чију одбрану је устао. То је можда и дало повода нашој рецензији да припише овој драми социјалистичке смерове, али по нашем мњењу она је ужа, локална значаја.

Исто је тако и мотивација радње у многоме недовољна или неоправдана. Ми не разумемо спонтано наваљивање Јозефинино, да се Буђил задржи у кући. Исто су нам тако неразумљиви и потреси Минини у Дорненкроновој кући, при сретању Буђила, кад дознамо касније да је она раскинула с њиме пре, но што је ушла у ту кућу. А ако је Буђил љуби, као што се из познија делања његова види, што онда хоће да бежи, што се онда даје задржати од Јозефине, кад он то девојче не љуби? Свуда овде, као што видимо, мотивација рамље, а тиме се знатно крњи карактер оба лица. Или Буђил греши што јој нуди своју заштиту или она што је прима. Истина би без тога једне романтичне сцене било мање у делу, али ми не би мало жалили за том сценом, јер носити се с једном девојком на позорници с речма: «ти мораш бити моја» — не може се назвати лепом сценом.

Видимо из свега да «Слуга свога господара» није велика аквизиција за наш репертоар. То је, ако смемо тако да се изразимо, једна драстично-романтичка драма. Романтика је у њојзи тако бледа, да ће гледалац мучно зажелети да је други пут гледа, а да би то и зажелео, драстика ће да га одврати од гледања. Оваква грађа могла би се са више среће обрадити у роману, али је писац

вероватно желео да живом сликом и речи што јаче утиче на своју публику, па је у тој жељи смео с ума, да то чини на рачун драмске уметности.

У толико се више драма ова истиче својом уметничком техником. Заплет је у њојзи правилан, сценична подела вешта, дијалог живахан и леп, те овим особинама својим може задовољити гледаоце који полазе позориште без претензија на уметничку усладу.

Наши глумци су се тога вечера својски трудили да тој драми даду што јаснија и лепша израза, али кад дело само собом не разбуђује у гледаоцу драматског покрета, глумац га својом игром не може створити. Труд г. Јовановића око тога не може се спорити, и ако он у публици тога вечера није нашао одзива, то се мора приписати монструозном карактеру Дорненкроновом, а не његовој радњи, која је у сваком погледу била изврсна. На истој стени разбила се и лепа игра г-ђе Цветићке, па и изврсна радња г-ђце Нигринове. А кад оваке снаге нису могле да «пробију» тога вечера, шта нам остаје да речемо за друге?! Неки су, истина, били очевидно под утецајем своје нове улоге — али ће по нашем мњењу слаба вајда бити за тоталан утисак драме и кад овладају својим улогама.

У осталом, за нас је питање о вредности драме најпретежније, јер мислимо да интерес публике за позориште зависи првенствено од избора дела за преставу, а колико је опет од тога интереса завистан напредак и опстанак нашег позоришта, то нам ваљда није од потребе доказивати.

Ј.

КЊИЖЕВНЕ БЕЛЕШКЕ

Целокупна дела Живојина Жујовића. Свеска прва. Издање књижаре Љ. Јоксимовића. Београд 1892. Цена 1 дин.

Радови у овој књизи датирају из шесетих година, дакле из онога времена, кад се о реформама привредним у нас много — теоретизирало. Колико је вајде било држави и народу нашем од тога рада, показује најбоље сад, иза четврт века, фактично привредно стање нашега народа. — Ако је било користи од тога рада, можда је било за поједине: целина је остала онде, где је и била. Није мучно томе наћи узрока, али није овде место писати о томе расправе. Жујовић је један од оних писаца што имађаху много добре воље да народу своме послуже, али мало спреме за то. Међутим он један је највише обрицао да ће је стећи, да га није рана смрт у томе задржала.

Чланци што су прештампани у овој књизи, носе махом на себи печат почетника. „Први је „о преустројству српских школа". Ко није о томе све писао у нас? Али је резултат наставе уза све те лепе речи остао где је био, с тога што се свако, па и најбоље „преустројство" разбија о недовољно спремне учитеље, а за образовање добрих учитеља иште се нешто више од добре воље и лепих речи. Цео чланак овај носи на себи обележје дилетантизма, јер је образованост духа продукат органскога развића, један физиолошки процес које иде у област природне науке, а ова као што се види, није била јака страна пишчева.

Остали чланци су: теоретичке расправе „о надници" где се у духу социјализма диже реч против „тираније јачег над слабим у савременој сфери економној"; даље: „упоредни напредак слободе и рада", где се говори о „удружењу рада"; па: „научност политичке економије", једна теоријска расправа из страних извора и најзад „историк Бекл и нови принцип историјске науке". Овај последњи чланак има научне вредности, али је на крају зашао у противност онога, што је у читавом чланку доказивано, а то је: да људски рад, или што је исто, историјски догађај, подлежи закону неопходности. Шта имађаху наше историје у оно време заједничкога са тим законом? Нису ли оне писане баш онако као и друге до онога доба, хоће рећи с истакнутим принципом *слободне воље* појединих, не обзирући се баш ни мало на „логику људског живота" и њене резултате? Нама изгледа да је цео чланак писан, да се што више уздигну тадањи историјски радови појединих лица, о којима ће мало њих, данас, делити Жујовићево мњење. Књизи је додат кратак

чланак „у место предговора“ у коме Ж. побија неке философске погледе Кујунџићеве.

По овоме што рекосмо, књига ова дакле има данас вредности за културног историчара нашег.

Свакако је г. Љ. Јоксимовић добро чинио, што се пустио у издавање Жујовићевих дела. Тиме је олакшао свима, који се баве предметима ове врсте, или који изучавају душевни покрет у нас, или ток литературе овога нашега времена. Али ми бисмо желели да се у тим предузећима иде поступно. Не виси судбина народа нашега о неколиким политичко-економним теоремама, које нису још расправљене ни у оним друштвима, где су се заметле; па и да би тако било, питања такве врсте скучена су на тешње кругове, а издавачима, који већ желе да посвете свој труд и новац на образованост народа, треба да је на уму, да дела што их издају, имају своју сталну књижевну вредност, и да су такве врсте, да би се њима могао послужити што већи број читалаца. А таквих дела има доста затурених па и поборављених, ваља их само наћи.

БИБЛИОГРАФИЈА.

Споменик XV. Краљ. срп. Академије. Неколико српских споменика од *П. Срећковића*. Београд. Држ. штам. 1892.

Споменик XVI. Краљ. срп. Академије. Историја Палеја, њени преводи и редакције у старој словенској књижевности. од *М. Н. Сперанског*. Београд. Држ. штамп. 1892.

Статистика краљевине Србије. Књига I. Део II. Пиротски округ. Београд. Држ. штамп. 1892.

Српски технички лист. Год. III. св. 2. уређује *Милан Ј. Андоновић*. Београд. Држ. штамп. 1892.

Споменик XVII. Краљ. срп. Академије. Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија, турски географ XVII века, о Балканском полуострву од *Ст. Новаковића*.

Дневник једног заборављеног песника.. Саопштио *Дан. А. Живаљевић*. У Нов. Саду 1892.

Ђачки одмор, књига за децу, удесио *Мих. М. Стевановић*. Пожаревац. Штампарија Мих. Костића. 1892.

Статистика краљевине Србије. Књига I. Део I. 3. Крагујевачки округ. и 4. Крајински округ. Београд. Држ. штампарија 1892. Цена 5 дин.

Како ћеш сачувати живот и здравље своје деце? од др. Ер. Бркеа превели др. *Станоје Нешић* и др. *Ст. Вукчевић.* Прва књига. Пожаревац. Штампано код Мих. Костића. 1892. Цена 1 дин.

Београдске тајне. Историски роман. Свеска I. Написао *К**. Београд. „Смиљево". Штампарија Пере Тодоровића. Цена 1 дин.

Успомене са бојног поља на Јанковој Клисури 1876 год. Историјски спев. Пише *Милан Ф. Манојловић.* У Крушевцу. Штампарија А. Малачевића и Ђ. Будимовића 1892. Цена 1 дин.

Рад X. редовне скупштине „београдске тргов. омладине". Београд. Штамп. Свет. Николића. 1892.

Правник. Лист за правне и државне науке. Власник и уредник Др. *Мил. Р. Весник.* Свеска 4. (Април). Београд 1892. Цена 2 динара.

Глас XXXIII. Српске краљ. Акадамије. 1. Доказ обрасца:

$$\lim \left\{ \frac{1^m + 2^m + \ldots + (n-)^m}{n^{m+1}} \right\} = \frac{1}{m-1}$$

2. Примедбе о обрасцу:

$$f(b) - f(a) = (b - a) f' \{ a + \theta (b - a \}$$

3. Услов да је f (x) за x = c непрекидна и ако је $f'(x) = \infty$

4. О максималним и минималним дијаметрима. Београд 1892. Цена 0·50. дин.

Учитељ. Педагошко књижевни лист, 8 свеска — (Април) Издаје учитељско удружење. Уредник *Д. Ј. Путниковић.* Београд. Држ. штамп. 1892.

Наставник, лист проф. друштва. Књ. III. Св. 2. (Марта—Априла) Уређује *Момчило Иванић,* проф. Београд 1892 (са сликом Јана Амоса Коменског).

Гласник Земаљског музеја у Босни и Ерцеговини. Уредник *Коста Херман* Год. IV. Књига I. Сарајево. Земаљска штамп. 1892.

ОДГОВОРИ УРЕДНИШТВА

X. X. ? Једна песма улази у идућу свеску.

И. И. В у Б. Вероватно један „страдалник" на пољу лепе књижевности, који се срди што други налазе одзива у критици. Прикривен иза туђе фирме, он би да вас завади с пријатељима вашим и да вас застраши од даљег рада. Нисмо ми сами о томе раду изрекли добро мнење, али то, наравно не може знати човек који неће да чита.

Б. Р. — Б. Да сте нам уступили каква удела у оцени ваше песме, ми би вам рекли отворено: љубите али немојте писати песама. А кад нам веђ заповедате да штампамо вашу песму ми се ево покоравамо и штампамо је, али онде, где се нама свиди да је њено место.

?

Ој девојко чарнооко
Љупка селе — невен цвеће,
— Срце моје ти покрећеш
Ко ли тебе јоште неће?....

Допустите нам да изоставимо оне две строфе: и ова једна је доста да оправда упитни знак на челу песме.

Г. кап. С. Р. у З. Предали смо ваше писмо администрацији.

Г. проф. Т. у Н. Две—три од послатих нам песама донеће јулска свеска. Хвала! Администрација ће послати књигу.

СВЕМУ СРПСКОМ НАРОДУ!

ПОЗИВ НА КУПЉЕЊЕ

„СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ“

Претуривши већ својих првих стотину година, нова српска књижевност се почиње ширити све даље и даље и освајати све већи број читалаца. Књиге српске нису више ретке и није их мало; с напретком идеја о јединству народа и језика његова и књижевност је напредовала. Али су читаоци српски више остављени срећи или случају; широки покрет књижевни и широка потреба читања и поуке у корисном и народном духу немају ни редовне неге ни систематске целине. Потреба је неопходна, да се у једно приберу како времена старо и ново, тако и пријатељи српске књиге и српске речи с истока и са запада, са севера и с југа. Потреба је, с једне стране, да се свакоме на домак стави оно што је до сад добро израдила српска књижевна радња и свест, а с друге, да се око тога као огњишта свога сastану сва браћа, и да у томе потраже духовну своју заједницу, основе своје народне индивидуалности. — Може ли разумна реч Доси-

тијева разгонити незнање, што још влада над великим делом масе нашега народа? Може ли родољубиви и благи његов савет и данас да стишава бујне страсти у читалаца? Јесу ли списи његови довољно познати млађим нараштајима, који — хвала Богу — све гушћим редовима стижу? У нас се славила стогодишњица рођења Симе Милутиновића Сарајлије, али колико је поштовалаца Симиних прочитало, да ништа друго, његову «Србијанку»? Топла љубав Ј. С. Поповића према народу, смишљени погледи на прошлост нашу, сета његове песничке душе мање и ређе одушевљава данашњу омладину, јер га она ретко где може читати. Дела њихова, дела Мушицкога, Караџића, Атанацковића, Прерадовића и других писаца, или су сасвим неиздана или су издана некритично и неудесно, те свакојако не врше онај задатак, коме су их њихови творци наменили: да свима српским нараштајима буду светле луче на путу народнога напредовања.

Као год ова старија дела тако и послови многих савремених или мало ранијих књижевника, дела од трајне књижевне вредности, стоје данашњим читаоцима неприступна, растурена по ретким листовима или зборницима. И сами данашњи књижевници врло често наилазе на многе сметње при издавању својих дела. Они имају да се боре с укусом читалачким, који је сад мање у њиховој власти а више у рукама оне књижевности, која као да нема другога задатка него новчану корист својих произвођача и издавача. Преводна књижевност иде овим последњим путем. Песништво словенско и туђе готово је занемарено; приповетке, новеле и романи, који руску књижевност дигоше до светскога гласа, одабрана дела великих приповедача, којим се вечно подмлађује француска и друге књижевности, тешко налазе издавача. С овим се невољама једва боре и поједини писци и преводиоци и уредници новина и часописа. Старија пак угледна дела великих нових и старих светских књижевности још се мање у нас пресађују.

Поучна популарна књижевност захтева тако исто помоћи. И ако се у нас с успехом наставља оно проучавање целокупнога живота, садашњега и прошлога, у нашега народа, што започеше Рајић, Караџић, Даничић и други; опет су научне тековине веома мало распрострањене. Народ наш нема данас у рукама ни историју своју политичку ни културну ни књижевну. А без указивања на старе стазе могу ли се сигурно показати путови будућности, без изношења на углед старога прегаоштва може ли се живо подстаћи душевна снага у омладине? И познавање саме српске земље и садашњега стања народнога није онако како би се зажелело, те да би топла љубав, упућена просвећеним знањем, могла да све делове отаџбине, да сва племена српска и ватрено и зрело пригрли. Познавање околних нам народа, с којима смо судбу делили, делимо и делићемо, њихова историја; историја словенских народа и великих светских обрта предмети су, који и данас очекују раднике. Ширење знања из економије и из природних наука (упоредне географије, геологије, биологије, физике, астрономије и игијене) осетна је потреба, која се још довољно и смишљено не подмирује.

Ово је стање покренуло основаоце «Српске књижевне задруге», да се обрате српским читаоцима, и ако знају, да се њихову родољубљу и помоћи обраћају с многих страна. Основаоци су уверени, да српски читаоци осећају лично потребу, да се води брига о реченим празнинама у данашњој нашој књижевности. Зато мисле да раде посао користан свакому, и да ће зато у свакога наћи потпоре. Ако одзив одговори надама, ако се са потребним стрпљењем допусти «Задрузи» време потребно јој да свој програм барем у главнијим његовим цртама развије «Задруга» мисли, да ће моћи делом оправдати свој постанак. Низ година донеће сваком задругару читаву домаћу књижницу, у којој ће мало по мало угледати света: сви знатнији списи досадашње српске књижевности; збирке растурених радова савремених књижевника; одабрани нови

послови и преводи и прераде лепих књижевности словенских и туђих; поучна дела о прошлости и садашњости нашега народа, о околним и словенским народима, о великим историјским појавама, о најзанимљивијим странама природних и друштвених наука. Прештампавајући старије књижевне послове, управа мисли употребити на то сваке године од прилике половину својих издања; а намера је првих година издати скупљене или одабране радове ових писаца: Доситеја, Рајића, Зелића, Видаковића, Мушицкога, Караџића (историске, географске и етнографске чланке), Милутиновића, проте Матеје Ненадовића, Ј. Хаџића, Ј. Стејића, Ј. С. Поповића, Ј. Суботића, Богољ. Атанацковића, Павла Поповића Шапчанина, Бранка, Његоша, Ст. Враза, Томазеа, Прерадовића, Шеное, Љубише, Врчевића, Јукића, Ј. Памучине, Трифковића, Грчића-Миленка и других. «Задруга» ће за право прештампавања потражити споразум и договор, где год то требало буде. Неће бити заборављени ни писци ранији: Качић, Гундулић, Палмотић, Ђорђић, Бунић, Вучићевић, Јак Палмотић, Златарић, Рањина, И. Држић, М. Рељковић, колико се год избор из њих може подесити с укусом данашње шире публике.

Свако ће се тако издање приредити критично са потребним уводом, а у гдекојим случајима и коментарима и речницима непознатијих речи. Управа се нада да ће у брзо моћи изнети сличан програм свога рада и за остале врсте својих издања: за преводе и позајмице из лепе књижевности и за оригиналну, преведену и прерађену поуку.

Овим позивом отвара управа упис у чланство за чланове добротворе једанпут за свагда а за чланове осниваче и улагаче за годину 1892. «Задруга» се обраћа свима родољубима српским, свима пријатељима њена задатка, да је потпомогну онако како могу: било уписом у чланство, било вршењем повереничке дужности, било књижевним радом. По члану 8. правила *чланови добротвори* плаћају најмање *сто педесет динара или седамдесет и пет фోрината једном за свагда*; *оснивачи* плаћају *десет ди-*

нара или пет форината за сваку годину; улагачи дају *шест динара или три форинта такође сваке године.* Сви они добијају сва редовна друштвена издања (члан 7. и 10). *Они родољуби, који би се хтели пријавити управи и примили се повереничке дужности веома би тим обавезали управу.* Повереничка су права и дужности назначена у члану 16. и 17. правила.

Управа ће се старати да што пре коначно смисли, шта ће ући у прво коло њених књига за годину 1892., на које се овим упис отвара, и о томе ће публику одмах известити. Књиге ће се спремити и разаслати у један исти мах са свршетком године.

Основаоци «Српске Књижевне Задруге» учинили су, што је од њих зависило, да се почне овај за српско народно развиће неоспорно користан посао. Они с овим у већој опширности износе шта их је на то побудило и како на том мисле радити. На народу је — сад — да својим пристанком или саучешћем што обилатијим каже како о овој потреби сам мисли. Кад је наша отаџбина могла још пре осам стотина година родити Растка Немањића, да, презревши престо очински, пође путем, којим стиже и поста светитељ књижевник свега српскога народа; кад је мали српски Дубровник могао одњихати Гундулића, којега се песничка лепота цени не само у постојбини његовој, него свуда где се српска реч разуме; кад је нејаки, бројем и имућством, део Србије могао пре сто година да прихвати књигу, коју му Доситеј пружаше и да је, очувану, после као топлу зраку пушта до крајњих граница домовине српске: неће се ни данас, кад је готово сва земља српска отворена приступу српске књиге, — одбити позив: да Србин задружно понови и настави рад тих својих великих предака! Проговорите дакле о овоме послу народном ви сад делом, драга браћо Срби и Српкиње, где сте да сте!

У Београду
30. априла 1892. год.

ПРЕДСЕДНИК
Стојан Новаковић

ТАЈНИК
Љубомир Јовановић

ЛЕПОТИЦИ БЕЗ МИЛОШТЕ.

(ОД ХАМЕРЛИНГА.)

Хладно се смешиш, празногрудно,
Гиздавко хола;
Љубав и чежња к теби
Немају приступа,
Чежња и љубав, која
На голом платну дивне
Слике развија
И мртвом кршу мраморном
Живота дâ.

Нека се рујна ружа
Никада не уплете
У брачни венац твој!
На груд'ма твојим никад
Нека не почине
Веран ти друг!
Пређе л' ти срце које,
Нек пређе празно што је
Баш ка'но и твоје.

Једина песма моја
Потомству нека прича
Лепоте твоје страшну,
Ледену чар!
У место мирте нек' ти
Цвета, баш ка' и мени,
Ловор, тај грки дар!

превео

Ђ.-Ј. Ј.

МЕРОПА

ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА ОД Д. Н. ВЕРНАРДАКИЈА

ЛИЦА:

Меропа. Епит.
Полифонт. Ликорт.
Евримеда.

Копљаници и друга нема лица.

Сцена је у Стениклари, у Месинији, у једанаестом веку пре Христа.

ПРВИ ЧИН

ПОЈАВА ПРВА

Меропа и Полифонт.

(Полифонтови двори. Меропа стоји брижна. Полифонт долази с десне стране и стоји посматрајући је дуго. Меропа се окрене и угледавши га, као да се збуни).

Полифонт: У важне мисли задубила си се, краљице и моја те је појава узнемирила.

Меропа: Ни најмање. Здраво и весело краљу.

Полифонт: Здравља и весеља имао бих када би се натуштено чело моје жене разведрило.

Меропа: Моје су бриге ситнице, које ништа не значе.

Полифонт: Вероватније је да краљица брине краљевске бриге.

Меропа: Сети се, да си увек био невешт пророк.

Полифонт: Када се тицало срца; али сам увек добро разумевао речи и дела.

Меропа: Нисам хтела да кажем да ја имам пророчку моћ коју сам теби одрицала мало час. Твоје су ми речи права загонетка.

Полифонт: Загонетка је твоје претворно неразумевање.

Меропа: Ако отоич не бејах безбрижна, сада се одиста почињем бринути. Тако ми богова, краљу, не разумем шта хоћеш да кажеш? Говори чисто, јасно и отворено. Ако си на ме срдит, немој ме иглама бости као девојку, него мушки удри мачем. Говори отворено, краљу! Каква си то дела видео, какве си речи чуо?

Полифонт: Ништа ти друго, Меропо, не рекох, до оно што и сама знаш. Престо твога мужа и твој, стоји на кратеру вулкана, који је давно готов за експлозију. Тајна завера давно подрива државу, а међу завереницима налази се цео народ месинијски. Изгледа да су сувише брзо заборавили добри становници Месиније, да смо их ми победили, па осећајући више него што треба на своме врату тежину нашега доријског јарма, уобразили су да га могу лако стрести, а неће да погледају у суседну Лаконију, те да виде страшан пример несрећне судбине спартанских илота. Али народ је увек толико луд и кратковид. И Месињани оружају се међутим, и цела Месинија само вреба згодан тренутак, па да листом устане, надајући се да сломи јарам доријски, и да са престола Ираклијеваца збаци мене, кога цео народ мрзи. Кажу да ти драга Меропо врло добро знаш где је центар тих завереника.

Меропа: Ја? Не.

Полифонт: Овде, у мојим дворима.

Меропа: Не може бити!

Полифонт: Да, овде, у дворцу. Само једно нисам досад могао да прокљувим, а то је: ко ми је намењен за срећног наследника? Али и то ће ми казати старешина завереника.

Меропа: А ко је старешина завереника?

Полифонт: Драга жена моја, краљица Меропа.

Меропа: Краљу, ти ме вређаш.

Полифонт: Ако те ја вређам, зато се краљичино име са хвалом проноси од уста до уста по целој Месинији.

Меропа: Ако би то било истина, краљу, онда би требало да ми за то благодариш, а не да ме вређаш. Ако се са љубављу помиње краљичино име по Месинији, ко има од тога највећу корист ако не краљ месинијски? Али од куда је то да мене хвале а тебе не? Ти ниси никада ни тражио да задобијеш љубав Месињана. Теби је она била увек равнодушна, ако је ниси гордо презирао. Понашајући се са благовољењем према њима, ја сам лако задобила и њихове симпатије и њихову љубав. Осем тога, ти си Доријевац, који си као победилац са стране, мачем својим прокрчио себи пут у ово полуострво — а ја сам ћерка благога урођеничког краља Аркадија, ја сам Аркађанка. Поврх свега, ти си човек, који владаш силом свога гвозденога мача, а ја сам слаба жена, која има само женско оружје за своје краљевање, само разоружану реч, тога моћног владара над срцима смртних, коме је престо у срцу, који не суди телима, но душама.

Полифонт: Добро знадем ту твоју силну реч, ту твоју разоружану моћ ради које краљевске ти одаје плаве бабе месинијске и беспосличари. Ту је увек и био и данас је корен свију зала. Та је реч и учинила да се народно срце окрене од мене, да моје име омрзне целоме народу. Та је реч полако али сигурно поткопавала темеље мога престола, она сада ради на томе да мене збаци с престола, као што је некад збацила мога великог претходника а твога првог мужа, Кресфонта, првога краља ове државе.

Меропа: Име Кресфонтово, краљу, лежи у гробници заборава, као што пепео његов лежи у гробници Ираклијеваца. Ископавајући данас изненада то тужно име из подземнога света, ти си очевидно хтео да ме подсетиш, да је Полифонт садашњи краљ, жудећи да се дочепа

круне мога првога мужа и краља Кресфонта, убио и њега и двоје деце моје.

Полифонт: *(за се)* О несрећна прошлости! Када би се могло учинити да тебе није никада ни било! *(гласно Мeропи)* Дакле отровна биљка сумње још непрестано buја у твоме срцу, краљице, још интрига гомиле није престала да је храни? Још не можеш да верујеш да је све то измишљена бајка?

Меропа: Тако ти велиш, али свет другаче говори.

Полифонт: О Меропо моја, докле ћеш ме жалостити тим светским интригама. Зар ти не знаш какав је свет? Зар није то онај исти свет, који говори да ти потпаљујеш мржњу народну противу мене, да си ти душа свију вечних завера противу престола? Што ћутиш?

Меропа: А шта да кажем?

Полифонт: Имаш право, такве су, видиш, интриге светске. Не веруј дакле ни ти лажама интригантским. Ја сам невин и чист од крви Кресфонтове, невин за крв деце твоје. Други су за то криви.

Меропа: Али, Полифонте, зар не беше ти вођа аристократијине завере?

Полифонт: Да, Доријевци, завереници извршише то убиство.

Меропа: Које тебе подиже на Кресфонтов престо?

Полифонт: Да, али само зато, што сам од рода Ираклијева. Крваве сцене оне буне оставиле су у твојој души осећања страха, гнушања и мржње. Али немој да ме гледаш и судиш кроз призму тих осећања. То би била тешка неправда. Остали завереници имађаху свој политички циљ. Ја, Меропо, не! Ако сам зажелео кадгод Кресфонтову круну, то беше само због њеног највећег дијаманта, због тебе, Меропо моја!

Меропа: Али до удовице се могло доћи само једном узаном и крвавом стазом, убиством мужа и деце моје!

Полифонт: Тако ми богова, Меропо, ти си неправедна и нечовечна! Ја убица твога мужа? Ја умочио

руке у крв деце твоје? Никад ни до века! У место да са твојих усана капље та горка жуч, у место што ти свака реч пробада моје срце као отрована стрела, ти би, Меропо, да знаш шта сам ја, тобожњи убица деце твоје, урадио, ти би свуда казала, да си неблагодарно скрнавила име Полифонтово.

Меропа: Шта си урадио? Реци.

Полифонт: Слушај Меропо. Има већ шеснаест година како смо се узели, али богови тако наредише, да наш брак остане без порода. Примиче се старост, а будућност је врло несигурна. Ко зна шта нам спрема превртљива срећа у овој бунтовничкој земљи. Услед свега тога изабрао сам једног младића кога сам одредио за наследника нашег престола.

Меропа: О честитам ти, краљу, а уверена сам да ће ти честитати и цела Месинија на тој неочекиваној срећи тако неочекиваног краљевића. Је ли овде тај пресрећни младић?

Полифонт: Има 16 година, краљице, како тај краљевић живи у прогонству, далеко одавде, и једва сам сада пронашао где се бегунац крио.

Меропа: Шта велиш, шеснаест година у прогонству? Ко је, ко?

Полифонт: Епит.

Меропа: Епит?

Полифонт: Да, Епит, син Кресфонтов и Меропин.

Меропа: Краљу, ти ми се ругаш...

Полифонт: Ни најмање.

Меропа: Сурово је ругати се несрећној мајци.

Полифонт: Не дали богови, Меропо, да ти се ругам. Кажем ти и кунем ти се најсвечаније, да сам твог Епита узео под своје. Ја сам га посинио, он је данас мој престолонаследник. Бесмртне богове позивам за сведоке, да сам ти истину казао.

Меропа: Ако се шалиш, краљу, та те шала убија. Али ако истину говориш, ако је истина то, на што ми

се толико кунеш, о, онда бесмртни богови, нема тога смртног човека на свету, који је икада осетио толику радост и срећу, колику ја сад осећам. Дакле је истина, ја ћу те видети, ти ћеш доћи, ја ћу те на ове моје груди притиснути, тебе несрећно, напуштено, у потуцању по туђини толико измучено, јадно дете моје! О Полифонте, драги мужe и господару мој! По неправди, неблагодарно и сумануто сам скрнавила име твоје! Опрости! Од овога тренутка, цела прошлост бачена је у амбиз заборава. Од данас почиње нов живот, нов свет. О реци шта хоћеш, како да ти благодари на толикој срећи захвална мајка?

Полифонт: Боље реци мила моја жена.

Меропа: Да, жена која те безгранично воли, драги мој Полифонте *(полети му у наручја)*.

Полифонт: Да, сада ме жена воли, али, на жалост Месињани ме мрзе.

Меропа: За њих се ни мало не брини. О! Радосне и благодарне сузе оросиће њихове трепавице, чим чују за твоје племенито дело.

Полифонт: Колико те, Меропо, вара срце твоје! Вараш се ако мислиш да је моје племенито дело у стању променити урођену злоћу и мржњу тога народа. Неблагодаран и без осећања је сваки народ, а највише овај месинијски. Ако данас мрзи мене, сутра ће мрзити тебе, прекеутра Епита и тако редом. Народ мрзи без разлике свакога, ко се узвиси, а нарочито оне, који стоје на високоме престолу.

Меропа: Што се њих тиче, краљу, можеш бити сасвим миран. Народ Месиније воли ме цео, сви Месињани без изузетка воле ме. То је народ од природе добар, захвалан и пун добрих осећања. Ваља само умети с њиме. Буди дакле без бриге. Поименце и у главу знам свакога старешину народног, и као што би једна реч моја била довољна да подигне страшну буру, тако је исто један миг мој довољан да стиша и највећу буру у томе народу. Најзад, ако би се ко и десио довољно сумануТ,

да дрзне и најмање што противу краља, имаће од сада са Меропом да се рачуна, на то ти ја дајем мoју реч.

Полифонт: У добри час! *(одлази са сцене).*

ПОЈАВА ДРУГА

Меропа *(сама)*

Каква радост, колика срећа! Мој Епит вратиће се из прогонства у дворац оца свога. Незнано дете видеће незнану мајку своју, а мајка ће видети и загрлити дете своје, и кријући га у недрима својим, залиће га сузама својим! Али дотле, сакри Меропо радост твоју. Бесмртни богови завиде људима за сваку радост. Умири се, несрећно срце моје, умири се и сакри ту радост од урока завидљиве среће, сакри је у себи као најдрагоценији адиђар. Кад бих могла, ја бих овога часа полетела у Етолију. Али како, куда? Ко би ме могао одвести, кад нико не зна скривено прибежиште детета мога. Па онда Полифонт — не, већа је потреба да ја овде останем. А Епит, хвала буди боговима, није сам. Уза њ је увек будни стражар и заштитник, уза њ је верна слуга Кресфонтова Ликорт, који је толике године делио тешку судбу сина мога. Па опет некакав непојаман али ужасан страх обузимље срце моје! Што се више измичу тренуци моје несреће, што се више примиче час моје среће, све више дрхће плашљиво срце моје. Вас бесмртни богови, вас велике и свемоћне, вас моли несрећна мајка да јој сачувате зеницу очију њених!

(ЗАВЕСА ПАДА).

ДРУГИ ЧИН

ПОЈАВА ПРВА

(Дворана у дворима. Кип једнога бога, и олтар пред кипом. На олтару лежи Епитова маслинова гранчица).

Епит *(сам).*

Опет вас видим мрачни, крвави двори! Моје ноге газе по поду по коме је некада цурила крв Кресфонтова

и његове деце. Страшна сцено. Успомена на те као на какав страшан сан никада ме не оставља. Како могосте, богови дома овога, да тако дуго трпите убицу Кресфонтова и тиранина који му је престо отео, да каља ове станове? А ти, краљице, како пристаде да седиш на престолу са оним који је оскрнавио светињу, са оним, који ти је поклао децу, како пристаде да он оскрнави и ложницу Кресфонтову? Несрећна жено! Но где ли је она? Нисам је никада видео; њено ми је лице сасвим непознато, па опет колико срце моје жедни да је види. Али сада, треба да ме сакрије највећа тајанственост, и мене и моју намеру и моје име, јер има опасности да једна непромишљена реч не осујети све. За сада нека се мој мач сакрије у корицама, а моје име нека се крије у грудима мојим, а када мој голи мач буде пробо срце грознога тиранина, онда ће и моје име ударити као гром у његове уши. *(чувши да Полифонг долази он priђе олтару и загрли га држећи у руци маслинову гранчицу).*

ПОЈАВА ДРУГА

Епит, за тим **Полифонт** са копљаницима.

Полифонт: Је си ли ти, младићу, странац из Етолије?

Епит: Јесам.

Полифонт: Како се се зовеш?

Епит: Зовем се Тилефонт.

Полифонт: Рекоше ми да си ме тражио. Шта хоћеш?

Епит: Твоју заштиту, краљу.

Полифонт: Мој кров је сам по себи заштита свакоме странцу који се моме богу моли, али без оружја. Узмите му мач *(даје знак копљаницима који примају Епитов мач)*.

Епит: Да, краљу, у великој опасности прибегавам твојој заштити и молим те за њу како се Бог моли.

Полифонт: Шта је? Говори.

Епит: Самоме теби могу да се исповедим. *(Полифонт даје знак стражарима и они изађу)* Пре свега, краљу, реци ми јесам ли овде безбедан?

Полифонт: Какво питање, странче! Ако поред краља ниси сигуран, а да где ћеш бити?

Епит: Моји су непријатељи сви Месињани.

Полифонт: Задајем ти реч да ти нико неће ни једну длаку на глави дотаћи.

Епит: Може бити да сам овде од Месињана сигуран, али од њих свију највећи ми је непријатељ краљица. Она ме непомирљиво самртно мрзи. Јесам ли и од ње сигуран?

Полифонт: Не разумем, странче, шта хоћеш да кажеш. Рекао сам ти да си безбедан. Реци сада кратко и јасно шта хоћеш?

Епит: Имао си, краљу, грдног непријатеља, у Епиту сину Кресфонтовом и Меропином.

Полифонт: То нисам знао, странче, па и сада не знам.

Епит: *(за се)* А! Сумња на ме *(гласно Полифонту)*. Па ти си послао убице у Етолију да убију Епита.

Полифонт: Шта кажеш? Ја послао убице?

Епит: Па то знају сви Месињани, краљу.

Полифонт: Као да у Месинији нема лажова и пањкала као што си ти.

Епит: Разумем твоје одрицање. Појамно је да сумњаш у мене јер сам ти стран и непознат. Али ако у целом Пелопонису има икакав човек коме се можеш поверити, коме можеш казати без икакве опасности твоју највећу тајну, онда сам тај човек ја.

Полифонт: Или си ти, странче, луд — или ја што те слушам.

Епит: Ни један од нас двојице није оно што изгледа да је.

Полифонт: Ама ето те трпим читав час.

Епит: *(за се)* А ја тебе годинама *(гласно Полифонту)* све ћеш разумети из ове једне речи: Убио сам Епита.

Полифонт: Је ли то истина?

Епит: Највећег непријатеља Полифонтовог нема више у животу.

Полифонт: Или ме лажеш, или заслужујеш смрт, варварине!

Епит: Ни једно ни друго. Тражи Епита по целоме свету. Ако га нађеш, варалица ти је у рукама.

Полифонт: О несрећна мајка? — А шта ти је, зликовче, скривио онај бедни младић?

Епит: Био је твој непријатељ. То је за ме било доста.

Полифонт: Та ја сам га усинио! Он беше мој престолонаследник.

Епит: Он беше Кресфонтов син и наследник достојан очеве судбине.

Полифонт: Ти си дрзак зликовац!

Епит: А ти си неблагодаран.

Полифонт: О богови како ће то Меропа да чује! Овде ћеш остати, странче, под стражом док се ствар не овери. Тешко теби, варварине, ако се докаже да је истина. *(одлази са сцене)*.

ПОЈАВА ТРЕЋА

Епит *(сам)*.

Али ако не буде истина, онда тиранине тешко теби! Ах, колико претворства и лажи беше у његовим речима и у његовом понашању! Зар би Кресфонт, да је у животу, па да су му јавили за убиство његовога сина, показао већу жалост? Величанство и слава одиста су достојни сажаљења када су награда толике покварености и притворства! И само дисање ваздуха по кућама владарским трује човека, и од првог басамака до последњег ваља на свакоме одбацити по неку човечанску врлину. Ах, где сте слободна брда етолијска? Овде тешко дишем. Ваздух ме дави. О где си мачу мој, где си? Ти ниси научио да лажеш, ти не знаш да се претвараш! Гола

истина излази из уста онога који тебе гола држи у десници!

ПОЈАВА ЧЕТВРТА

Епит, за тим **Полифонт** са копљаницима.

Полифонт: *(копљаницима)* Стражари! Овога странца, који је припао олтару дома мога, молећи за заштиту, предајем вама. Чувајте га добро. Докле буде на олтару мога гостопримнога бога, дотле ми је његова глава света. Поштујте га док је ту. Ако покуша да бежи, задржите га силом. Отворите очи добро! *(оде)*.

(ПРОМЕНА НА ПОЗОРНИЦИ).

ПОЈАВА ПЕТА

Дворана без олтара, као што беше у првом чину).

Меропа и Евримеда.

Меропа: Шта ти је, Евримедо? Од куда толика збиља и узбуђеност твоја?

Евримеда: О краљице, о тужна удовице Кресфонтова, о несрећна мајко Епитова!

Меропа: Богови!

Евримеда: О да зле судбе што Ираклијевци амо дођоше, а још горе што Кресфонту баш Месинија у део паде. Да несрећну ли си срећку добила, Меропо моја!

Меропа: Једва дишем. Говори Евримедо! Да није мој син. —

Евримеда: Тиранин је пронашао склониште твога сина!

Меропа: Да, то знам старице.

Евримеда: А знаш ли и то да је послао у Етолију убице противу њега?

Меропа: Ко против кога? Говори.

Евримеда: Ко против кога? Грозни тиранин Месиније противу краљевића, кога народ обожава као полубога и као ироја; убица твојега мужа и твоје деце противу јединог изданка, који се бегством спасао од убилачких руку; незаконити узурпатор престола противу

законитог престолонаследника; једном речју Полифонт је послао убице да убију твог Епита.

Меропа: Без основа вређаш Полифонта, мужа мога. Племенити карактер краљев неспособан је за такво злочинство.

Евримеда: Опрости, краљице, старој слузи и дојкињи твојој ако се чуди тој неочекиваној новој промени твојих осећања. Ја сам мислила да говорим тужној удовици Кресфонтовој и брижној мајци јаднога Епита, кад ал' на један пут одговара ми Полифонтова љуба.

Меропа: Моје срце, Евримедо, није било суд за мржњу. Ви сте га Месињани са вашим интригама у то претворили. Али треба да знате, да је мудра рука скинула чеп са тога суда, и просута је сва она горчина мрзости, која се толико година нагомилавала у моме срцу. Од тога тренутка, нова светлост обасјава срце моје, и нов пламен избија из њега као са олтара, пламен љубави. Пазите да ми са дахом ваших интрига не угасите ту нову светлост; пазите да ми са вашом жучју мржње не угасите пламен љубави моје. Ко једну реч рекне од сада противу мог Полифонта, тај је мој непомирљиви непријатељ.

Евримеда: После те строге речи, краљице, требало би да ћутим, али несрећа ме нагони да говорим. Ако сам мало час старала се да твоје материнско срце спремим да чује само једну опасност, сада морам да ти говорим о свршеној несрећи. Меропо, одреши густу повеску са којом су ти очи свезали, те да слепа не видиш истину. Има већ месец дана како је Полифонт послао у Етолију убице који —

Меропа: По заповести твога краља доводе Епита у Месинију.

Евримеда: Или га носе мртва?!

Меропа: Пресекао ти се језик! Жива и здрава га воде са свима почастима, јер треба да знаш, Евримедо,

да је Полифонт усинио Епита, и да га је одредио за престолонаследника.

Евримеда: Несрећна Меропо вараш се! Грозну су ти лаж казали.

Меропа: Жено! Најсвечаније ми се заклео. —

Евримеда: Ко?

Меропа: Краљ.

Евримеда: А ја, слушкиња, којој један миг његов може да пресече живот, ја ти кажем, Меропо, да краљ лаже и да је кривоклетник. Кад би краљ озбиља мислио да усини Епита и да га учини својим наследником, зар би он то само теби казао? Зар не би требало да то прогласи на скупштини свију Месињана, или бар на збору народних стараца, или бар да сазове све своје суплеменике, Доријевце, па да пред њима прогласи Епита за престолонаследника? Зашто краљ то није учинио? Ти не знаш, па зато ћутиш. Ја да ти кажем. Месињанима је дојадило носити јарам тешке тираније твога мужа. Број Доријеваца, наших победилаца, њихово богаство, њихова моћ стечена оружјем, све то. опада с дана на дан. У толико више расте број, богаство а преко свега свест подјармљенога месинијског народа. Једно само осећање пламти у срцима свију Месињана а то је: да на ново збаце јарам, који су им Доријевци преко Полифонта натакли на врат. Не само тиранина хоће да збаце, него траже и промену престола. Колико год мрзе тиранију, још више се боје анархије. Њихова света мисао то је отачаствено краљевство. Месињани неће краља само једне партије, него краља за читаву Месинију, неће тиранина који цепа народ на лење освајаче и на робље, него хоће владара, који ће свима бити отац, који ће све да обухвати својом очинском љубављу и заштитом, једном речи, хоће краља, какав је био Кресфонт, и какав би био Епит. Ето зашто народ обожава име Епитово и његове мајке Меропе Све то тачно је знано тиранину, који вечно дршће од народног устанка. зато је одлучио

да му ишчупа корен, убивши у даљини Епита, а међутим преваривши тебе, да преко тебе утиша мржњу народну. Ето шта је узрок и намера његових лажи, његовог кривоклетства.

Меропа: Страшан је смисао речи твојих.

Евримеда: Али им је слаба снага, као што видим.

Меропа: Па шта би ти хтела да радим? Шта може слаба и верна жена противу лажи и преваре мужевље?

Евримеда: Шта можеш? Да угасиш ту нову светлост, тај нови плам твоје љубави, па да опет постанеш мајка, каква си пређе била.

Меропа: О и овај плам упалила је само материнска љубав, јер ја сам само мајка била, и сада сам само мајка.

Евримеда: Али несрећна!

Меропа: Ти нешто кобно кријеш од мене Евримедо? Преклињем те говори!

Евримеда: Полифонт је послао убице у Етолију да убију твог Епита.

Меропа: И ти ћутиш жено без срца? Ти ми то кријеш?

Евримеда: Давно ја говорим, али моје речи за бадава нападаху твој слух; срце ти беше оглувело.

Меропа: Ах не само срце и слух! Сваколика сам била глуха, и слепа, и без осећања и без свести! Густа магла преваре, која ми беше притисла очи, сад се разилази, и сада видим страшну истину. Како ме је преварио као какво детешце! Поверовала сам да може имати људско срце ко? Тиранин? Мислила сам да и у звеђу може бити макар само једна искра човечних племенитих осећања; мислила сам да је та варница планула и пробудила дотле успавану племениту душу! Поверовах да је та његова душа докучила моје тајне уздахе, да је пронашла сакривене сузе моје љубави, и да је моје материнско очајање дарнуло у срце — кога? О јадна ја! Тврдо срце тиранина, звера, који се напио крви мужа

мога, деце моје, и који још жедни за људском крвљу, за крвљу срца мога, за крвљу, о богови, мога кукавног јединог чеда! Шта да радим сада? Куда да јурнем? Где да тражим помоћи, спаса? Моје је срце дивље узбуркано море, на коме је мој мозак чамац, који се дави, и са кога се забадава виче у помоћ! О помозите ми ви богови, ви ми притеците у помоћ! Ах, очајна судбо моја зашто сам слаба жена? Али шта рекох? Слаба жена? Нисам ја више жена. Крв у мојим жилама почиње да кључа, глава ми је сва у необичном огњу. Нова, непозната, силна моћ овлађује мноме. Бесни огањ прождире моју дроб, дивља жеђ сагорева срце моје, гори на уснама мојим, неугасна, зверска жеђ, жеђ за крвљу. Нисам више жена, крвави тиранине, него сам звер. Дршћи, јер је та звер жена Полифонтова! Али ја сам сумануга! Ја овде брбљам претње, а тамо далеко, о богови, мој је Епит у највећој опасности. Сваки тренутак сада крије у себи читавог Атланта несрећа, читав океан суза, читаве векове смрти! У Етолију, Евримедо, у Етолију док је још време.

Евримеда: Немамо више ни потребе ни времена да идемо у Етолију.

Меропа: Реци зашто? О, срце ми се следило. Говори.

Евримеда: Зашто ме, богови, остависте да овако несрећна још гледам сунчеву светлост?

Меропа: *(зграбивши Евримеду за руке)* Нечовече, говори! Мој син. — О, разумела сам... Убили су Епита.

Евримеда: У овоме тренутку краљ Полифонт у палати Кресфонтовој чува као свога госта, убицу Епитовог. *(Меропа пада онесвеснута)* Несрећница шта урадих, шта рекох? Несрећна мајко!

(ЗАВЕСА БРЗО ПАДА).

ТРЕЋИ ЧИН

ПОЈАВА ПРВА

(Дворана са божијим кипом и олтаром. У дну позорнице копљаници).

Епит: *(сам, гледајући кроз кулисе)* Сунце је на заласку. Прође још један дан за богове, али не и за ме, јер ја сам овде као нови Промитевс привезан за овај божански олтар, и не могу да радим ништа. Држава и сила тиранска, ови копљаници, чувају ме овде као у затвору, глуви и неми гледаоци моје туге, мог очајања, који као копци раздиру утробу моју, и чупају џигерицу моју. Бадава сам ти се молио, Зевсе заштитниче, на овоме твоме олтару, који ти је Кресфонт подигао. Бадава сам оставио слободан ваздух Етолије да се после премучнога пута затворим у ове дворе, у тамницу моју. Моје срце и моја рука данас су даље од своје мете, него што беху у Етолији. Нико к мени не може доћи, нити ја могу одавде маћи да се састанем с краљицом. Ах, богови, када би само њу, само Меропу могао да видим! Нема наде! Ето како су ми богови брзо услишали молитву. Ето какву ми Меропу шаљу — а ја сам, без мача, без икаквог оружја!

ПОЈАВА ДРУГА

Епит и Полифонт.

Полифонт: Где си странче? Да племенитог облика за онако зверску унутрашњост! Да ли се икада страшнија скорпија и отровнија змија скривала испод лепшег цвећа младости и лепоте? Никада до сад, странче, није прекорачила праг дома овог нога таквога зликовца, нити је поштовани кров Ираклијеваца икада заштићавао већега кривца. Кад чује Месинија шта си ти урадио, земља ће се затрести до у подземни свет, од тежине твога злочинства, и њено цветно лице покриће црна жалост. Али ни Месинији, ни овоме олтару бога заштитника, који је неповредан и за странце светиња, није толико тешко твоје несносно присуство, колико је тешко моме

срцу да те гледа, проклетниче. Чуј ме странче! Не само моја кућа него и Месинија не може теби дати асила. Ево стиже ноћ скривалица и заштитница зликоваца. Зевс те је овај довољно заштићавао. Од сада тражи заштиту и сигурност од ноћњега мрака. Иди одавде. Одељење копљаника отпратиће те сигурна до граница Месиније.

Епит: Да ме убије.

Полифонт: Нико се никада неће усудити на тако што противно вољи мојој.

Епит: Ко зна да ли би то било противно вољи твојој? Не срди се и не окрећи лица свога од несрећнога странца. Један дан у дворима владарским научио ме је мудрости читавих година. Луд је и суманут сваки онај појединац који што уради за силне овога света и за краљеве. Докле га слаби и немоћни за његову потпору захвално благосиљају, дотле је захвалност и сувише тешка силнима и они обично смрве и руже онога коме су обавезни.

Полифонт: Језик ти је, зликовче, од руке смелији. Одлази из ове куће!

Епит: *(загрливши олтар)* Опет дакле теби, Зевсе заштитниче странаца у дому Иракљијеваца, пружам руке приклињући те за заштиту. Твоме светом олтару, Зевсе, поверавам се. Оно што је твој син, полубог Алкид, на целој земљи нашао, заштиту за живот, хлеба и соли, то мени данас не дају потомци његови, и ако сам теби припао.

Полифонт: Не скрнави светиње!

Епит: И заклетву, у којој се мало час твојим именом заклеше, погазише.

Полифонт: *(трза мач)*. Престани са тим скрнављењима, не нагони ме да твојом смрдљивом крвљу укаљам ово свето место. Тиме што сам ти понудио да одавде одеш драговољно, нити ти је кров Иракљијеваца одрекао своју заштиту, нити сам ја погазио моју заклетву којом сам се заклео Богу заштитнику. Ако ти хоћеш да оста-

неш молећи се на овом олтару, остани слободно докле год хоћеш. Биће ми мрско и несносно да гледам таквога грешног побожника, али ће ми твој живот бити светиња, као што ми је света заклетва моја.

Епит: *(одмичући се од олтара)* Опрости, краљу, скрнављења која несрећник у опасности учиних. Твоја озбиљна реч улева нове снаге и наде у задрхтало срце моје. Као дивљи Етолац, ја сам у твојим речима, и ако доцкан, ипак познао правога потомка полубога Алкида и краља месинијског. Дакле је одиста заклетва права светиња за сваког Ираклијевца?

Полифонт: Јесте, странче.

Епит: И прибежиште је неповредно које даје овај кров Ираклијеваца и овај олтар?

Полифонт: Неповредно је. — Али ево Меропе.

Епит: Ко то иде, краљу, ко? Меропа, рече? Краљица жена твоја?

Полифонт: Да, тужна мајка несрећног Епита!

ПОЈАВА ТРЕЋА

Епит, Полифонт, Меропа и Евримеда.

Полифонт: Весело краљице.

Меропа: Тако и ти био весео краљу као што сам ја.

Епит: *(полети без маслинове гранчице к Меропи)* О славна краљице месинијска. —

Полифонт: *(за се)* Каква дрскост!

Епит: О предрага мајко твога Епита!

Меропа: Богови, шта видим? *(Непомично гледајући у Епита пружа руку Евримеди)* Евримедо!

Епит: Блажена мајко Епитова допусти да пред тобом на колена паднем, да целивам и да врелим сузама оросим свету десницу твоју *(клекне и пољуби јој руку)*.

Полифонт: *(за се)* Гледај какву је превару смислио проклетник!

Меропа: *(гледајући непомично у Епита)* Ко си ти младићу што потресаш најскривеније дубине душе моје,

ко си ти што варљивим изгледом својим вараш сва чула и сву памет несрећне мајке? Што не одговараш? Ко си, питам те, како се зовеш?

Епит: Име ми је Тилефонт, странац сам, из Етолије, одакле тек што стигох.

Меропа: Какав глас! Какво симпатично лице! *(Евримеди али не окрећући се њој)* Јеси ли га чула, видиш ли га Евримедо моја? Погле, зар те његово лице не подсећа на Кресфонта? Па овај поглед нарочито...

Евримеда: Ах каква заблуда!

Меропа: Да, заблуда је, варљиви само сан — али колико мио сан Евримедо! Имаш ли мајку странче?

Епит: Имам, краљице.

Меропа: Је л' ти мајка у животу још?

Епит: Жива је, краљице.

Меропа: Реци ми, странче, волиш ли је, воли л' она тебе?

Епит: Да, воли ме, то видим, то осећам — а ја? О богови да ли је ја волим? милијег и слађега створења, краљице, није сунце обасјало на овоме свету но што је мајка моја. Мени је тако слатко гледати лице њено да када бих имао да бирам хоћу ли да гледам цео свет или само мајку моју — ја бих с драге душе одмах пристао да будем слеп за све остало на свету, само да мајку моју гледати могу.

Меропа: Срећна мајко!

Евримеда: О богови!

Меропа: И ја сам странче, и ја коју гледаш, и ја сам имала једног сина, који би био твога узраста, али он беше сироче, разумеш ли ме, он беше јадно, напуштено, усамљено сироче.

Евримеда: О краљице!

Меропа: Да, и ја сам имала сина. Али, ти си странче млад, ти још не поимаш шта све значе те речи. Да, ни ти нит' икакав човек на свету, неће никада осетити шта

за мајчино срце значи та проста реч: син! Али гле, ти плачеш, ти ме разумеш? А ти међутим ниси мајка као ја..

Полифонт: Тужна Меропо!

Евримеда: Дођи к себи, поврати се краљице.

Меропа: Видим да ме разумеш, странче, јер твоје лепо и невино лице привлачи срце моје као што привлачи лице месечево будно око Ендимионово, и зато што ме разумеш, и зато да би ме још боље разумео, чуј ме. Не само једнога, имала сам ја три сина, али двојицу ми од њих заклаше још у раној младости њиховој. И ја, странче, ја мајка њихова, ја сам мојим очима видела овде на поду ових дворова, где леже њихова млада, осакаћена и крвава тела. Трећег мог сина, детенце које тек беше почело тепати, милостиве руке спасоше из Месиније. То сироче моје у бегству беше јединче моје, разумеш? Оно беше за ме цео свет, оно ми беше све и сва. Видиш, ја сам овде краљица Месиније. Овај мој краљевски плашт, моју круну, престо месинијски, све престоле и државе Ираклијеваца, све бих ја то дала, странче, у замену за један само дан сина мога, разумеш? Па тога сина мога, то јединче моје, странче, и њега су ми убили! Шта је? Дршћеш од ужаса?

Епит: Престани краљице тако ти богова!

Меропа: Да, ти дршћеш од ужаса, дете. Ти ниси мајка. Али ја — ја више не дршћем. Страх и ужас немају више власти нада мном.

Епит: Престани краљице!

Меропа: Али не, и ти ћеш престати да страхујеш и да се ужасаваш, и енергија твога младачког живота укочиће се када чујеш, да тога безбожног и нечовечног убицу, тога страшног зликовца — *(Епит се повлачи дршћући к олтару)* у своме дому чува — знаш ко? Де погоди! Мој муж!

Полифонт: Краљице. —

Меропа: Полифонт, краљ!

Полифонт: Не, не чува краљ и муж твој убицу сина твога, не краљице, њега чува бог заштитник Ираклијеваца, њега чува овај олтар и ово свето место коме је убица прибегао под заштиту.

Меропа: Где? Овде? Ко је, ко?

Полифонт: Овај странац.

Меропа: Евримедо!

Полифонт: Да, овај Етолијевац.

Меропа: Ах, богови, какво слепило! Овај је странац змија присојкиња *(јурне да зграби Полифонтов мач, али је Полифонт у томе спречи. Она за тим јурне к олтару који је Епит међутим загрлио, али је Полифонт у томе спречи)*.

Полифонт: Шта си наумила, суманута? Зар си се чак и на то усудила? То је олтар бога заштитника у овоме дому Ираклијеваца, то је неприкосновено прибежиште за сваког странца и невољника који му прибегне. Жено, света је глава овога странца и заштићеника мог. Натраг, не скрнави светињу! Стражари, окружите олтар. *(копљаници направе круг око олтара)*.

Меропа: О вечни богови шта видим, шта? То ме више не варају чула? О какво безумно и срамно изигравање божанских закона! Тако дакле, најзад паде образина, и мој предраги муж и краљ, сасвим отворено заштићава убицу мога сина. Али не Полифонте, не поборниче божанства и извршиоче Темидин, нећеш куд си наумио! Ако је за Ираклијевца света глава свакога странца који приклињући припада богу заштитнику дома његова, за ме је још драгоценија глава онога који је своје руке умочио у крв сина мога, у крв ираклијевску. Да, ту зликовачку главу хоћу да жртвујем богињама мрака које узастопце јуре за убицама да освете проливену крв. И ако у целом паклу и на целој земљи нема више ни једне Ериније, опет ће се Полифонте за убицу мога Епита наћи једна бесна фурија *(одлази, а за њом и Евримеда)*.

ПОЈАВА ЧЕТВРТА

Полифонт и Епит.

Полифонт: Меропо! — Не чује, нити је у стању да ме чује. Оде погледавши ме погледом који је отрована стрела. Да! Какав поглед, каква жучна горчина у речима њеним, каква страшна судбина! Ја, муж Меропин да будем принуђен бранити убицу њенога сина! О ти оче свију смртних и бесмртних, тежу и већу жртву није ти до сада ни један смртни поднео. На овај твој олтар положио сам све, божанске и човечанске законе, положио сам и законе богиње правде који спасавају читаве народе и жудњу срца мога, и љубав мојега народа, и крв невинога и сузе несрећне мајке. Све сам то положио да изгори на олтару твоме. Ко зна да ли такав силан пламен с олтара неће дохватити и кућу моју и краљевство моје? Смилуј се на ме Зевсе, ти једини можеш да спречиш ову несрећу!

ПОЈАВА ПЕТА

(Промена на позорници. Дворана без олтара).

Меропа *(улази с лева, мало доцније* **Евримеда** *с десна).*

Меропа: Дакле Евримедо?

Евримеда: У дворима царује сан и тишина поноћна.

Меропа: А убица?

Евримеда: Спава на подножју олтара.

Меропа: А стражари?

Евримеда: Сви спавају пред двораном.

Меропа: Дакле, ко год хоће може доћи до убице?

Евримеда: Без икакве препоне, краљице.

Меропа: *(извади из недара нож)* Оди дакле лечниче жалости моје, оди челиче очајања да пољубим твоју хладну сечивицу, са оном истом жудњом, са којом малаксали путник у жаркој пустињи, умирући од жеђи, примиче своје вреле усне неочекиваноме спасу, тестији воде.

Евримеда: Богови! Шта си наумила Меропо? Шта ће тај нож у рукама твојим, краљице?

Меропа: Шта сам наумила, шта хоћу? Ако не можеш да појмиш, старице, шта хоћу, упитај лавицу у шуми којој су заклали њено младо, упитај је шта она хоће, па ћеш појмити.

Евримеда: Приклињем те, дај ми тај нож, или баци га од себе. Несрећан је, краљице, лечник жалости то гвожђе.

Меропа: Али је једини, старице.

Евримеда: Молим те, дете моје, дај ми га, баци га! *(покушава да јој отме нож, али је Меропа одбије).*

Меропа: Ко се усуђује да дигне руку на мене? Да ли си добро размислила? Нико не може да заустави муњу. Од грома се може само бежати.

ПОЈАВА ШЕСТА

Меропа, Евримеда и **Ликорт** *(са покривеним лицем на вратима).*

Евримеда: Ко је то? *(потрчи и заустави Ликорта на вратима)* Ко си ти, шта тражиш у дворима у ово доба?

Ликорт: Краљицу.

Евримеда: Кажи се ко си?

Ликорт: Странац.

Евримеда: Откри лице своје.

Ликорт: Не могу старице.

Евримеда: Реци ми бар име своје.

Ликорт: Краљици ћу га казати. Води ме к њој, старице.

Евримеда: Натраг, једниче!

Ликорт: Ћути жено. Зови краљицу.

Евримеда: Ако ми не кажеш ко си, само ћеш преко мене мртве доћи до краљице.

Ликорт: Реци најпре ти старице ко си?

Евримеда: Ја се зовем Евримеда.

Ликорт: Евримеда може да види лице и да чује име старога Ликорта.

Евримеда: Ликорт!

Меропа: *(пошавши вратима на која Ликорт улази)* О богови шта видим? Да, то је мој стари верни слуга, то је мој Ликорт. У добар час су те, старче, послали бесмртни богови. Добро ми дошао! Реци, мој син Епит — где је мој син?

Ликорт: *(пада пред њом на колена)* Пусти ме, краљице, пусти ме, да најпре горким сузама оросим колена твоја, и да, несрећан, вукући моје седе косе и моју седу браду по овоме кобном поду ожалим горку судбу Кресфонтову и његове Месиније.

Меропа: То ми је доста, старче. Разумела сам те. Устани.

Ликорт: Остави ме краљице. Овај положај једино приличи мојој несрећи и мојој жалости.

Меропа: Устани, Ликорте. Испричај ми како је умрло сироче моје, Епит мој.

Ликорт: *(уставши)* Не говори тако, краљице, не говори о смрти већ о подмуклом убиству.

Меропа: Говори, старче.

Ликорт: Ми смо, краљице, Епит и ја, непознати свакоме у Етолији живели мирним и спокојним животом. На једанпут стаде се проносити глас по целој Етолији да је Полифонт открио некаквога сина Кресфонтовог и Меропиног, кога је мајка његова сакрила у неприступне планине етолијске, и да ће скоро стићи убице, које је краљ послао да тога сина Меропиног убију. Чим сам чуо за тај глас зграбих Епита и преселисмо се далеко оданде где смо дотле становали. Али не прође ни недеља дана, а ново нам прибежиште опколише још црњи гласови, који нам јављаху, да су убице прешле границу Етолије, и да као ловачки пси јуре за трагом краљевићевим. Помисливши на моју дубоку старост и на то да је Епит већ зрео младић, помисливши на опасност у ко-

јој је лебдео, ја се одлучих да му издам тајну, да му кажем од кога је рода и какво име носи. О кобнога дана и несрећне одлуке моје! Дршћући саслушао је како му убише оца и како му поклаше браћу, и крупне сузе његове котрљаху се на под. Али када је чуо да му је мати још у животу, радостан сјај обасја његово ожалошћено лице, и сузе радости одменише горке сузе туге и очајања. Најзад као суманут од срџбе грмну: «Дакле сада мене траже убице Полифонтове? Тиранину није било доста што се напио крви оца и браће моје, он још жедни и за мојом крвљу.» За тим паде на колена и плачући стаде ми целивати десницу и говорити. «Оче, рече, јер ја ћу те и од сада звати оцем својим, оче збогом! Одох им у сретање. Трчим да нађем убице. Оче, ова ће рука показати и њима, и тиранину и читавој Елади, да у мојим жилама тече чиста ираклијевска крв и да се та крв врло скупо плаћа. У здрављу оче.» И зграбивши мач, хтеде после ових речи да одјури. Дршћући ја ипак јурнем и шчепам га за један крај огртача. На коленима сам га преклињао да заузда своју младачку ревност. Моје га сузе потресоше, он попусти мојим топлим молбама. Али сутрадан — каква несрећа! Кад се пробудих, њега не беше више поред мене. Истрчим из куће, вичѐм, све за бадава. Њега беше нестало. Истога дана узех штап у руке и пропутовах сву Еладу, све његовим трагом али, ах, узаман! Најзад изгубивши сваку наду стигох данас у Стениклару, видех из далека ове дворе и моје се жалосно срце смрви и клецаве ноге једва ме одржаше. Али у вече, кад уђох у жалосне дворе Кресфонтове, нисам више могао да уздржим сузе, и сакривши се у једном углу плакао сам и јецао као мало дете. Пошто ми мало те сузе олакшаше срце, вребајући најудесније време, попех се невиђен овде и нађох те будну, краљице.

Меропа: Не остаје ми дакле ни сенка сумње. Богови мрака ви ме сада водите, ви управљајте десницом мојом!

Евримеда: Богови, куда је пошла! Оди за мном, *(одг)* помози Ликорте!

Ликорт: Само бесмртни богови могу сада помоћи ако се смилују на очајну и несрећну мајку Епитову.

ПОЈАВА СЕДМА

(Промена на позорници. Дворана с олтаром. Епит спава на подножју олтара).

Меропа: за тим кришом **Евримеда** и **Ликорт.**

Меропа: *(угледавши Епита)* Овде дакле спава — сам. *(гледа око себе)* Нико га не чува. Ваља похитати. *(Обраћа се кипу бога домаћег)* Зевсе заштитниче, за твоју божанску милост молим што морам да погазим твоје свете законе, али ја морам осветити крв сина мога. Удри ме, боже, силним громом својим, уби ме, али ми остави слатку освету да извршим. *(Силазећи у просценијум)* А вас страшна имена мрака, вас паклене богиње, вас Еринније приклињем, водите ми руку *(враћа се Епиту и замахнувши на њ ножем)* Расрђена сенко мог Епита, прими ову жртву осветничку.

Ликорт: *(јурне између Меропе и Епита)* Стани Меропо.

Меропа: Шта се усуђујеш старче? Натраг! *(Епит устаје дршћући).*

Ликорт: Несрећна мајко, шта си наумила?

Меропа: Да осветим сина мога.

Ликорт: Реци боље да га сама убијеш.

Меропа: Шта рече Ликорте?

Епит: *(угледавши Ликорта)* Оче мој! *(познавши Меропу)* Богови!

Ликорт: Ово је твоја мајка, Епите, ово је Меропа. *(Меропи испадне нож из руке).*

Меропа: Богови вечни да није ово какав немилосрдни сан који вара очи моје?

Ликорт: Тако ми бесмртних богова, краљице, не вара те никакав сан. Ово је Епит, ово је син твој.

Меропа: Дакле слутња срца мога није слагала. О пресрећни тренуте! Чедо моје, сине мој!

Епит: Мајко, мајко моја *(полете једно другом у наручја)*.

(ЗАВЕСА ПАДА)

ЧЕТВРТИ ЧИН

ПОЈАВА ПРВА

(дворана без олтара)

Полифонт: *(сам)* Да, Полифонте! За плодове које сада береш, својом си руком семе посејао. Рођачком крвљу окаљао си ти сам овај дом Ираклијеваца. Ти си сам умочио своје руке у Кресфонтову крв, и ако ниси то исто учинио и у крви невине деце, ти си упутио убице онамо где их материнска љубав беше склонила. Која вајда ако те је на све то навела лепота Меропина, ако си ти више жудео за Кресфонтовом женом него за његовим престолом? Твоје проклето дело постало је тиме само кобније. Богиња правде одмах је учинила да се плодна утроба Меропина за тебе изјалови. А када си се најзад понадао да ублажиш и Немезу и Меропу намењујући круну Месиније сину њеном — не долази престолонаследник да ти благодари на краљевском благовољењу, него долази његов убица да тражи твоју заштиту. О, бесмртни богови, то беше казна ваша. Ко год је ма кад везао судбу своју за убице, тај се више никада од њих раставити не може. Из злочинства рађа се злочинство, једна крв пролева другу. Цео ти се пут црвени од крви, Полифонте! Ти си сам изабрао ову крваву стазу, по којој су те богови одвели у страшни амбис, из кога те никаква снага никаквог самртника не може избавити. Па Меропа, жена моја, краљица, она рад које сам све ужасе починио, због које сам скочио у ову пропаст злочинстава! У какву је страшну борбу бацила срце моје њена грдна несрећа! Гвоздена неизбежна невољо, у којој не знам

да ли треба да очувам свете законе и свету заклетву моју, или да се смилујем на сузе, на очајање жене моје, краљице, несрећне мајке? Ни на једно од тога двога не смем да се одлучим, а међутим једно морам учинити. Ох, колико је тешка Кресфонтова круна глави мојој богови! Ох, тешка је, јер је умочена у крв онога који ју је носио, тешка је, јер о њој виси злочинство моје, тешка је што се о њу обеси још једно туђе злочинство? А зашто? Зато — Ах, никада. Далеко краљу, далеко од те прље, далеко од тог убиства. О Зевсе пошљи у кућу моју кога хоћеш другог странца, пошљи макар каквога твог штићеника, само овога не, само не овога. Коцка је пала! Неће више Месињани и Меропа моћи казати да Полифонт у своме дому чува убицу несрећног краљевића. Нечовек и дрски злочинац овде ће, и то још данас да плати за то своје злочинство, и Меропа ће моћи да загаси своју жарку осветничку жеђ у крви онога, који јој је убио јединче њено. Да, тако ће да буде тако ми богова небеских, земаљских и паклених. Рекао сам. (*одлази*).

ПОЈАВА ДРУГА

Меропа и Ликорт

Меропа: Говори старче; ево ме.

Ликорт: Да нема каквог стражара или копљаника у близини?

Меропа: Нема; сами смо. Говори слободно, старче. Шта си видео, шта си урадио? Али реци све у кратко јер видиш да није ни место ни време за дуге разговоре.

Ликорт: Са три речи казаћу ти све краљице. Све је готово. Завереници чекају само један миг твој. Сви држе да је Епит мртав, само старешине и вође знају истину. Вечерас ће се у Стениклари састати три хиљаде наоружаних звереника и то не само из околине него са свију страна, јер непомирљива мржња противу Полифонта није захватила само Стениклару и њену околину, већ целу Месинију. За то долазе у помоћ и Рион, и Месола и

Јамија, и Пилос. Слободни Месињани желе срећу подјармљеној браћи својој. Зато су се одлучили или да погину или да збаце јарам Доријеваца и да васпоставе престо ироја Кресфонта, који је оборио Полифонт, поборник и заштитник доријског ропства и поцепаности. Једна света мисао одушевљава све, једно осећање, једна намера, једна жива жеља, а то је уједињење. Месињани хоће да су један народ, под једним законом као што им је једна земља општа отаџбина. Њихов је ратни усклик: Један краљ, једна држава, један народ, и један закон за све!

Меропа: Прекрасно, старче. Да, један народ и један краљ, уједињена Месинија. То је, Ликорте, хтео и Кресфонт, али је за то пао.

Ликорт: Никада краљице није пао онај краљ, који је погинуо за свој народ. У срцу народном остаје он као светиња коју обожавају сви потоњи нараштаји. Ако Кресфонт мртав лежи у гробљу жив је дух његов јер је народ наследио његову циновску душу.

Меропа: Види се, старче, да је старост само тело твоје саломила, али да није могла ништа учинити великој души твојој.

Ликорт: Успомена на велика дела гради и од малених душа велике.

Меропа: Да, старост се поштапље успоменама, као што младост лети на крилима наде.

Ликорт: Али кад нада данас даје чак и мени старцу крила, немој ни ти више, краљице да ходаш као очајни старац. Данас се Месињани уздају збацити јарам тираније, данас ће се неумитна правда наплатити са убицом Кресфонтовим и с отмичаром очевине твога Епита.

Меропа: Како?

Ликорт: Данас ће Полифонт бити убијен.

Меропа: Страшна ти је реч, старче.

Ликорт: Али је поуздана, краљице.

Меропа: Довољно би било прогонство.

Ликорт: Мерони можда, али не и народу.

Меропа: Наши пријатељи нису мудро размислили.

Ликорт: Али праведно.

Меропа: Право да му судим и да га казним имам ја, а не ви.

Ликорт: Јуче си другаче мислила, краљице.

Меропа: Јуче сам мислила да је Епит мртав.

Ликорт: И оплакаћеш га мртвог, краљице ако толико будеш жалила убицу његовог.

Меропа: Пресекао ти се језик старче.

Ликорт: Ја само рекох, други ће урадити.

Меропа: Праведан суди само свршена дела, а не и оно што ће тек да буде.

Ликорт: Правди, која хоће да суди Полифонту, неће никада недостајати свршена злочинства његова.

Меропа: О, каква је опет бура осећаја у моме срцу! Камени старче, срце ти је гвоздено. Ти заборављаш да су буктиње брака гореле пред нама, да нас везује света веза брачних венаца. Полифонт је муж мој, не заборављај то старче. Нека се збаци с престола, али не дирајте у живот његов. То је моја одлука.

Ликорт: О превртљивости лакоумних жена!

Меропа: О дрскости мушке!

Ликорт: Када је дакле пала измајсторисана образина с лица удовице мога Кресфонта, повраћена је и мени слобода да говорим онако како треба, жени тираниновој. Жалост, дакле, коју је до сад показивала Кресфонтова удовица, беше само претварање! Није те дакле политичка нужда нагнала да примиш још крваву руку Полифонтову, није те на то навела брига за отаџбином, нити старање да олакшаш тешки јарам своме народу, не, ти си руку, са које је још капала крв твога првог мужа, прихватила једино из љубави, са грешне срамне љубави.

Меропа: Лаж је и клевета да је Полифонт окаљао руке своје крвљу Кресфонтовом. Не, то није истина.

Ликорт: Чусте ли је богови? Није Полифонт! И то неко каже преда мном, преда мном, који сам овим мојим очима видео када је Кресфонт пао под ножем Полифонтовим, мени који сам га видео где се ваља у својој крви овде на поду ових проклетих дворова. О, бадава сам јео горки лебац у прогонству, бадава оседише власи моје у нади да ћу доживети тренутак освете. Моја је нада пропала, и морала је пропасти, јер се ослањала само на једној жени. Предраги краљу мој ето и мене к теби врло брзо, чим побуним Месинију против убице твога. А ти пошљи оздо из Тартара паклене фурије против овога пара који је скрнавио и још скрнави ложницу твоју. Нека задрхте срца њихова, нека се потресе мозак њихов кад угледају фурије пакла; косе тих фурија које су као змије нека оплету густу мрежу око њихове постеље тако, да од ужаса не могну склопити ока једнога, а камо ли да отпочину у мирноме сну. *(Ликорт оде а Меропа остане гледајући укочено преда се).*

ПОЈАВА ТРЕЋА

Меропа и Полифонт

Полифонт: Меропо! Туга и очајање просто је убише. О, умери жалост твоју Меропо моја. Не ваља да ми смртни људи негујемо тугу и жалост до века као да су оне бесмртне. Погледај ме, о Меропо!

Меропа: Ко ме то зове по имену? *(дигне очи и угледавши Полифонта).* Даље, од мене. Са твојих руку капље крв.

Полифонт: Нема на мојим рукама крви деце твоје. Меропо ја сам невин, и ја жалим за твојим Епитом, и ја се гнушам убице његовог.

Меропа: *(за се)* Епита?! Како могах да на њ заборавим макар само за један тренутак?! Али то је због старчевог проклетства које ми још звони у ушима, од кога се још грозим.

Полифонт: Чуј ме, краљице.

Меропа: Слушам краљу.

Полифонт: Колико сам те волео и колико те волим, то знаш.

Меропа: Па и да не знам, свако твоје дело ми посведочава твоју љубав. Одиста данас ти приличе љубавне речи.

Полифонт: О не говори те жучне речи, не гледај ме са толиком мржњом, Меропо моја! Не стоје ствари онако као што изгледају. Ти ме само зато осуђујеш што нећеш да испитујеш појаве, што нећеш да ме саслушаш. О, када би ме хтела саслушати, када суманутост не би мутила твоје хладно суђење, када крв у твојим жилама не би тако лако кључала, не би тако бурно јурила! Нису моје руке укаљане нити са њих капље крв као што ти рече. За крв твога драгог сина ја сам невин тако ми врховног оца свију богова који ме је принудио да примим у свој дом убицу његовог. Али, Меропо, кобно лице тога злочинца неће више мучити твоје материнско срце, јер ето и њега ћу ти радосно жртвовати у у пркос жалосних предсказивања, у пркос мојих страшних слутња. Ја дижем руке од убице, ја му отказујем сваку даљу заштиту. Он није више заштићеник дома мога и његовог олтара, он је сада само убица твога Епита. Тога зликовца предајем сада у твоје руке, Меропо.

Меропа: Је ли то истина?

Полифонт: Убица је у твојој власти. Угаси у његовој крви сву жар праведне освете која прождире срце твоје.

Меропа: Хвала ти, краљу, хвала срдачна.

Полифонт: Умери дакле, драга жено, твоју тугу, и од сада нека се никада више не увуче отровна сумња у твоју душу.

Меропа: Неће, краљу.

Полифонт: Дивим се и радујем се тој твојој питомој мирноћи.

Меропа: Време најзад отупи и оштрицу бола а хладан разум овлада бујним срцем.

Полифонт: До сада сам само гледао сјајну краљицу Месиније, сада је тек чујем. Дупло краљује онај који не влада само својим народом, него уједно и својим страстима. Ти си Меропо не само мајка, него си и краљица. Зато не треба ти да каљаш руке гнусном крвљу убичевом, зато нека га џелат погуби.

Меропа: Шта велиш, краљу?

Полифонт: Не приличи теби да убијеш злочинца.

Меропа: Шта чујем о богови? Странац, заштићеник. —

Полифонт: — убица твога Епита.

Меропа: Да; шта?

Полифонт: Погубиће се.

Меропа: Погубити?

Полифонт: Хоће Меропо. И ту жртву приносим на олтар љубави твоје.

Меропа: Хвала ти *(у себи)* зверу! *(гласно)* о Меропо, погубиће се.

Полифонт: И то одмах, Меропо. Заклео сам се на то страшном заклетвом боговима. Не сумњај више, веруј ми.

Меропа: Полифонте. —

Полифонт: Да, престаће тешко уздисање Меропе моје, пресушиће сузе њене. Убица твога детета погинуће одмах, тако ми узвишеног оца свију богова и људи.

ПОЈАВА ЧЕТВРТА

Пређашњи и Евримеда

Евримеда: Странца и заштићеника. —

Меропа: Говори.

Евримеда: Столца убицу везаног воде с олтара на губилиште.

Меропа: *(потрчи кулисама и виче напоље)* Копљаници, да се нисте усудили извести га одавде.

Полифонт: Ама, краљице, шта то радиш? Воде га на смрт, веруј ми, можеш бити сигурна.

Меропа: Зликовче, убицо! *(за себе)* Вечни богови шта ћу сад? *(гласно)* Хоћете да га пустите да побегне? Овамо, овде хоћу да дође. О где је, где? Хоћу мојим рукама да га убијем.

Полифонт: Утишај се Меропо *(стражарима)* Џелат и стражари нек овамо доведу осуђеника. *(одлазе стражари)*

Меропа: *(тихо Евримеди)* Трчи, Евримедо, по Ликорта брзо! Реци му да Полифонт хоће да убије Епита. Полети као да имаш крила *(Евримеда одлази, Меропа за се)* О стани срце моје.

ПОЈАВА ПЕТА

Пређашњи без Евримеде

Полифонт: Ако што сумњаш, краљице, можеш за њима поћи на губилиште, те да се увериш о смрти зликовца, али да се ниси усудила да ти сама дигнеш руку на њега. То не приличи краљици.

ПОЈАВА ШЕСТА

Пређашњи и Епит *(везан, са стражарима)*

Полифонт: Ево га, Меропо, дође.

Меропа: Хвала ти Полифонте. Нека остане овде осуђеник.

Полифонт: *(стражарима око Епита)*. Ту да останете *(стражари с Епитом остају на дну позорнице)*.

Меропа: Драги мој Полифонте, оди седи крај мене, *(обоје седну на једно канабе)* чуј ме.

Полифонт: Слушам Меропо.

Меропа: Моје срце препуно је дубоке неизгладиве захвалности за ову твоју нову жртву. Толике си ми до сада дао доказе твоје љубави, за толике милости имам да ти благодарим, да не би требало, то осећам краљу, да ти досађујем новим молбама, да не би требало да тражим ни једну жртву више од тебе. Али твоја је љубав

према мени увек била тако попустљива да се усуђујем замолити те још за једну милост.

Полифонт: Реци само.

Меропа: Ти си одлучио да погубиш овога странца? Та је одлука последња?

Полифонт: То није просто одлука. Рекох ти да сам се на то заклео.

Меропа: И та ти је заклетва. —

Полифонт: Света и непроменљива. Шта хоћеш. реци краљице!

Меропа: Да ми поклониш живот убице тога.

Полифонт: Да ли ме вара слух мој, Меропо?

Меропа: Не; поклони ми живот тог несрећног зликовца.

Полифонт: *(скочи, тако исто и Меропа)* Тако ми богова овде се нека страшна тајна крије или —

Меропа: *(за се)* О, шта учиних. Можда је — о Зевсе смилуј ми се и спаси дете моје! — можда је пронашао да је ово Епит.

Полифонт: — или си ти, Меропо, памећу померила.

Меропа: Ни једно ни друго; само сажаљење женског срца.

Полифонт: Убица ће одмах погинути. То сам се заклео.

Меропа: Молим ти се.

Полифонт: Узаман.

Меропа: Приклињем те.

Полифонт: Немогућно је.

Меропа: О краљу. —

Полифонт: Не мучи се узаман, краљице. Ако сам до сада на плими и осеци твоје слабости и твоје лакоумности, твоје памети и твоје ћудљивости, био чамац без крмила, од сада нећу више бити њихова играчка, од сада спреми се да се покораваш гвозденој вољи твога господара. И обичан је човек луд који допусти да њиме жена управља, а већ краљ је сасвим суманут који на то пристане. За твоју

љубав мало час пристадох да оскрнавим светињу, да погазим заклетву, да навучем на своју главу страшни гнев највећега бога, а сад хоћеш већ да још једну заклетву погазим.

Меропа: Чуј ме, краљу.

Полифонт: Бадава се мучиш.

Меропа: Не тражим више живот његов, о, нека погине, али само данас не, само не у овај кобни дан, нека погине сутра. За ту једну милост, само за ту ништавну ситницу моли те, приклиње те љуба твоја, Меропа твоја.

Полифонт: Тилефонт ће сад одмах погинути. Буди сигурна као да је већ мртав *(стражарима око Епита)* Напред!

Меропа: Богови! *(за себе)* Та то није могућно, о ужаса! *(гласно)* Тако ти богова Полифонте. — —

Полифонт: Ти си детињаста. Зар те није стид, краљице? Ти си као какво море превртљива, ти си бесна и суманута. Најзад треба да чујеш оно што сам до сада крио. Те твоје суманутости, та твоја беснила и усхићености већ су ми довде дошле. Постала си ми већ несносна.

Меропа: Приклињем те драги, слатки Полифонте!

Полифонт: *(стражарима)* Водите тога зликовца на губилиште.

Меропа: *(јурне стражарима)* Станите!

Полифонт: *(стражарима)* Јесте ли ме чули?

Меропа: *(истима)* Главом ћете платити сваку влас његову.

Полифонт: *(јурне стражарима)* Полазите.

Меропа: *(потрчи и стане између стражара и Полифонта. Овоме)* Немој! *(стражарима)* Сада вас приклињем стражари! Он срца нема, он је нечовек, он је звер, која се напила крви мога Кресфонта, крви деце моје, па зато жедни још за крвљу. Али ви јунаци, ви имате срца, смилујте се! Сажалите се на ме!

Полифонт: *(тргне мач, али Меропа се обеси о балчак и труди се да отме мач из руке Полифонтове. Овај хоће да пође стражарима али га Меропа не пушта тако да Полифонт вуче Меропу, која се обема рукама држи за мач, по патосу)* Ко не послуша и не изврши заповест свога краља тај ће крвљу својом платити ту непослушност! *(стражари изведу Еппта на врата у левим кулисама. Неколицини стражара)*: Ви останите овде да чувате ова врата. *(Меропи)*: Пусти ме! *(видећи да Меропа не пушта дршку његовога мача, оставља јој га)* Узми мач, — сада ти више није од потребе. *(Полифонт излази на средња врата. — Меропа јурне на врата левих кулиса али је стражари одбију. Она стоји неколико тренутака у очајању, одмах за тим одјури кроз средња врата. После кратког времена чује се иза позорнице)*:

Глас Полифонтов: Не Меропо! Ах крвожедна тигрице ти ме уби!

ПОЈАВА СЕДМА

(иза левих кулиса чује се жагор. Стражари појуре тамо. Чује се звекет оружја. После кратке почивке улази Епит са голим мачем у руци, Ликорт у оклопу и са голим мачем у руци, а за њима Месињани оружани).

Епит, Ликорт, гомила Месињана

Епит: Још једном, оче, ти ми спасе живот!

Ликорт: Остави твоју захвалност. Најпре да вршимо посао.

Епит: Где је мајка моја? Где је тиринин? Напред оче! *(упуте се вратима десних кулиса. У томе тренутку улази Евримеда на средња врата дршћући. Сви стану)*.

ПОЈАВА ОСМА

Пређашњи и Евримеда

Ликорт: Евримедо.

Евримеда: Епите, Ликорте, ужас, ужас! Полифонт лежи мртав у крви својој.

Епит: Шта ?!

Ликорт: Шта ? Сам се убио ?

Епит: Та говори!

Евримеда: Меропа га је убила.

(на средња врата улази Меропа носећи у десној руци крвав Полифонтов мач)

ПОЈАВА ДЕВЕТА

Пређашњи и Меропа

Меропа: Где је син мој ? Епите, Епите!

Епит: О драга мајко моја!

Меропа: Да случајно онај — *(појури онамо одакле је дошла)*.

Ликорт: О, сада те опет признајем за удовицу Кресфонтову и за краљицу!

Меропа: *(Епиту)* Где је син мој?

Епит: Мајко моја!

Меропа: Ликорте, реци, је ли да је онај убио Кресфонта?

Ликорт: Јесте, краљице.

Меропа: А децу моју, је л' и њих он заклао? А сина мога? О вечни богови, где су стражари, где је Епит мој? Ходите! *(хоће да јурне левим кулисама, али не може)* Ах, немам снаге ни да крочим. Мртви су ми удови, ноге су ми теже од олова. Потеците, тамо, Ликорте, овамо! Где је дете моје?

Евримеда: Ликорт и Месињани спасоше Епита из џелатских руку. Ево твог Епита, ево га овде, Меропо.

Епит: Мајко моја!

Меропа: *(познавши Епита, баца мач)* Сине мој, чедо моје! *(Пада једно другом у наручје)*.

(ЗАВЕСА ПАДА).

ПЕТИ ЧИН

(дворана без олтара)

ПОЈАВА ПРВА

Евримеда: Нигде никог нема. Страх само станује у пустим дворима Ираклијеваца, и у пространим дворанама њиховима блуди очајна Меропа, полумртва жртва ове страшне борбе. Отворите се и потеците потоци суза, ако су доста сузе за несрећу моје отаџбине и моје краљице. О, у какав је амбиз несрећа бацила Месинију рука краљичина, коју је сумануто материнско очајање наоружало противу Полифонта! Страшан грађански рат пустоши варош целу ову ноћ. Чим се чуло да је тиранин убијен, сви Месињани, и грађани и сељаци из околине, сви завереници искупише се на пијаци па извикаше уједињење целе Месиније од Неде до Акрита и прогласише Епита краљем целе Месиније. Међутим стиже међу њих и нови краљ, и преко нарочитих изасланика позва доријске старце да се покоре. Али ови одговорише да дотле неће признати новога краља докле је Меропа у животу. Признадоше да је Епит једини Ираклијевац, зато су га они заједно са Полифонтом и одредили за престолонаследника, и они би га за цело признали за краља уједињене Месиније, али када су чули да је Полифонт убијен заклели су се сви Доријевци да га освете убивши његовог убицу па ма ко он био. Када је Епит овакав одговор чуо он плану гневом и као суманут јурну на њих. Бог рата на једанпут раздражи цео народ мрзошћу једних против других и Стениклара се претвори у страшну позорницу. Братска крв натапа земљу њихове заједничке мајке Месиније. Несрећна Меропа о свему томе ништа није знала, али како је чула да је веће стараца Доријеваца одиста с краљем било одредило Епита за престолонаследника, спопаде је горко кајање што уби мужа свога, и сада сва дршће од успомене на то страшно убиство! О богови, да ли ће се икада и када ће се завршити овај недогледни низ несрећа и зала?

ПОЈАВА ДРУГА

Евримеда, Ликорт

Ликорт: Где је Епит, Евримедо?

Евримеда: Код Меропе која сву ноћ није оком тренула.

Ликорт: И време је за материнско миловање када цела Месинија пропада.

Евримеда: Реци, Ликорте, како стоји кобна борба? Одржаше ли се Месињани? Одбише ли Доријевце?

Ликорт: Плачи, старице, плачи злу судбину несрећне отаџбине. Док је Епит био међу њима предводећи их, Месињани су се храбро борили, али чим ти дође с поруком да га краљица зове, и чим он оде у дворе — Месињани клонуше и стадоше бежати. Мало их је који се још држе на пијаци и по главним улицама, али се бојим да ће се и они растурити ако се Епит не врати брзо међу њих. Где је он?

Евримеда: У краљичиној одаји. Али ти немој тамо Ликорте, јер краљица нити зна да по вароши бесни грађански рат, нити зна да је Епит оружан излазио у борбу, а још мање да га Доријевци дотле неће признати за краља док она сама не погине.

Ликорт: Па онда, жено, нека сада чује. Није Епит овамо дошао да преде вуну нити да тка платно. Тако ми богова он има важније послове да сврши и важније дужности да испуни! Ствари су далеко дотерале. Данас се престо Кресфонтов из темеља љуља, Месинија се налази на ивици пропасти, и докле ти ја ово говорим није Меропа у опасности већ отаџбина. Ја хоћу Епита.

Евримеда: Стани. Ево ње саме. Чим она уђе овамо, ти трчи Епиту сам. Овамо! *(њих двоје склоне се у дну позорнице. Чим Меропа уђе, Ликорт одјури кроз кулисе одакле је она ушла).*

ПОЈАВА ТРЕЋА

Евримеда, Меропа.

Меропа: Трчи, старице, у оближње ливаде, набери ми и донеси ми пуно росног цвећа.

Евримеда: Што ће ти, краљице, данас цвеће?

Меропа: Како то питаш жено?! Та Полифонт лежи још на земљи, несахрањен. Ваља спремити краљевски погреб

Евримеда: Пепео краљев већ је у гробу краљице.

Меропа: Како?

Евримеда: Ми га сахранисмо.

Меропа: Ви? Зар се краљ један сахрањује а да његов народ и не зна за његову пратњу? Зар се муж сахрањује а да за то ни његова рођена жена не зна? Та ваљда је њој требало казати када ће јој мужа сахранити. Ко је од крви опрао тело његово? Ви! Ко му је обукао ново бело одело? Ви! Ко га је окитио цвећем и венцима? Ви. Али ко је плакао, ко је закукао поред његовог мртвачког сандука? О, нико! Да л' га је ико оплакао из дубине душе? Нико! Тај јадни самртник није имао никога да пусти макар једну једиту сузу за њим, никога! Он је имао жену, коју је волео више свега на овоме свету, којој је све жртвовао, али та га је жена.... О, ни Атланту, који држи целу земљу на својим плећима, није тако тешко, колико је тешко души мојој под теретом оволике жалости. Али не може бити, Евримидо, ти ме вараш. Краљ сигурно лежи још мртав ту, на пољу где сам га убила, и зато његова још непревезена душа блуди по овим дворима гонећи ме свуда куда год се макнем.

Евримеда: Не варам те, драга Меропо, истина је.

Меропа: Сва дршћем. Јесмо ли саме овде?

Евримеда: Да, саме смо.

Меропа: Зовни ми Епита (*Евримеда иође вратима*). Ха, уклони се одатле! О вечни богови — краљ!

Евримеда: (*притрчи и прихвати Меропу*) Где? Шта?

Меропа: Зар не видиш? Ено га онде! Краљ, Полифонт! Гле како ме укоченим дивљим погледом мери. Ох, умрећу, Евримедо!

Евримеда: Ја не видим ништа, краљице.

Меропа: Како не видиш? Ено, ено, ту је.

Евримеда: То је само варљива машта твоје уобразиље у врућици.

Меропа: Зови ми сина. *(Чује се труба).*

Евримеда: Ево га где иде.

Меропа: Дахнула сам душом. Нестаде га.

ПОЈАВА ЧЕТВРТА

Евримеда, Меропа, Епит и Ликорт.

Епит: Драга мајко!

Меропа: Ходи сине, седи овде крај мене. Дуго те не беше, а твоја несрећна мајка умирала је гледајући страховиту сенку Полифонтову.

Епит: Ево мене, мајко, охрабри се. Не мисли више на Полифонта, па ти више неће досађивати његова сенка *(Чује се из даљине труба).*

Меропа: Срце ми жуди за тобом, драги сине. Ходи, седи близу мене.

Епит: Не могу, драга мајко.

Меропа: Зашто?

Епит: Морам да идем.

Меропа: Али, богови, шта видим? Ти си у оклопу, Епите? Па и ти Ликорте? Куда ћете? Мало час зачух трубу. Реците шта то значи, куда ћете? Говори сине!

Епит: Не питај, мајко.

Меропа: Реци ми ти старче. Шта? Обојица ћутите?

Епит: Збогом мајко *(иође).*

Меропа: Када би, синко, могао да загледаш у дубину срца мога, ти ми никада не би рекао то «збогом» Када се пехар несрећâ напуни до врха, онда је једна кап доста па да се прелије. О зар не можеш да појмиш да те мајка не може пустити да одеш тако оружан а

да не зна куда ћеш. Реците ми куда сте наумили са тим оружјем и зашто? Не само реч него и ћутање може да буде мач с обе стране оштар који задаје смрт (чује се труба. Опет труба!

Ликорт: Епите, Епите!

Меропа: То је убојне трубе знак, ви полазите у рат али тебе не пуштам дете моје!

Ликорт: Краљице!

Меропа: Не могу, Ликорте! Убиће ми га. Млад је и неискусан у борби, неће умети да зауздава своју младалачку бујност.

Епит: О мајко моја!

Ликорт: Лепу поуку даје краљица Епиту Ираклијевцу.

Меропа: Ах. Ликорте, што не помислиш на престо Месиније, на отаџбину? Зар не знаш да је Епит једини Ираклијевац. Није за краља да силази на пијацу, него да се у свом Акрополу затвори. Тако су радили и Кресфонт и остали Ираклијевци. Појединац може да ризикује животом својим јер је тај живот његово сопствено имање, али краљев живот није његова већ народна својина.

Ликорт: Мене, неука појединца, васпитао је други дух, а тако исто и Епита. Нека је краљ рођени син самих богова, он није достојан својега порекла, ако се не бори на челу својега народа када је отаџбина у опасности.

Епит: *(хоће да пође)*. Здраво, мајко моја. Хајде, Ликорте.

Меропа: Епите, чедо моје, како остављаш мајку своју?

Ликорт: У вароши, краљице, кољe се народ између себе, и отаџбина је на ивици пропасти.

Меропа: Шта чух? Старче, дете моје, тако вам богова, говорите. Шта је узрок борбе, ко поче грађански рат?

Ликорт: Стениклара је подељена у два непријатељска логора, Меропо, у месињански и доријевски. Уз Месињане пристали су и сви завереници из околних села и вароши. Ноћас су Месињани са њима заузели пијацу, прогласили су уједињење целе Месиније и прогласили су

Епита за краља. Али Доријевци не хтедоше на то пристати док се не освети смрт Полифонтова. Они, рекоше, пристају да им Кресфонтов син као Ираклијевац буде краљ, али су се заклели да убију Меропу, убицу Полифонтову, и докле је жива мајка Епитова, они га неће признати за краља.

Епит: Да, старче, али док је жив Епит нека се не надају убице Кресфонтове и убице Меропине деце да ће дочекати измирења или милости!

Ликорт: Такав бесмислен одговор послаше Епит и Месињани, и онда оружани Доријевци јурнуше на Месињане и од тога тренутка па кроза целу ову ноћ Стениклара није ништа друго до крвава позорница братоубилачког рата. Сада знаш све, краљице.

Епит: Хајде Ликорте! Збогом драга мајко!

Меропа: *(изван себе, за се)*. Да отаџбино, да сине мој! — А ви доле, ето ме к вама. Жртва тражи другу жртву покајницу *(гласно Епиту)*. Збогом сине! *(Епит хоће да пође)*. О вечни богови! Зар тако, сине, да се растанемо за навек?

Епит: Није за навек мајко моја.

Меропа: Ко зна? Зар не полазиш у рат сине мој?

Епит: Опет ћемо се ми видети мајко!

Меропа: Опет ћеш ме видети? — Можда — Да, видећеш ме *(за се)* О страшни тренуте! *(гласно Епиту)* Али рецимо да се растајемо за навек. Замисли да овај судбоносни тренутак садржи у себи вечни растанак гроба, замисли да те мајка никада више неће видети, да ти можда мајку своју нећеш видети више. Ко зна? *(за се)* Не, богови, ово ја више издржати не могу *(гласно)* Епите, Епите!

(Епит јурне к њој да је загрли, али она му руком даје знак да јој не приступа и као суманута одјури с позорнице).

ПОЈАВА ПЕТА

Пређашњи без Меропе.

Епит: Богови, како ми је задрхтало срце од ових речи мајке моје *(чује се труба)*.

Ликорт: Напред сине, чека те народ твој! .

Епит: Иди оче. Сад ћу ја за тобом.

Ликорт: Шта рече, Епите? Зар не видиш да изгубисмо читаве часове кад нам је сваки тренутак драгоцен. Похитајмо.

Епит: Не могу да утишам уздрхтало срце моје, ако сада овако пођем, прснуће ми срце, пресвиснућу. Не могу оставити мајку моју неутешну, а да је бар једном не целивам, а да јој бар једну слатку реч не кажем.

Ликорт: Опрости му отаџбино која се с душом бориш! Он је још дете.

Епит: Заповедам ти старче, иди! После циглог једног тренутка бићу усред мога народа! *(Обојица одлазе на разне стране)*.

ПОЈАВА ШЕСТА

Евримеда: *(сама)*. Камо те лепе среће, сунце, да Евримеда није доживела да гледа данас твоју светлост; да је мрачни вео смрти покрио очи њене те да не види пропаст отаџбине, и да срце њено несрећно не осети сва страдања Меропина. О, када би они који се боре за сјај престола знали колико несреће покрива владалачка порфира. Натраг смртни, који јурите незадржано врхунцима људске славе! Ти су врхови завијени мрачним облацима који су пуни громова. Јека ратних труба престала је да застрашава срце моје *(из далека се чује врева и усклици народни. По каншто је та врева силнија)*. Различити помешани гласови људски допиру из далека до мојега слуха. Сада се приближују. Сад се боље чују. Сада су пред самим дворима. Народ је пред њиховим зидинама. О, сада јасно разабирам сваку реч. Вичу «Живео Епит, краљ Месиније!» О радости! Где је Меропа?

Трчи Евримедо, да од тебе прво чује срећне гласе пресрећна мајка! *(оде).*

ПОЈАВА СЕДМА

Епит и **Ликорт** *(улазе из противуположених кулиса).*

Епит: Ах, најзад ето тебе оче мој. Реци ми шта се то догодило? Објасни ми непојамну ову појаву. Ко то учини да се тако неочекивано измире Доријевци са Месињанима, какво их чудо тако изненада опријатељи те сада цела варош и цео народ јури мојим дворима проглашујући ме једногласно за краља Месиније?

Ликорт: Господару, у овоме тренутку веран ти слуга желео би да ти донесе само добре гласе, и право би било кад би он то могао. Али су богови другаче одлучили, а смртни треба да се увек без гунђања покоре вољи њиховој.

Епит: Мајка моја, где је мајка моја, старче?

Ликорт: О њој имам да ти причам господару. Месињани и Доријевци стајаху на тргу готови за борбу, кад ал на један мах стиже у веће доријевских стараца Меропа, сва замотана тако, да је нико познао није. Зачудише се Доријевци кад угледаше пред собом ту непознату жену. Бадава је краљица покушавала да их убеди да треба да престане тај братски покољ; бадава их је наговарала да спасу отаџбину признавши Епита за краља. Доријевци бесно одговорише, да никада неће признати Епита за краља докле је мајка његова у животу. Када погине она, која је убила Полифонта, признаће и они Епита за краља. Сада она откри брзо своје лице и рече «Ја сам убила Полифонта, ја сам Епитова мајка». На то сви потегоше своје мачеве на њу. «Овде ударите» рече она истављајући прса своја против њихових мачева. Али они као да се скаменише. «Шта је — рече она — зар вам рука дршће? А видите, Месинија је имала краљицу и Епит је имао мајку, којој рука није задрхтала, када се сама за њих убила». И доиста, рекавши то, она

трже сакривен мач, сјури га себи у груди, и паде на земљу. Дивећи јој се, Доријевци се заплакаше. Глас о њеном самопрегорењу пуче на све стране, и Месињани и Доријевци, који су се дотле међусобно клали као дивље звери, спустише мачеве у корице, и сложни, измирени спроводе краљицу у двор, дивећи се величини њеној, плачући и кличући «Живео краљ Епит» не би ли јој колико толико разведрили последње тренутке живота њена.

ПОЈАВА ОСМА

Пређашњи и Меропа *(коју доносе на носилима сву крваву и на умору. Доријевци, Месињани, копљаници, народ. Кад уђу поделе се на обе стране позорнице. За носилима иде Евримеда).*

Епит: О бесмртни богови шта ми учинисте? Угасите се очи моје, срушите се сводови дома Ираклијевског, отвори се земљо и прогутај Кресфонтова сина! О несрећнога сина! Несрећна мајко шта си урадила?

Меропа: *(дубоким гласом који полако изумире)* Још неколико тренутака, сине, па умирем. Чуј последње речи мајке твоје, у колико буде устању да их каже. Немој плакати за мном. Требало је да умрем. Тако су богови наредили, јер они су људско срце овакво створили. Ја умирем довршивши велико дело оца твога. Ево данас и Месињани и Доријевци признају да су деца једне отаџбине, ево тебе сви признају за свога краља. И сада мирно умирем. Не плачи дете моје! Толико сам те волела, чедо моје, да ми је тешко да те оставим. О веруј ми, моја ће душа бити с тобом.... О дете моје.... сине мој! *(Меропа издахне)*

Епит: Мајко! Мајко моја! —

(КРАЈ)

ПРЕВЕО

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

НА СИЊЕМ МОРУ

Већ трепти крило румене зоре
К'о свилне власи најлепше моме,
— Зора се рађа, и мирис руже
Раскошно сипа по путу своме.

И сунца ево! Поносно, гордо,
Са меког крила висини хита,
А румен-зраке путе му прате
Сјајаног сунца злаћена свита.

Море је мирно. Бурни таласи
Умилни санак бораве ти'о,
А крајем мора даљином даљном,
Чаробно с' венац планински свио.

Природа ј' цела дивотна, лепа,
Лаки јој уздах мирисно цвеће;
Све је чаробно.... умилно.... тихо....
Само се чамац лагано креће.

Ја стојим мирно светиње пуна,
Али ми среће ни овде није;
Жеље ми лећу без пута, циља,
— А срце бурно све јаче бије.

Па, куд ћу? — не знам. За чим ли жудим?
Куда ми душа у бескрај лећe?
Морнару! — реци, куда се чамац
— Лагани чамац — са нама креће?....

„Ширини мора". — Ох, јесте, јесте,
Где се не виде земаљски знаци,
Ширини вечној.... где с морем бурним
Само се љубе сунчани зраци!

Ја нећу шуме, зелене, густе,
Не волим поља, вароши, горе,
Ја хоћу небо, дивотно.... плаво....
Ја хоћу бурно, бескрајно море.

Морнару! — брже, брже, завеслај,
Успаван талас журније буди,
— Јер, за ромором валова нежних
Већ давно срце у грудма жуди.

— Ка оној страни — видиш ли старче —
Веслима сложним хитрије крени,
Притерај чамац, лагани, чили,
Оној каменој, врлетној стени.

На тој ћу стени, сред мора бурна,
Жеље да стапам са небом плавим,
Најлепши санак среће да снивам,
Богу да с' молим, љубав да славим.

„Ка оној стени? — Да с' молиш Богу!
„Не, веруј, тамо возит' не могу."
— Тако је старац дршћући рек'о,
И даље вале шуштеће сек'о.

Ал', зашто? — реци; та види талас
Како пробуђен љутито бије,
Па ипак стојим у чамцу мирно
Никаква страха у мени није.

А на стени ћу чвршће стајати
— Јер, ето видиш, чамац се креће,
— А стену горду, врлетну, веруј,
Ништа са места покренут' неће.

Ох старче, старче, завеслај само,
Да с' што пре бацим на оно стење,
На олтар свети природе дивне,
На раздробљено, сито камење.

— — — И старац молбе саслуша топле
Притера чамац без једне речи,
Само што сузе лице му квасе,
Што врели уздах кроз груди јечи.

Ја стојим.... гледам.... Море трепери,
Сунчани зраци по њему пали —
Па озарили то голо стење,
Па позлатили наш чунић мали.

Ја гледам дуго у небо, море,
Уживам чари тренутка тога,

— И руке саме у сусрет лећу
— И душа сама призива Бога!

Ох, јесте, јесте, у часу томе
Све дише неком божанском moћи,
И ја сам срећна у тој тишини,
И ја сам срећна у тој самоћи.

Ал' не! — Ја нисам ни овде сама
— Као капљице сићане мале,
Ил' зраке светле здружене сјајне,
Што су по стењу врлетном пале. —

Тако смо, тако, у часу овом,
Сви моји драги!.... сви моји мили!....
— К'о росно цвеће у киту свежу —
Тако смо, ево, и ми се слили.

И ја не гледам у небо, море,
Душа ми с' некуд даљином губи.
И срце моје дршће и стрепи,
— А жеља своје премиле љуби.

....Ал' где је старац? — да л' и он срећан,
Ужива спомен детињства свога,
Призива тренут времена прошлих,
Да л' гледа своје? — Да л' види Бога?....

Ох, видим, видим, и он клечећи
Одговор шаље божанском гласу;
О, како ј' нешто свечано, дивно,
На овом месту, у овом часу!

— — Ал' реци само, старино седа,
Какав се спомен у теби буди?
Што сузе твоје очајно теку —
Зашто ти туга притиска груди?

Зашто баш овде, на овом месту
— Где само орван љутито вије,
Где само галеб поносно слеће,
Где само талас шуштећи бије. —

Зашто баш на том дивотном месту,
Ти скрушен тако очајно стојиш, —
И вале мутне, пенаве, бурне,
Дршћућом речи — дршћући бројиш?....

Ил' можда, можда, спомене давне
Сад душа твоја стрепећ' прегледа?
Трenуте тешке живота бурна....
— Ох, реци само, старино седа!

И ја сам стала.... Свуда тишина,
Само по кашто море зајечи;
И старац ћути, и небо ћути,
— Тишина света болове лечи.

И ево, прве речи падоше
К'о бурни талас на голо стење,
Кад му кроз груди олуј прохуји,
Кад га махина љутито крене.

И прича старац.... Погнутом главом
Претешких дана спомене ређа,
Понова живи прошлошћу давном,
Зарасле ране отвара, вређа.

И прича дуго.... У давно доба,
— Сад ми се чини к'о да се снило —
Им'о сам чедо прекрасно, дивно,
Им'о сам своје јединче мило.

Син ми је био. К'о капља росе
Свеже му лице и душа чиста
Што се у добру и срећи свакој
К'о сунце сјајно на небу блиста.

Ведро му чело поносно, лепо,
Косица свилна на плећа пала,
А кроз очи му дивотне, плаве,
Божанска љубав тихо је сјала.

Још мали беше, ал' кол'ко пута
Загрли вале, ласкаво, мило,
Ил' плови тихо по плавој води
Ил' слети мору у бисер-крило.

Ил', синак мора, детенце красно,
Стане на голу, камену стену,
Па гледа море, гледа таласе
Где бурни праве шуштећу пену.

Ил' кад се бесно море разјари
Он вес'о и тад' на крају стоји:

Призива капље сићане, мале,
И жудно хучне таласе броји.

Па кад прелију вали обалу,
Оквасе жарко његово чело,
Он кличе бурно: „још једном само!“
— И опет крају приступа смело.

Једном га гледах. Дуго и дуго
Скрштених руку стајаше ти’о
Кошуљица му танана, бела,
А кудрав талас плећа му скрио.

Скрштене руке, одело бело,
А поглед благ му даљином блуди,
Ја гледах дуго анђелче своје
И нека радост пуни ми груди.

Ох, мило чедо! — о, дете драго!
Како те бабо јединог воли,
За тебе живи, за тебе ради,
За тебе само Богу се моли.

И ја му приђох.... и моја рука,
Избриса печат детиње среће.
И ја наруших светињу санка,
Растерах тице, покидах цвеће.

Жао ми беше, али не могох,
Жељама силним већ да одолим,
Прихватих дете, зборећ’ у себи,
Како те волим! — како те волим!

Шта мислиш тако, питах га благо,
Кад покрај мора тужећи стојиш,
Та зар се воде дубоке, силне,
Таласа бурних, ништа не бојиш?

„Таласа бурних? — и воде силне?!...
„— Не, не бојим се, јер море мило,
„Ти си ми рек о сећаш се, бабо,
„— За мене ј’ топло мајчино крило“.

„„Кад мајке немаш да те пригрли,
„„Очврсне надом из својих груди
„„Нека те бурно море одниja,
„„Нека ти спомен на мајку буди““.

„Тако си рек'о. И од тог дана
„Ја, бабо, море све већма волим;
„Овде сам срећан, и на том месту
„Само за тебе Богу се молим.

„А данас мишљах, ја морам поћи
„За мајком својом у плаво море,
„Сињи су.... сињи.... али се сетих —
„Да би ти, бабо, плакао горе.“

Плакао?!.... — И ја плаках дуго и горко,
И грлих чедо. И љубих жарко
Зору румену живота свога,
Једину наду, сунашце јарко.

— — — — — — — —

И од тог дана прошло је много
И тужних дана, и благе среће,
Јер на пустињи живота мога
— Ипак је расло мирисно цвеће.

И растао је. К'о вито стабло
Што се крај мора таласа благо,
Ил' талас лаки, ил' цветак росни,
Тако је било чедо ми драго.

Умиљат увек, угледан, дичан,
Чаробни звуци речца му свака
А свако дело, витешко, смело,
За њега беше игрaчка лака.

Кол'ко је пута из крила смрти
Из бурног мора живот спасав'о
И многој мајци, дршћућој, бледој,
Још живо чедо у руке дав'о.

Ал' једног дана.... Тишина беше,
Сва се природа уједно слила,
Све беше тужно, све беше мрачно,
Само је младост весела била.

Младост! — и он је, сећам се, сећам,
Тог дана тако весео био.
Очи сијаху, а преко лица
Лебђаше лако осмејак мио.

„Ја бих на море“ — рече ми ти'о —
„Гле, како лако лађице плове,
„Па и мој чунић малени, лепи,
„И мене, бабо, умилно зове.“

Не, немој ићи. Погледај запад
Како га облак црнилом крије,
Галеби силни, тишина ова,
— Веруј ми, сине, то заман није.

Бура ће скоро. Кад год се чини
Да све у миру светињу снива
— Тада се, веруј, у часу томе,
Најжешћа бура у њему скрива.

„Али ја не бих далеко хтео,
„Средином мора нећу ни ићи,
„А чим се олуј завитла бесни,
„И мој ће чунић већ крају стићи.

Па иди онда. Ал' пази сине,
Немој да бабо страхује много;
А ако олуј ускоро почне
— Ти би за данас и остат' мог'о.

„Ал' један тренут, ал' један часак“
— И он ми руку пољуби живо —
Ја га прекрстих, и тога дана
Последњи пут сам чедо целив'о.

Да сам му рек'о слутњу немилу
И боле што сам од њега крио,
Он би остао без једне речи,
И још би и сад крај мене био.

Ал' поглед његов тако мољаше,
Да ја не могох друкчији бити;
И слутњу своју немилу, црну,
Мор'о сам, мор'о, од њега скрити.

И ја га гледах кад у чун сиђе
И кад по води веслимаману,
И тад се сетих, да можда хоће,
На ову кобну, опасну страну.

На стени тој је нежна му мајка
Последњег часа живота свога

Дршћућа бледа, чекајућ' спаса
За чедо своје молила Бога.

На лађици је њему хитала
Ал' кад се талас љутито крете,
Лађа се вину, и један тренут,
Оштро камење слабу је срете.

Лађу је вода покрила бујна
И много њих се утопи тада;
И њу је море за навек скрило
— А са њом наду живота млада.

Он мали беше; ал' како често
За мајком својом сузе је лио,
На стени овој тужио горко,
Или јој венац мирисни вио.

Па и тог дана тамо је хит'о,
— Препуне груди живота млада,
Носише чедо жељеној мети,
Прераном гробу старачка нада.

Ја гледах море, таласе хучне,
Преклињах небо, призивах Бога....
Очајним гласом, дршћућом речи,
Молих се.... молих.... за сина свога.

Ал' облак беше све гушћи, црњи,
А вали бурни јече.... издишу....
И по том јаду очајним блеском
Демонске руке бездушно пишу.

И ја се стресох.... „Смрт!....“ није, није,
Мој синак живи, он плови лако,
Ја га већ видим, ох, брже само....
— Сад ће га бабо пригрлит' јако.

Ал' један блесак, ал' један тресак,
И већ ми море јединца узе.
Севнуше муње, јекнуше громи
И небо проли очајне сузе....

— — — — — — —

И ја још мислим, доћи ће, доћи,
Кад благе зраке истоком сину;

— Већ четврт века, свакога дана,
Надам се своме миломе сину".

И он уздану, дубоко, горко,
И суза кану на лице бледо,
И дуго, дуго у море плаво
Клонули старац мрачно је глед о.

Ја ћутах. Та зар и могох наћи
Његовој тузи утешне речи?
— Болове оца, болове друга,
Последњи тренут једино лечи. —

Ја ћутах дуго. И онда, када
Дршћући старац веслима приђе,
И кад ми нога са стрмог стења
У лаки чамац лагано сиђе.

И ја се спустих уморна, тужна,
Само ми срце куцаше живо,
А старац бледи, још дуго.... дуго....
Јединца свога будан је снив'о.

Сунце је сјало тихано, благо,
Ал' ја на њега не гледах више
Све ми се жеље, све ми се чежње,
У часу овом уједно слише.

И душа моја задрхта болно,
И срце — искра у мојим груд'ма —
Зајеча јеком очајно, бурно,
Ох, тешко ј', тешко ј', међ' страним људ'ма!

Старино седа! — тешки су часи
Што прате болом старачке дане;
Ја знадем тугу, познајем боле,
Осећам твоје дубоке ране.

Мало је лета живота мога,
Ал' кол'ко већ је срушене наде,
И свако лето, година свака,
По неке јаде причати знаде.

Ја те разумем. И веруј, кад год
Клону од бола слабе ми груди
Душа ће летом теби се винут'
Да слику ову споменом буди.

Ал' реци само, зар душа твоја
Што четврт века пати и страда,
Још живи вером у правду вечну
Још скрива искру божанског нада?

Реци, ох, реци; — зар груди болне
Још дишу вером у благог Бога
— И од тренутка ужасног, тешког,
Кад неста сина, јединца твога?

Зар нада живи у срцу тужном? —
Зар море можеш гледати благо,
Кад се у њему за навек скрило
Старачких дана, једино благо?!....

....И старац спусти клонуле руке,
И ветрић лаки једрила крете,
И ја погледах у лице бледо,
И мој се поглед с његовим срете.

О, како много исприча тада,
Тај поглед неми — та суза једна —
О, како, како згреваше благо,
Та душа болна — та рука ледна. —

И ја се спустих. И дршћућ' силно,
Целивах руку морнара свога,
И суза врела на чело кану —
И душа моја опази Бога.

И нека света ведрина сину
И ја погледах у плаво море,
Заносном душом сунцу се вину',
Стопих се с оном милином горе.

И још се оте из груди бурни'
— К'о галеб бели на лаки крили —
Последњи усклик: ....Пљускајте само,
Ох, тако, тако, таласи чили!

Л. С–а

ЈЕСЕЊЕ СЛИКЕ

Свет. П. Р-а

Суморна, влажна, студена и ду̑га јесен. Суморна као што су моји дани, стара и дуготрајна, као што су моје године, влажна и тамна, као што су моје очи, студена, као што је моје срце, моја крв....

Чини се и сунца нема, угасило се, а за њим се, постепено, примиче, хладна ледена смрт... смрт без васкрсења.., јесен без јарких бо́ја̑, без последњег опроштајног осмејка леденог неба....

Чамотиња и туга продиру у душу....

И седиш тако у чами, а душа се ви̑не у бескрајне просторе, тражећи ма где светла зрака и, на једаред, пред тобом се носе сјајне слике, са којима се душа једи̏ни и ти заборављаш на све око тебе, на цео свет и живиш новим, светлим, младим животом и благосиљаш судбину за тај тренутни дарак....

У тим сликама видим тебе, мила јесени, из младости моје и благосиљам оне̑ дане, који су са душом мо̏јом сједињени, те неће никад у заборав отићи....

* * *

Био сам млад а била је јесен у мојој јасеници и она је зарезала дубоке и светле успомене у мојој души. Стојим на брежуљку и посматрам ту јесен чаробну, посматрам њене дивоте и њене богате дарове, посматрам оне јединствене, драгоцене слике, обасјане благим сунчаним зрацима, урешене разнобојним китњастим оквирима, измалане сјајним, живим, чаробним бојама, какве само природа може дати, па тако занесен, очаран, не знаш куд пре да погледаш, где пре да се окренеш....

Куд год погледаш, све је око тебе препуно, преродило, учврсло, забрекло, све пуно и сито, све слатко, ка' сама медовина....

Погледаш ли у грозне винограде, окићене црним, ка' смола, или жутим ка' ћилибар грожђем, пуним меденог сока — мелема за уморне, малаксале груди.... Прескочи само преко јендека, приђи оној гранатој дуњи насред винограда, осетићеш њен чудновати мирис; лези под њу и гледај, како ти се над устима вије опушћен грозд од чардаклије ... не треба ти ни да се мучиш, само зини.... Три корака од тебе раштркала се пȍзна шептелија, лишће у пола опало, а на голим и црним, рапавим гранчицама жуте се слатке праске, ка' истоветно смиље.

Лежиш тако и обрћеш главу, па чисто не знаш, куд ћеш пре да погледаш.... или у грȍзд, што ти над главом виси, или на мирисне, жуте дуње, које се полако љуљушкају на танкој гранчици, шалећи се и ашикујући са тихим јесењим поветарцем, или на слатке праске, или на пресамићене «пандаре», што се жуте, па већ готово поцрвенеле, набрекле, па пуне сока, ка' дојке у Марјанове снаје... Или ћеш да гленеш на црвени дре́нак, што ти се готово уз саме уши отег'о, или на морасту тамњанику што мирише ка' наш Андреја црквењак, или на црну каменичарку, или на жуту смедеревку, што је слађа од саме ме́довине и лепша од ћилибарских бројаница рудничког проте.... Гледаш па не знаш куд ћеш и шта ћеш пре.... Штрпнеш пуце од чардаклије, па га заложиш са дренком и тамњаником, пипнеш мирисну дуњу, па те жао да је кидаш.... омиришеш је па приђеш шептелији, загризеш онако на грани, па осетиш како ти усна за усну пријања, а кроз грло пролази сама медовина.

Сит си, трбух хоће да се провали, па опет штрпкаш. Опет лези под дуњу, па, кад се одмориш, очи ти се отимљу на густ воћњак, у долини под виноградом. Тешко се дићи, ал' те маме дебели хладови, зелена трава и слатко

воће. Дигнеш се па хајд, готово комбрљајући се, до у долину, а тамо те чека други рај.....

Зада'не те мирис од воћа и дивна хладовина, па се, задовољан, спушташ под густ орах.... Трава те заголица по врату, мрднеш мало и притиснеш је главом, па си онда миран и спокојан. Из авлије те угледају голуждрава деца па, и не питајући те, ето ти целе гомиле. Једни се пењу на орах, други на караманку, трећи на ивовачу, шећерлију или на краљицу, водењачу, слаткачу или на пòзни медњак или арапку, такишу и док си тренуо они напунили своја прљава криланца и свако се жури да ти донесе своје «лепсе» крушке, јабуке, ораје, шљиве и — пу̏рене зелењаке (бабице), што сваком, по два-три из педара вире.... Ти не мораш све то појести, узми макар што год, бар ону велику, жуту караманку, што је с једне стране готово поцрвенела, а остало ће ти мачићи око тебе оглодати и посисати!.....

Ти само лези, гледај, наслађуј се и питај сам себе шта може бити лепше.....

Над тобом трепери и шушка зелено и полу-суво лишће орахово; загледаш се у једну црнкасту пругу, на његовом пепељавом деблу, па идеш очима за њом, до ракаља; одатле пређеш на велику грану, што је ударила чак до водењаче, и међу зеленим ораховим листовима угледаш жуту крушку.... Гледаш је тако, гледаш, па тек угледаш на широким ракљама камен, што су га деца забацила млатећи крушке. Таман се добро загледаш, кад — а одоздо, кроз лишће чујеш: туп — туп — туп, па тек, цврц по самом челу и — орах се скотрља на траву... Чујеш кикот око себе, ал' ти се чиниш да ниси ни осетио, па не смеш ни да се почешеш и ако те то добро сврби...

Окрећеш главу на другу страну. На пет корака од тебе опружила се јаружица, пуна шљама и камења, а над њом се надвила стара водењача. Дебло јој већ орапавило, по негде накљуцнуто секиром и ту почиње да трули. Гране дебеле а кратке, па попуштале витке мла-

дице, које се прегибају од тешког плода.... Ветрић пирне, младице се заљуљају лево и десно, па тек почну да клањају, ка' «шутачки светац».... Још један поклон и диван плод пада на земљу и разбија се; веће парче полети низ брдо, где га чекају халапљиве прасеће њушке, а за мање трче и грабе се деца. Ветрић пирне још јаче, а око тебе почињу падати ораси, крушке, јабуке..... Све зрело и презрело, све слатко и пресладко, све што је заметнуло, дозрело је и чека тебе само да пробаш и да живиш.... А ти си све пробао, од свега окусио, па си сад сит и задовољан; ветрић те успављује, зелено лишће склања те од сунца, деца полако шапућу и ти си већ склопио очи...

*
* *

Буди те шкрипање кола и вика деце, која скачу од тебе и трче пред кола, на којима је кошар пун кукуруза. Дижеш се и ти, па заједно са колима и целом гунгулом улазиш у авлију, а тамо, под трешњом, стоји поголема «рпа». Настаје изручивање кукуруза и мување деце око «бабица», а у то време редара се устумарала, па јури из куће у млекар, из млекара у подрум, из подрума у кућу — спрема радницима ужину.....

Ужина готова, све метуто у торбу: и врућа проја, и лук бели и црни, со, велики заструг, пун сира, па одозго потавањен кајмаком, бардак пун ракије и повр' свега бела погача, увијена у липов лист, за старешину. Торба обешена о ступац, па претурена у кошар, а рабаџији утрапљен велики ћуп, пун «сока». Све готово, ти седнеш у кошар, опружиш ноге по таваници, а леђа одупреш о танко пруће па хајд у њиве. За тобом се дигао урнебес од деце, но редара их све намирује и ти се спокојно предајеш посматрању....

Ено под качаром полезале свиње, свако сито, обло, дебело, па само чека убој, јал' трговца. Око врљика, под брестовима, полезале овце, опружиле вратове и притисле их уза земљу, па само брекћу од трчања и во-

дењачâ; свака се ублила, па само чека доброг мркунца, па не бери бриге на пролеће: биће јагањаца к'о јаглица.... С друге стране врљика, отуд из чајира, начетили се гојни теоци, њушкају овце кроз врљике, или од дуга времена скачу једно на друго; најстарији вочић, да би се допао петомесечној кравици, гицне се ногама, надигне реп и начуљи уши, па полети преко чајира, ка' смушен, а за њим и остало друштво. Стоји трка бесне дружине, док не наиђе на шестомесечног ждребака, што куња на дну чајира под цером. Он је њих баш и чекао: ено га, чуљи уши и диже реп.... теоци прснуше куд који, а ждребак окупи куражног вочића, па трепте преко чајира ка' звезде....

Кола стадоше, рабаџија отвара вратнице, око које су се начетила говеда: чекају чобана, па да иду на пашу. Матора Зекуља већ огладнела па риче, а јунац двогодац гледа је и чуди се шта јој је. Трогодац Ширга окупио младу јуницу, хоће бећар да ашикује, а она се стиди од Сивоње у јарму, па гледа само да сакрије главу у остругу. Бик Дивоња лежи уз врљике и посматра лудог Ширгу; шта му је, те дира јуницу, кад види да јој није до ашиковања. Сивоња га гледа и мрда левим увом, а тиме му казује, да се потпуно слаже са њим, баш ко наш кмет са капетаном.. Кола пролазе, а за њим и говеда јуре у потес. Ширга оставио јуницу, па трчи на поток да стигне пре Дивоње јер после мора чекати док се све краве не изреде и напију које Дивоња ревносно чува.... Говеда замакоше, а за њима и чобан, са тојагом и недоплетеном котарицом. Кола се већ спустила у осоје; ево шумарице, ево три дивљаке, ево брдашца и — пред тобом се ствара пространо поље....

* * *

Пружиле се равне ливаде, покошене и у пола попашене; нема пролетњег зеленила, али за то видиш огромна сéна, по десет-петнаест, па по негде и двадесет у го-

мили. Мирише суво и младо сѐно, а сељак се смеши задовољно, сећајући се грдна труда што га је поднео, док је све то покосио, испреврт'о, попластио и поденуо. Што ће му зеленило!.... Лепше је и милије му је видети сређену летину, што је није ни кȃп кише такнула. Како ли ће лепо да урȃни своје миле вочиће, своја говеда и овце!....

По ливадама бели се и шарени стока, а около се́нȃ скупила се гомила чобана. Стока пасе, а они се играју клиса. Два ђетића ухватила се у коштац, па се носе по пољу, а крупне грашке зноја теку им са висока чела. Чобанке оставиле рад, па гледе јунаке. Половина стрепи за једног, а половина за другог, но јунаци се носе, ка' орлови, па ни један не мисли да опроба леђима земљу. Но гле, једног измену срећа и он се простре на траву, а други великодушно оступа и гордо прилази чобанкама, које га веселим пљескањем сретају. Опет се продужује рад. Девојке плету котарице танком лозицом, а чобани им цепају и тȃње воћке за шипила и чисте лозу од коре и чворова....

А тамо, преко пута у зобишту, стоји добар бик. Одвојио се од свог друштва, јер види у другом чопору доста лепих и гојазних крава. Хтело би му се мало ашиковати, ал' он се нешто премишља; види тамо доста супарника, па му се неће да иде међу њих. Ал' обле, беле краве све више одсјајкују на сунцу и, као неким магнетом, привлаче узбуђеног Ширгу и он, хтео не хтео, мора да иде међу њих. И сад му не остаје ништа друго, но да позове противника на двобој. И ено га, примиче се једном бурумку и отпочиње изазивање... Пролама се долина од страховитог букања, од кога и теби срце живље закуца, па гледаш помамног бика како је клекнуо на предње ноге, забȏ рогове у бурумак и, са страшном риком, баца у вис бусење, које се враћа опет на њега и претвара у прах.... Но и противници не ћуте. Ено, Видроња му објављује да прима двобој и Ширга отпочиње наступање... Са громком лармом противници се сукобише

и — ућуташе. Стадоше један против другог и отпочеше се пречати, но ни један се од тога не уплаши.... Укрстише рогове и отпоче се борба на живот и смрт.... Краве престале пасти, подизале главе, па гледе ко ће победити. Јунци и јаловци примичу се ближе, да се нађу у нужди своме ратоборцу; они и не сумњају у његов успех, јер је сваки од њих опробао моћ његових рогова.... Но гле, Видроња све више узмиче, што то!.. страшно је видети — њихов ратоборац побеже, а противник, после неколико скокова, напушта га гордо и прилази њима. Ево га на два корака пред њима, стао па се преча, пита их да нема још кога, који би желео опробати његове рогове. Разуме се, да о томе нико и не мисли, сви му се «понизно клањају», а он, горд и задовољан, пун кипеће страсти, још издалека наслађава се погледом на гојне краве....

* * *

Наступају њиве. Улазимо у планину од кукуруза. С обе стране пута подигла се недогледна гора.... Ништа не може радника тако овеселити, ништа му не може натерати срце да брже лупа, као поглед на ту дивну, зрелу гору — хранитељку. Колико зноја, колико труда и муке, колико тешких дана проведе он, док све то узора, посеја, повлачи, окопа, прегрте; колико страшних и мутних облака испрати он са дршћућим срцем и смртном зебњом: ево, сад ће се провалити!.... сад ће смлавити све до тла... И облак за облаком пролази, па са собом носи и његову зебњу, а он остаје опет весео, крсти се и благодари Богу.... И ето, све прође: и мука, и труд, и зебња, прођоше знојни дани копања и прегрта, прођоше црни и мутни облаци, прође опасна пламењача, прођоше дуге кише и поводњи, прође свака опасност и не дирну му ову плодну гору, и он се сад, срећан и задовољан, лаћа најмилијег и најлепшег посла: бере плод трудова својих....

Ево нас у њиви. Кола стадоше под велики брест. Чак са дна њиве чује се песма, смеј, говор, шала, а све

то зачињава често пуцање корења... Сунце греје, ветрић пирка, па заљуљује суве шашљике и перје; љуља се тихо сва та гора и шушти чудним, веселим шумом: кр!.. кр!.. пуца корење, под једром девојачком или снажном момачком руком; ха.. ха.. ха.. разлеже се смеј веселих берача, а тамо код разора, где су саме девојке, вије се весела, сеоска песма.... Кипи рад, весели се срце, а рука се све брже и брже маша дебелог, једрог корења....

У свакој њиви чује се жагор и песма. Девојке певају, људи се шале и задиркују, жене им усрдно помажу, а нежењени момци, пуни жара, подврискују и вичу, да даду одушке узаврелој крви.... Смеј и жагор, врисак и песма, проламају се из њиве у њиву, преко цела недогледна поља, преко читавог мора горе — хранитељке.... А небо се наткрилило над тим драгоценим морем, чисто као суза, плаво к'о што само оно може бити, весело, к'о што је срце раденичко....

Ради сељак и помиње Бога, а усне се само развлаче од весела срца. Хитају руке, а мисао се носи на амбар, пун пшенице, на каце, пуне шљива, на буре у подруму, пуно белке и црвењаче, на пресек, пун овса, на вајат, пун ораја, дуња, јабука и крушака, пун вуне и тежине, на кацу, пуну пасуља, на качару, пуну џакова са сувим шљивама, на млекар, пун смока, на винске буриће, који само чекају бербу, на кош и таван, које ће препунити једрим кукурузом и — на кесу, коју ће напунити продајом изобилне летине и стоке....

*
* *

А тамо у страни, код последње сеоске куће, чује се жагор. Тамо је позна, јесења вршидба. Ко није чуо, ко не зна за чари знојне и уморне вршидбе?... Кад забели јутарња зора и сви се укућани дигну на чисто и глатко, као патос, гумно. Обузме те јутарња свежина. Пред тобом заблистају милијарде светло-сребрних капљица бисерне росе, а тамо, по речним доллама, дижу се облаци

сиве магле које у путу пресецају први зраци сјајнога сунца, што се иза планине већ помолило и мало за тим обасјало сву околину, покривену бистрим капљицама росе, и оне, те бистре капљице сад се само пред тобом преливају и одсјајкују, као најчистије драго камење, правећи безброј варијација фантастичних, дугиних боја.... Обузима те милина, хтео би да тај призор претвориш у вечност и не можеш да отргнеш поглед од тога чуда лепоте, које те заноси, чара.... али ти уживање прекида оштра студен, од које ти се најпре кожа најежи, па за тим и само срце задршће и онда се лаћаш трудног рада и хиташ, да се у раду што пре згрејеш....

Камара се развршује; велико, тешко снопље пада на гумно, одакле га дижу снажне руке и носе на ред око стожера. Шире се кругови снопља све више и више и најзад метут је последњи сноп на гумно.... Привезују добре ђогате за стожер и почиње се вршај....

Пуца и пршће сува слама, трепере и фркћу добри коњи, севају виле у снажним и једрим рукама, диже се слама и пра' под облак, а из снажних груди радника разлежу се једначити звуци, који му и песму замењују: ај.. ај.. ај.. ај!...

Сунце високо одскочило, па прижиже, коњи изведени из вршаја, а свако чељаде, које је кадро, дохватило виле, те претура сламу. Шушти изгажена слама, кроз коју пропадају тешка, једра зрна па, чегрљајући кроз парошке, падају на гумно. Тресу се виле у хитрим рукама, срце све брже куца, а са чела падају крупне грашке зноја.... Слама је претресена, коњи се уводе и опет почиње једначит кас око стожера.... А ти се дохваташ дебела хлада, испод кога још није роса спала, бациш се у ту свежину, па осећаш како се груди надимљу, не могу довољно да се надишу, а леђа се киле, као усијан челик, кад бациш у ледену студ....

Смирује се сунце, слама је три пут прегажена и претресена и сад је последња дигнута и бачена у крај

гумна. На земљи чисто, једро жито и плева. Ради лопата и метла, а око стожера расте гомила, руке се све брже крећу и ено, око стожера се раширио велики куп...

Сунце зашло за брег, а хладан ветрић пирка и разгони врео ваздух. Осећаш како се слатко и пријатно дише, саме се руке крећу на посао... Обузме те росна влага, ваздух се пуни неком тамном маглом, дршће и трепери лишће на јасици, задахне те свеж. вечерњи ваздух, на небу светлуцне по нека звезда, пронесе се по неки залутао облачак и опет затрепере звезде, а тамо иза горе укаже се румена, блештећа светлост, мислиш пожар... није, мало — па се помоли пун, сјајан месец, који обасја сву околину, а од дрва се пруже дуге црне сенке.... Наступа чудна ноћна тишина, кроз коју се од једаред зачује јасно и снажно тиктакање ветрењаче...

Шушти плева и слама, подузета силним ветром од кола, полети у вис, савије се у колут, па се отпушти и и пада, као прах, чак на други крај гумна... Лупа и шушти једра пшеница о гвоздено сито, пада на косу даску, а са ње, као вода низ гладак камен, слеће и скаче на чисто гумно, где је дочекују хитре радничке руке.... Шум жита и плеве, смеј и говор радника, а ветрењача трешти и лупа: тика-така, тика-така, тика-така.

* * *

И опет јутро, и опет његове чари!... Стојим у воћњаку и посматрам други, још лепши, још пријатнији рад. Тресу се и купе шљиве. Раширила се пред очима велика, густа, зелена гора, гора од шљива. Дуги, прави, као свећа, редови отегли се у недоглед. Станеш на средини редова, сагнеш се и погледаш, а пред тобом се отегла велика, широка бразда, која је тамо даље све ужа и ужа и на послетку, изгледа, да је на крају само стопу широка. А над тобом се наткрилила зелена гора, окићена сивоплавим драгим камењем, које се не прелива, али ти је

његова сива «маглица» дража и лепша од каменог блеска... Гора, као босиљак!...

„Купите ме купиоци,
Заклаћу вам шарку коку
И петлића без репића,
Који не пева....“

Чујеш песму и журиш се тамо, на други крај, на глас њен. А тамо се растуриле десетине девојака и момака, шипарица и дечака у дугачак, прав ланац. Све се посагињало, хитре руке трепте но и уста не залудниче. Смеј, шала, песма, разлежу се с краја на крај, а пред њима стоји зврка млатáча и кукâча; снажна мушка рука, зацима старку маџарушу и, као киша, оспе се низ грање зрео и сладак плод, а весела дружина срета га сложним и бурним смехом и узвиком.... А ти се премешташ из хлада у хлад, са рудине на рудину, бираш најлепши плод, окусиш га, па си сит. Пробаш да легнеш и зажмуриш, ал' ти не дају весели купиоци, који те нападају кишом од шљива.... И тако — цео дан....

А у вече мрзи те да легнеш. Чујеш жагор код пушнице, која је уз кућу и идеш тамо. Све се стишало и заспало уморним сном, а месец обасјао тамно небо, па се разговара и ашикује са сићаним звездицама, које се застидиле, к'о наше вођевине, па трепере и дршћу.... А око пушнице поређали се људи и момчадија из комшилука, и њима се не спава. Из «вурунâ» лиже пламен, севају варнице, пуцају учврсли пурењаци, што су их око ватре поређали, а међу пушничарима завела се прича и песма, свирка и шала....

Пушничар вади лесе, а дружина се скупила око њих па «мезети» и «одбира». Узима се осушено, врело грожђе, крушке и јабуке, што су нарочито за друштво метуте на лесу, међу шљиве. Пробаш једно, друго и треће, па видиш, да нема ништа лепше ни слађе од тога врелог и слатког плода, што ти, као најчистија медовина, кроз грло пролази. Одберу се осушене шљиве, па се лесе

опет мету у пушницу, а друштво се опет поређа око вуруна и продужи започету причу....

А ти гледаш у сјајно небо, у онај заносан трепет, па се јединиш са тим високим светилима, чујеш њихов шапат, осећаш како те машта вуче у висину и ствара безброј младачких снова, и ти живиш другим, чаробним, животом, па ти је тако лепо, тако слатко... А ватра пуцка и греје, звони једначит глас приповедача, а тамо са друма чује се крчање пуних кола и суморно извијање сетних «двојеница»....

*
* *

Сунце се смирило. Обран последњи ред кукуруза и натоварен на кола. Скупљају се радници под брест. Сретен ми води ситог «Султана», пребацује преко њега гуњац и ко̀лани га тканицама. Женскадија се скупила у гомилу, па се ту повезује, и оправља за пут, а људи савијају цигаре, пуне луле и припаљују. Редара купи судове и меће на кола, па, узгред баци и по неку суву гранчицу да са њом вари млеко. Певачице утанише и друштво се крену.

Уз пут се сретамо са другим радницима, те се друштво увећава, а са њим и весеље оживљује. Девојке већ отегле «ој Миљано» у троје, а момчадија почиње са бројеницама. Мало, па се начини читава ларма и урнебес: певају, броје, подврискују, смеју се, псују се, дозивљу се, разговарају се, свако окренуло на своју руку, па да слушаш поиздаље к'о на вашару....

На првој раскрсници подели се друштво. Уз нас остаде мало, па се и ларма одмах смањи. Само девојке још певају, гласно, не осећају умор, а људи већ ређе отварају уста. Кад бесмо на «Бачком брду» сасвим се смрачи. И ми се ућутали, поред нас крче пуна двоја кола; сити вочићи прѐгли па грабе да пре стигну. Таман ми оћемо на осоје, а пред нас искрсну коњаник

— Добро ви вече!

— Бог помог'о.

— Како с' Цвејо?

— Добро, како ти.... а, ти си то, Пајо, од куд ти овуда?

— Ја био до дућана, купов'о неке ситнице, знаш, зовемо мало комишања, па ми рече тајо, да ударим на тебе, да те зовнем; ти си му вели, накричио, да ти се јавнемо....

— Е, хè, па ти си, ваљад', био код куће?

— Jä, па ми рече господин пòјка, да ударим на осоје, срешћеш га, вели, поздраво.

— Е, па добро, да окренемо....

— А појка рече да пошљеш Султана кући; мора сутра зором у В*, звали га у Чвориће на крштење, а ти јаши мог кулаша.

— Па ајде, дё.

Преместих се на кулаша, па окретосмо натраг низ букуљу. Радовао сам се што ћу бити на ча-Марковом комишању. То је најбољи газда у другом селу, које спада у нашу општину. Код њега је свакад најбоље комишање, јер се слегне више од по села, па плане сав кукурузза ноћ.

Павле иде напред, а кулаш полако каска за њим. Реком тишина, па те чисто страх од ње, а мрак се већ добро спустио, те се готово ништа не види. Звезде светлуцају, али узалуд, кад месец још није изгрејао, тек да те мало ослободе у овој нèмој и густој тами. Приближисмо се реци и чусмо жуборење воде, али те тај ноћни жубор ни мало не весели, он ти улева у душу страх и сету.... Кад уђосмо кроз врбљак у реку, па отпоче да одјекује лупање плоча по камењу и за тим бућкање по води, мени се поче дизати капа на глави, но и то прође, па кад пређосмо реку, пожурисмо се и на скоро бесмо пред авлијом.

Павле отвори вратнице, те уђосмо у авлију, а тамо већ у велико комишају. Пред нас истрчаше снаје ча-Маркове, једна са лучем, друга прихвата коња а трећа ваљад', ради параде....

— Добро вече!... Жива била, жива била, браним се ја, ал' не помаже.

— Ама дај, Бога ти, немој да се.... протестују оне и чине што су наумиле.

— Море, шта ме љубите, кад сам још млад....

— Е да̏, Бог с тобом, ја кога ћемо....

— Добро дош'о!... викну ми ча-Марко иза леђа.

— О, ча-Марко.... боље наш'о, боље вас наш'о, збуних се ја.

— Ја мишља' ти нећеш доћи.

— Како да не дођем, кад сам ти са̑м казао, да ми се јавнеш. Но ви, ка да већ отпочели. Имаш ли доста комишалаца?

— Није, море, још ни половина дошла. Далеко нам добросрећне њиве, а народ подуже ради; но сад ће то, за по са̑та сви ће бити. Ајдемо ми у кућу, да се мало одмориш.

— Немој, молим те, нисам ја уморан. Код рпе ћу се најбоље одморити.

— Како, болан, зар да ми не назовеш Бога у кући! Е ти си поборавио наше адете, а ми знаш, с нашим појком, све нако по старински....

Није вајде, нема се куд, но ајде у кућу. Идем преко авлије, а очи ми се не одвајају од рпе, што је сложена баш више вајата, на равној ледини. Кроз помрчину светлуцају пламенови од луча, а око њих се виде само главе, спреда осветљене, а около умотане помрчином. Помислио би ко да су какве аветиње, ал' би га брзо обавестио весео кикот, говор и песма, што се отуд чује....

— Помози Бог и у кућу!

— Бог ти помог'о, одговара ча-Марко за мном.

— Ене де Цвеје!... Их, куку мене, каква сам ја, ка' конџолос, вајка се стрина Сара, бришући руке и намештајући убрадачу.

— Ала чудне моје бабе, оће да је кицош и уз лонце....

— Добро ви вече, стрина Саро, и срећан рад!

— Бог ти помог'о, ти жив и здрав.

— Јесте се уморили радећи?

— По мало, вала, трчкарамо. Дијете, јесте метули јастуке на клупу?

— Јесмо, јесмо нâјо, одговара најмлађа снâ, стојећи уз отворена собна врата, са свећом у руци.

— Ај'те у собу!

— Вала ја бих волео овде с вама, некако ми је лепше. Ви радите, а ми ћемо вас заговарати.

— Ајде, море, шта ћеш у овом диму; и нама поискакаше очи.

— Нека, научио сам ја, дајте само столицу овде уз огњиште.

— О, белаја, бога ми ја би вољела седети у соби на клупи, само да ми није рада. Дај, дијете, високу столицу и јастук.

— Дај ми троножац, молим те; ја највољим уз огњиште на њему седети.

— Е добро, добро, али без јастука не дам.

— Таки ви је то код нас адет.

Наместише нам, тако, уз ватру троношце са јастуцима. Једна снâ стоји иза мене, а друга иза свекра, па нам потурају столице, а ми се као аге, спуштамо.... Машисмо се разбибриге, а снаје се устумараше да спреме «послужење»....

Бого мили, жèсна уживања!... расплamтели се ћуци на прочељу, па нема, но само пуца, а кућа се светли, ка' да је сва у пламену. О веригама виси велики бакрач, пун млека; око ватре поређани лонци, све један уз други. Ту ти се раширила највећа «мазушка», па до ње мања, па «пештанци» па већ уз банак мале «чоњице». На банку се поређале мачке и мачкови, па само преду и чекају да провру лонци, кад ће осетити пријатан мирис од меса. Жене тумарају по кући и клопарају по долапу и полицама, перу се шерпење, карлице, тепсије.... На једаред,

пред кућом се зачу ба̑т. Мачке поскакаше ка' опарене и, док си тренуо, оне већ пред вратима. У кућу уђоше Јован и Павле, синови ча-Маркови, носећи међу собом заклану јаловицу. Сад тек отпоче мутљава и тумарање. Њих двојица одраше овцу за тренут, почистише је и дадоше женама на транцирање. Једна узе да чисти црева за чорбу, друга сече бутке и плећке за кромпир, трећа ребра за купус, планинка стоји уз бакрач и чека млеко, стрина Сара надгледа над свима, тумарајући из буџака у буџак.... Таман они са овцом готови, кад, ето ти Јована са пилићима (за нашу грешну душу). Уредише и њих и све приставише....

Разгорела се жеравица, па већ готово поцрвенела од же̑сне ватре. Букће сува буковина, а пламен јурне о дно бакрача па се узвије и заљуља и стане му лизати гараве бокове, одломи се по неко прегорело парче, а варнице сукну и јурну уз оџак са треском и праском, по нека излети до самог врха, где је дочепа ноћни поветарац, понесе мало и уту̑ли.... Месо већ стављено у велике лонце и пријатна, мирисна пара диже се над кључем узавреле чорбе.... А тамо по буџацима, отимају се мачке око бурага, севају и реже, док се која не докопа по већег парчета, па клисне са њим преко прага и нестане је у помрчини.... Млеко се стаде збрчкавати, ухвати се озго танка корица, која се, мало по мало, поче дизати. Планинка спремила крпу и кутљачу, па само чека. Кора се све диже и диже док, на једаред, кључ је проби и млеко сукну, али га вредна планинка претече и не даде му да покипи. Дигоше бакрач, пламен сукну и ја̀ра удари по свој кући.... А ми се раширили уз ватру, па само срчемо и галамимо....

Једва се изреди «послужење». Поустајасмо обојица и пређосмо на ту страну, од куда се непрестано разлегаше ларма. Опазише нас и ућуташе. Пред нама се виђаше огроман пласт, а на вр' њега стајаше упаљена свећа. То беше велика рпа кукуруза, највећа у целом

селу, састављена из четири велике луке и две њиве планинуше.

— Добро ви вече. радници!

— Бог ти помог'о.

— Срећан рад!

— Да Бог да, ти жив и здрав.

— Како сте, сви тако редом, и не видим сваког у помрчини. Седајте, седајте девојке и младе, па продужите. Немојте да ћутите, па да ме отерате, по овој помрчини натраг.

— Нећемо, вала, не бој се. Где је још било мутаво комишање!...

— Тако Анђо, благо мени; де ти командуј ноћас твојим војницима и 'нако си десетаровица.

— Оћу, вала, не бери бриге; само ти седи тако да не мо'ш у нас гледати.... Знаш, моји су војници малко стидљиви.

— Е добро, кад није друкче. Ево ја ћу овде, за вашим леђима.

— Бога ми је то поблизу. Ми би, знаш, највољели да седнеш, не било ти заповеђено, с оне стране рпе.

— Па ајде баш и тако, кад оћете.

Послушах десетаровицу и седох међу момчадију. Седео сам тако дуго и нисам речи рекао, а очи ми блуђаху с краја на крај....

Дневно плаветнило неба сасвим се изгубило, а место њега навук'о се густ, црн покров, избушен на милијуне места оштрим и светлим зрацима сићушних звездица. По некад тек прелети залутао, густ облак, остављен од својих џиновских другова, промрда преко неба тамо и амо и закрије, својом тамном одећом тихо треперење малених сунаца, па, потиснут снажним ветром, јурне у напред и лети тако преко цела неба, преко бескрајности, ка' мис'о драге мајке за удаљеним јединцем, ка' жеља младе љубе за милим војном.... Трепере миле сићане звезде, хтеле би ма како да осветле густу помрчину, што се над зе-

мљом прострла, али су слабачки њихови зраци, тупе су њихове стреле за густу копрену мрака, кроз коју се тихо поткрада лагани поветарац, те целива знојно лице уморног радника и задише га свежим, животворним миром....

(Свршиће се).

САРАЈСКЕ ПЕСМЕ

1. Зехри

Ти ме, Зехра, изневери,
Па пошто ти није жао:
Поврати ми одмах прстен
Који сам ти некад дао!....

. . . .

Све се мислим шта да радим,
Па, Севдије хајд' да волим,
Са Севдијом да се сладим —
Баш да тебе већ не молим.
Мењат' љубав, ја признајем,
Лепо није баш ни мало!
Да л' је лепо или ружно —
До тога ми није стало.
Ваш чувени Мирза Шафи
Чинио је исто тако —
Мењао је често љубав,
Но зар њему беше лако?
Зулејка га изневери....
Ти си Зехра њена друга,
Кад помислим само на то,
Спопадне ми срце туга.
И Мирза је туговао,
Прву љубав спомињао,
Ако ј' друге миловао —
Зулејке му беше жао.

2. Севдије

Чедо бегово, дилбер-Севдије
Врло сам болан.... о тешко ми је;
Ти си ми силне муке створила....
Зашто се ниси од мене крила!!?....

Кад скиде пурги[1] и танки вео,
Издахнути сам пред тобом хтео,
О ти си бајна.... одело красно....
Накит ти сину к'о сунце јасно!!....

Но, шта је накит, ђузел-Севдије!?
Око је твоје много сјајније;
Па ме запали.... Није л' ти жао!?
Врати ми пољуб што сам ти дао!

Тако ти дина и Рамазана
Врати га, тако т' светог корана!!
Та ја га дадох душману своме....
Девојко! — оку ватрену твоме!....

Груди ми беху хладне к'о камен,
Сад силан букти у њима пламен,
У рану ми се срце претвори —
О како боли.... о како гори....

Лепа ханумо, ја ћу умрети,
Крај мог живота дош'о је веће,

[1] Пурги је хаљина за излазак.

Нестаће мене; а душманин око
Ни једне сузе пустити неће?!!....

Лечи ме, лечи, дилбер-Севдије!
Лечи ме, куз'м,[1] још доцкан није!
Севап је лечит'.... о срце боли....
Лечи га, лечи — роб те твој моли!....

Твоја усташца, мирисав Зем-зем;[2]
Мојим ранама нек' даду мелем:
Оздравио бих да т' речи чујем:
„О ашик бен'м, ја те милујем...."

3. Хајдук-девојка

Душман си момо, хајдук си —
Моје си срце украла,
Кад ја остадох без њега,
Ти си се онда смејала!
О смеј се, смеј се премила —
Добар си шићар зграбила,
И ако теби робује,
Опет те много милује.
Волите више но себе,
Ал' која вајда од свега?
Кад оно није за тебе,
Нит си ти, момо, за њега.

Протерај ћеиф па врати,
Врати ми срце, бога ти!
Кад то учиниш — не кај се:
Већ тражи момче — удај се.

Јелена

ИВАН ТУРГЕЊЕВ

ЛИТЕРАРНА СТУДИЈА ЂОРЂА БРАНДЕСА.

I.

Тек онај може достојно ценити Тургењева, који добро зна руски, и који је темељно посвећен у историју рускога друштва и литературе. Али осећати његову величину и дивити јој се, може се и без тога. За све што образовани свет германских и романских народа у наше доба зна о унутрашњем животу словенског племена, за све то готово има да благодари том једном човеку. Ниједан ранији руски песник није у Јевропи толико читан, колико он; пре га ваља сматрати као општег, него ли као руског писца.

Он нам је открио нов материјал, али њему није био потребан споредни интерес, који су његова дела због тога имала, јер му се Јевропа дивила као уметнику, а не као писцу, који описује обичаје.

[1] Јагње; [2] Мирисни и свети извор близу Мухамедова гроба.

И ако се ретко где осим своје отаџбине читао на матерњем језику, критика га свуда, па и у земљама, које су у уметности највише напредовале, ставља у један ред с најбољим домаћим књижевницима. Читали су га у преводима, који су разуме се помућивали и умањавали утисак његових добрих страна, али се савршенство оригинала ипак толико опажало, да се није гледало на то, колико им је недостајало у финоћи и оштрини. По правилу велики песници највише дејствују својим стилом, јер се с помоћу њега лично сусрећу са читаоцем; Тургењев је дејствовао као ретко ко, и ако је неруски читалац познавао само оно, што је најгрубље у његовом стилу, и ако није знао, да ли се изражава грубо или елегантно, и ако је једва слутио какве је природе његова досетка, и ако је тешко могао да разуме његове алузије, и ако није био кадар да с описаном стварношћу упореди схватање и описивање личности и идеја у Русији. Он је на стази уметништва победио и ако је имао куглу око ногу, ликовао је у великој арени, и ако се борио мачем без врха.

Он нам је изнео народ велике источне царевине. Њему имамо да заблагодаримо што знамо главне душевне црте њених жена и људи. И ако је у тридесет и шестој години отишао из Русије, да више никада не живи као сталан грађанин у својој отаџбини, ипак никада није ништа друго описивао до становнике те земље, а Немце и Французе само у пола порусене или само у додиру с Русима.

Он је хтео да представља само она створења, са чијим је особинама познат још из младости. Нас се ништа не тиче, што је мало по мало за време његовог дугог изгнанства постао у извесним круговима обичај, да се његово познавање отаџбине омаловажава, а са њиме поступа као с неком врстом западњака. Да је био мало мање космополит, мучно да би тако продро кроз цео цивилизован свет, као што је сад.

Он нам је изнео слике из шуме и степе, пролећа и јесени, свију слојева и редова друштвених и ступњева образованости у Русији. Све је он цртао: и мужика и кнегињу, сељака, поседника и ђака, младе девојке, искрене, обдарене најнежнијом словенском љупкошћу и хладне, лепе, саможиве кокете, које су канда у Русији недотупавније у својој бездушности, него ли у осталом свету. Он нам је изнео богату психологију једног читавог људског племена и то у тужном расположењу, па ипак осећаји нису никада помутили провидну бистрину представљања.

Кроз Тургењев ьева дела струји широк, дубок вал меланхолије. Буди колико да је истинит и беспристрастан његов начин представљања и ма да он готово никад не умеће песама у своје новеле и романе, ипак све његове приповетке производе лирски утисак. Увек има у њима врло много осећаја, а ти су осећаји свакад туга, нека особита, чудновата туга, без и једне капи осетљивости. Никада се Тургењев савршено не пода осећају, он дејствује прикривеним осећајем, али ниједан западњачки приповедач није тужнији од њега. Велики меланхоличари латинске расе, као Леопарди и Флобер, имају тврде, чврсте контуре у своме стилу, немачка је пак туга шарено-хумористична, патетична или сентиментална. Тургењевљева је меланхолија по свој својој суштини меланхолија словенског племена; слаба и жалостива, она потиче у првој линији из меланхолије словенских народних песама.

Још је одређенија та туга као у човека мислиоца. Тургењев је дубоко прозрео суштину васељене и увидео, да су сви људски идеали, правда, разум, доброта и општа срећа за природу од мале вредности и да се никад својом божанском силом не показују.

У једном од последњих својих дела, збирци названој «Појезија у прози» он је на дирљив начин исказао своју исповест у облику сна. Усред једне велике зграде

у дубљини земљиној седи нека замишљена жена, заогрнута великим зеленим плаштом.[1]

«Ја сам одмах видео, да је та женска — природа, и тај час је овладало мноме неко страхопоштовање. Ја сам се приближио женској, која је седела, поклонио јој се с поштовањем и кликнуо: О наша општа мајко! О чему се бринеш? Мислиш ли о будућој судби човечанства? Или о томе, како ће се оно узвисити до највишег савршенства и среће?

Женска је лагано подигла главу и погледала ме својим страшним и мрачним очима. Усне јој се развукоше и захори се звучни глас, као тутањ од гвожђа.

Ја мислим о томе, како бих више снаге улила у мишице бувиних ногу, да би се боље спасла од својих непријатеља. Нарушена је равнотежа нападаја и одбране.... Треба опет да се успостави....

Шта? — промуцао сам ја. О томе ти мислиш? Та зар ми људи нисмо твоја најмилија деца?

Женска се тек малко намрштила: «Сви су створови моја деца, проговори она, и ја се подједнако бринем о њима — и једнако их таманим».

Његова је туга — туга родољуба, песимисте и пријатеља човечанства. Поред свега свога космополитизма, он је био родољуб, али родољуб, који тугује због своје отаџбине и очајава због ње. Зато су га много нападали, па шта више и исмевали. Достојевски је покушавао да га у лицу Кармазинова у своме роману «Беси» начини смешним. Али он се није одушевљавао руским народом као његови наивни и неучени земљаци. Прошлост руска није му се чинила велика

Када је писац ових редака први пут стојао на римском форуму, рекао је сам себи: Овде свака стопа земље има више историје него ли цела руска царевина. Тургењев је, ма да је Рус, извесно нешто слично казао. Он на једном месту описује своју жалост, када га на једној

[1] Цитати су из српских превода. Прев.

великој светској изложби обузе осећање, како је ништаван прилог Русије у индустријским изналасцима човечанским, па горко наставља: «Ми нисмо ништа друго измислили до кнуту». Његова дела показују, да историја развића његове земље у новије и најновије доба није ни приближно могла да му улије поуздање.

Као млад књижевник почео је тиме, што је исказивао своје негодовање због ропства и то у облицима, које је допуштала цензура. Она је повољно утицала на његов таленат и по потреби развила у њему све оно, што је отмено, аристократско и дискретно. Ако је икада у својој најранијој младости имао склоности ка директном патосу, ка декламацији, к оштрим утисцима — а та склоност мучно да је икада била велика — одношај к цензури ју је поздраво уништио. Да би побудио сажаљење спрам мужика, да би показао неправду, у којој они живот проводе, да би изнео слику оне суровости, која их смртно мучи баш и онда, кад не употребљава батине и окове — причао је он одломке из свог ловачког записника, посете код поседника или лекара, а међу њима овде-онде по коју малену причу: историју оне воденичарке, која се као девојка показа неблагодарном, хотећи да се уда, ма да њена властелинка, једна предобра госпођа, није могла да трпи удате служавке и која — пошто није хтела да раскине свезе са својим драганом — би кажњена тиме, што је силом морала да пође за неког другог, а њеног Петрушку отераше у војаке. Или нам прича историју глувонемог, џиновског слуге Герасима, чију драгу милостива госпођа удаде из шале за неког пијаницу и који мораде да удави своје псето, једно малено мршаво псетанце, Муму, своју последњу утеху и јединог друга на овоме свету, јер је Муму по некад узнемиравао својим лајањем милостиву, када после преобилне вечере лежи не могући заспати. Обе су приповетке испричане без рефлексија, без осуда. Туга због те бруталности појављује се само као иронија.

а та иронија ишчезава опет у тузи целокупног расположења.

То, што обогаћава и одликује Тургењевљево основно расположење, то је — као што напоменух — то, што је у исто време песимист и пријатељ људи, што је љубио људско племе, које је тако ниско ценио и у коме је тако мало имао поверења. Његово је уверење, да у Русији све рђаво испада (љубавна историја не изгледа му права руска, ако се не завршује несрећно због мушке несталности или женске хладноће; тежња нека не чини му се права руска, ако не превазилази снагу онога, који је подузима и ако се не разбија о непримљивост оних, због којих се и десила); па ипак не може на ино, а да увек поново не представља несталну љубав или бесплодне напоре у Русији.

За њега је Русија земља, у којој све наседа, земља општег бродолома. А његов је осећај болан и разнолик, осећај као у гледаоца каквог бродолома, који мора главну кривицу да припише самим бродоломницима. То је јак а миран осећај, увек угушиван при изливу. Никада није велики и плодан књижевник био тиши од њега.

У том простом и племенитом држању има нешто, што подсећа на Тургењевљево порекло. Он је не само из племићске породице већ и потомак одличне лозе, која броји више заслужних и чувених људи. Он је као књижевник задржао свој племићски тип. Није да је он као лорд Бајрн или кнез Пиклер тај жиг ударио као спољни знак на своја дела; у његовим књигама не находи се савршено ништа, што би непосредно подсећало на отменог човека, али се опажа, да је писцу урођена духовна финоћа и да је увек живео у најбољем друштву. Он је светски човек и у делима му осећа се оно животно искуство светског човека, које понајвише недостаје немачким песницима. Али то искуство није га начинило хладним или циничним, као по неког француског књижевника. И ако никада у својој приповедачкој вештини није вређао добар тон, ипак

тај тон није светски. Па и његово презирање није хладно презирање. У његовом гласу увек је душа.

Тешко је разговетно и одређено казати, шта то чини Тургењева уметником првога реда. У кратко речено, то је извесно због тога, што му је представљање тако верно. Па и овој једној речи треба подуже објашњење.

Пре свега он има у највећем ступњу особину правога песника, да износи људе који живе. Живот његових личности не само што је видљив по спољашности (оне су живе од пете до главе), већ је то такав унутрашњи, скривени, из дана у дан настављани живот, да их савршено и свестрано познајемо. Али оно што одликује његову уметничку надмоћност, то је сугласност коју читалац осећа, сугласност између интересовања песниковог за описивану личност или између оцене његове о испричаној ствари и утиска, који је и сам читалац добио о изнесеним лицима.

Јер та тачка — одношај песника к његовим властитим лицима — то је она, где се мора појавити свака слабост, коју он има као човек или уметник. Песник може имати различите ретке дарове, али ако изискује од нас, да се дивимо ономе што није за дивљење; ако хоће признање наспрам неког човека, сажаљење спрам неке жене или одушевљење за неко дело — ако хоће то од нас да ишчупа, а ми му га сами не нудимо, сам је себе ослабио и оштетио. Ако се романсијер, кога вољно пратимо неко време, на једаред покаже некритичнији или осетљивији од нас, онда нам се чини да представљање опада. Ако износи неку личност као неодољиво умиљату, а ми не налазимо да је примамљива, или је описује као даровитију и досетљивију него што се то нама чини, или ако пушта ту личност да изврши неко смелије дело, него што смо ми то од ње очекивали, или објашњава њен поступак неком великодушношћу, на коју нисмо никада наишли и у коју не верујемо у овом случају; ако нас изазива самовољним, незрелим поштовањем, или нас збуњује хладноћом, или ако нас дражи поучавањем — тада често

или тренутно читалац осети, да га вештина издаје; тако нам је, као кад чујемо погрешан тон, па још и онда, кад се даље пева, непријатност остаје као потмула успомена.

Ко не осећа ту непријатност, који је читао Балсака, Дикенса или Ауербаха — да говорим само о великим покојницима! Кад Балсак плива у неспретном одушевљењу или кад Дикенс постане детињасто дирљив а Ауербах афектирано безазлен, тада читатеља плаши нешто неистинито, нешто што малаксава.

Никада нико не осећа то у Тургењева. Задаци, које је он себи поставио, врло су тешки. Он неће да привлачи с помоћу романтичних карактера или пустоловских догађаја. Исто тако презире и драж свега што је нечисто. Ретко кад или никада не дешава се у његовим новелама или романима нешто необично — катастрофа као што је пад куће на свршетку «Степског краља Лира» то је савршено изузетак — па и ако не бежи испред ниских и прљавих карактера и прича новелистичне догађаје, које не би причао ни један инглески новелист, ипак не залази у непристојности као што често осећају то искушење они писци, који су једном за свагда изашли из круга обичних ствари. Као уметник, он је одлучан, али срамежљив реалиста.

Као књижевника највише га занимају незнатни, слаби, нестални, неизвесни, залишни и остављени. Он је песник оних, који су се предали својој злој судби. Он је сликао унутрашњи, тихи живот несреће.

Читајмо његове кратке сцене и скице из руског живота. На пример: «Једну преписку». Ту се поступно упознајемо с једном младом девојком, која — самохрана и презрена од своје околине, која је не појми — живи у неком маленом селу и канда ће да постане уседелица. Она је већ изгубила сваку наду. Заручник ју је пре неколико месеца напустио. Тада почиње да јој пише један пријатељ из младости и то из жеље, да јој се повери, из доколице, из осећања самохраности, из саучешћа. Она

га из прва одбија. После неколико писама он јој изнуди допуштење, да сме даље наставити. Он пише, а она га сад више не одбија у кратко, већ у једном дугом, речитом писму. Тако се у њеном срцу рађа осећање пријатељства, али оно не потраја за дуго, већ се претвори у љубав. Неко време обоје љубе. Он чезне и вене за њом, већ је одређен дан, у који ће да се крене и да приспе — кад на једаред преписка престаје, одвела га нека играчица, због чијих је простачких дражи све заборавио, а она пада поново у своју страховиту усамљеност, овога пута још теже рањена.

Опширна новела «Јадница» бави се животом једне младе девојке, чија је несрећа такође тиха и без догађаја. Најранија јој је успомена та, да заједно са својом мајком, Јеврејком, ћерком једног страног сликара, ручава сваког дана за столом поседника г. Колтовскога. Господин Колтовски је дугачко, маторо страшило, које ужасно заудара на амбру, непрестано шмрче из златне бурмутице и које улева само страх детету, па и онда, кад му пружи руку с извезеним маншетама да је пољуби.

Мајку јој наговоре, да се уда за одвратног управитеља г. Рача, а у исто доба и дете дознаје, да јој је поседник отац. Никада јој отац није указивао љубави, никада јој ни пријатељске речи није рекао. Она му чита и он поступа са њом хладно и с висине. Мати јој умре. Стари, немилосрдни поседник умре такође после неколико година. Од његовог брата добије Сузана малену своту новаца, коју јој отац преотме. Она је већ одрасна, срце јој први пут проговори, она се заљуби у свог рођака Михајла, младог, изврсног официра, који је љуби онако, како то она и заслужује. Чим се дознаде за поверљиве односе младића и младе девојке, отргоше једно од другога. Михајла послаше некуда и он на скоро умре. Његов отац, који је и разорио њихову свезу, приближио се већ својој младој рођаци с нечасним понудама. Најпосле умре и он, оставивши јој једну пенсију — које се дочепа очух.

Прођу три — шест — седам година, време пролази, а и живот са њим. Све јој је постало равнодушно. Тада сину нове рачак њеном животу. Један младић, који јој је срце задобио, одзива се њеној наклоности; али околина, а нарочито из темеља покварени полубрат, тако грубо опањкају њену прошлост, да се он повуче и спрема за одлазак. Она се отрује.

Или читајмо «Дневник залишног човека». Наслов већ показује садржину. Један смртно оболели човек бави се у својим последњим данима тиме, да нацрта ред обичних догађаја, који сачињавају његов залишни живот. Једном је љубио, али само зато, да окуша све муке љубоморе и сва понижења презрене љубави! Јелисавета не воли њега, већ једног младог, сјајног кнеза из Петрограда, који се успут задржао у њеном месту. Он изазове кнеза, у двобоју би од њега поштеђен, те тиме ништа друго не постиже, до да га сматрају као рђавог човека и да га девојка гледа као убицу. Пошто кнез превари и напусти Јелисавету, он понови своју понуду, али га она с гнушањем одби. Она пружи руку једном другом, такође племенитом пријатељу, који га је предухитрио. И тога пута био је излишан, девета рупа на свирали. Па ипак се чита између редова како је благ, како племенит, како поштен. На последњим листовима налази се опроштај, којим се растаје од живота, пошто је лекар изгубио сваку наду.

„Јаков Пасинков" је приповетка исте врсте. Пасинков је тип руског лица, које Тургењев најрадије описује. С поља није богато обдарен, висок, сув, пљоснатих прсију и шта више мало црвена носа. Али чело је било дивно створено, глас нежан и дубок, а о њему је било ово значајно: «У његовим устима речи: доброта, истина, живот, знање, љубав никада нису звучале као фраза, буди колико да их је одушевљено изговарао». У његовој историји основна тема Тургењевљева двоструко се јавља. Он воли једну младу девојку, која и не поми-

шља на њега; када пак усамљен и заборављен умре у једном куту Сибирије, нађу се на његовим грудима неколико успомена од ње. Да јој се допадне требало му је нешто порока, мало више самољубља и лакоумности. Док је пак венуо у тој безнадежној страсти, није ни слутио, да га њена сестра, млада, нелепа, нешто незграпна девојка, тако жарко љуби, да никада није изневерила његову успомену и да се због њега није хтела ни за ког другог удати.

Али најзнаменитији пример свију тих колико финих толико и савршених монографија несреће поздраво јесте много познија приповетка „Живе мошти". То је све готово један монолог, приповетка, коју прича писцу о своме животу једна млада, некад лепа, а сад као костур мршава руска сеоска девојка. Он ју је затекао где лежи на поду неке пусте куће. Тако на леђима лежи већ седам година, од како је несрећним случајем пала. Глава јој је сува, бронзане боје, нос оштар и шиљаст као оштрица од ножа, усне збрчкане, само се зуби и белина од очију сјаје; неколико витица танке, отвореножуте косе падају на чело. На покривачу почивају две суве руке, чији се мрки малени прсти крећу час напред час назад. Некад је то била најбујнија, најтања, највеселија и најлепша девојка у целој околини, увек се смејала, увек певала и играла Она прича шта је све било са њом после оног пада. Згрчила се, поцрнела, изгубила снагу да иде и да стоји, изгубила вољу за јелом и пићем. Узалуд су јој пекли леђа усијаним гвожђем, узалуд је метали у туцан лед. А све то прича готово веселим гласом, не трудећи се, да изазове сажалење у слушалаца. Љубавник је оставио, па се другом оженио. Он је, како она вели, хвала Богу врло срећан у браку. Његово понашање спрам ње чини јој се природно и правилно. Благодарна је људима, који се старају о њој, а особито некој девојчици, која јој доноси цвећа; није јој дуго време; не тужи се. Има других много несрећнијих од ње, слепих и глувих; она види изврсно, чује

кртицу како рије под земљом, осећа слаби хељдин мирис, кад цвета далеко у пољу, па и мирис цветних липа далеко доле у врту.

У велике догађаје њенога живота спада то, ако кроз врата или прозоре уђе к њој какав петао, врабац или лептир. С великом радошћу сећа се посете, коју јој је учинио један зец. Лукерија подсећа Тургуњева на доба, када је певала песме; по каткад пева још и сад.

Помисао, да то једва живо створење пева, побуђује у њему нешто на лик страха: и дршћући као ступ дима зазвуча њен нежни глас у готово нечујним, али јасним и чистим тоновима. Она прича своје чудновате снове, које је уснила за време свог, на жалост ретког спавања; сан о Исусу, који приђе к њој и пружи јој руку, затим о некој жени, коју је видела да долази и која је била њена смрт. Она прође поред ње, веома жалећи, што је не може собом понети. Лукерија се не слажс с Тургењевом, када се он диви њеној стрпељивости! Шта има ту за дивљење! Шта је учинила? Не, она девојка, која је у далекој земљи великим мачем натерала непријатеље у море па онда рекла: «Спалите ме само, јер то је мој завет, да за свој народ умрем на ломачи!» *та* девојка учинила је дело, коме се ваља дивити. При растанку моли га Лукерија, да код своје матере каже коју добру реч за околне сељаке; данак што се од њих тражи сувише ја велики, њој пак самој ништа не треба, нити има каквих жеља.

II.

Ипак ти мали радови нису прославили име Тургењевљево по целом свету. Изван Русије поста познат тек са својих већих новела и романа, уметничких дела као што су: «Јелена», «Руђин», «Лањски снег», «Дим», «Оцеви и деца», «Новина». У јевропској литератури нема финије психологије, нема савршенијег цртања карактера, него што је ту и — што је у историји модерног песништва

готово нечувено — и женска и мушка лица подједнако су савршена. Неописано нежно описује Тургењев младе девојке, којима он симпатише, Јелену и Ђему. Уметникову руку ту је водила љубав која потпуно искључује похвалу и обожавање лица од стране песника. Свака реч, које оне кажу, јесте тачна, одређена. Једна је по лицу, покретима, смејању, мислима, права Талијанка, а друга остаје у читаочевој успомени као најлепши тип рускога женскиња. Само су први песници на земљи створили тако нешто живо и савршено. А обожавање лепоте, које се ту појављује, не уди ни најмање природним наукама. То нису жене, које је песник по својој вољи створио и које спадају у фантастично царство појезије, као што су женски типови другог ког песника. То нису производи личне песникове чежње за женскима, нису слике његовог идеала, већ студије, које су изведене из најфиније тежње к истини и из најбољег познавања ње.

Код најважнијих мушких карактера био је Тургењев приморан, да сам себи отежава посао због суштине материјала. По правилу најглавнији је песников задатак тај, да одржава карактер и да избегава противречности у њему. Међу тим најзнатнији карактери у Тургењева састоје се баш из самих противречности. Он је умео да неслественост опише као карактерну црту. не разоравајући ипак с тога сам карактер. Код обичног Руса, као што га он црта, ни на шта друго не може се извесно рачунати, осим на несталност. Као што у «Једној преписци» Алексеј оставља Марију, тако Руђин напушта Наталију, Санин Ђему у «Лањском снегу», Литвинов Татјану у «Диму» и т. д. Они остављају младост, свежину, доброту, лепоту, срећу, па трче за чулним заносом и понижењем, или напуштају започету игру из пуке несталности и непоуздања у самог себе. Али ипак тим људима без поуздања, чије се страсти тако изненада буде и опет ишчезавају. одговарају на њихово изненађење женски

карактери, који се још теже могу прорачунати; то су жене, које су близу тога да љубе, па ипак не могу, као г-ђа Одинцова у роману «Оцеви и деца», жене, које без своје воље залуђују људе, подају се и опет повлаче, као Грина у «Диму», најпосле хладне баханткиње као она Марија Николајевна што отрже Ђеми Санина.

По негде неслественост или неверство може да изгледа недовољно мотивисано, као у «Лањском снегу», можда баш зато, што Тургењев тако рећи претпоставља да је та особина његових младићских карактера позната. У његовој повећој приповетки «Руђин» студија несталности тако је дубока и потпуна, да се из слабости тог једног карактера разуме у опште цела слаба страна руског карактера. Ту се с тога треба највише дивити уметности песниковој, што је могао да побуди не баш малу симпатију за Руђина, који је само у фразама био јунак. Руђин, који тако ватрено говори и тако сјајно прича, коме стоји на расположењу сва «музика речитости», тај је Руђан лен, властољубив, увек игра неку улогу, увек живи на туђ рачун, он је хладан кад изгледа најватренији и неподобан ни за какво дело, баш кад човек мисли, да ће приступити извршењу. Па ипак нам Тургењев показује, да он много више заслужује сажаљења него ли гнева и да с правом утиче на омладину.

Људи тврда срца и спажне воље не долазе у ранијим Тургењевљевим делима као главне личности. Ако описује неког човека, који је прави човек и на кога може жена погледати, онда као у «Јелени» избира — да би постидео своје земљаке — неког странца, Бугарина, који има баш она својства, што и најбољем и најмањем Русу недостају. Иначе се људи, којима се и сам Тургењев диви, узгред спомињу, он их ставља као споредне личности или се служи њима као контрастима, да би лакше изнео неистиност и слабост главних особа.

Такво је лице на пример Покорски у «Руђину», о коме Лешњев тако одушевљено говори, и у коме се можда

види портре чувеног руског критичара Бјелинског, пријатеља из младости и учитеља Тургењевљевог, чијој је успомени посветио «Оцеве и децу» и поред кога је на самртном часу желео да буде сахрањен. О њему се каже: «Покорски је производио миран и мек, готово слаб утисак; страсно је волео жене; радо је учествовао у каквој малој гозби и ни од кога није трпео увреду. Руђин је пак изгледао да је права ватра и пламен, живот и дрскост; али у дубини своје душе био је хладан, готово кукавица, то јест, док се не дира у његову сујету, али ако то буде, долазио је готово ван себе од јарости. Он је увек гледао да другима влада и многи стрпљиво подношаху његов јарам, али Покорског слушаху сви драговољно.... Ах, то је било красно доба и ја знам извесно, да га нисмо у лудо страћили. Често сам се сретао с људима из тог времена, с друговима из младости, с људима, који су изгледали да су доспели у неко чисто животињско стање — тада је требало само споменути име Покорског, па је одмах излазило на видик све добро, што је још у њима заостало, баш као кад би се у некој прљавој, мрачној соби отворило стакло с мирисом, које је у њој заборављено.»

Тек у роману «Оцеви и деца» (1861) изнео је Тургењев типску представу руске јачине карактера и душевне снаге и то у лицу, које је тада било модерно.

Базаровљева личност уведе нихилизам у лепу књижевност. Дотле је Тургењев у својим делима пецкао словенофиле, који гледају спас Русије у раскиду с јевропском образованошћу — тај велики скептик, који је у тако мало ствари веровао, верује у западну културу — али тада откри ограниченост и обожавање користи код млађег нараштаја, чија му ваљаност у осталом импонује, и која га је шта више натерала да јој се диви. Његова књига поста важан догађај у руској историји и животу пишчеву због генијалности, којом је нацртан главни тип омладине, због утиска, који учини, због љутње

и неспоразумљења, којима је дала повода. То је беспрекорно уметничко дело, а осим тога и првобитни углед за све оне модерне романе у различним земљама, који се баве старијим и млађим коленом у њиховом међусобном одношају и борби. У «Диму» (1867.), мало несавршенијем делу његовом, описују се са заједљивим подсмехом брбљиви, уображени реформатори Русије. Начин обраде подсећа на норвешког песника Хенрика Ибзена, кад у својим драмама међу земљацима кажњава занесењаке. Али у «Новини» (1876.), последњем већем делу Тургењевом, а и најсвестранијем које је написао, извео је песник своју критику друштва с дубоком, беспристасном правичношћу. Ту строго и праведно дели сунце и ветар између редова, полова, тенденција и друштвених слојева своје простране домовине. «Новина» је најбогатији, најпунији израз Тургењевљевог хуманитета и животне мудрости, љубави к слободи и истини. Овде можда на најпозитивнији начин исказује своје личне осећаје спрам Русије и своје поштоване руске омладине, и ако се може неком странцу учинити, да он ту младеж ипак не цени довољно. Али ту је бар показао призрења наспрам њеног високог идеализма. Разуме се, да и овде све наседа. Код Тургењева зло испадају сви напори; све се без изузетка мора рђаво свршити у његовој Русији. Старије колено са својим Сипјегиновим либерализмом мора се једном за свагда напустити; код млађег пак покољења све се добро мисли, врло се некористољубиво предузима, али средства и циљ леже сувише далеко једно од другога.

Неждaнов је намеран да иде у народ и да растура брошире и књиге, али то сељаци наопачки схватају, хоће само да пију са њим и несрећног народног апостола довезоше кући мртва пијана. С правом је дакле Нежданов мало пре тога своју песму «Сан» завршио овом незаборављивом сликом:

С чашом у руци, оборене главе,
Одупрвши се ногама о Кавказ
Ето тако, ти света Русијо,
Спаваш чврсто и мирно.

Па ипак се у том последњем великом делу, у неодређеној далекој сенци види будућност. Њу спремају младе девојке као Маријана и Машурина и млади људи као Маркелов, Соломин и Нежданов.

Ако се погледа натраг у Тургењевљев живот, изгледа да је прогонство његово у унутрашњост Русије год. 1852, зато што је написао један ватрен чланак о Гогољу, био најважнији догађај у његовом животу. Јер кад је после две године добио помиловање, за увек је отишао из земље. Од то доба живео је наизменце у двема земљама, које су највише суделовале при његовом образовању, у Немачкој и Француској. Без сумње је за његово место пребивања било од утецаја његово страсно и до смрти непромењено пријатељство наспрам чувене певачице госпође Паулине Гарчија-Вијардот. Код њега канда не постоји она несталност осећаја, коју описује у својих земљака.

Односи његови спрам Немачке и Француске били су врло различни. Већ по старом руском предању био је на сву прилику ближи Француској него ли Немачкој. Он је у младости својој још пре 1840 год. учио у Берлину философију, филологију и историју, Гетеа је ценио више свега, неко време у млађим годинама сасвим се бацио на Хајна, увек је био у пријатељским односима с немачким песницима и књижевницима (као с Павлем Хајзем, Ернстом Домом и Лудвиком Пичем), говорио је немачки као Немац, искрено се дивио научној величини Немачке, још пре неколико година, приликом добитка пергамских уметничких драгоцености, јавно изрече своје дивљење наспрам знања и предузимљивости Немачке, па покрај свега тога у његовим приповеткама — као готово и у

свима руским романима и новелама — стоје Немци у врло сатиричној, шта више овде-онде и у мрској светлости. Изгледа ми слабост немачке критике, што просто не призна овај уочљив факт. Поздраво ниједан народ не црта други који с одушевљењем. Рускиња у Виктора Шербилија или Павла Хајза («Ладислав Болски», «У рају», «Срећа у Ротенбургу») не игра лако лепу улогу. Изгледа да је покрај све симпатије наспрам појединих Немаца остало у Тургењевљевој души нешто од нехотичне народне мржње.

С друге пак стране и ако је увиђао погрешке француске природе и недостатке француске културе, ипак се лакше са њом сложио. Као уметник осећао се схваћен и цењен у Паризу који је иначе тако пун предрасуда спрам странаца. Он је имао ватрених обожаватеља међу старијим књижевницима (Мериме), као и у млађем поколењу (Ожије, Тен, Флобер, Гонкур) и у генерацији, која доцније избија на површину. (Зола, Доде, Мопасан). С кругом књижевника, који се скупио око Флобера, живео је у таквом поверљивом и искреном пријатељству, као ни с једним књижевницима других земаља.

Односи спрам његове рођене отаџбине били су променљиви. Почео је као бајроноваци романтичар без оригиналности и успеха. С тога је можда у тој првој периоди Александар Херцен држао да је афектован (он је имао обичај да говори, како је Тургењев тако афектован, да без афектације не може ни да једе). Бјелински га отрже од Бајрона, Хајна и романтичара, па га изведе на прави пут. Његова полемика против ропства и његово тиме проузроковано гоњење од стране владе стекоше му глас ултралибералног књижевника. После романа «Оцеви и деца» почеше га у његовој отаџбини из неразумевања или по каткад и из мржње окривљавати, да је изневерио своје младићске идеале. Али при његовој последњој посети у Русији неспоразумљење је потпуно уступило место признању и његов пут био је тријумфални поход. У својим познијим

годинама уживао је у свима образованим земљама подједнако страхопоштовање и дивљење. Да ли се томе радовао? Не верујем. Дивљење га је пријатно дирнуло, али он није у њему уживао, јер није могло да одагна његову меланхолију. Едмон Гонкур прича, да је Тургењев 1872 год., кад га је затекао на ручку код Флобера у сетном расположењу, што се лако распростире у кругу пријатеља, који су већ у годинама — да је дакле, изустио ове речи: «Ви знате, да се у понекој соби нађе мирис од мошуса, који се више не може истерати. Тако ми се чини, да сам увек окружен задахом ишчезнућа, уништења од смрти». Његова последња дела, љупка и оригинална новела «Клара Милић», која се бави Тургењевљевом омиљеном темом — несрећном љубављу и дивна збирка песама у прози: «Senilia» садржавају готово још дубљу меланхолију, него ли младићски му радови, кроз које само чисто поетски севне лирско-фантастични елеменат. Он ту последњи пут загледа у очи тајни живота и сетно покушава да је покаже у дубокој симболици и сањарији. Природа је тврда и хладна, с тога баш нека се људи међу собом и природу љубе. Ту има један призор како Тургењев, возећи се сам на лађи из Хамбурга у Лондон, по читаве часове држи у својој руци руку једног јадног, маленог, тужног и свезаног мајмуна — геније, чијем се духу приказивала васељена, руку у руку с маленом, човеку сличном, животињом, као два добра сродника, два чеда једне мајке — ту заиста има више праве поуке него ли у буди којем молитвенику.

Људска неблагодарност канда је у свако доба чинила дубок утисак на Тургењева. Нико, ко је читао «Појезију у прози» неће никада заборавити «Пир код највишег бића».

«Све су врлине биле позване. Једино врлине — мушких није позвао — само женске. Искупило их се много, малих и великих.

Мале врлине су биле пријатније и љубазније од великих, али све су изгледале задовољне и учтиво су се разговарале међу собом, као што то и приличи блиским сродницима и знанцима. Али гле, највише биће је приметило две дивне женске, које се канда баш ни мало не познају. Домаћин узе једну од тих двеју женских за руку и одведе је другој:

— Доброчинство, приказа прву.

— Благодарност, приказа другу.

Обе врлине се зачудише јако; од како је света — а он већ давно постоји — среле су се оне први пут».

Каква сета у досетки и горчини!

Чудно ми је само, да и моја благодарност спрам овог великог добротвора долази до речи сада, када је више не може да чује.

С НЕМАЧКОГ

Р. РИВНИКАР

ЈЕВЂЕНИЈЕ ОЊЕГИН

РОМАН У СТИХОВИМА

ОД А. ПУШКИНА

(НАСТАВАК)

ГЛАВА ЧЕТВРТА

La morale est dans la nature de chose.
Necker

I. II. III. IV. V. VI.

VII.

У кол'ко је љубав мања,
То нас женска више воли;
На нашу се страну склања,
И за нас је срце боли.
А развратник — сад не бива —
К'о љубавник част ужива
Сам о себи свуда труби;
Ал' сладећ' се он не љуби.
За забаву такву сада
Ретко ко год још да мари,
Као пређе наши стари;
Јер Лавласа слава пада,
К'о црвене пете што се
С барокама у крај носе.

VIII.

Ком досадно неће бити
Слушат' вазда исто само;
Кад с' ко труди уверити
Што сви давно добро знамо?
Ил' говоре слушат' оне:

Предрасуде да се гоне,
И девојче што не слета
Ком је сад тек тринајст лета.
Ког не море молбе худе,
Од шест листа запис вајни,
Прекор, лажи, па страх тајни,
Сузе, прстен, клетве луде,
Надзор мајке што те прати,
Друштво с ким се време трати.

IX.

Па и Јевђен мисли тако.
За младости пуне силе,
Страсти поста жртва лако
И заблудâ што га свиле.
К'о дете је мажен био:
Једним би се заносио.
Да се другим разочара;
Спор напредак јед му ствара.
Ал' и брз му баш драг није.
У шумици сласти куша:
Вечне душе ропот слуша.
Он зевање смехом крије;
Тако страћи осам лета
Свог живота дивна цвета.

X.

Лепојка му ништ не вреди.
У њег неста за њу мара.
Откаже л' му — он с' не једи.
Напусти л' га — он с' одмара.
Женске тражи на све стране,
Ал' не жали кад их мане,
Макар да им љубав знаде.
Баш к'о гости што но раде
Кад играти виста дођу.

Сврше игру, па се дижу;
Домовима својим стижу;
У спавању сву ноћ прођу,
А не знају где ће вече
У ком друштву да протече.

XI.

Кад Тањино писмо доби,
Оњегин је дарнут био.
Њена машта њега скоби,
А рој му се мисли вио.
Косну га се Тања мила
И унилост што је свила.
У самоћи снове снива.
А душа му сласт ужива...
Можда њиме склоност стара
Тад овлада за час који.
Али лагат' он се боји
Њену душу пуну чара....
А сад тамо да се иде
Где се Тања с њиме виде.

XII.

Тренут, два ли ћутат' сташе,
Док Оњегин поче тада:
«Добио сам писмо ваше;
У њем видех, с пуно јада,
Вашу љубав пуну силе
И изливе душе миле.
Искреност ме ваша доби,
Те ми душу бура скоби,
И прошле ми снове буди.
Хвалом нећу да вам платим,
Истим ћу вам сад да вратим,
Поверењем из дна груди.

Кад исповест саслушате,
Пресудите како знате.

XIII.

Кад бих овај живот чио
Брачним хтео заменити;
Кад би усуд доделио
Икад мужем, оцем бити;
Круг домаћи кад би био
Моме срцу драг и мио, —
Вас бих уз'о, позв'о к себи,
Другу никад, никад не би'.
Мадригалске не знам зборе:
Идеали душе моје
У вас једне скупа стоје,
Да ме вечно срећним створе;
Да униште тугу многу, —
А вол'о бих... кол'ко могу!

XIV.

Клоне ми се среће дари,
Увек сам им незнан био.
Узалуд су ваше чари, —
Ја их нисам заслужио!
Верујте ми (савест вели)
И ако би у брак хтели,
Ма кол'ко ми драги били, —
Не бисте се усрећили.
Кад вам суза с ока слеће
Моје срце не би такла;
Већ би јоште јед подстакла.
Какво би нам, суд'те, цвеће
Хименово тада цвало, —
И кол'ко би потрајало?

XV.

Да л' сте штогод горе знали
Нег' кад жена сузе лије, —
Недостојног мужа жали,
Који никад крај ње није.
Он је цени, добро зна је,
Ал' судба му досадна је.
Па је једак, вазда ћути,
А злоба му чело мути.
Ја сам такав! Да л' сте знали
У душином кад сте жару,
У онако нежном чару,
Оне ретке написали? —
Или, можда, Усуд даде,
Те у део то вам паде?

XVI.

Сан и време не враћа се:
Не обнових душу моју!
Али опет љубит' дâ се,
Ма ко братац сестру своју.
Слушајте ме, ал' без гнева:
Та зар једном мења дева
Новим снов'ма старе снове?
К'о што с' мења с гране ове
У пролеће лишће свело.
То је, можда, воља Бога!
Заљуб'те се у другога...
Увек гордо држ'те чело, —
Неће сваки ко ја бити:
Неискусност беди хити!»

XVII.

Оњегин јој тако збори. —
Уплакана, нéма лица,
А уз загуш што је мори,

Слуша Тања несрећница.
Он јој пружи руку стално.
Али тада («махинално!»)
Не учини исто Тања, —
Већ грудима главу склања.
Крај ограде двору оде...
Мирно с њиме на праг стаје;
И не сумња нико шта је.
Јер и пољска већ слобода
Има срећно право своје. —
К'о у горде Москве што је.

XVIII.

Читаоче, признај сада,
Да је добро учинио
Јевђеније с Тањом тада.
Није једном такав био.
Чиста срца, топлих груди.
Али пакост злобних људи
На њему се често свети.
Јер друштво му, душман клети
(Што и исто бити може)
Закачку му нађу лако.
Свог душмана има свако;
Ал' друга нас чувај, Боже!
Ах, то друштво, друштво грозно,
И ја сам га добро позн'о!

XIX.

Па зар није? — Ал' ја слâжем
Само пусте, црне снове.
Ал' узгред ћу још да кажем:
Сви потворе радо нове
Што их ниске душе створе.
Па их шире црње, горе.
Нема лажи, нема репа.

На улици што се склепа,
Који друзи што вас свише,
Не би хтели часним људма
(Са пакости пуним грудма)
Испричати итећ' више.
А реч им је врло лака:
Да вас воле... к'о рођака!

XX.

Хм, хм! драги читаоче,
А рођаци шта вам раде? —
Можда когод, како поче',
Има воље да дознаде
Шта је *рођак*, значај какви?
Рођаци су људи такви,
Који треба да се штују,
Да се воле. уважују,
О Божићу (дужност света)
Честитку им треба слати,
Ил' их писмом поздрављати;
Те да тога целог лета
Може човек миран бити...
А њих Господ нека штити!

XXI.

С тог је љубав цуре миле
Од рођачке увек боља;
Када би вас муке свиле,
Трпи уз вас, — то јој воља.
И јес' тако! Али мода,
Па још уз њу сто слобода.
Па мишљење људи̂ сваки'...
А женска је к'о прах лаки!
Па још ако супруг мније:
Да поштење жена храни,
Да се сваке беде брани. —

Туна онда чудо није
Ако жена мужа срâми,
Те ђаволу осмех мами!

XXII.

Кога љубит', веру дати?
Зар се веран и сад рађа?
Ко ће нашој жељи стати
Својим радом да угађа?
Клеветом нас ко не мори,
А пред нама ласком збори?
Ком је грех нам мрзак био?
Ко нам није дојадио?
Зато нек вас понос храни,
И нека вас труд не слама;
Ви љубите себе сама.
Читаоче поштовани!
Други лажну љубав вије,
А од ове лепше није.

XXIII.

За састанком шта ли дође,
Погодити тешко није:
Бог љубави опет пође
Да по грудма Тање рије;
И душа јој силно пати,
Јачом силом страст је схвати. —
Тања опет тражи њега...
Санка нема, сан је бега.
Здравље, срећа, жића сладост.
Девојачки покој неста, —
Све то оде, све то преста,
Те јој вене бујна младост,
К'о кад зору, што нам зрачи,
Силна бура часком смрачи.

XXIV.

Тања тугу срцу прима,
Бледи, гасне, — ал' и ћути!
Већ је ништа не занима,
Бол јој само душу мути.
А суседи важно зборе,
За час тили новост створе:
За удају стиже време!...
Ал' доста је ове теме;
И веселог треба дати:
Срећну љубав двоје млади'!
Ал' шта опет да се ради
Када срцу, што ми пати,
Сажалење даде силу
Те заволех Тању милу!

XXV.

С часа на час пленљен више
Лепотама Олге миле,
Владимира јаче свише
Љубавничке нежне силе.
С њом је вазда. И обоје
У присенку често стоје;
И по врту (двор им смета)
Њих се двоје често шета.
Шта ћеш више? Он се стиди,
И збуњеност лако ода;
А сва му је то слобода
Што кад Олгин осмех види,
Игра локном косе њене,
Ил' јој скуте љубит' крене.

XXVI.

Олги чита с пуно воље
И морални какав роман,
Чији писац слика боље

Карактер нег' Шатробијан.
А међутим две три стране
(Лудорије тако зване,
Што за срца нису чиста)
Руменећи он прелиста.
Ил' се у крај за стол склоне,
Налакте се како знаду,
Па се шаху сасвим даду,
Ал' у снове Ленски тоне,
Па свог краља, кад год стигне,
Са пешаком својим дигне.

XXVII.

Па и када кући дође,
Њему Олга мира не да;
На листићу цртат' пође,
Да јој после ма кад преда
Црта село уз то приде
Гробни спомен, храм Киприде,
Ил' голуба баш на лири,
Како своја крила шири.
Ил' у књигу успомене,
У којој јој чари слави,
Стих од два три ретка стави,
Нêми спомен силе њене,
Мис'о што га силно слета
Сваког дана тол'ких лета!

XXVIII.

Виђали сте записнице
Паланчанке какве наше;
У којој јој другарице
Много чега надрљаше.
И ту на зло правопису
Песме с мером никад нису.
Јер каква је кадгод згода:

Ил' се скрати, ил' се дода.
Натпис првог листа гласи:
Qu' écrivez-vous sur ces tablettes?
И потпис: t. à. v. Anete;
А последњи ово краси:
«Ко те, душо, воли више,
Нек од мене даље пише!»

XXIX.

Ту се црта, да све блиста,
По два срца, факље, цвеће;
Ту ј' заклетва срца чиста:
«Моја љубав престат неће.»
И војнике наћ'ћеш младе
Како оштре песме граде.
Е па и ја, браћо моја
Ту размахнем крила своја!
Јер знам добро шта их дира;
Сваки запис па и кратки,
Измамљује осмех слатки;
А баш нико не разбира:
Да л' досетка што год крије,
Да л' је плитка или није.

XXX.

Ал' ви грозне клете књиге
Из књижнице ђаволове,
Ви албуми — тешке бриге
Стихоклепцу моде нове!
Које краси машта чиста.
Толстојева моћна киста,
Бараћинског перо славно —
Проклињем вас сада јавно!
Кад ми пружи сјајна дама
Свој in-quarto албум сјајни,
Подузме ме трепет тајни!

Којем јетких епиграма
У том часу кипим, дишем,
А мадригал, опет, пишем!

XXXI.

За њих не зна Ленски млади
Па их Олги и не пише;
Перо му се срећом слади
Љубављу му песма дише.
Чег на Олги баш и није
И о том јој хвалу вије.
Моћни су му песме гласи,
А истина све их краси.
Јазикове, тако и ти
У заносу срца свога,
Певаш, славиш не знам кога.
А песме ће твоје бити,
Што их нујно срце поје,
Историја судбе твоје.

XXXII.

Лакше! Чујеш? Критик строги
Нити мари, нити штује
За јад тешки, за бол многи,
Већ писцима довикује:
«Обришите сузе ваше,
Не морите душе наше,
А прошлости мира дајте, —
О чем другом запевајте!»
— Знам да ће нас речма стићи:
Ето трубе, кинџал љути,
Размишљања разни пути, —
Из мртвих их ваља дићи!»
Није л' тако? Јесте боме!
«Па певајте оде коме!»

XXXIII.

«К'о у прошло доба што је
«Певао их свако чедно....»
— Зар да оде срце поје?
Па зар није то све једно?
А шта рече наш сатирик?
Зар је теби дражи лирик
Из каквога туђег јата
Од нашега сетног брата?
«Елегија! Чуда Боже!
Залудна је мета њена,
Одина је узвишена!»
— О томе се спорит' може,
Боље ј' ћутат', што да кријем
Нег' с два века да се бијем.

XXXIV.

Ради славе и слободе,
Да им пева сјајне чари,
Владимир би пис'о оде, —
Ал' Олга их баш не мари!
Да л' је кога срећа свила
Да крај свога злата мила
Песме чита? Веле људи
Да то силну срећу буди!
Збиља, том је среће доста
Који чита своје снове
Милом злату што му гове,
Крај којега песник поста.
Блажен ако само она
Није коме другом склона!

XXXV.

А ја плоде снова̂ моји'
У заносу неизмерном
Читам често старој доји,

Младости ми другу верном
Или ручак кад би прош'о
Ја суседа, што ми дош'о,
Зграбим за врат, друге није, —
Па му читам трагедије!
Или опет (без све шале)
По језеру бродим ти'о;
Па у јаду, што ме свио,
Певам песме крај обале.
Ал' како ме патке чују
Без трага се удаљују.

XXXVI.

Нестаде их већ из вида....
А крај шуме ловац хити,
Љутит своју пушку скида,
А клетвом ми песму кити. —
Свак' забаву има своју,
Зашто не бих и ја моју?
Неко пушком патке има,
Ја их гоним стиховима!
Неко само мухе бије,
Неко себе првим гледа,
Неко сав се боју преда,
Неког, опет, миље свије,
Неком све је вина купа:
И добро је са злим скупа!

XXXVII.

«А Оњегин где се део?»
Стрпети се ваља знати!
Сваког дана рад му цео
Описан ћу верно дати. —
К'о испосник живи ху̂ди;
У седам се лети буди,
Па полако онда пође

Докле шумској реци дође.
Па к'о Бајрон што је био,
Тај Хелеспонт препливава!
Затим журнал прелистава
И каву би своју пио;
Облачи се . . . .
. . . .

XXXVIII. XXXIX.

Читање му, шетње, снови,
Шумски хлади крај потока,
Па тренутак да улови
Љубнут' цуру црна ока;
Хитри коњиц скока смела.
Богат ручак, слатка јела,
Затим боца рујна вина,
Па самоћа и тишина —
Јевђенов је живот цео,
Ма да није знао како,
Сав се њему пред'о лако.
Цело лето ј' у то свео.
Заборави старе дане,
Град, весеља, готоване.

XL.

Ал' северно наше лето,
Јужној зими ругло ј', знамо
Сине, оде — то је ето,
Ал' нећемо да признамо!
Већ нам небо јесен даје,
Већ слабије сунце сјаје,
Већ дан краћа, нема цвећа,
Лишће пада са дрвећа
Уз шуштање пуно сете;
Већ се магла земље хвата,
А гусака дуга јата

Топлом југу гачуђ' лете.
Хладно време све је ближе:
Већ новембар на двор стиже.

XLI.

Из магле се зора диже;
На њивама рада нема.
На друм влажни већ вук стиже.
И гладан се за лов спрема.
Осети л' га коњ на стази
Фркће, рже.... путник пази
И свом силом хита гори
А и пастир, кад зазори,
Већ не гони краве своје;
У подне му рога нема
Да свом стаду одмор спрема....
Већ у ноћи, дуга што је,
Преде цура, песме вије
А луч пуца и дим бије.

XLII.

Мраз се хладни спушта, пружа,
Као сребро кроз сва поља.
(Сад чекате на слик: *ружа*, —
Ал' не може ма да ј' воља!).
Као паркет нова века
Залеђена блиста река;
Она деци радост ствара:
Лед тоцилом звучно пара.
Црвеноног гусак гега,
Иде реци, на лед стане,
Али одмах клизне, пане....
Већ и првог ево снега
Сипа, веје, пада хитно
Као звездâ јато ситно.

XLIII.

У пустињи шта ћеш тада?
Да се шеташ? Село мило
Жудном оку тешко пада
Са мртвила што га свило.
Ил' ти душа јахат' мари?
Ал' на коњу потков стари
Ступи л' на лед — ето јада:
Коњ ти клеца, клиза, пада....;
Већ у соби, није друго,
Дај се Прату, Валтер Скоту;
Води расход — сваку своту,
Љути с', певај..., вече дуго
Проћи ће ти буди како,
Па и цела зима тако.

XLIV.

К'о Child-Harold Јевђен ти је
Лености се сетној дао....
По спавању ледом с' мије,
Па код куће остајао.
У мисли се даде своје;
Ил' ке' узме, већ туп што је,
Па с две лопте игру ствара, —
Игра вас дан билијара!
А кад вече тихо пада,
Махне игру, већ је доста.
Стô крај пећи чека госта.
И још мало: Ленски тада
На тројчици својој дође.
Вечерат' се затим пође.

XLV.

Тада Моет или Клико,
Славно вино! на сто стиже.
А на њих је песник свик'о,

Крај њих му се машта диже.
Светли се к'о Ипокрена;
А она му сјајна пена,
Што с' на њему ситно вила,
И мене је задобила.
Последњу сам лепту дав'о,
Ви, другови, за то знате;
А кипљења кад га схвате
Лудости сам испољав'о.
Кол'ко свађа, кол'ко снова,
Кол'ко шала и стихова!

XLVI.

Ал' пена му крај свег шума
Желудцу ми створи јада.
Мирни бордо, вино ума,
Претпостављам њему сада.
И за Ајак нисам вичан.
Љубавници он је сличан,
Сјајној, живој, пуној жара,
Самовољом што јад ствара!
Ти си бордо, к'о друг верни
Што и у злу и у беди
Све подели — а то вреди.
Услужник си неизмерни,
Досади си гоњач јавни, —
Здраво, бордо, друже славни!

XLVII.

Ватре неста; тек каткада
Под пепелом жар засија;
Слаби дим се диже, пада;
Хладан камин већ не прија.
Тек из лула дим се диже
И у димњак лети, стиже.
На столу се вино пени,

Прелива се и румени.
(Волим такве братске часе,
Рујна вина што те снаже;
Час, о ком се често каже:
Мачка с мишом сложила се).
А сад чујмо зборе њине
Сред самоће и тишине.

XLVIII.

«Суседкиње како твоје?
Како Тања, Олга мала?»
— Доспи ми из боце моје....
Врло добро, Богу хвала.
Да, сви су те поздравили!
Што су сада, друже мили,
У Олгице плећа, груди,
Па тек душа.... занос буди!
Кад ћемо им у походе?
Није лепо, што бих крио,
Тек си двапут тамо био,
И никад им већ не оде.
Гле, каква сам луда само:
У недељу зват си тамо!

XLIX.

«Ја?» — Татјанин дан ће бити
У суботу. Олга, мати,
Позвали те. Немој с' крити,
Не можеш се оправдати.
«Сумњам, брате, да ћу поћи;
Ко све тамо неће доћи!»
— Тај се разлог одмах брише:
Тек рођаци — нико више!
Ну, хоћеш ли, дакле, реци!
«Е, па хоћу! — Баш си мио!....
Одмах за тим наздравио

Сусетки и њеној деци;
Па о Олги опет збори,
Баш се види: љубав мори!

L.

Весео је. Данак брачни
Две недеље па ће доћи.
Мис'о на тај часак зрачни,
На венчање кад ће поћи,
Заносне му крепи груди.
Да ће Химен дат' и јада,
И зевање буди када, —
Ни сањао никад није.
Ми, бећари, жудни мена̂
Такав живот рачунамо
К'о нӣз мучних слика само,
Као роман Лафонтена....
Јадни Ленски из дна груди
За њим увек, увек жуди!

LI.

Љубила га, он је знао,
Па је себе срећним глед'о;
Блажен ко се вери дао,
Ко се није уму пред'о,
Надом ко с' одушевљава.
Ко п'јан путник када спава.
Ил' к'о лептир кад се преда
Мирис-цвету ради меда. —
А јадан је онај који
Све разумом хладно суди;
Коме покрет и реч буди
Двосмислицу па се боји.
Ком је срце пуно леда,
Па му миља никад не да!

Р. Ј. Радевић.

БРАК ИЗ ЉУБАВИ

ПРИЧА

ЛУДОВИКА ХАЛЕВИЈА

Он је свако јутро и свако вече, без фраза и телеграфским стилом, записивао у један бележник свој мали програм и шта је тог дана радио. Почео је кад му је било двадесет година, 3. октобра 1869., и тога дана записао је ову кратку белешку:

Постављен сам за потпоручика у 21. ловачком пуку.

Кад дође 31. децембар, остављао је у фијоку бележник минуле године и узимао бележник за нову годину.

Она је, брижљивије и опширније, до најмањих ситница, водила дневник свога живота, кад је била млада девојка, у књигама које су биле повезане плавом кожом и које је држала строго под кључем. Почела је кад јој је било шеснаест година, и прва реченица, под 17. мајем 1876., била је овако изражена:

Данас сам обукла прву дугачку хаљину.

Она се удала 17. августа 1879, и тада је стала; ништа више није писала у књижицама од плаве коже; али је у дну једне тајне фијоке сачувала и тајанствено сакрила бележнике, који су причали њен живот између месеца маја 1876. и месеца августа 1879., између прве дугачке хаљине и удаје.

Он се оженио 17. августа 1879., али није прекинуо своје свакидашње белешке, ма да је у фијокама његовог стола за писање било тринаест малих бележника, у којима је био забележен његов живот дан по дан и врло тачно, и ако сувопарно. С времена на време забављао се ма којим од ових бележника. Отворио би га, прочи-

тао петнаест или двадесет страна, и тако је живео у прошлости, доводио прошлост у садашњост.

Но, 19. јуна 1881., мали потпоручик од 1869. који је сад постао капетан и командир ескадрона, био је око десет сати у вече сам у своме кабинету за столом, и замишљено се питао да ли је у пролеће 1878. или у пролеће 1879. штампао у Bulletin de la réunion des officiers чланак о новој организацији железничке опреме у Аустро-Угарској. Премишљајући тако, сети се да ће по свој прилици наћи у својим белешкама дан кад је тај чланак изишао.

Отвори фијоку са бележницима и рука му случајно паде на годину 1879. Стаде да прелистава књижицу... Превртао је, превртао стране, и на једанпут застаде, с неком пажњом прочита један став и насмеши се. Устане, одмакне се од стола, седне у једну велику фотељу и продужи читање. Није више ни мислио на организацију аустро-угарске железничке опреме. Старе успомене очевидно су се пробудиле у његовом срцу, и на усне му натеривале лак осмех а на очи мало тронутости; три четири пута морао је овај коњички капетан да врхом прста задржи малу, сасвим малу сузу.

Задубио се био у читање, кад се једна врата на његовем кабинету у пола отворише и дивна плава глава указа у оквиру старих тапета...

Шта ли ради у тој великој фотељи? Да не спава? Он је беше немилостиво испратио пре по сата, јер је хтео да ради, а њено му је присуство сметало, бунило га, наводило на мисли које нису сасвим биле мисли за рад.

Танка и витка, у дугачком огртачу од бела муселина, ова мала плавуша увуче се врло опрезно у собу, корачи два три корака на прстима, наже се мало са стране... Није спавао... Читао је и то врло пажљиво јер није ништа чуо и није се мицао... Био је у своме праву. Читати, то је радити.

Она уздржа дисање и пође ка фотељи, лагано, сасвим лагано... и идући тако питала се једно. Била је још по мало дете. Двадесет и једна година и врло заљубљена... То кажем да би је оправдао; и ево шта се питала:

— Где да га пољубим? у чело, у образ.... или по мало свуда, насумце?

Приближавала се... Већ је врховима прстију готово додиривала косу капетанову, и таман да се реши за *по мало свуда, насумце*, кад на једанпут страшно пребледе... На двема отвореним странама малога бележника прочитала је:

16. јуни. Љубим је!
17. јуни. Љубим је!!

Само један знак дивљења после првог: *Љубим је!* два после другог... Љубав је порасла између 16. и 17.!

Она цикну и сва уздрхта:

— Шта је то? шта је то?

И изнеможе... Он устаде, придржа је у наручју, али она бризну у плач и осу читаву бујицу речи, које је јецање испрекидало.

— 16. јуни: Љубим је! 17. јуни: Љубим је!! А данас је 19. јуни! Ти љубиш другу жену! Ах! то је ужасно! то је ужасно!

Он јој убриса очи с два пољупца.

— Та погледај, лудице; погледај.

Он отвори прву страну бележника, на којој је било крупним словима штампано: 1879.

— Ах! узвикну она радосно у сред јецања, које ју је по мало гушило... То сам ја била! То сам ја била!

За тим додаде наивно, несмотрено:

— И ти си дакле водио дневник?

— Како! и ја?... Онда изгледа да си и ти?...

Она мораде признати да је и она, — као што је он написао: *Љубим је!* на малим бележницима од црне

коже, — написала то на малим књижицама од плаве коже... И кад рече своме мужу:

— Покажи бележник, покажи да видим има ли три знака дивљења 18. и четири 19.

— Да ти покажем, али и да ми покажеш, одговори он. Иди донеси твоје књижице, па ћемо сравнити. Видећемо ко од нас двоје има више знакова дивљења.

Искушење је било врло велико. Она оде по годину 1879. и врати се с три свеске, приличне дебљине.

— Три свеске! узвикну он.

— Да, три прва тромесечја, а ти за целу годину имаш само један мали бележник, нигде и ништа!

— У мало речи каже се много... Видећеш... Седи овде, до мене... Има за обоје места у фотељи.

— Има, ако ти седнем на колена... Али то није могуће.

— Што?

— Што можда има у мојим књижицама ствари, које ти не можеш да видиш.

Она показа своје плаве свеске, а он свој бележник:

— И овде можда... Имаш право. Станимо подалеко једно према другоме. Читаћемо само оно, што будемо хтели читати.

— И моћи ће се изостављати...

— Разуме се, почни.

— Не, почни ти, да ме охрабриш.

— Добро, али одакле да почнем?

— Но! одговори она, одакле *почињем ја.*

— Не, треба да почнем мало пре тебе; треба почети одакле почиње Јупитер.

— Врло добро... Потражи одакле почиње Јупитер...

— Стани... то мора да је у првој половини маја... Јест, ево, нашао сам. «*Среда 15 маја.* Видети код Шерија, *Јупитера,* коњ доратаст, седам година. Примедбе: *Одличан коњ за јахање, врло жив, добро скаче, јахале*

га женскиње. Продаје се 21. маја. Естили га врло препоручује.» А две стране даље: «*Субота 17. маја*. Видео Јупитера. Коњ изгледа врло добар. Тераћу до 2.500 динара.» И најзад, четири стране даље: «*Среда 21. маја*...

— Тог смо се дана срели на железници. Сећам се датума.

— Јест, имаш право... «*Среда 21. маја*... У министарству војном. — Код сестре. — Јупитер купљен за 1.900 динара. У повратку, у железници седи према мени дивна млада девојка.

— Зар има то?... Да не додајеш мало из учтивости?

— Не додајем ништа.

— Покажи.

— Ево, види...

— Да... видим... *Дивна*... има: *дивна*...

— Сад ти... Мора бити да има и код тебе исто 21. маја...

— Мислим да нема! Зар ти мислиш да сам ја написала: *У повратку, у железници седи према мени млад човек?*

— Не... не диван млад човек... али опет, погледај.

— Добро, да ми је савест мирна: «*Среда 21. маја*... У Лувру... код тетке... У салону...» Нема ништа, кажем ти... Гле, има... има нешто.

— Знао сам сигурно... Обратила си била на мене пажњу.

— Ево шта има... «У повратку, у железници, седи према мени неки млад човек. Гледао ме је целог, целог пута... Чим ја подигнем очи, он их обори; али чим их ја оборим, он их подигне; и, од Шатуа, нисам се више усудила да их подигнем, толико сам осећала да ме гледа... У торбици сам имала неки инглески роман; узела сам га, стала читати, али сам у вече морала да поновим све, што сам мислила да сам прочитала у железници.»

— То није све... Мислим да има још што...

— Има... али без икаква значаја.

— Читај само; ја сам прочитао све.

— О! ти... ти... Ја видим шта ће бити. Код тебе ће непрестано бити кратке белешке, суве и неосетљиве, док ће код мене бити појединости, опширности. Објаснићу ти зашто... Кад ме је г-ђица Гизар, моја учитељка, оставила, рекла ми је: Драго дете, ви не пишете ни мало рђаво, али треба продужити рад; за стил треба гаме као и за пиано. Уобичајите да свако вече напишете три четири стране, ма о чему... како сте провели дан, коме сте ишли у посету и ко вам је дошао, и т. д.“ И ја сам радила оно, што ми је препоручила г-ђица Гизар.

— Добро, добро.

— Не, хоћу да се о томе на чисто изјасним, јер, понављам, знам шта ће бити... Мало час мислићеш да видиш одушевљене осећаје и изливе страсти онде, где неће бити ништа друго до вежбања у стилу и покушаја француског причања. Нећу да се случајно превариш.

— Нећу се преварити... али шта има даље: *Он ме је непрестано гледао?*

— Баш ништа о теби... Слушај: «Да није истина оно, што је прекјуче рекла моја баба: — Чудновато.... ова мала Јованка на једанпут се пролепшала. За тим се повео разговор између маме и бабе; мама је пребацивала баби што ми говори такве ствари, улива самољубља, и т. д., и т. д. Без икаква значаја, кажем ти... Продужи ти.

— 22., код мене нема ништа.

— Ни код мене.

— «*23. мај.* Јупитер дошао. Пробао коња на тераси и у шуми. Мислим да је «одличан.»

— А о мени?

— Ништа.

— А! то је мало увреда, јер код мене 23. има нешто о теби. «Млади човек, који ме је прекјуче у возу гледао, био је војник. Мало пре је прошао у униформи, на коњу. На рукавима је имао три сребрна ширита. Ја

кажем да је прошао; више него прошао... Ово је глупо што ћу да напишем, али најзад, пошто пишем само за себе... Да ли ме је заиста уочио јуче на железници? Да се није известио? Зна ли да ја овде станујем? Да ли је хтео да се покаже преда мном? Бар је четврт часа остао на тераси, између павиљона Анрија IV и ограде, терајући коња да иде косо, да се окреће у месту, да мења ноге, да трчи у кругу, и т. д., и т. д., и т. д. Само човек прост може се надати да ме занесе тим срествима.

— Ала си неправедна. Видиш у мојој записници: *Пробао Јупитера.* Пробао сам Јупитера и нашао да је врло лепо одгајен... Али продужи.

— Продужавам: «У вече, после ручка, упитам Ђорђа, који се још игра оловним војницима и ако му је дванаест година, и који се врло добро разуме у војницима: — Ђорђе, какав је то официр који има на рукавима три сребрна ширита? — То је капетан. — Је ли лепо бити капетан? — Како кад. Лепо је у двадесет петој, ружно у педесетој...

«Двадесет и пет година; он можда има мало више, али не много. Баба, која има фино уво, чула је мој разговор с Ђорђем и рекла: — Ви не знате шта је било? Јованка распитује Ђорђа о војницима...

«Ја поцрвеним као божур. Отуда дуга препирка. Баба вели да је наклоњена војницима, а мама узвикује да се никад не би могла решити да ме дâ *каквоме господину, који би ме вукао собом из гарнизона у гарнизон.* Питам себе, што бележим у књигу све ове лудорије. Да послушам г-ђицу Гизар.» Ево, видиш, написано је... Сад ти; ја сам свршила.

— 24, два реда... «Срео у шуми на коњу младу девојку коју сам видео прошле среде. Заиста врло лепа и добро јаши.»

— То је све... То је кратко! Требало би мало објашњења.

— Ево објашњења, мила моја. Имаш права... Моје су белешке сувише сувопарне... али, видиш, кад се не бих плашио да ћу изгледати као да ти се удварам...

— Не плаши се... нема никога...

— Рекао бих ти да је све, што није записано у овом малом бележнику, записато овде... у моме срцу. Оног мајског јутра, оног сусрета у шуми... и данас после две године ја се опомињем свега тога, до најмањих ситница. Маневрисали смо били од пет сати до седам у околини Ложа, по ужасној прашини. Вратим свој ескадрон у касарну... променим коња и одем на Јупитеру.

— Драги Јупитер!

— После четврт часа галопирао сам једном дугачком стазом, сасвим близу Вала. Видим где долази нека мала кавалкада: ти на Јени, твојој црној кобили, Ђорђе на своме чилашу понију, а стари Луји, позади, на једноме зеленку... Видиш... ја се сећам чак и боје коња... Одмах сам те познао.. Немилостиво, на једанпут, натерам ходом јадног Јупитера. Мала кавалкада прође поред мене... Још те и сад видим у сурој амазонци, твој шешир и плаве витице које су се коврчале под велом... И док си пролазила, ја рекох у себи: «Не, заиста, ништа на свету није красније од ове младе девојке!...» А шта си ти рекла у себи?

— Шта сам ја рекла у себи?.. не сећам се више... али ево шта сам написала.

И мало уздрхталим гласом, јер је *мало објашњење* врло узбудило, Јованка прочита ово:

— «Јутрос сам га срела близу Вала. Долазио је у галопу и на једанпут, кад ме познаде, зауставио је свога коња... Да, кад ме познаде... Лепо сам видела покрет. Ја знам шта је то зауставити коња у галопу... Најпре се припреми... Али он је зауставио свога коња без припреме, сурово, на један мах, готово с места... Прошао је сасвим близу нас. Ја се нисам усудила да га погледам, али сам осећала да ме он гледа. Није одмакао од нас

ни десет корака, а она мала будала Ђорђе рече ми: — Ох! Јованка, јеси ли видела? Ала је смешан онако прашљив! Изгледао је као какав пајац! То је капетан из 21. пука. Имао је број 21 на јаци од своје униформе...

«Ја сам се ужасно једила на Ђорђа... Само да он није чуо!»

— Чуо сам био... Сад се сећам.

— Хајде читај, на тебе је ред...

— *Среда 25 мај*. Опет сам видео моју незнанку; станује у једној кући на тераси. Прошао сам на колима; она је била на прозору; опазила ме је, и чини ми се да се зато што ме је опазила уклонила с прозора нагло, врло нагло... Боже мој! ала је лепа!»

— Гле! То већ није тако суво као оно мало пре. Напредак је ту... Има речи... Почињеш да пишеш.

— То је можда зато, што сам почео бити заљубљен... Ти сад...

— «*25 мај*. Била сам на прозору; видим где се примичу нека мала, врло лепа инглеска кола, која су се сва блистала на сунцу, а вукао их је диван пони црн као мастило; на седишту мали грум, коме се за држање не може ништа пребацити... А поред малога грума он, капетан. Требала сам да останем мирно на прозору. Нисам могла. Рекох у себи: Погледаћу га... он ће опазити да га гледам... Обузе ме страх; утекла сам у дно салона. Баба ми рече: Шта ти је, Јованка? — Ништа, баба.

«Ђорђе који је био са мном на прозору, узвикну: — Јованка, овај капетан што је сад прошао у овим лепим колима, чини ми се да је јучерашњи пајац.

— Пајац, то сам био ја.

— Ти главом... 26 маја, немам ништа, баш ништа. О! можеш ти читати. Нема о теби ништа. «Пробала сам ружичасту хаљину. Лепо ми је стајала, али није било довољно ситних бора. Додаћу, и т. д... и т. д. Мислила сам само о својој ружичастој хаљини... Као што видиш, нисам мислила о теби...

— Е! 26. мај је за мене велики дан, дан Пикоов. Имам само два реда, али су речити. «Дао двадесет динара Пикоу. То је велики дипломата.»

— Или је ово место, или ни једно, за ново објашњење.

— Врло радо... У јутру, доручкујући у пансионату, рекао сам Дибризеју, који непрестано тумара по шуми с коњем: «Познајеш ли ти неку младу девојку, која јаши с једним дететом од дванаестину година и једним старим момком? — Стани... та млада девојка јаши црну кобилу. — А стари слуга зеленка, рече други један од господе... А дете понија чилаша, додаде трећи.» На то велика препирка о вредности коња. Пони чилаш изгледао је одличан, а црна кобила мало слаба...

— То је било истина... срећом!

— О! да, срећом... Ја им кажем: «Не говорим вам ја ни о зеленку, ни о црној кобили, говорим вам о младој девојци.» И сва тројица ми одговорише да они никад друго не гледају до коње. Отишао сам био далеко. Вратим се кући. Око три сата видим Пикоа, мога посилног, где цуња по дворишту. Зовнем га кроз прозор. Пико је Парижанин и право шило... Рекох му: «Пико, гледај да вешто дознаш ко станује у тој и тој кући на тераси... Улазак је из улице Аркада... — Разумем, госпо'н капетане. — Али, знаш, вешто. — Разумем, госпо'н капетане. — Ако дознаш што, рећи ћеш ми сутра у касарни.»

— Ниси био много нестрпљив; баш си му могао рећи да се врати одмах.

— То је он и учинио. После једнога сата враћао се победоносно... И тада је Пико изговорио тако необичан говор, да сам се забављао да га што је могуће тачније запишем у бележник.

— Забављао сам се!... — Подао изговор! Реците истину... Признајте да вам није било непријатно да пишете о стварима, где се говори о мени, па ћу можда и

ја признати, да ми није било непријатно да пишем о стварима где се говори о...

— Е па, признајем.

— Признајем и ја... Читај сад.

— Читам. «Пико дође и рече ми: — Госпо'н капетане, све знам. Само, молим вас, кад будем почео, немојте ме прекидати питањима, јер у мени кључа, кључа... Целим путем понављао сам свој говор, да га не заборавим. Кућу су узели под кирију, пре три недеље, Парижани. Ту седи неки г. Лаблиниер, инжињер, индустријалац... он конструише парне махине, телеграфе и т. д. Ту је са пуницом, женом и двоје деце: младом девојком (деветнаест година) и дечаком (дванаест година)... Чекајте, знам и име деце... Јованка и Ђорђе... Они су богати, врло богати... Пет коња у штали, у шупи троја кола, четворо слугу, једна куварица, три собарице: Јулија, Адела и... Али вас се јамачно не тичу имена собарица, госпо'н капетане... Њихова је адреса у Паризу: *булвар Осмам 28.* Како сам ја све то дознао? Из разговора с вратарем... Не, не, не прекидајте ме... То би ме збунило... Ја видим шта вас је забринуло, госпо'н капетане. Ви мислите да сам учинио неку глупост, да сам рекао да сте ме ви послали? Боже сачувај. Ви се питате: Како се овај глупак Пико упустио у разговор?... Ах! то није било баш тешко, госпо'н капетане. Ту немам велике заслуге. Вратар је био пред вратима. Ја сам му пришао сасвим лагано као војник који беспослен шврља, и кад сам био пред њиме, учинио сам овако: — Уф, ала је врућина!... Он је одговорио: — О! јест, врућина је!... Ја сам наставио: — Али опет није врућина као јуче... Он одговори: — Да, јер има мало ветра...

«И тако, лед се проломио; ми се упустисмо у разговор; у тренутку кад сам ја почео маневрисати да дођем на главно питање, видех где сиђе с перона, у дну дворишта, нека млада госпођица, ђаволски лепа, госпо'н капетане, с великим комадом хлеба у руци. Рекох вра-

тару: — То је ваша земљакиња?... Он ми одговори: — Не, то је кћи укућанина, неког господина из Париза...

И тада он развезе ово што сам вам мало пре рекао. Нема моје заслуге, понављам вам, госпо'н капетане. Сам је вратар све казао. И он је још говорио, кад видех госпођицу како пређе преко авлије, без онога комада хлеба. Вратар ми рече: — Ево опет кћери онога господина из Париза; сваки дан носи у шталу хлеба своме коњу...

«Међу тим, млада девојка пела се на перон, али врло полако, гледајући ме. Изгледала је зачуђена што ме види ту; као да је говорила у себи: — Ама шта ради тамо онај ловац!...

«Она уђе у кућу... За то време вратар ми је хвалио госпођицу... о! те како хвалио! да је тако блага, тако добра и не само за коње него и за људе, Тако, ви'те, кад су они дошли, вратарева ћерчица била је болесна... Па! хоћете ли веровати, да је та госпођица... Али извините, госпо'н капетане... можда вас не занимају све те појединости... Ако вас занимају? Добро, онда наставићу... Рекао сам вам дакле, да је она сваки дан долазила да види ту вратареву ћерчицу, да јој је слала супе и јестива; сама јој је доносила играчке, бонбоне; по кашто би остала у соби подуже и причала том детету разне приче!...

«Вратар је и то хтео таман да ми прича, кад дође једна собарица... доста лепа, госпо'н капетане. Она дође и рече вратару: — Да нема какво писмо за госпођицу? — О! не, ви знате да ја госпођичина писма одмах шиљем...

«Ја рекох у себи: — Гле, можда би се могло докучити што од собарице... И ја отпочнем: — Ала је врућина, госпођице. — О! да... — Ја продужим: — Али не тако као јуче...

То је успело као и код вратара, и сад отпочне разговор. Собарица ме пита, да ли познајем неког Камиса, бригадира у 10. хусарском пуку... Ћеретали смо тако, док тек на једанпут она узвикну: О! морам да идем...

Госпођица ме чека! — А зар би се ваша госпођица љутила, псовала вас? — Госпођица да се љути, да ме псује, никад! Нема бољег створења на свету од госпођице...»

— То је све.

— Да, то је све.

— Дакле, ви сте ме шпиунисали..

— Тако је, али твоја прича од 26?

— Ево је. «*Уторак 27. мај*. Јуче после подне однесем хлеба Нели; кад сам сишла с перона, видим некога војника где разговара с вратарем. Останем пет минута у штали; кад сам изашла, погледам: војник још ту... Одем у своју собу. Ту нађем Јулију. Ох! страшно је то, кад вас обузме радозналост! Рекох Јулији: — Очекујем једно писмо из Париза; идите видите да није код вратара...

«Она оде... ја чекам... Јулије нема да се врати. Одем у своју облачионицу што гледа у авлију и видим Јулију: разговара с оним војником! Једва једном врати се. — Нема писма, госпођице. — Ви сте дуго остали. — Нисам, госпођице. — Јесте, ја сам вас видела; разговарали сте с неким хусаром! — Хусаром! О! не, госпођице. — Али кад сам вас видела... — Нисам разговарала с хусаром, госпођице; то је био ловац; има неке разлике у униформи. Хусари имају беле курјуке, а ловци имају курјуке црне; хусари имају јаку као и доламу, а ловци имају јаку црвену. — Од куда ви то све знате, Јулија? — Имам једнога рођака у хусарима, госпођице; овде у Сен-Жермену, нема хусара, само ловаца има: два пука 21 и 22, који заједно образују бригаду... Војник што је био тамо, био је ловац из 21....

«Из двадесет првог! Његов пук! Мој војнички разговор с Јулијом био је од врло рђавих последица... Око шест часова шетамо с мамом пешке по тераси. Сретнемо два ловачка официра. Мама ми каже: — Ови хусари имају лепе коње.

«Ја јој несмотрено одговорим: — То нису хусари, мама, то су ловци; хусари имају беле курјуке, а ловци имају курјуке црне: хусари имају јаку као и дола...

«Не довршим... Погледам маму. Она је била убезекнута: — Од куда знаш све то? — Боже мој! мама, Јулија... има једнога рођака у хусарима... Па једнога дана, кад ме ја чешљала... — Чудноват предмет за разговор! вели мама.

«Остали смо при томе... Али није било све свршено. Тата се врати из Париза, седнемо за сто и тата нам исприча да је срео на железници једнога официра... Ако буде он!... Пуковника... није он!... Тата је прошле године провео месец дана с пуковником у Котреу. Играли су заједно виста. И мало пре су обновили познанство. Тата га је позвао на ручак друге недеље, у среду 4. јуна.

«Ја кажем тати: — Је ли пук тога пуковника у Сен-Жермену? — Јесте, овде је. — Је ли 21. или 22.? — Зар овде има два пука? — Има, тата, 21. и 22., који образују бригаду...

«Отац се још више пренерази него мама. — Али од кога си то дознала? — Боже мој! Јулија... има једнога рођака у хусарима... Не могу да разумем, вели мама; од неког времена Јованка говори само о ловцима и хусарима. — Е! е! каже баба, можда јој је замакао за око какав леп официр...

«Ја порумeним као скерлет; одговарам нестрпљиво, готово љутито. Почињем озбиљно да се љутим на тога господина кога не познајем, кога никад нећу познати. Јест, љутим се на њега, што је учинио толику промену у моме животу. Што ме је гледао на железници? Што је дошао под моје прозоре да изводи вишу јахачку вештину? Што је оног дана кад ме је видео пошао кораком? Ако га сретнем, чим га будем познала, узећу галоп, велики галоп... Ах! велики галоп није баш за моју јадну Нели; остарела је. Али тата ће ми за рођен-дан дати другог коња...

«Баш бих волела да знам да ли је то *његов* пуковник, што ће ручати код нас у среду, 4. јуна.

То је била последња реченица у дневнику од 27. маја. Она за тим прегледа десетину страна своје књижице.

— Од 28. маја до 3. јуна, ништа о теби, баш ништа...

— Ни овде, одговори он, ништа о теби. То је из туге што се нисмо видели тих осам дана. Ја нисам био у Сен-Жермену. Нас двадесетину официра из оба пука, отишли смо били с генералом и пуковницима на кадарске маневре између Мернона и Руана. Бејах повео Јупитера, и моје белешчице за ту недељу на путу пуне су ствари врло пријатних за мога новог коња: *Јупитер... без икакве замерке... снажан, ватрен и паметан... Јуче је пуковник јашио Јупитера и нашао да је савршен*, и т. д., и т. д. Јуна 3., у осам сати у вече, вратили смо се у Сен-Жермен и 4. јуна... Нисам те заборавио... на, види... Ту... *Да ли ћу видети ону малу плавушу на тераси?*

— А ево код мене 4. јуни: «Знам му име. Вечерас нам је био на ручку пуковник. Дошао је у седам сати. Ја му гледам прво у јаку од униформе... Видим број 21... Дакле, *његов* је пуковник. За време ручка сасвим обичан разговор... али после ручка, док сам ја служила кафу... — Пуковниче, рече тата, можда бисте ми могли учинити једну услугу: рад сам да дам коња овој девојци; ако знате за какву добру животињу, врло мирну... Ја се противим: — Не сувише мирну, пуковниче; ја јашим врло добро... (И заиста, ја јашим врло добро)... — Ах! један официр из мога пука има коња, који би за вас био изванредан, госпођице... јашио сам га пре неки дан... Савршен је. — Ако хоће да ми га уступи, каже тата, с добром добити... — О! томе официру није ни мало стало до добити; он је богат, врло богат... То је један капетан. Г. де Леонел. — Капетан па богат? узвикну Ђорђе; то је можда онај официр, што смо га пре неки дан видели у малим инглеским колима, с црним понијем. — Он је.

— О! сестра и ја добро га познајемо; срели смо га више пута...

«Одмах осетих како ми образи букнуше, просто букнуше... Пуковник ме гледа... Мора да сам била црвена... Приметиће... Он оде од нас у десет сати и, у поласку, рече ми: — Говорићу сутра у јутру с г. де Леонелом, али се јако бојим, да нећу успети... Он обожава свог коња...

«Дотле је ствар дошла! Зар да купим *његовог* коња? Тата ми је ставио на расположење три хиљаде динара».

— Дошли смо на пети јуни, одлучни дан... Код фотографа.

— И твоја прва посета. Почињи.

Растојање се између њих беше смањило. Она је села, не на његова колена, него на једну столичицу крај његових ногу, и док је он читао, умиљато је наслањала главу на његова колена... тако да капетан, користећи се тереном — он је доминирао положајем — стаде љубити Јованку, с неком живошћу. Она се оте... не одмах...

— Но, престани једном, рече она; престани и почињи.

Он поче:

«*Среда 5. јуна.* Јутрос, после маневре, враћали смо се ходом кроз улицу Ложа. По мене дође ађутант од стране пуковника... Пријђем пуковнику на челу колоне. — Капетане, рече ми, да не желите случајно да продате вашег новог коња? — На сваки начин не, господине пуковниче... — Па ни по лепу добит? — Па ни по лепу добит. — То је за неку врло лепу особу и која вас познаје. — Која ме познаје, господине пуковниче? — Да, срела вас је више пута, видела вас је на тераси... у кратко изгледала је да вас познаје... учинило ми се да је поруменела, кад сам јуче изговорио ваше име, поруменела врло приметно. — А ко је то, господине пуковниче? То је кћи једнога инжињера, неког г. Лаблиниера. — Плавуша, г. пуковниче? — Да, плавуша. — Станује у једној кући на тераси? — Тако је; дакле, познајете је. — Само из виђења, господине пуковниче. Е па видите,

да ли можете да уступите свога коња тој лепој плавуши... До виђења капетане...

«Да продам Јупитера? свакој другој никад!... Њој!... предомишљам се... Она је тако лепа!... Кад је чула моје име, поцрвенела је... Пуковник је сањао... Зашто би поцрвенела? Зашто?

«...Моја сестра Лујза дође у једанаест сати... Моли ме да доручкујем с њеном децом. У Сен-Жермену је свечаност, и деца после доручка хоће да виде дућане. — Ујко, ако буде фотографа, сликаћемо се. — Добро...

«И заиста ту је фотограф; уђемо у његову бараку... Она је била ту!... са својим малим братом, матером и једним великим црним псом. Мали брат клечао је на земљи крај црног пса и гледао да га натера да стоји мирно: — Боб... не мрдај... да се сликаш.

«Али Боб се није ни освртао на молбе малога дечка, који најзад изгуби стрпљење: — Говори му ти, Јованка, говори му... само ти имаш власти над њиме... и говори му инглески; инглески разуме боље него француски. — Остави ме, Ђорђе, баш си смешан... Јованка, Јованчице...

«Она се најзад реши и погледа *господина* Боба врло строго: Now, Bob, Master Bob, be obedient! look at me! so... Now be still!... Hush!.. Still!

«И заиста има власти, над црним псом. Он стаде непомично... Глас јој је диван. А лице!... Посматрао сам га, сасвим угодно... у пуној светлости... то је чудо од љупкости и младости.»

— Стани мало... Покажи.

— Зашто?

— Ја све мислим да додајеш.

— Грешиш... погледај.

— Да... видим... *Чудо од љупкости и младости...* Добро... Продужи...

— Продужавам!

«Јупитер ће бити њен! Кад је пошла, рекла је мојој сестри (учинило ми се да јој је глас мало узбуђен):

— Извините, госпођо, што сте чекали због нас... — И ја сам требао што да кажем... Али нисам умео ништа. Био сам глуп... Поклонио сам се... Она ме је мало поздравила... Изишла је из фотографове бараке. — Да дивне младе девојке! рече ми сестра. — Ах! заиста!...

«И сад одох далеко... Кажем сестри како се зове, где станује... Отац јој је врло уважен инжињер, и т. д. Осећао сам потребу да говорим о њој... Сестра се запрепастила. — Та ти си заљубљен! — Заљубљен! не. — Јест, јест, заљубљен си... Па лепо, требало би се распитати... Имала бих врло лепу снају...

«Одведем Лујзу на станицу... Не, нисам заљубљен... Али Јупитер ће бити њен! Само ме је једно обеспокојавало... У Шеријевом каталогу стајало је: јахало га женскиње... Али не треба се поуздати у примедбе каталошке... Драга мала! Ако јој се догоди каква несрећа! Имао сам код себе једно женско седло. Моја је сестра по кашто јашила са мном... Ја рекох Пикоу: — Метни на Јупитера женско седло, па га одведи у манеж. Узми покривач...

«После четврт часа наредим Пикоу да појаше Јупитера; увио сам му ноге у покривач, у место амазонке. Јупитер пође галопом. — Ах! госпо'н капетане, он зна свој посао, узвикну Пико, јахале су га жене...

«Хоћу сам да покушам. Посадим се на Јупитера, и колена увијем огртачем. Јупитер пође касом, пође галопом, и док сам касао и галопирао, говорио сам у себи: — Кад помислим само да сам у овоме положају и у овом смешном оделу зато, што сам пре петнаестину дана срео на железници једну плавушу, која је читала неки инглески роман!...

«И заиста, Јупитер је за женскиње... Њен ће бити Јупитер!... Да; али како да јој га дам? Ред би био да ставим коња на расположење пуковнику. Не, лично идем одмах њеној кући... Пођем... Пико је ишао за мном и водио Јупитера... Стигнемо; уђемо у двориште. Ја погле-

дам Пикоа; он је изгледао љутит; говорио је у себи: — А! А! Зато ли ме је капетан послао да распитам...

«Зазвоним. — Господин Лаблиниер? — Господин је у Паризу? — Госпођа Лаблиниер? — Госпођа је овде. — Предајте јој моју карту. Реците да сам дошао због једнога коња...

«Слуга оде да ме пријави. Ако она не буде ту! Уђем... Била је ту!... са својом матером, бабом, малим братом и црним псом... Не знам даље шта је било. Мора да сам био глуп. Сећам се као кроз сан, да је било речи о чампари, билаву са прстеновима. Мислим да сам јој рекао да се коњ зове Јупитер... и отишао сам молећи је да задржи Јупитера, да га проба једно осам дана, петнаест дана... Требало је говорити и о цени. Речи су ми у том тренутку застајале на уснама... Свакако јој Јупитера нисам могао поклонити. Требаће да узмем *њен* новац. Сишли смо у двориште и ту, близу Јупитера, започе нов разговор, смешан и глуп као и разговор у салону. Горео сам од жеље да кажем овоме красноме створењу: Ви сте анђео и ја вас обожавам! И рекао сам јој: Коњу треба дати десет литара зоби, и т. д., и т. д. Говорио сам чудне глупости. Рекао сам јој, сећам се сад, да је коњу потребан мали терет и да ће код ње бити срећнији него код мене. Оваквим сам реченицама морао учинити на њу ужасан утисак. Најзад, отишао сам с Пикоом. Глава ми је била тако збуњена, да сам у повратку целим путем разговарао с Пикоом... да говорим о њој... И срце ми се врло благо узбуђивало, кад ми Пико рече: — Лепа плавуша... као да ме је гледала... Рекао бих да ме је познала. Добро ме је уочила оног дана, кад сам ишао да испитам вратара. Она је, господине капетане, та лепа плавуша, била тако добра према јадној болесној девојчици.»

— Добри Пико, и он је мало допринео нашем браку...

— Тако је, и он ми је први дао врло добрих обавештења.

— А ја нисам о теби знала ништа и почела сам да те љубим... без обавештења! Слушај... па расуди.

«*Среда 5. јуни.* Догађаји нагло иду; Боже мој, како ће се ово свршити? Код мене је *његов* коњ. Зове се Јупитер. У штали је нашој, између Нели и Ђорђевог понија. Потрудимо се да доведем у ред моју јадну главу. Шта ти није било овога дана! После доручка, рече ми Ђорђе: — Сестрице, ти знаш да данас треба да идемо код фотографа, да сликамо Боба. — Можеш ићи и без мене са мамом. — Не, ако ти не будеш тамо, Боб неће стајати мирно...

Ја уступим, одемо, дођемо код фотографа. У тренутку кад је Боб почео да стоји, видим где уђе у бараку. . Ко то?... Он!... и не сам... с једном женом, врло младом и врло лепом. Каква је то жена? Али ево и двоје деце. Она га зову *ујко*... То је његова сестра!... Ђорђе није могао да умири Боба; и тако сам била ја приморана, да одиграм смешан призор пред његовим очима. Мора бити да сам му се учинила као мала ћурка. Говорила сам Бобу инглески. Изгледала сам да показујем учено псето. Утекла сам сва румена од стида и забуне. Вратим се кући, неутешна, гневна. Затворим се у своју собу. Међу тим, у пет сати, треба сићи за чај.

«Сиђем. Тек што сам дошла, Пјер донесе једну карту. — Шта је то? рече мама. — Госпођо, то је неки официр, ловачки капетан!... Ја не познајем никаквог ловачког. капетана. Дошла сам на село да будем мирна, а кућу ми поплавили официри! Јуче пуковник!... данас неки капетан!... Сутра ће нам доћи цео пук! Шта хоће тај капетан? — Госпођо, он ми је рекао да долази због неког коња. — Види ту карту, Јованка... али шта је теби? ала си поцрвенела!... Наишла ти крв у главу. — Није, мама. — Но види и прочитај... Ја узмем карту и прочитам: *Гроф Роже де Леонел, капетан у 21-оме ловачком пуку*. Гроф! он је гроф! Само је још то требало! — Леонел! узвикну Ђорђе, па то је официр што

има коња за Јованку. — Јест истина, рече мама, пуковник је јуче рекао то име... А отац ти није ту... Али опет, треба примити господина... Пустите господина, Пјере... Само, Јованка, ти ћеш водити разговор, јер, ти знаш, ја се ништа не разумем у коњима...

«Врата се отворе... Он је!... Он уђе, поздрави... и мама, после једне доста љубазне реченице, али која је могла бити љубазнија, рече ми: — Јованка, то је за твога коња, види дакле с господином...

«Ето нас једно према другоме. Сав терет разговора пао је на мене. Он је био диван, пријатношћу, понашањем и простотом. А ја, ја сам била глупа, зацело глупа. Осећала сам се тромом, пониженом, уништеном. Покушаћу да се сетим овог разговора, који му је мора бити дао о мени врло рђав појам. Седели смо на два корака једно од другога. Ја, срећом, у засенку. — Пуковник ми је јутрос говорио, госпођице, да тражите једнога коња. — Тако је, господине; тата хоће да ми га поклони за рођен-дан.

Ала је то било глупо! Што је било потребно да му то кажем?... То је зато, што нисам имала речи и што сам, у својој забуни, говорила ма шта. Он продужи: — Ја вам могу ставити на расположење једнога коња, који ће, мислим, бити за вас врло добар. — Хвала вам, господине, али ваш је пуковник јуче рекао да ви много волите тога коња, и ја нисам рада... — О, госпођице, то је диван коњ, иначе не бих био тако слободан да вам га понудим, али је доста слаб за мене; мали терет биће подеснији за њега.

Лагао је, јер је пуковник јахао коња... и нашао да је диван... А да носи пуковника! пуковник није лак! Он је преко мере тежак!!!

«*Мали терет биће подеснији за њега.* Ала је то било љубазно у врло смотреном и лепом облику! Треба добро прозрети прикривен смисао ове реченице. То је значило: Ви сте фини и лаки, ви сте перо, ви сте тица!...

«Он додаде: — Наша је служба по каткто врло тешка... Коњ ће бити срећнији код вас...

«*Срећнији код вас* !!! Он је изговорио ову реченицу с неком благошћу, готово љубављу. То је преиначен начин да ми каже: Није могуће не бити с вама срећан. Цео свет мора бити с вама срећан, па и коњи!...

«Може ли се замислити што оштроумније, што лепше!

И Јованка на једанпут прекиде читање:

— Дакле ти ниси водио рачуна о толиким лепим стварима које си ми наказивао?

— Нисам.

— Јеси ли бар тако мислио?

— Јесам.

— То је главно... читам даље.

«А ја да бих му захвалила, одговорим хладно: — Добро, господине, пристајем; кад могу пробати коња? — Па ја сам га довео, госпођице. Ја вам га остављам. Задржаћете га за пробу осам дана, петнаест дана, колико хоћете, коњ се не може сувише пробати. — О! господине, ви сте врло љубазни. Ја ћу јахати коња сутра... и тата ће вам одмах донети одговор. — Не, госпођице, молим вас, задржите коња бар два три дана пре него што се решите. Он ми неће требати. — Добро! господине, и ја сам вам врло захвална...

Он устане, поздрави, и таман хтеде да оде... кад на једанпут мама рече: — Али, Јованка, ти не мислиш на једну ствар врло важну... цену коњу...

«О! ја јако волим маму, јест јако је волим; волим је из свег срца; али тада, за четвртину секунде... не више... мрзила сам је! У осталом, мама је имала права. Коњ је можда вредео четири пет хиљада динара... и онда ми мој буџет не би дозволио... Али с њиме непосредно да говорим о томе бедном, о томе гнусном новчаном питању! то ме је ужасавало!

«Ја кажем: То је истина, господине, то је истина господине. Питање је о цени...

„На срећу он ми притече у помоћ: — О! госпођице, коњ није скуп. — Отац ми не даје више од три хиљаде динара. — Три хиљаде динара! госпођице; коњ не вреди три хиљаде динара. Ја сам га платио само хиљаду и девет стотина динара, и кад човек продаје коња, он је увек готов да не извуче сав свој новац!...

«Ах! тада сам рекла у себи: «Та он ме љуби! та он ме љуби! Овог коња, кога је необично волео, хоће да ми прода са штетом, једино из задовољства да ми га прода...

«И ја збуњено одговорим: — О! не; треба да имате неке добити. — Имаћу врло велику, госпођице, ако будем срећан да вас обавежем. Нека вам се коњ допадне, а ја вас уверавам, да ћемо се ваш г. отац и ја лако споразумети за цену...

«После тога поздрав иде редом баби, мами, мени, Ђорђу, Бобу, свима. Пође, али се на прагу врата заустави; јамачно му је било тешко да иде.

— Јест, то је истина.

— «Рече ми да би желео да дâ нашем кочијашу нека упуства како да заузда коња, како да му метне ђем... На то баба... баба је била изредна!... Али бог ме, баба није као мама, она не мрзи официре... Она је дакле била изредна, рекла је: — Сиђимо са господином, Јованка; видећемо коња... Луји мора да је у авлији.

Сишли смо: баба, Ђорђе, Боб, он и ја... Коњ је био ту, држао га је један ловац; а на коњу опазим женско седло. Капетан види да сам се зачудила. — Ја имам једно женско седло, рече ми, због моје сестре, која дође по кашто у Сен-Жермен, да јаши... и мало пре, како ни по што на свету не бих хтео да вас изложим каквом несрећном случају, одвео сам коња у наш манеж, где га је мој посилни јашио на женском седлу.

«Погледам посилног: то је пређашњи ловац, ловац који је разговарао с вратарем. Он ме познаде, ја сам познала њега. Сва сам поцрвенела. А и капетан је мало поцрвенео. Држим да је разумео, да смо се ја и војник познали ..

То још није ништа. Посилни рече: — Али и госпо'н капетан га је јашио на женском седлу, пошто се увио покривачем као амазонком. Хтео је лично да се увери...

На то је капетан тако поцрвенео а ја сам тако пребледела, да је посилни ућутао, бојећи се да није рекао какву глупост.

«Узбуђена до суза, ја прошаптах: «Ах! ала сте добри, господине, ала сте добри?...

«А он је опет понављао: — То је сасвим природно, госпођице, то је сасвим природно!...

А баба, која је фина, гледала нас је својим малим очима, које су и врло благе и врло оштре у исто време.

«Луји је, на срећу, дошао. Није био у дворишту; Ђорђе је био отишао по њега. Онда смо и пред Лујем мало поразговарали... Не знам баш добро шта је речено. Он нам је објаснио, да за коња треба врло благ ђем. Ја га прекидох: — Чампара?... Он је одговорио: — Не, не чампара... врло благ ђем. Препоручио је билав прост или с прстењем, не сећам се... Најзад је био толико добар, да је дао упуства о храни коња, толико зоби, толико сламе, толико сена. После тога нас поздрави, и хтеде да оде. Ја учиним корак према њему. Он застане. Хтела сам по што по то да му кажем што љубазно, лепо... али ме је узбуђење гушило, речи ми нису долазиле. Он је чекао и понављао: Госпођице... госпођице... То је био несносан положај. Требало је говорити по што по то... Нађем само ово: — Опростите, господине, како се зове коњ? — Јупитер, госпођице. — Хвала, господине. — Госпођице...

«И он оде с ловцем, који је на раменима однео женско седло. Тај се војник зове Пико. Ђорђе уђе у шталу

с Лујем. Ја останем сама с бабом, која ми рече: — Јованка, ходи да прођемо мало по башти...

«Ту, на једној клупи, баба ме је исповедила, и ја сам јој све испричала... *све*, то јест *ништа*, јер нема *ништа*, па ипак то *ништа*, јесте *нешто*. Баба ми је рекла: — Лудице! лудице! немој да уобразиш... — Нисам уобразила ништа, баба; ја знам врло добро, да је све то само случај, јест случај... Али молим те, ни речи мами; она ће ме дирати, а после, мама није као ти; она не воли војнике. — Како! онда ја? — Јест, баба, ти их волиш, и мени се више пута десило да кажем у себи: — Ја не знам али ми се чини да баби не би било непријатно, кад бих се ја случајно удала за каквог војника...

«Вратимо се. — Једва се једном вратисте, каже мама, ама објасните ми шта то бива овде. Као да је двориште било пуно војника. — Боже сачувај, мама, био је само... онај господин и његов посилни. — Његов посилни! ти сад говориш касарнским језиком. — Мама, ту сам реч чула мало пре. — У осталом, тај господин изгледа сасвим на своме месту, каже мама, а после ти можда ниси ни обратила пажњу, читајући његову карту. Гле, он је гроф. — Гроф? — Да, погледај. — Не, нисам била приметила.

Може ли се лагати бестидније! Мама се сасвим ублажила.. Дивна је моја драга мати, али има једну малу слабост. Било би јој неописано мило да постанем маркиза или грофица. Ја не придајем томе велику важност. То зацело не би учинило да љубим некога, кога иначе не бих љубила... Али не би ме ни спречило да љубим некога, кога бих љубила.

— Јеси ли свршила?

— Јесам... и то је, мислим, доста за један једини дан... Сад ти.

— «*Петак 6. јуни.* Треба да будем смотрен. Нећу ићи у шуму, нећу ићи на терасу. Чекам.»

— «*Петак 6. јуни.* Јутрос сам јашила Јупитера, и шта више мислим да га нисам јашила ни мало рђаво.

То је чудо над чудима! Баба је још спавала кад сам отишла; кад сам се вратила, ушла сам у њену собу да јој кажем добар дан. Она је писала. Није ме чула кад сам отворила врата. Хотећи да је изненадим, ушла сам крадом...»

— То је канда твој обичај...

— «Баба је писала једно писмо, које је почињало овим речима: *Драги генерале*... Само сам то видела; одмах је сакрила писмо. Опомињем се да је баба познавала једнога генерала, који је заузимао врло леп положај у министарству војном. Што му пише јутрос? А нарочито, зашто је сакрила писмо? После ручка разговор о коњу; тата иде сутра, тек возом у подне; отићи ће у јутру код г. де Леонела...

«Врата се отворе. То беше пуковник... и наравно, понова разговор о коњу, о намишљеној сутрашњој посети; тата каже да му баш није по вољи што не може да иде пре подне, због својих послова. — Немојте се онда узнемиравати, вели пуковник; ја ћу видети г. де Леонела и све ћу уредити. Што се тиче цене, она је хиљаду и девет стотина динара. Ви ћете појмити да г. де Леонел није хтео да тргује. Он је видео да вас ја познајем; имао је призрења; радо је дочекао ову прилику да учини по вољи своме пуковнику... Сад га ви можете, из учтивости, позвати на ручак кроз петнаестину дана. Врло је вероватно да ће одбити; то је прави дивљак, курјак. Не иде нигде, у вече се затвори да ради... Изван службе, за свој рачун лично, из задовољства... »

«И тако је утврђено. Да ли ће одбити? Не верујем. И да ли је то било само да учини по вољи своме пуковнику?... Ни то не верујем...

— *Субота 7. јуни*. Сишли смо с коња у осам и по часова у касарнску авлију. Пуковник ми приђе, заблагодари ми за моју услужност; он мисли да сам ја због њега пристао да... Питање о цени решено је у две реченице, и пуковник додаде: — Ја мислим да ће вас кроз

петнаестину дана позвати на ручак, али не бојте се; моћи ћете одбити. Ја сам рекао да сте прави курјак, дивљак. — Али, господине пуковниче... — Зар то није истина? Ви одбијате све позиве... — Можда тај не бих одбио, г. пуковниче. — Гле, гле, разумем ли ја? Ви дајете по цену коштања коња, који без речи вреди хиљаду талира и за кога сте најпре рекли да га нећете да продајете. Е! е! она плавуша има лепе очи. — Е па јесте, г. пуковниче; признаћу вам да ми се чини дивна.

«То ми се измакло... Задовољство да говорим о њој... Имати Пикоа за јединог повереника, то је мало непријатно!

«Траже пуковника за рапорт у суботу. Док је дежурни ескадрона полагао рачун о великим догађајима јучерашњим: «Та и та кобила ударена је ногом, тај и тај човек није био на вечерњој прозивци, тај и тај је коњ уједен, и т. д., и т. д., за то време пуковник ме је посматрао смешећи се, упредајући своје велике седе бркe. После рапорта он је отишао, и пролазећи поред мене рекао ми је: — Гле ти овог младог дивљака, који је на путу да се укроти и који продаје своје коње... из љубави!

«Красан је човек, тај пуковник, али страшно говорљив. Моја тајна биће на скоро тајна целога пука.

— *Субота 7. јуни.* То је ужасно! Последње ноћи видела сам га у сну! Јест, дотле сам већ дошла! Што је г. Гамбета помешан у тај сан то је зато, што се за ручком говорило непрестано о њему.

«Дакле, он је био главни генерал... не г. Гамбета, не, г. де Леонел... Он је командовао целом француском војском; одржао је велику победу. Г. Гамбета га нашао и рекао му: — Ви сте били Бонапарта; будите Наполеон!

«Г. Гамбета је хтео да му метне на главу круну; али он са дивном скромношћу одговори: — Не, не, довољно ми је Бонапарта; не марим да будем Наполеон...

«А г. Гамбета одговори: — То и волим, ја задржавам власт...

«Ама су снови глупи, ама је глупо што пишем оваке ствари!...

«Преко дан сам јашила Јупитера. Непрестано исто чудо. Он се не појављује, из смотрености, уверена сам. У вече, после ручка, опет се појави пуковник. Кад су га пријавили, мама се намргодила као да је хтела рећи: — Шта! опет тај војник!

Пуковник нам каже да је ствар свршена за хиљаду и девет стотина динара... А за тим видим где се обрће и маневрише тако да одведе тату у башту, да попуше коју цигару. Прође четврт часа. Мама постаде нестрпељива: — Ах! шта ли ради твој отац с тим пуковником? Назепшће само, гологлав је. Однеси му шешир и гледај да га вратиш. — Добро, мама...

«Дођем у башту.. Чујем где пуковник изговори ову реченицу: *То је бисер, кажем вам, прави бисер...* а после: *Пст! пазите!* Промене разговор. Ах! то је сувише. Да није већ тражио моју руку *хијерархијски* преко свога пуковника? Зар тако бива у коњици? То би било мало пренагљено! После првог састанка, у коме је било говора само о сену, слами и зоби!

«Пуковник и тата вратили су се у салон. Пуковник је отишао. Отац је изгледао замишљен. У једанаест сати, кад сам га пољубила пре него што сам отишла у своју собу, он ме је узео за руке и рекао ми: — Јеси ли задовољна са коњем онога господина?... Ја сам одговорила: — О јесам, оче... Да знаш, мој драги Јупитер, врло га волим!... Врло га волим!!

«Чини ми се да сам то рекла са сувише ватре, сувише усхићења, сувише страсти. Сваког тренутка бојала сам се да се не издам. Кад говорим о његовом коњу, мислим да говорим о њему. А *бисер*, ко је *бисер?* Он или ја?

— *Недеља 8. јуни.* Јутрос добијем од сестре писмо: *Не могу више. За ова два дана учинила сам на четрдесет посета. Удешавала сам да увучем у разговор ову малу реченицу: Познајете ли, случајно, породицу Лаблиниер? Добила сам пет шест одговора. Сви одлични. Људи на свом месту. Богати, што никад не шкоди; новац стечен врло часно. О младој девојци један једини узвик: «То је прави анђео!» Напред, дакле капетане, ако вам то срце вели.*

«Запрепастио сам се! Дакле се види да сам заљубљен? Моја је сестра то приметила. У шест сати, писамце од оца. Позивају ме на ручак у среду 11. Пуковник ми је рекао: *кроз петнаест дана.* Треба ли да одговорим одмах? Не, тек сутра.

— «*Недеља 8. јуни.* Јутрос рано сиђем. Писмоноша тек што је дошао. На послужавнику у предсобљу била је хрпа писама. Има ли какво за мене? Нема, али ево једно за бабу. Административно писмо с великим црвеним печатом; на печату прочитам: *Француска република. Министарство војно. Лична дирекција.* Кад помислим да је моја судбина у томе писму! јер је баба, уверена сам, тражила обавештења. Један слуга прође. Ја утекнем као крадљивица. Десет сати. Баба се, мора бити, пробудила до сада. Мора да је прочитала писмо. Одем код ње; — Ах! ти си то, мала!...

Изгледа врло весела. баба; пољуби ме врло нежно, нежније него обично. Ох! она је задовољна! то се види само по начину како ме је јутрос пољубила; писмо онога генерала обрадовало је...

«Данас је недеља; тата није ишао у Париз. После доручка, баба му рече: — Имам да говорим с вама. — Гле, и ја...

«Обоје оду у собу за пушење. Што ће баба у соби за пушење? Опкладила бих се да ће да прочита тати писмо онога генерала...

«Баба је патриоткиња. Чешће сам је чула где говори да нема лепше службе од војске... и да су грешне матере које, из себичности, не даду својим кћерима да се удају за војнике. Баба се грози господе, чија је сва заслуга у томе: да убијају у пролеће много голубова, у јесен много фазана; док мама осећа неку тајну наклоност према младим људима, који не раде са својих десет прстију, осим поменутог покоља голубова и фазана. У овоме погледу баба и мама непрестано се препиру.

«Дан прође. За ручком отац рече као немарно: — Онај млади официр заиста је био врло љубазан; позвао сам га на ручак за среду. — За среду! узвикну мама... На што толика хитња? — Ако привучеш овде све те војнике!... Тај је красан, немам ништа против њега, али он ће довести друге.... Наша ће кућа постати касарна, логор!...

«*Понедељак 9. јуни.* Оглупео сам. Требао ми је јутрос читав сат док сам написао писамце од осам реда да примам позив. Почињао сам десет пута, двадесет пута, и тек што је писмо отишло, сетио сам се да сам у тих осам несрећних реда два пута метуо реч *задовољство*».

«*Понедељак 9. јуни.* Он је примио позив! Доручковали смо јутрос; прозори од трпезарије гледају у авлију... На једанпут мама узвикну. — Гле! опет један војник, који се шуња по дворишту!...

Ја погледам и измакне ми се ова реченица: Ах то је Пико!

Тада је требало видети маму, требало је чути! — То је превршило сваку меру! Јованка сад зна имена свију војника!

— Само једнога, само једнога... То је онај, што је пре довео Јупитера.

«Баба да пукне од смеја... Ала је весела!... Јутрос је певала на степеницама! Да ли су добра обавештења која јој је дао онај генерал!...

«После ручка дочепала сам *његово* писмо... Како је елегантно у својој простоти! Ево га од речи до речи: *Господине, добио сам позив којим сам имао част бити позван за среду 11 јуна. Примам га с највећим задовољством и с највећом захвалношћу. На моје велико задовољство дознао сам да је госпођица ваша кћи задовољна с коњем... Изволите примити, господине, уверење мога одличног поштовања...*

«Уверена сам да је нарочито употребио два пут реч *задовољство*... Знао је да ћу ја видети писмо... Мислио је да треба да нагласи на ту мисао.

— «*Уторак. 10. јуни.* Сутра ручам код ње».

— «*Уторак 10. јуни.* Сутра руча код нас» И долазимо на велики дан тога ручка. На тебе је ред да причаш ручак.

— Знаш шта? Јованка... Доста је за данас... Пре свега види колико је сати.

— О! два сата по поноћи!

— Да, два сата по поноћи! То је већ добар разлог да се ту зауставимо... То није једини... Ја мислим да ће од сада наши рукописи бити страшно монотони. То ће бити љубав, и опет љубав, и непрестано љубав! Ничега другог неће бити у нашим малим белешкама... бар у мојим.

— И у мојим.

— И то љубав обична, љубав са слободом да се виђамо, љубав са слободом да се разговарамо... Чим сам те могао гледати из близа, једина је заслуга што сам те видео такву каква си била, такву каква си, то јест најлепша и најбоља од свију жена! Једина је заслуга што сам те љубио! Не, видиш, што је било ретко и најлепше у нашем роману то је његов почетак. Ми смо се љубили у неку руку из инстинкта, из даљине,

на први поглед немајући потребе да разговарамо ни да се познамо Ја сам одмах прочитао у твојој души. Од 11. јуна, дан ручка, до 17 августа,. дан свадбе, измењали смо много и много речи: рекли смо једно другоме много слатких и лепих ствари; али никад, Јованка, никад није било међу нама нежнијег, страснијег разговора. од оног глупог разговора у авлији, близу штале, пред Јупитером и Пиком. Онога ме је дана обузело тако узбуђење, да сам осетио да је моја судба за навек решена. Изишао сам из оне мале авлије у улици Аркада с уверењем да ћеш бити моја и да ће цео мој живот протећи у старању да те усрећим...

Има скоро две године од тада... До сада, љубави моја, јесам ли успео?

— О! јеси, мили мој. О! јеси!...

Она више није била на наслоњачи. . Била му је на коленима... Оставили су на страну мале бележнике и то вече нису даље читали.

Душан Л. Ђокић

„СЕЉАНЧИЦЕ“

1. Имала сам....

Имала сам дику маленога
Маленога али миленога,
Клео ми се по толико пути
Да на другу неће помислити,
Ал' не прође ни година дана
Нема мени мојега драгана,
Ја му увјек поручујем млада
Како ми се заклињ'о некада,
Ал' он за то неће ни да чује
Нег' ми одмах 'вако поручује:
„Била си ми и драга и мила,
Ал' сад друга срце уграбила....“

2. Калоперу

Калопере цв'јеће моје
Цвати мени крај прозора,
Увјек ћу те зал'јевати
Бистром водом са извора.

А на јесен ако Бог да
Када станеш мирисати,
С тобом ће се, калопере,
Окитити моји свати.

Свет. Ћоровић

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН ЛАВА ТОЛСТОВА

(наставак)

12.

У започетом разговору о женским правима било је и тугаљивих питања о њиховој неједнакости у браку, која се нису могла расправљати пред дамама. Песцов је за ручком неколико пута налетао на та питања, али су га увек Сергије Ивановић и Степан Аркадијевић врло пажљиво одвукли од тих питања.

Кад су устали од стола, и када даме одоше, Песцов не пође за њима, него се обрати Алексију Александровићу и стаде му разлагати главни узрок те неједнакости. Он нађе да је главни узрок у томе, што и судови и јавно мњење сасвим друкчије осуђују неверство жене, а друкчије неверство мужа.

Степан Аркадијевић, чим је то чуо, притрча да понуди Алексија Александровића дуваном.

— Хвала, ја не пушим — мирно одговори Алексије Александровић и као да је хтео рећи да се он не боји тога разговора, окрете се са хладним осмејком Песцову:

— Ја налазим да узрок за тако различно суђење лежи у самој суштини ствари — рече он и хтеде да уђе

у салон; али у том тренутку неочекивано проговори Туровцин, обраћајући се Алексију Александровићу:

— А јесте ли изволели чути о Прјачникову? — рече Туровцин угрејан шампањцем и једва чекајући да прекине своје ћутање. — Васа Прјачников — рече он смешећи се добрим осмехом својих румених и влажних усана, обраћајући се главном госту Алексију Александровићу — баш сад сам чуо, Васа Прјачников дуелирао се у Тверу са Квинтским и убио га на месту!

Као што је обично да човек и нехотице дира у оно место које га боли, тако и Степан Аркадијевић осећаше да овај разговор сваки час задире Алексија Александровића у оно што га највише боли, и он хтеде да одведе зета, али сам Алексије Александровић рече:

— А зашто се тукао Прјачников?

— Због жене. Јунак човек. Просто изазвао и убио као пса!

— А — рече Алексије Александровић и уздигнувши своје обрве пође у салон.

— Не знате колико се радујем што сте дошли — рече му Доли са престрављеним осмејком, дочекавши га у соби пред салоном. — Ја имам да говорим с вама. Да седнемо мало овде!

Алексије Александровић, са истим изразом равнодушности, који му придаваху уздигнуте обрве, седе поред Дарије Александровне и осмехну се за невољу.

— У толико боље — рече он — јер ја сам и онако хтео молити за допуштење ваше да одем. Сутра полазим на пут!

Дарија Александровна беше уверена да није крива; она осећаше да бледи и да јој усне дршћу од срџбе на тога хладног човека без осећања, који се тако хладнокрвно решио да упропасти њену невину пријатељицу.

— Алексије Александровићу — рече она гледајући му с очајном одлучношћу право у очи. — Ја сам вас питала за Ану, ви ми ништа не одговористе. Шта је с њом?

— Она је, чини ми се, здрава, Даријо Александровна — одговори Алексије Александровић и не гледајући у њу.

— Опростите Алексије Александровићу, ја немам никаквога права да.... али ја поштујем и волим Ану као своју рођену сестру; молим вас, кажите ми, шта је међу вама? Зашто је ви окривљујете?

Алексије Александровић се намршти и сакривши очи, спусти главу.

— Ја мислим да вам је муж испричао зашто ја налазим да морам променити своје досадашње односаје према Ани Аркадијевној — рече он и срдито погледа Шчербацкога, који пролажаше кроз ту собу.

— Не верујем, не верујем и никако не могу да верујем у то — енергично проговори Доли кршећи своје коштуњаве руке. Она брзо устаде, положи руку на рукав Алексија Александровића па рече. — Овде нас узнемиравају Молим вас хајдемо овамо!

Узбуђење Дарије Александровне пређе и на Алексија Александровића. Он устаде и пође за њом у собу за дечије лекције. Они седоше за сто који беше сав исечен перорезима.

— Ја не верујем — понови Доли старајући се да улови његове очи које је избегаваху.

— Тешко је не веровати фактима, Даријо Александровна — рече он ударајући гласом на реч *фактима*.

— Ама шта је урадила — проговори Дарија Александровна — шта је урадила? —

— Она је презрела своје обавезе и изневерила је свога мужа. Ето шта је урадила — рече он.

— Не, не, ако Бога знате! То не може бити, ви сте преварени! — рече Доли и покри очи рукама.

Алексије Александровић насмеја се самим уснама, јер је хтео да покаже и њој и себи самом колико је он тврдо убеђен; али ова ватрена одбрана, и ако не беше у стању да га уздрма, цараше по његовој рани.

— Тешко је преварити се када сама жена своме мужу рекне да га је изневерила, када му каже да осам

година брачнога живота и да њихов син не значе ништа, да је то погрешка, и да она хоће да живи другим животом испочетка — рече он срдито фрчући кроз нос.

— Ана и поквареност! Ја то двоје не могу никако да сложим! —

— Дарија Александровпа — рече он гледајући право у добро и узбуђено лице њено, и осећајући да му се језик на једанпут дреши. — Ја бих много дао када бих још могао сумњати. Док сам још сумњао, мени беше тешко, али ми је опет било лакше но што ми је сада. Док сам сумњао, ја сам се још надао; сада нема више никакве наде па ја ипак сумњам у све, толико сумњам у све да мрзим мога сина, јер по кашто не верујем ни то да је он мој син. Ја сам врло, врло несрећан. —

То није морао говорити. Тек што му је сагледала лице, Дарија Александровна беше појмила све, њена вера у пријатељицу беше уздрмана, она њега сажаљеваше.

— Ах, то је ужасно! И ви сте се одлучили на развод брака? —

— Мени не остаје ништа друго да радим.

— Ништа друго, ништа друго — рече она и очи јој се напунише сузама — Та ваљда се може наћи још штогод.

— То и јесте страшно у овој несрећи што се она не може сносити као друга, н. пр. смрт. Овде ваља радити — рече он као да погађа њену мисао — Ваља изаћи из срамног положаја у који сте без своје кривице уваљени; не можемо живети у троје! —

— Разумем, страшно разумем — рече Доли и обори главу. Она поћута мислећи о себи, о својој домаћој невољи, па се онда енергично трже и склопи руке, молећи: Станите! Ви сте Хришћанин. Помислите шта ће бити с њом ако је ви баците?

— Ја сам мислио на то, Даријо Александровна, много сам мислио — на његовом лицу показаше се црвене пеге а његове мутне очи гледаху право у њу. — Кад је она

сама признала како ме је осрамотила и обешчастила, ја сам све оставио по старом; дао сам јој прилике да се поправи, хтео сам да је спасем. И шта би? Она није хтела да испуни ни најлакши мој услов, да ме не брука пред млађима — говораше он долазећи у ватру — Спасти се може само онај човек који неће на силу да пропадне. Али ако је човек већ толико покварен да му сама пропаст изгледа као спасење, онда шта да се ради? —

— Све, само не развод брака! —

— Па шта остаје? —

— То је страшно. Та она ће постати свачија и ничија жена! —

— Шта могу ја? — рече Алексије Александровић подигнувши и рамена и обрве. Успомена на последњи поступак женин тако га је раздражила, да је опет постао санта леда као и у почетку разговора — Хвала вам на саучешћу, али ја морам већ да пођем, — рече он устајући.

— Не, станите. Не треба да је тако убијете. Станите да вам кажем моју историју. Кад сам се удала и мене је мој муж изневерио; у суревњивости, у злоби хтела сам и ја да бацим све, хтела сам и ја да сама... Али ја дођох к себи, и шта мислите, ко ме је спасао? Ана! И ја ето живим. Деца прирашћују, муж почиње да се враћа породици, почиње увиђати своју неправду, постаје чишћи, бољи... Ја сам опростила; и ви треба да опростите! —

Алексије Александровић слушаше, али није ништа чуо. У његовој души беше се опет узбуркала сва она злоба коју је осетио кад се одлучио на развод брака. Он се стресе и рече громким гласом који је продирао:

— Ја не могу и нећу да праштам, јер би то била неправда. Ја сам за ту жену учинио све што човек учинити може и она је све то бацила у своје блато. Ја нисам зао човек и до сада нисам никога на свету мрзио, али њу сада мрзим свом снагом душе моје за оно страшно зло које ми је учинила — рече он са сузама мржње у гласу.

— Љубите и оне који вас мрзе... — стидљиво прошапта Дарија Александровна.

Алексије Александровић само се презриво насмехну. Знао је он давно за то хришћанско правило, али оно не пристајаше у овом случају.

— Да, може се љубити онај који вас мрзи, али се не може волети онај кога ви сами мрзите. Опростите за досаду. Доста је свакоме његова сопствена невоља! — и овладавши потпуно собом, Алексије Александровић мирно се опрости и оде. —

13.

Кад усташе од стола, Љовин би најрадије пошао за Катицом у салон; али он се побоја да јој то не буде непријатно што ће пасти у очи његово трчање за њом. Зато он оста с господом, уплете се у њихов разговор и ако је, не гледајући Катицу, осећао њене погледе и где она седи у салону.

Он је одмах испунио оно што јој је обећао т. ј. да ће од сада најлепше мислити о свима људима и да ће их све волети. Разговор беше о општини, у којој Песцов налажаше некакав нарочити принцип, који он називаше хорским начелом. Љовин не могаше да се сложи ни са Песцовим ни са својим братом који по његовски и признаваше и не признаваше важност руске општине. Па ипак он је говорио с њима и старао се да ублажи оштрину њихових израза, да их зближи и помири. Њега није ни најмање интересовало ни оно што је он сам говорио, а камо ли оно што они казиваху, али он је желео да свима буде добро и пријатно, као што њему беше у томе тренутку. Он је сада само једно знао, оно што је најважније. И то једно седело је најпре у салону, а после се дигло и пришло вратима. Он је и не гледајући тамо осећао поглед њен, и морао се окренути. Она стајаше са Шчербацким на вратима и гледаше га.

— Ви хоћете клавиру? — рече Љовин пришавши јој. — То је једино што ми у селу недостаје. Музика! —

— А не, ми смо дошли само зато да вас изазовемо и хвала вам — рече она па га одмах и награди својим осмехом — што пријђосте. Каква је то страст препирати се? Та нико никога није никад убедио! —

— То је истина — рече Љовин — Често се човек само зато ватрено препире што не разуме шта хоће његов противник да каже. —

Љовин је често опазио у препиркама најученијих људи да су они после силне борбе, после огромне масе логичних финоћа долазили до уверења да је оно, што су један другом са толиком муком доказивали, било свима одавно познато још и пре те препирке, да је цела разлика међу њима у томе што један воли једно а други друго, а ни један није хтео да призна оно што воли, да му се то не би оспорило. Ово је сада покушао Љовин да објасни Катици. Она се најпре намршти, трудећи се да га појми, али брзо се опет разведри и рече.

— Разумем:ваља појмити зашто се противник бори, шта он воли, и онда је... —

Она је потпуно разумела шта он мисли, само је то лепше исказала. Љовин се радосно насмеја; тако га је поразила разлика између замршене и многоглагољиве препирке са Песцовим — и овог лаконског и јасног споразумевања у мало речи о најзаплетенијим мислима.

Шчербацки оде од њих, а Катица пришавши расклопљеноме столу за картање седе и узевши креду у руку стаде њом шарати по новој зеленој чохи којом беше сто застрт.

Они сад обновише разговор који је вођен за ручком о слободи и занимању женском. Љовин се саглашавао са Даријом Александровном да девојка која се није удала може увек наћи женског посла у родбини. Он је то сада доказивао тиме да ни једна породица не може бити без

помоћница, да и у богатој и у сиротој породици требају дадиље, најамнице или рођаке.

— Не — рече Катица поцрвеневши али гледајући му куражно право у очи — девојка може бити у таквом положају да без понижења не може ући у родбину, а сама... —

Он је од прве разумео шта она хоће да каже.

— Ах да! — рече он — Да, ви имате право, по сто пута право! —

И оно што је Песцов опширно доказивао за ручком Љовин је сада тек појмио, када је у Катичином срцу видео страх од уседеоштва и понижења, па је, волећи њу, и сам осетио тај страх и понижење, и одмах се одрекао свију разлога које је имао за своје мишљење.

Настаде тајац. Она непрестано шараше кредом по столу. Очи јој се блистаху тихим сјајем. Подајући се њеном расположењу и он је у целоме своме бићу осећао срећу која све већма расте.

— Ах, ја ишарах цео сто! — рече она, спусти креду и хтеде устати.

«Тако ћу ја остати без ње?» помисли он ужаснут па зграби он сам креду. — Причекајте, рече затим па он седе за сто. — Давно сам хтео да вас за нешто упитам! — Он јој је право гледао у оне миле и ако мало уплашене очи.

— Извол'те, питајте! —

— Ево — рече он па написа ова почетна слова: к. с. м. о. т. н. м. б. ј. л. т. з. н. и. с о? Та писмена беху почетна слова ових речи «Кад сте ми одговорили: то не може бити, је ли то значило никада или само онда» Не беше никакве вероватности да ће она из тих неколико писмена моћи појмити тако сложену фразу, али он је тако погледа као да његов живот зависи од тога хоће ли она разумети то питање или не?

Она га погледа озбиљно, наслони намрштено чело на руку, па стаде читати. По кашто га погледа питајући га погледом «да ли ће бити то што ја мислим?»

— Разумела сам — рече она и поцрвене.

— Која је ово реч? — рече она и пружи прст на оно «н» које означаваше «никада».

— То писме значи *никада*, али то није истина! —

Он брзо избриса своја писмена, даде њој креду па устаде.

Она написа: т. ј. н. м. д. о.

Када је Дарија Александровна угледала ово двоје, она заборави на сву жалост коју је осетила у разговору с Алексијем Александровићем. Катица са кредом у руци и са покорним али срећним осмехом на лицу гледаше у Љовина, а његово лепо лице наднесено над сто с усплам-телим очима гледаше час на њу а час на сто. На један-пут његово лице грану радошћу. Он беше разумео. Њена писмена говораху «Тада ја нисам могла другаче одго-ворити.»

Он је погледа понизно.

— Само онда? —

— Да — одговори њен осмех.

— А с... сада? —

— Сада... ево прочитајте. Ја ћу казати оно што бих сада желела, и то Бог зна како желела? — И она на-писа ова почетна писмена: к. б. в. м. з. и. о. ш. ј. б. То је значило «када би ви могли заборавити и опростити што је било.»

Дршћућим прстима он зграби креду и сломивши је написа почетна писмена ових речи «ја немам ништа ни да праштам ни да заборављам, ја нисам никада престао волети вас.»

Она га погледа па прошапута:

— Разумела сам! —

Он седе па написа некакву дугачку фразу. Она је све разумела и не питајући га да ли је тако одмах му написа одговор. Он дуго није могао да разуме сваку њену реч и чешће ју је погледао. Од среће му све по-мрча. Он није могао да за свако писмо нађе праву реч,

али из њених очију које су блистале срећом сазнао је све што му је требало знати. Он написа још три писмена. Она не дочека ни да он сврши, па написа: Да.

— Шта то ви играте, секретара? — рече стари кнез пришавши. — Али ако хоћеш у позориште, време је! —

Љовин устаде па испрати Катицу до врата.

Међу њима беше све речено. Она му беше признала да га воли, да ће казати оцу и матери, и да он треба да дође к њима сутра пре подне.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

КЊИЖЕВНЕ БЕЛЕШКЕ

Römicshe Studien in Serbien von F. Kanitz. Дело ово познатога испитача наше земље сачињава XLI свеску Споменика, што их издаје ц. кр. Академија наука у Бечу. У њему писац набраја све римске насеобине, почев од Београда Дунавом до Видина, затим описује војничку цесту од Костоца (Viminatium) ка Цариграду са свима поморавским насеобинама римским; па главну цесту из Ћуприје (Horreum margi) до Београда, па насеобине око Ниша и цесту ка Тесалонику, па грану те цесте што се одваја од Ниша ка Приштини, и завршује са цестама дуж Саве и Дрине и свима мрежама отуд по западној Србији. Књизи су додати многи (120) цртежи, ситуациони планови и записи, а има и неких цртежа од ископаних вајарских предмета око Дунава. На крају је географска карта Србије на којој су назначене вароши, кастели, рудници и бање за римске владавине. Текст се ове књиге одликује кратким, јасним и лепим излагањем. Овим знаменитим делом својим, Каниц је попунио циклус својих досадањих изврсних радова о Србији, који, познавајући његову вредноћу, надамо се, још нису завршени.

*

Dubrovnik зове се лист, који је прегаоштвом наше браће Дубровчана, а под уредништвом Стева В. Врчевића почео излазити у српској Атини. Први је број изашао 3 јула т. г. и доноси на челу програм у коме изјављује да је покренут у намери, да прискочи у помоћ „Српскоме Гласу“, као побочно крило његово; и да с њиме договорно уђе у борбу за народну мисао, држећи се девизе: „један Бог, један језик,